

**Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу
Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча
улуттук комиссия**

МУСАЕВ С.Ж., МУСАЕВА Т.С.

**КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ:
УЛУТТУК ДООРГО
ЧЕЙИН ЖАНА
УЛУТТУК ДООРДО**

Бишкек – 2022

УДК 821.51.0
ББК 83.3(5Кир)
М 91

Китеп Кыргыз Республикасында 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасынын алкагында жарык көрдү.

Эмгек И.Арабаев атындагы КМУнун Окумуштуулар кеңеши жана ошол университеттин алдындагы “Лингвист” илим изилдөө жана билим берүү борбору тарабынан басмага сунушталган.

Редкеңеш

И. Абдувалиев

Ж. Орозобекова

А. Ишеналиева

С. Рысбаев

Т. Садыков

А. Эгембердиева

Рецензенттер:

филология илимдеринин доктору, профессор *Т.С. Маразыков*

филология илимдеринин доктору, профессор *Д.О. Кенжебаев*

Мусаев С.Ж., Мусаева Т.С.

М 91 Кыргыз адабий тили: улуттук доорго чейин жана улуттук доордо. – Б.: “Кут-Бер”, 2022. – 504 б.

ISBN 978-9967-14-166-7

Бул эмгек улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышы жана анын улуттук доор мезгилиндеги өнүгүшүнө байланышкан маселелерге арналып, улуттук доордогу азыркы кыргыз адабий тилин XV кылымдарда негизделе баштаган жалпы элдик кыргыз тилинин, кыргыз оозеки адабий тилинин түздөн-түз уландысы, болгондо да иштетилген, өркүндөтүлгөн, туруктуу нормалаштырылган, нормасы кодификацияланган, стилдик кеңири жиктелген, кыргыз улуту үчүн милдеттүү колдонулган, оозеки, жазуу формасы катар өнүккөн полифункционалдык, поливаленттик улуттук тил экендигин негиздөө аракети жасалды.

Китеп тил адистерине, аспиранттарга, жогорку окуу жайларынын филология адистигинин студенттерине жана жалпы эле кыргыз улуттук адабий тилинин жаралыш башатына, тарыхына, илимий-теориялык, практикалык маселелерине кызыккандарга арналат.

УДК 821.51.0
ББК 83.3(5Кир)

ISBN 978-9967-14-166-7

© Мусаев С.Ж., Мусаева Т.С., 2022
© Кыргыз Республикасынын
Президентине караштуу Мамлекеттик
тил жана тил саясаты боюнча улуттук
комиссия, 2022

КИРИШ СӨЗ

XX кылымдын аягы, XXI кылымдын башы мурдагы СССР деген улуу социалдык империянын кулашы менен коштолгон коомдук, экономикалык, саясий-социалдык, идеологиялык, а түгүл кадыресе эле жашоо шарттык, турмуш-тиричиликтик башаламандык өкүм сүргөн, мурдатан калыптанган жалпы улуттук баалуулуктар, дөөлөттөр, идеалдык эңсөөлөр быт-чыты чыга талакаланып, жашоо багытыңдын өңүтү өзгөрүп, философиясы бузулуп, мурда угуп-көрбөгөн “жапайычылыктын” тунгуюгуна туш келген мезгил катары мүнөздөлөт. “Ойлогон ойду кыстаган турмушун жетелейт”, - деген кыргыз эл макалы менен коммунизмдин классиктери аныктаган диалектиканын “бытие определяет сознание”, - деген тезиси так ушул учурга, ушул учурдагы элдин ал-абалы, акыбалына карата тим эле төп келип, төбөсүнөн түшкөн учур эле... Жалпы элдин таман акы, маңдай тери, чор баскан колу менен жыйналган, топтолгон материалдык байлык бат эле бир ууч шылуундардын колуна өтүп, ошол байлыктын ээси болгон жалпы эл баардык мүмкүнчүлүгүнөн кол жууп “сынык тепшиде” отуруп калды. Баягы совет доорунда жаралган, калыптанган жалпы элдик, улуттук маданий дөөлөттөр, баалуулуктар, идеалдар таптакыр эстен чыгып, унутулуп, унутпаска арга жок калган абал түзүлдү. “Сынык тепшиде” отурган жалпы эл маданий баалуулуктар, дөөлөттөр, идеалдар жөнүндө эстемек, ойломок турсун, кара жанын кантип багуунун аргасын издеп калды, өлбөстүн күнүн көрүүгө өттү.

Алгачкы мезгилде батыштын либералдык демократиясы кыргыз коомчулугуна, жалпы эле кулаган совет империясы чөлкөмүндөгү элдерге “жылаңач этин, сыйрылган бетин” көрсөтүп келди. Бул – айтпай, дебей коюуга болбой турган кашкайган чындык. Ушул ач-жылаңач демократия жалпы элдик, улуттук башка дөөлөттөр, баалуулуктар менен эле катар дилибизге да, тилибизге да бир топ терс таасирин тийгизди. Элдин психологиясы өзгөрдү, дили өзгөрдү, нравасы өзгөрдү, “өзүмдү өзүм билем, каалагандай жүрөм” деген психология жаралды. Ушунун кесепетинен тилибизге карата болгон мамилебиз

түзүлдү. Ар ким оозуна келгенди сүйлөп, оюна келгенди айтууга өттүк. Тилибиздеги, дилибиздеги мурдатан совет мезгилинде калыптанган баалуу нормалар, эреже-талаптар сакталбай калды, “эшегине жараш тушагы, айтканына жараша ушагы” дегендей эле абалга келип жеттик, ар ким өз айлынын “тилинде”, өз деңгээлинин чегинде сүйлөөгө өттүк, депутаттардын “өз тили” пайда болду, министрлердин “өз тили” келип чыкты, жаштардын “өз тили” жаралды. Ушунун кесепетинен бирдиктүү улуттук кыргыз тили “бөлүнүп-жарылуу” абалына кирептер болчудай кырдаал түзүлдү, кыргыз адабий тилинин эреже-талаптары таптакыр сакталбай калды, кыргыз адабий тилинин нормалары, алардын кодификациясы бузулууга дуушарланууда.

Албетте, мындай абал тезинен токтотулуш керек, кыргыз тилине карата болгон мындай мамиле түптамырынан өзгөрүш керек. Кыргыз тили – эгемен Кыргыз Мамлекетинин өзөгү, мамлекеттүүлүгүбүздүн негизи, тилибизге карата кайдыгер мамиле аркылуу эгемендигибизге шек туудуруп, зак кетирип алышыбыз толук мүмкүн.

Арийне, аң-сезим, акыл-эс тил аркылуу жаралып, коом турмушунда элдик рухтун, элдик духтун, элдик психологиянын, жалпы улуттук идеологиянын калыптанышы тил аркылуу аныкталат, тилдин жардамы менен шартталат. Булар элдин, улуттун уңгу түшүнүктөрү катары алардын келечегин, эртеңки күнүн, өнүгөөрүн же тетирисинче өчөөрүн, жоголоорун, жоюларын аныктайт. Ошондуктан улуу гуманист Вилгелм фон Гумбольдт “элдин тили – анын руху, духу, ал эми элдин духу, руху – анын тили, бул экөөнөн тыгыз жуурулушкан эч нерсе жок”, - деп айтып жатканы бекер болбосо керек (В. фон Гумбольдт, 1984).

Тил – улуттук аң-сезимди, улуттук акыл-эсти, улуттук ой жүгүртүүнү жаратуучу жана калыптандыруучу көп кырдуу кубулуш. Тил ой-пикирди билдирүүчү гана каражат-курал эмес, ал алды менен, улуттук дүйнө таанымды калыптандырып, улуттук тарыхый эс-тутумду сактоочу күч. Тил – элдик духтун, рухтун негизи. Тил аркылуу дүйнөнү кабылдап, анын улуттук образын – бейнесин, сүрөтүн жаратабыз. Демек, Тил – рух, дух, Тил – эстутум, Тил – акыл-эс, ар-намыс, Тил – улуттук

идеология, улуттук саясат. Эгерде акыл-эс, улут руху, духу коомдук аң-сезимди аныктай турган болсо, коомдук аң-сезим улуттук идеологияны, саясатты калыптандырат. Ал эми акыл-эстин, рух, духтун башаты да, коомдук аң-сезимдин башат-булагы да, улуттук идеологиянын, саясаттын өзөгү да, улуттун, улуттук мамлекеттин энтамгасы да, көтөргөн туусу да – Тил болушу керек. Келечекке түз кадам таштаган, билимдүү, маданияттуу, өнүгүүгө бет алган ар-намыстуу, руху, духу күчтүү улут, улуттук мамлекет руханий дөөлөтү – Тилине камкөрүшү керек. Орус элинин чыгаан улутман уулу академик Д.Лихачевдун сөзү менен айтканда “өз тилине камкөрө албаган элдин, мамлекеттин келечеги болбойт, ал элдин, мамлекеттин жашаганга моралдык акысы жок”.

Арийне, тилге байланышкан башка маселелерди жөн койгондо да азыркы кыргыз улуттук адабий тили жөнүндөгү проблема кыргыз тил илиминдеги өтө актуалдуу маселелердин бири деп эсептейм. Бүгүнкү күнгө чейин эле адабий тил деп улам-улам айтып да, жазып да келатканыбыз менен, адабий тил деген эмне, өзүнүн башка “тилдери” менен болгон карым-катышы, байланышы кандай, маңыз-мааниси эмнеде деген маселелер менен эле катар азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин жаралышы жана өнүгүшүнө байланышкан бир топ маселелер атайын териштириле элек, монографиялык мүнөздө изилдене элек. Албетте, азыркы кыргыз адабий тилине түздөн-түз тиешелүү теориялык маселелер да өтө арбын, анын баарын кароого бул жерде мүмкүн эмес. Биз улуттук доордогу азыркы кыргыз адабий тилин XV кылымдарда негизделе баштаган жалпы элдик кыргыз тилинин, кыргыз оозеки адабий тилинин түздөн-түз уландысы, болгондо да иштетилген, өркүндөтүлгөн, туруктуу нормалаштырылган, нормасы кодификацияланган, стилдик кеңири жиктелген, кыргыз улуту үчүн милдеттүү колдонулган, оозеки, жазуу формасы катар өнүккөн полифункционалдык, поливаленттик улуттук тил деп эсептейбиз, ушул маани-маңызын, касиетин ачып берүүгө аракеттенебиз. Азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин (кыргыз тилинин эмес) жаралышын жалпы элдик кыргыз тили менен байланыштырабыз, азыркы кыргыз улуттук адабий тили жалпы элдик кыргыз тилинин негизинде

алгач оозеки адабий тил катары жаралды деген көзкарашты негиздөөгө далалаттанабыз. Ал эми Октябрь революциясынан кийинки мезгилде улуттук жазуунун жаралышын улуттук доордогу азыркы кыргыз адабий тилинин жазуу формасынын жогорку деңгээлге өнүгүшүнүн кийинки баскычы деп эсептейбиз.

Илимий адабияттарда “адабий тил” деген термин өтө ар кыл түшүндүрүлүп жүрөт. Адабий тил дегенди биз жалпы элдик “чийки” тилдин сөз чеберлери, акындар, сөз устаттары, чечендер тарабынан “иштетилген” жогорку формасы, ал уруу диалектилери, аймактык-территориялык этностук диалектилер, жалпы элдик тил, интердиалект, турмуш-тиричиликтик оозеки сүйлөшүү тили (койне) өңдүү тилдик колдонуунун, тилдик жашоонун эле бир формасы деп түшүнөбүз. Эгерде адабий тил сөз чеберлери тарабынан “иштетилген” тил болсо, ал, сөзсүз, элдик оозеки чыгармачылык, фольклордук адабият, эпикалык поэзия менен түздөн-түз карым-катышта аныкталышы шарт деп карайбыз. Жалпы элдик “чийки” тил сөз чеберлери, сөз устаттары тарабынан эки формада “иштетилет”: оозеки формада жана жазуу формасында, кандай формада “иштетилсе” да, ал тил – адабий тил болот. “Под литературным языком понимается обработанная форма любого языка, независимо от того, получает ли она реализацию в устной или письменной разновидности”, - деп академик Б.А.Серебренниковдун жетекчилиги менен жазылган “Общее языкознание”. М., 1970; 502-б. деген эмгекте баса белгиленет. Бул эмгек – СССРдеги эң мыкты тилчилер жазган теориялык базасы күчтүү эмгек экени белгилүү.

Адабий тил деген түшүнүктү аныктоодо айрым изилдөөчүлөрдүн ою боюнча эң негизги критерий – бул жазма менен байланышта каралчу критерий. Бул багыттагы көзкараштагы изилдөөчүлөр өтө татаал маселени эң эле жөнөкөйлөштүрүп чечишет: эгерде тигил же бул тилде жазма болсо, ал адабий тил болот, эгерде жазмасы жок болсо, ал анда адабий тил боло албайт, б.а. адабий тилдин статусун жазмага байлашат. “Письменная закреплённость рассматривается как обязательный и наиболее показательный признак литературного языка как такового” (Н.А.Мешерский, 1981, 14-б.). Ал эми Ф.П. Филин “...письменность является хотя и не единственным,

но обязательным и важнейшим признаком литературного языка” (Ф.П.Филин, 1981, 183-б.). дейт. Өз учурунда Л.А. Булаховский, Б.А.Ларин, А.И. Горшков ж.б. изилдөөчүлөр да ушундай көзкарашты карманышкан. Академик В.В.Виноградовдун пикири да буларга жакын.

Орус тилчилеринин Л.В.Щерба баш болгон бир тобу жазуусуз деле адабий тил жаралат деген пикирди жакташат. “Надо, прежде всего, предостеречь от смещения литературного и письменного языков: всякий письменный язык будет, конечно, литературным, но литературный язык не обязательно должен быть письменным. Наиболее очевидным примером этого являются разные виды ораторской речи. Но сюда же, конечно, относится все так называемое народное творчество, будут ли это былины, или частушки, или сказки, или просто рассказы, анекдоты” (Л.В.Щерба, 1957, 115-б.).

Ушундай көзкарашты В.Б.Томашевский, А.В.Исаченко, М.М.Гухман, Н.А.Семенюктар да карманышат: “наличие письменности не включается авторами (өздөрүн атап атышат – С.М.) в систему обязательных дифференциальных признаков литературного языка, хотя, бесспорно, создание письменности в значительной степени меняет его характер, обогащая потенции и сферу применения литературного языка. Но вместе с тем мы полагаем, что язык устной поэзии, формульные элементы в языке права и обряда в своей совокупности представляют ту степень обработанности, избирательности, наддиалектности, которая позволяет отнести их к ранним периодам истории литературных языков, и истокам их истории” (М.М.Гухман, Н.Н.Семенюк, 1977, 441-б.).

Ар бир адабий тил – коомдук-социалдык, социолингвистикалык кырдаал аркылуу аныктала турган тарыхый лингвистикалык категория жана ал өз алдынча жеке эле карала турган маселе эмес, ал ошол элдин тилинин бир тарыхый доордогу гана жашоо, колдонулуу формасы катары тилдин калган формалары менен бир системада карала турган маселе. Ошол эле учурда өтө татаал тилдик система катары ар бир социолингвистикалык доордун өзгөчөлүгүнө жараша объективдүү жана субъективдүү факторлор менен байланышта

аныкталышы зарыл. Ошондуктан биз кыргыз адабий тилин улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тили жана улуттук доордогу кыргыз адабий тили деп бөлүштүрүп кароону сунуштайбыз. Анткени биздин көзкарашка ылайык бул эки доордогу кыргыз адабий тили бир эле кыргыз элинин жалпы элдик тилинин кийинки өнүгүшү катары функционалдык жактан да, структуралык жактан да бири-биринен өнүгүүнүн ыңгайына жараша айырмаланышат, адабий тилдик норманы нормалаштыруу маселелери жана кодификациялоонун деңгээлдери боюнча да өзгөчөлүктөргө ээ болот.

Улуттук доорго чейинки кыргыз коомунун жашоо-шартында кыргыз тили диалектилик, интердиалектилик, жалпы элдик тил жана элдик оозеки чыгармачылыктын тили катары оозеки формада колдонулуп келген. Жалпы элдик тил “биз бир элбиз” деген түшүнүк жаралганда, ошол эл менен кошо түзүлөт. Кыргыз эли өзүнчө эл катары тарыхчылардын, тилчи-окумуштуулардын белгилөөсүндө XV-XVI кылымдар аралыгында калыптангандыгы айтылып жүрөт. Демек, жалпы элдик кыргыз тили да уруулук тилдердин жана уруулардын өзара конфедерациясынын негизинде ушул кылымдар аралыгында түзүлдү деп эсептөөгө болот. Биздин түшүнүктө ушул жалпы элдик кыргыз тилинин базасында кыргыз элдик оозеки чыгармачылык өнүгүп, ошол чыгармачылыктын өнүгүшү улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышын, өнүгүшүн шарттады. Анткени элдик оозеки чыгармачылык, фольклордук чыгармалар кайсы гана элдики болбосун, алардын жашоо-тиричилигинде, дүйнөгө карата көзкараштарынын калыптанышында, дүйнөнү, айлана-чөйрөнү таанып-билүүдө, аны көркөм чагылдырууда, элдин чыгармачыл ишмердигинде өтө чоң роль ойногон, чоң мааниге ээ болгон. Өзгөчө кыргыз сыяктуу көчмөн элдин жашоо-тиричилиги фольклордук чөйрөдө өткөн, кыргыздар улуттук доорго чейин фольклордук эпикалык доордо жашаган. Башка элдердин фольклордук чыгармачылыгы кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыгынын жанында кеп кылууга да анча арзыбаган көрүнүш экендиги белгилүү.

Ошол эле учурда жазмасы мурдатан жаралган элдер үчүн адабий тилдин жаралышында жазуу, шексиз, чоң мааниге ээ

болгон чыгаар..., жазуунун адабий тилдин бирден-бир маанилүү белгиси катары эсептелиши ошол элдин адабий тили үчүн, балким, өтө зарыл белгидир. Ар бир элдин жашоо-тиричилиги, өнүгүп-өркүндөшү ар башка тарыхый, коомдук, социолингвистикалык шартта өткөн. Башкысын жөн койсок да кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгын эч бир элдики менен салыштырууга болбойт. Биздин элдик оозеки чыгармачылык кандай көлөмдө, канча том болот, муну аныктаган, эсепке алган жан барбы? Жазууну адабий тилдин эң негизги, милдеттүү түрдөгү белгиси катары караган изилдөөчүлөр биздин элдик оозеки чыгармачылык орустардын XVI-XVII-XVIII кылымдарда жазылган канча китебине тең келээрин билишкен болду бекен, биздин элдик оозеки чыгармалар элге жетип сиңиши үчүн канчалык “иштетилгендигин” элестетишти бекен, кыргыз адабий тили 1924-жылы 7-ноябрда жазуу менен кошо жаралды деген көзкараштагы кыргыз тилчилери, адабиятчылары, тарыхчылары биздин кыргыз тилибиздин лингвистикалык базасы, адабий тил катары жаралыш негизи алардыкына окшобогон тарыхый коомдук, социолингвистикалык кырдаалда өткөндүгүн ойлонушаар бекен?.. “Устная реализация литературных языков может проявляться в двух формах: в устном творчестве, особенно в донациональный период, и в устных выражениях разного стиля, начиная от образцов ораторской речи, научных выступлений до разговорно-литературной речи, наиболее многообразным этот второй тип становится в период развития национальных языков (Общее языкознание. М., 1970, 507-б.). “Язык, получивший фиксацию в древней эпической поэзии разных народов, был высоким образцом обработанного языка со строгим лексическим отбором и своеобразной регламентацией” (Н.А.Катагощина, 1956, 39-б.).

Арийне, тилдин бүгүнкү күндө бизге белгилүү субстанттык, структуралык, функционалдык каражат-бирдиктеринин баардыгы тең – фонемадан баштап морфема, конструкция, булардын тизмектешкен бүтүндүгү – текстке чейин адамдар ортосундагы оозеки пикирлешүү, кептешүү, кеп ишмердиги процессинде, б.а. оозеки кеп аркылуу жаралды. Оозеки пикирлешүү адам тилинин жаралышын, өнүгүшүн, өзгөрүшүн,

бүгүнкү абалга жетишин шарттады. Демек, адам тили деп биз бүгүн физиологиялык, субстраттык өнүгүүнүн негизинде оозеки айтылган, үн аркылуу берилген тыбыштык кепти түшүнөбүз. Ал эми жазууну тил деп айтууга болбойт, ал оозеки айтылган кептин гана кандайдыр бир шарттуу белгилер аркылуу берилген, түшүрүлгөн көчүрмөсү (ошондуктан бул жазма кайсы тилдеги жазма, кайсы тилдин жазмасы деп жүрөбүз го), тилге карата экинчи пландагы көрүнүш. “Звуковая материя является первичной субстанцией человеческого языка, по отношению которой все другие, в частности системы письменности, вторичны” (ЛЭС, 1980, 605-б.). Ушул өңүттө тилдин тыбыштык материясы анын биринчи субстанциясы катары тилдин жазуудан болгон негизги өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Ошондуктан биз бул эки көрүнүштү бири-биринен кескин айырмалап түшүнөбүз жана булардын кыргыз адабий тилинин жаралышындагы ролуна, маанисине, өзара карым-катышына тиешелүү бөлүмдө атайын токтолобуз.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз адабий тилинин жаралыш, өнүгүш, калыптаныш маселелери атайын монографиялык максатта изилдөөгө алына элек. Албетте, азыркы кыргыз улуттук адабий тили – бүгүнкү күндө эгемен Кыргыз Мамлекетинин мамлекеттик тили, кыргыз улутунун улуттук тили, кыргыз элинин өнүккөн адабий тили катары белгилүү калыпка түшкөн нормага ээ, стилдик жактан толук жиктелүү мүмкүнчүлүгүндө турган, оозеки жана жазуу формасы өнүккөн, коомдук-социалдык, саясий-экономикалык турмуштун бардык тармактарында кеңири кызмат аткаруу жөндөмүндөгү полифункционалдык тил. Ачык айтышыбыз керек, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз улуттук адабий тилинин айрым бир илимий-практикалык маселелери боюнча илимий, илимий-популярдык, илимий-маалыматтык макалалар жазылып жүргөнү менен, анын илимий-теориялык маселелери системалуу түрдө каралбаган, кыргыз адабий тилинин адабий тил катары жаралыш, өнүгүш, калыптаныш маселелери боюнча изилдөөлөр жүргүзүлбөгөн, кыргыз адабий тилинин тигил же бул маселелери боюнча үзүл-кесил айтылган ойлор ошол мезгилдин идеологиялык алкагынан чыга албай, улуттук тилдерди, жалпы эле улуттук маданиятты

чулгаган империялык саясаттын идеологиясынын негизинде түшүндүрүлүп келди. “Бардык элдердин адабий тилинин өнүгүшү сыяктуу эле кыргыз адабий тили Совет доорунда жазма аркылуу пайда болгону талашсыз чындык” (А.Биялиев, 2002, 30-б.), - деген вульгардык-социологиялык пикирге үндөш көзкараштар басымдуулук кылып келди. Мындай туура эмес пикир, айрым бир изилдөөчүлөрдү кошпогондо, бүгүнкү күнгө чейин эле кыргыз коомчулугунда, эл арасында жашап келе жатат. Акыркы учурда “этим түгүл табагымды таппай калдым”, - болуп бул маселеге кызыккан тилчи, адабиятчы да калбай калды.

Албетте, бул – өтө өкүнүчтүү көрүнүш, кыргыз окумуштууларынын, өзгөчө коомдук-гуманитардык илим өкүлдөрүнүн өз тилине, маданиятына карата нигилисттик мамилесин ачык көрсөтө турган абал. Ушул абал ушул тапта да жоюла элек. Мунун бир катар объективдүү, андан чоң субъективдүү себептери бар: биринчиден, СССРде, өзгөчө 30-жылдардан тартып, улуттук саясаттын мамлекет тарабынан туура эмес жолго түшүшү, ушунун кесепетинен улуттук маданиятка, улуттук тилге карата нигилисттик туура эмес көзкараштын калыптана башташы, улуттук интеллигенцияда улуттук өксүктүктүн (неполноценность) күчөшү; экинчиден тилдик өнүгүп-өркүндөөнү, өзгөрүүнү өлкөдөгү саясатка, идеологияга күчтөп баш ийдирүү, ушунун натыйжасында тилдик көптөгөн маселелердин саясатка, идеологияга ылайык талкуулананышы жана чечмелениши; үчүнчүдөн, өлкөдө калыптанган саясий идеологияга төп келбеген көзкараш билдирүү менен “улутчул аталып”, көп нерседен “куру” калуу коркунучунун, тобокелчилигинин болушу; төртүнчүдөн, тигил же бул изилдөөчүнүн тилдин өнүгүү законченемдерин так түшүнө албагандыгы, анын өнүгүү жолундагы өзгөчөлүктөрдү башка тилдин өнүгүүсүндөгү кырдаал менен окшоштуруп, ошол башка тилге, өзгөчө, орус тилиндеги кырдаалга окшоштуруп карагандыгы; бешинчиден, кыргыз тил илиминде эгемендикке жеткенден кийин да бул маселени атайын терең изилдөөгө көңүл бурулбагандыгы, терең изилдөөнү жөн коёлу, макала жазган кыргыз тилчилери болбогондугу; алтынчыдан, адабий

тил деген проблеманын табыйатынан татаал категория экендиги, ал лингвистикалык гана эмес, андан да таасирдүү коомдук-саясий, социалдык, маданий жагдайлар менен шартталган экстралингвистикалык ар кандай факторлордун негизинде аныкталаары, ушунун натыйжасында анын ар түрдүү түшүндүрүлүп жүрүшү ж.б.у.с.

Албетте, тилдин пайда болушу, өнүгүшү ошол конкретүү тилдин ээси болуп эсептелген эл менен, анын өткөн тарыхы, азыркы учуру, келечек тагдыры менен байланышта экендигин унутууга болбойт. Демек, тилдин өнүгүшү, бүгүнкү абалы, эртеңки тагдыры элдин бүтүндөй турмушу, жашоо шарты, чарбачылыгы менен эриш-аркак өтмө катар карым-катышта гана каралышы керек. Анткени элдин эл катары калыптанышы да, анын аң сезиминин, маданиятынын, тилинин өнүгүшү да эволюциялык жол менен болот, эволюция аркылуу шартталат, б.а. белгилүү бир этностук топтор, чоң-чоң уруулар аймактык жактан, аң-сезимдик жактан өздөрүн бир эл, бир журт деп түшүнө баштаганда, алардын тили да уруу-уруунун эмес, ошол өздөрүн бир эл, бир журтпуз деп түшүнгөн аң-сезимге, аймактык жактан биригип, ушул аймак биздики деген аң-сезимге бириккен элдин тили катары акырындап өнүгө баштайт. Ушул негизде уруу тилдеринин биригишинен жалпы элдик тил пайда болот, өнүгө баштайт. Бул процесс бир күндүк, бир жылдык эмес, кылымдарга созулган процесс катары ошол элдин эл катары, тилинин жалпы элдик тил катары, маданиятынын жалпы элдик маданият катары, аң-сезиминин жалпы элдик аң-сезим катары өнүгүшүн камсыз кылат.

Уруу-уруулардын биримдигинен түзүлгөн ошол эл өзүн белгилүү бир этнонимдик аталыштын алдына бириккен, белгилүү бир аймакты ээлеген, өздөрүн “биз ушуларбыз” деген аң-сезимде тааныган, белгилүү бир үрп-адат, салт-санаа, маданиятты кармаган, белгилүү бир жалпы тилде сүйлөгөн эл катары түшүнөт. “Биз ушуларбыз”, “бул жер биздики”, “ушул тил биздин тил” деген аң-сезим калыптана баштайт, уруу-уруулук аймактар биригип, ал кеңейе баштайт, уруу-уруулук, аймактык тилдик өзгөчөлүктөр аралаша баштайт, бир уруунун, бир аймактын маданияты экинчи урууга, экинчи аймакка өтөт,

аларга сиңет, жеке-жеке элементтер биригип, маданиятта, тилде жалпылык түзүлө баштайт. Ошентип, жалпы элдик тил этностук топтордун тилинен, ири-ири уруулук тилдердин биримдигинен түзүлөт. Жалпы элдик тил улам тескелип, улам иштетилип, улам өркүндөтүлүп отуруп туруктуулукка, наддиалектиликке, жалпы универсалдуулукка ээ болуп, өнүккөн тил катары ошол элдин адабий тили жаралат. Бул дагы – айрым бир кесиптештерибиз белгилеп жүргөндөй шак эле, “бир күндө”, “эртесинде” эле боло калчу процесс эмес, узак мезгилди камтыгын татаал процесс.

Албетте, ар бир элдин тили ошол элдин номинативдик, коммуникативдик жана аккумулятивдик муктаждыгын канааттандыруу үчүн жаралат. Ар бир тилдин жаралышын шарттаган зарыл муктаждык – анын номинативдик, коммуникативдик жана аккумулятивдик максаттуулугу. Эгерде тил элдин ушул зарыл муктаждыгын канааттандыруу максатында жаралган универсал каражат, курал болсо, ошол элдин тилин өнүкпөгөн, кедей тил деп айтууга болобу? Жок, болбойт. Эгерде тигил же бул эл тарыхтын бир мезгилинде жазма-сызма жаратып, зарылчылыкка жараша ал жазмаларын колдонуп, таш бооруна чегип, өздөрүнүн баштарынан өткөн оор, татаал күндөрдү жазып кетсе, ал элдерди жазма-сызмасы жок эл, жазмасы кийин жаралган эл деп айтууга болобу? Жок, болбойт.

Тилекке каршы, совет мезгили тушунда ал империя жүргүзгөн улут саясатынын туура эмес жолго түшүшүнүн кесепетинен кыргыз тили өзүбүздүн эле улуттан чыккан айрым адамдар тарабынан кедей тил катары саналып келди, дүйнө элдеринин көбүнөн мурда б.з. V-VI кылымдарында Енесай чөлкөмүндө өз тарыхын, тагдырын таш бооруна чегип жазма ойлоп тапкан биздин эл жазмасыз эл аталып, тилибиз “младописьменный” тил болуп келди, Енесай жазмасын “Байыркы кыргыз жазмасы” деп Москва, Ленинграддагы улуу окумуштуулар 50-жылдар башында китеп жазып алып келишсе, биздин билермандар, өзгөчө кийин академик болушкан “дөө-шаалар” кыргыздын ал жазууга эч кандай тиешеси жок деген жоопторун беришти. Бул көзкараш кийин республикалык партжетекчиликтин тил саясаты жаатындагы негизги идеологиясына айланды. Бүгүн дагы биз “младописьменный”

элбиз..., бүгүн дагы биздин адабий тилибиз айрым бир изилдөөчүлөрдүн түшүнүгүндө “... совет доорундагы улуттук жазмабыздын пайда болушу жана тунгуч басма сөзүбүз “Эркин-Тоо” газетасынын 1924-жылы 7-ноябрда басылып чыгышы менен кыргыз адабий тили жана анын ар кыл (фонетикалык, грамматикалык, лексикалык) нормалары пайда болуп, адабий тилибиз байыркы кыргыз тилинин уландысы катарында совет доорунда гана пайда болду” (А.Биялиев, 2002, 38-б.). Тарых, адабият, тил, маданият боюнча жазылган китептерде, партдокументтерде ушундай көзкараш бир китептен экинчи китепке, бир сөздөн экинчи сөзгө байма-бай көчүп турду..., бул өзгөчө партжетекчиликтин оозунан түшпөдү... Мунун илимий-теориялык жактан да, методологиялык жактан да калпыс пикир, тилдин саясаттын курмандыгына айлангандыгын көрсөткөн нигилистик пикир, бул тилдик өнүгүүнүн диалектикалык закондоруну жөн койгондо да жөн гана карапайым логикага сыйбаган пикир экендиги өзүнөн-өзү эле көрүнүп турат. Тилекке каршы, кыргыз коомчулугунда, илим чөйрөсүндө мындай пикирлерге реакция кылуу эч кимдин оюна да келбеди...

Албетте, биз кыргыз тилинин, деги эле кыргыз элинин өнүгүшүндө совет мезгили деген доорго өзгөчө мамиле кылабыз, ири жетишкендиктердин, өнүгүүнүн мезгили болгондугун эстен чыгарууга эч мүмкүн эмес. Ошол эле учурда советтик партжетекчиликтин улуттук мурастарга, улуттук дөөлөттөргө, улуттук тилге, тарыхка, байыркы кыргыз жазуусуна, улуттук көзкараштарга карата жасалган мамилесин, улуттук өзгөчөлүктөргө карата кылган иштерин, саясатын, идеологиялык жүрүштөрүн да унутууга болбойт. Ал боюнча да өз шартына ылайык объективдүү пикир айтууга туура келет.

Кыргыз адабий тили, жаралышы, өнүгүшү жана калыптанышы, анын нормалары, норманын кодификациясы ж.б.у.с. маселелер менен эле катар эң орчундуу маселелердин бири оозеки тил менен жазма тил, оозеки адабий тил менен жазма адабий тил, улуттук доорго чейинки кыргыз тили менен улуттук доордогу кыргыз адабий тил, адабий тил менен адабияттын тили деген бинардык түшүнүктөрдүн өзара карым-катышы жөнүндөгү маселелердин көтөрүлүшү да

табыйгый нерсе. Дагы бир маселени эске алууга туура келет. Бир жагынан, кыргыз тили, жалпы элдик кыргыз тили, кыргыз оозеки адабий тили, кыргыз улуттук тили, кыргыз улуттук адабий тили, жазма кыргыз тили деген “тилдер” жөнүндөгү түшүнүктөр лингвистикалык жактан да, экстралингвистикалык жактан да жана, эң негизгиси, өздөрү билдирген түшүнүктөрдүн предметтери, алардын маңызы, мааниси боюнча да бири-бирине дал, шайкеш келе бербейт, бири-биринен айырмалуу. Экинчи жагынан, бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминин эки чоң бөлүмү бар: 1. Кыргыз тилинин тарыхы жана диалектологиясы; 2. Азыркы кыргыз адабий тилинин тарыхы. Бир караганда бул эки “тарых” эки башка предметтей сезилет. Бирок иш жүзүндө андай эмес. Азыркы кыргыз адабий тилинин тарыхы байыркы кыргыз тилинен башат алат, кыргыз тилинин тарыхын жакшы изилдебей, аларды доорлорго бөлүп, жиктебей туруп, улуттук доордогу азыркы кыргыз адабий тилинин проблемаларын терең изилдөөгө мүмкүн эмес. Тилекке каршы, кыргыз тил илиминде ушул “эки тарых” тең илимий негизинде изилдене элек...

Биз жалпы элдик кыргыз тили жаралган доорду эске алуу менен, азыркы кыргыз адабий тилинин жаралышын, анын башатын элдик оозеки адабият, фольклордук чыгармалар менен байланышта карап, өнүгүшүн кийинки учурда улуттук жазманын жаралышы аркылуу түшүндүрүүгө аракеттенебиз... Анткени адабий тилди, жалпы эле тилди эл түзөт, тил элдин генийинен жаралат, өнүгөт, жалпы элдик тилдин ар бир элементи, ар бир каражаты, ар бир көрүнүшү адабий тилдин жаралышына, өнүгүшүнө таасирин тийгизет, аны камсыз кылат. Ушул өңүттөн караганда жалпы кыргыз эли жараткан, жалпы элдик стихия болгон, жалпы кыргыз элинин көп кылымдык турмуштук тагдырын чагылдырган, элдин жашоо тагдыры, кубаныч-кайгысы, трагедиясы, драмасы негиз болгон, жалпы элдик кыргыз тилинде жаралган, айтылган, улам-улам оңдолуп “иштетилип”, тандалып-тескелип отуруп тилди колдонуунун үлгүсүнө айланган, анын жогорку чегине жеткен, кыргыз элинин сезимин уялап, жүрөгүнөн орун тапкан, кылымдарды бойлоп, жубар таштай жуулуп, көөр таштай кубулуп-кулпунуп, көкүрөк-көөдөнүбүзгө уюп орногон, элди эртеңки келечекке үндөгөн,

тарбиялаган элдик оозеки чыгармачылык, элдик оозеки адабият, элдик оозеки чыгармалар кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышына, өнүгүшүнө башат боло алабы деген маселе чыгат.

Албетте, боло алат, мында шек жок... болгону бул жагдайды туура түшүнүү керек. Ошол эле учурда жалпы элдик тилдеги аймактык, этностук диалектилерге байланышкан маселелер да көтөрүлөт, муну да туура талдоо зарыл. Ал эми жазуу жөнүндө маселе – өзгөчө маселе. Улуттук доордогу азыркы кыргыз адабий тилинин жаралышында оозеки кеп менен жазуу кебинин карым-катышы, оозеки кептин адабий тил үчүн, жалпы эле тил үчүн биринчи башат болушу, жазма кийинки этаптагы каражат катары оозеки кепке кайра таасири күчтүү болоору жөнүндөгү маселе да келип чыгат...

Азыркы кыргыз адабий тили – кыргыз элинин өзара пикир алышуусунун, маалымат алмашуусунун, реалдуу дүйнөнү, анын ичинде өзүн-өзү таанып билүүсүнүн, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн, образын жаратуусунун негизги курал-каражаты, кыргыз элин бир эл, бир улут катары бириктирүүчү зор күчкө ээ руханий дөөлөт, кыргыз элдик – улуттук тилинин жогорку деңгээлде өнүккөн, иштетилген, өркүндөтүлгөн көрүнүшү. Азыркы кыргыз адабий тили – номинативдик жана коммунативдик коомдук кызматы бүгүнкү мезгилдин талабына толук шайкеш, төп келген, кыргыз коомчулугунун жаңы реалийлерге карата талап-муктаждыктарын толук аткаруу мүмкүнчүлүгүндө турган, оозеки жана жазуу формасы өнүккөн, ага ылайык нормасы калыптанып кодификацияланган функционалдык мүнөздөгү поливаленттик тил. Ал – бүгүнкү күндө илим менен техниканын, билим берүүнүн, маалыматтын, маалыматтык технологиянын, коомдук-социалдык, саясий-идеологиялык коммуникациянын, массалык маалымат каражаттарынын, көркөм, илимий адабияттардын, иш кагаздарын жүргүзүүнүн, публичный кептин тили. Албетте, айрым бир тармактарда белгилүү даражада чектелген мүнөздө колдонулуп келе жатканын да танууга болбос.

Кыргыз тилинин кыргыз адабий тилинен башка дагы бир катар формалары бар: аймактык, социалдык, этностук диалектилер, майда-майда говорлор, жаргондор ж.б.у.с. Булар азыркы кыргыз адабий тили менен жалпы элдик тилдин

негизинде байланышат жана булардын айрым каражаттары бүгүнкү күндө адабий тилдин таасиринде нивелировкалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат да, айрымдары адабий тилдик мүнөздөгү бирдикке айланышып, кыргыз адабий тилинин өркүндөшүнө, толукталышына жана байышына ички булак катары кызмат кылат. Демек, азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин кыргыз коомчулугунун өзара пикири алушуусунун универсалдуу каражаты катары коомдук акыл-эстин, аң-сезимдин өнүгүүсүнүн, коомдук турмуштун, элдин материалдык, руханий жактан өнүгүүсүнүн, элди тарбиялоонун, аны адамзаттык, улуттук маданияттын жетишкендиктери, дүйнөлүк илим жана техникадагы ийгиликтер менен тааныштыруунун таасирдүү куралы экендигин танууга болбойт. Жалпы кыргыз коомчулугунун талап-мүдөөсүнө ылайык азыркы кыргыз улуттук адабий тили Кыргыз Республикасында жашаган жалпы кыргыздар үчүн пикир алышуунун, өнүгүүнүн, өзүн-өзү таануунун, улуттук иденттүүлүктүн жалгыз универсалдуу курал-каражаты болуп эсептелет.

Азыркы кыргыз улуттук адабий тили бүгүнкү күндө кеңири колдонулуп жаткан жандуу полифункционалдык, поливаленттик каражат-курал катары, жогорто белгиленгендей, аймактык, этностук, социалдык диалект, говорлордун нивелировкаланышынын жана өзара биригишинин натыйжасында тарыхый жактан жаралган жалпы элдик кыргыз тилинин базасында адегенде оозеки адабий тил катары пайда болгондугуна карабай, жалпы элдик кыргыз тилинин ошол кездеги абалынан айырмалануу мүмкүнчүлүгүнө да ээ экендигин жашырууга болбойт. Бирок ошондой болсо да азыркы кыргыз улуттук адабий тили жалпы элдик кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү уландысы, көрүнүшү, өнүгүшү экендигин да танууга мүмкүн эмес, б.а. азыркы кыргыз адабай тили жалпы элдик кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү “мууну”. Эгерде убакыт жана тарыхый факторлорду эске алып карасак, азыркы улуттук кыргыз адабий тили менен жалпы элдик кыргыз тили бир гана кыргыз тилинин ар түрдүү этаптагы, ар түрдүү мезгилдеги (5-6 кылым аралыгында) көрүнүшү. Булардын семантикалык жактан да, структуралык жактан да жана эң негизгиси функционалдык

жактан да айырмаланган гана көрүнүшү. V-VI кылымдардагы байыркы кыргыз тили (Енесай жазмасынын тили), XV-XVI кылымдарда пайда болгон жалпы элдик кыргыз тили жана азыркы кыргыз улуттук адабий тили глоттогенездик планда айырмасы жок, ал эми функционалдык, семантикалык, структуралык жактан белгилүү деңгээлде өзгөргөн, айырмаланган, тарыхый жактан бирин экинчиси, аны үчүнчүсү улаган тилдерден экендиги талашсыз. Эгер V-VI кылымдардагы Енесай жазма эстеликтериндеги байыркы кыргыз тилинин материалдары бүгүнкү кыргыз үчүн көбүрөөк түшүнүксүз болсо, XIV-XVI кылымдардагы кыргыз тилинин материалдары бир топ эле түшүнүктүү, ал эми XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз тилинин материалдары, В.В.Радлов, Ч.Валиханов ж.б. жыйнаган материалдар бүгүнкү кыргыздар үчүн толук эле түшүнүктүү. Эмне үчүн? Анткени, биринчиден, тил – тарыхый кубулуш, тарыхый жактан өзгөрүп, өнүгүп отурат, убакыттын өтүшү тилди өзгөртөт, өркүндөтөт; экинчиден, XV-XVI кылымдан тарта кыргыз тили жалпы элдик кыргыз тилине айланат; үчүнчүдөн, 5 – 6 кылым ичинде тилде айрым бир лексикалык, морфемалык өзгөрүүлөрдүн болгонуна карабай, жалпы элдик кыргыз тилинин грамматикасында өзгөрүү болгону анча байкалбайт; төртүнчүдөн, жана эң негизгиси, бул мезгилде кыргыз элдик оозеки адабияты аябагандай өнүктү, ал адабияттын жанрлары, түрлөрү жиктелип, эпикалык доордогу эпикалык элдик оозеки чыгармалар жаралып, элдин калың катмарына тарады, тили жалпы элдик мүнөзгө ээ болду, айтуучулар, акындар, эпосчулар, жомокчулар, манасчылар элдин сүймөнчүлүгүнө арзып, алар жалпы элдик кыргыз тилинин өркүндөшүнө, туруктуулукка жетишине, иштетилгенине кам көрүштү, жалпы элдик кыргыз тилин адабий тилди жогорку деңгээлде көтөрүштү, нормасын калыптандырууга багытташты, элдик оозеки адабияттын стилин өркүндөтүштү. Албетте, ал учурда табыйгый норманы нормалаштыруу, кодификациялоо жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес эле, анткени норманы нормалаштыруу, кодификация – бул окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн иши менен байланышта каралуучу, жазма аркылуу бекемделүүчү маселе.

Демек, азыркы кыргыз улуттук адабий тили – коомдук-социалдык, социалингвистикалык кубулуш катары түздөн-түз адабий процесс менен тыгыз байланышта аныктала турган кубулуш. Анын тарыхый өнүгүшү, эң алды, адабият менен карым-катыш, байланышта аныкталат, ал аркылуу шартталат, тилдин өнүгүү, иштетилүү, өркүндөө булагы – адабият. Ачык айтышыбыз керек, азыркы кыргыз адабий тилинин жаралышында элдик оозеки адабияттын, фольклордук чыгармалардын ролу жогору, мааниси чоң. Анткени, биринчиден, биздин элдик оозеки адабиятыбыз, фольклордук чыгармаларыбыздын күчтүү өнүгүүгө туш келген мезгили XV кылымдардан кийинки мезгилдерде кыргыз коомчулугунда жаралган тарыхый эпикалык жагдай-шарт, XIV-XV кылымдарда кыргыздардын эл болуп биригиши, кыргыздыкы деген аймакта бирге жашашы, кыргызбыз деген аң-сезимдин жаралышы, баарыбыз бир тилде сүйлөшөбүз, үрп-адатыбыз, каада-салтыбыз бирдей деген түшүнүктүн акырындап калыптана башташы менен шартталган. Ушул мезгилде кыргыздар аралашкан, эли-жерин коргоого байланышкан баатырдык жүрүштөрдүн, чарба жүргүзүү, жан багуу, күн көрүү жумуштары менен байланышкан аракеттердин баардыгы бозүйдүн ичи-тышында адамдардын чыгармачыл ишмердиги аркылуу өтүп келген, тилибиз акырындап белгилүү деңгээлде иштетиле, өркүндөтүлө баштаган, жалпы элдик тил деңгээлине көтөрүлө баштаган; экинчиден, мурдатан айтылып келаткан элдик оозеки фольклордук чыгармалар ошол жалпы элдик тилде улантылып, жаңылары жарала баштады, ошол тилде улам-улам чыгармалар кайталана берип тилибиз “иштетилип” жатты. Эгерде ошол кездерде жарала баштаган жалпы элдик кыргыз тилибизде элдик оозеки адабиятыбыздын үлгүлөрү жаралып, улам-улам кайталанып, бир жерде жаралган ал чыгарма ооздон оозго өтүп экинчи жерде айтылып, жалпы элдик тилибизди өркүндөтүүгө, өнүктүрүүгө, иштетилген тил катары колдонулушуна мүмкүнчүлүк түзсө, кайра ошол өнүккөн жалпы элдик кыргыз тилинде элдик оозеки адабияттын үлгүлөрү жаралып, элге тарап, сиңип жатты, элдик оозеки адабият өнүгүп жатты, б.а. жалпы элдик кыргыз тилинин негизинде элдик оозеки адабият жаралса, кайра ошо элдик оозеки адабият

жалпы элдик кыргыз тилинин андан ары өнүгүшүн шарттады, эки жактуу карым-катышта экөө тең өнүктү; үчүнчүдөн, ошол элдик оозеки адабиятыбыз, анын түрлөрү, жанрлары, стили ар кыл өнүттө, ар кыл багытта өнүгө баштаган, кыргыз элинин элдик оозеки адабияты өтө бай. “Манас” баш болгон элдик оозеки адабиятыбыз, эпостук чыгармаларыбыз, ар кандай жанрлардагы паремиялар биздин кыргыз адабий тилибиздин жаралышына башат болду. Европа элдеринен, орус элинен, жанаша жашаган тектеш эле өзбек, казак элдеринен кескин айырмаланып, биздин элдик оозеки адабиятыбыз, фольклордук чыгармалар азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин жаралышында жазуудай эле роль ойноп, жазуудай эле милдет аткаргандыгын танууга мүмкүн эмес. Муну академик В.М.Жирмунский минтип белгилейт: “Отсутствующую письменную литературу в таких случаях нередко заменяет фольклор” (В.М.Жирмунский, 1936, 68-б.). Бул европалыктар, орустар, а түгүл жанаша жашаган казактар, өзбектер менен кыргыз элинин коомдук-чарбалык жашоо шартындагы кескин айырмачылыктар жана өзгөчөлүктөр менен түшүндүрүлөт.

Тилдин кыймылын, өзгөрүүсүн, тарыхый өнүгүү жолун, законченемдүүлүгүн так таанып-билбей туруп, анын бүгүнкү абалын, учурдагы өнүгүү тенденцияларын түшүнүүгө мүмкүн эмес. Өзүбүздүн жагдайды туура түшүнүп, маселени туура нукта алып баруу үчүн биз ориентир алган орустардагы, жалпы эле Европадагы тилдик абалга кыскача көз сала кетели: арийне, Европада феодализмдин кыйрашы (V-VII – жаралышы, VIII-XII – күчтүү өнүгүшү, XII-XIV – кыйрашы) менен капитализмдин алгачкы элементтери пайда боло баштаган. Буга катарлаш эле аң-сезимдин, акыл-эстин, маданияттын үч багыты – реформалоо, агартуу, ренессанс – эркин ойлоого мүмкүнчүлүк жаралат. Орто кылымдын аягында ренессанс феодалдык чиркөө маданиятынын талкаланышын, анын эркин маданият менен алмаштырылышын билдирсе, реформация поп бийлигин талкалап, улуттук аң-сезимдин, акыл-эстин, улуттук күчтөрдүн өнүгүшү үчүн шарт түздү, ал эми агартуу багыты духовный турмушту рационализм философиясы жана илим-билим менен байланыштырууга аракеттенди. Бул мезгил Европада материалдык, маданий,

руханий жаңылануунун, географиялык ачылыштардын, улуттардын улут катары өздөрүн аңдап-билүүсүнүн, өзүн-өзү таануусунун, улуттук аң-сезимдин өнүгүшүнүн мезгили болду, китеп басып чыгаруу, агартуу системасын жолго коюу, аны жайылтуу, философиялык жаңы көзкараш, түшүнүктөрдүн калыптануу мезгили болду.

Ушул өңдүү объективдүү өбөлгө-шарттар ар бир улут үчүн, ар бир эл үчүн аларды бириктирген, алар үчүн бирдей милдеттүүлүктү камсыз кылган улуттук тилдердин өнүгүшүн шарттады. Ошол мезгилдин талабына жараша ар бир улуттун алдыңкы, билимдүү адамдары, ойчул, философтору, жазуучулары, изилдөөчүлөрү өз улутунун тили адабияттын, маданияттын, илим-билимдин, философиянын толук кандуу тили болуусуна, ар бир улуттук тил ошол өз улуту үчүн коомдук-социалдык кызмат аткаруусунун тили болуусуна камкөрүштү. Акырындык менен улуттук тилдердин өз улуту үчүн кызмат аткарып, кеңири колдонула башташы, ал тилдердин өнүгүп-өркүндөшү Европа элдеринин маданий, коомдук-социалдык, чарбалык турмушунда 10 кылымга жакын мезгил бою канондук тил катары колдонулуп, эларалык байланыштын тили катары кызмат кылып келген латын тилинин акырындык менен колдонуудан чыга башташына алып келди. Ушул мезгилде ар бир улуттук тил, бир жагынан, өз улуту үчүн билим берүүнүн каражаты катары мектептерде окутуу, башка улуттардын тилине которуу, башка тилден өз улутунун тилине которуу иштерин жолго коюу, чет тилдеринде сүйлөй, жаза билүүгө үйрөтүү максаты үчүн эмпирикалык мүнөздөгү грамматикаларды, практикалык мүнөздөгү көрсөтмө куралдарды, ар кандай сөздүктөрдү, сүйлөшмөлөрдү иштеп чыгуу иштерин жолго коюу багытындагы аракеттер менен байланышкан болсо, экинчи жагынан өз улутунун улуттук тилин ар тараптан изилдөөгө өзгөчө көңүл буруу иштери менен байланышкан, үчүнчүдөн, чыгармачыл адамдар, жазуучулар өздөрүнүн улуттук тилинде чыгармаларын жазуу, аны басып чыгаруу, бул аркылуу тилинин өнүгүшүнө камкөрүү сыяктуу иштерди аткаруу аракеттери менен байланышкан. Демек, Европада феодализмдин кыйрашы, капитализмдин жаралышы

жана өнүгүшү ал жактагы элдердин улут болуп калыптанышына алып келди, ал элдерде адабий тилден мурда улуттук тил жаралды.

А биз – кыргыздар, качан, кандай шартта улут болдук, биздин улуттук тилибиз качан жаралды? Эгер Европа эли коомдук өнүгүүнүн өзүнүн табыйгый закону аркылуу эволюциялык жол менен улут катары калыптанса, кыргыздар капиталисттик жолду баспай, аны кыйгап өтүп, “бир түн, бир күн ичинде социалисттик улут болуп” чыга келдик; эгерде Европа элинде алардын тили феодализм кыйрагандан кийинки улуттук тил катары өнүксө, биздин кыргыз тилибиз алардын тилинен 2-3 кылым кийин гана XV-XVI кылымдарда жалпы элдик тил болуп түзүлүп жатпайбы, улуттук тил дегенди жөн коёлу; эгерде, Европа элдеринин тилдери VIII-IX кылымдардан тартып эле жазуу формасына ээ болуп, алардын улуттук тили оозеки да жана жазуу да формасында өнүгүп отурган болсо, алардын тилдеринде өтө көп чыгармалар, диндик адабияттар, илимий мүнөздөгү изилдөөлөр жаралган болсо, биздин жалпы элдик кыргыз тилибизде мындай көрүнүш болдубу? XVIII-XIX кылымдардагы айрым бир каттар, молдокелердин колкитептеринен башка 20-кылымдын башына чейин жалпы элдик кыргыз тилинде бирдеме жазылганбы? Жок, жазылбаган.

Биз муну эмне үчүн келтирип отурабыз? Себеби бизде жалпы эле адабий тил маселесинин генезисин, тарыхын терең түшүнбөстөн, Европа тилдери, анын ичинде орус тили үчүн, ошол тилдердин материалдарынын негизинде чыгарылган теорияларды, жоболорду кыргыз тилине механикалык түрдө колдоно салуу менен эклектик пикир айтышкандар бар. Европа тилдеринде элдик оозеки фольклордук адабият өнүкпөгөндүгүн, адабий тил ал жерде, негизинен, жазуу формасында өнүгүп келгендигин, жазуунун таасири өтө күчтүү экендигин такыр түшүнө беришпейт. Ошондуктан азыркы кыргыз адабий тилин жазуу менен гана байланыштырып, улуттук жазма жаралган күндөн тартып кыргыз адабий тили түзүлдү деп 1924-жылдын 7-ноябрынан көрсөтүп жүрүшпөйбү...

Арийне, биз кыргыз тилчилери жалпы эле тилдин илимий маселелери жөнүндө изилдөө жүргүзгөндө, орус тили боюнча

иштелген изилдөөлөргө, орус окумуштууларынын эмгектерине таянабыз, ошол эмгектерде айтылган, негизделген илимий теорияларды, методологиялык көзкараштарды жетекчиликке алабыз. Бул, бир жагынан, туура жана негиздүү, эгерде аларды өзүбүз туура түшүнүп, туура пайдалана алсак, алар биздин изилдөөлөр үчүн илимий-теориялык, методологиялык база болот. Негизинен, ошентип иштеп, изилдөө жүргүзүп, тилибиздин көптөгөн тигил же бул маселелерин чечмелеп, аныктап келдик, кыргыз тил илими талапка жараша өнүгүп жатат. Бирок анын экинчи жагын да эстен чыгарууга болбойт. Глоттогенездик жактан да, типологиялык жактан да башка типтеги, башка структурадагы, башка системадагы тилдер үчүн айтылган жагдайдын баарын тең түптүз кабыл алуу, механикалык түрдө көчүрүп алуу, “сокур” туроо маселенин оң чечилишине өбөлгө болбойт, таптакыр тетири жыйынтыкка алып келет. Ушул өңүттөн караганда орус тилинин, жалпы эле Европа тилдеринин адабий тил катары жаралышы, өнүгүшү, калыптанышы жөнүндө айтылган көзкараштардын, илимий-теориялык пикирлердин айрымдары азыркы кыргыз адабий тилинин жаралышына, өнүгүшүнө, калыптанышына канчалык деңгээлде шайкеш келет деген маселеге да этият мамиле кылуу өтө зарыл. Ар бир тилдин жаралышы, өнүгүшү өзү жаралган, өзү колдонулган коомдун тарыхый шартына жараша болот, ошого жараша аныкталат...

Урматтуу окурмандар!

Бул китеп боюнча сунуш-пикирлериңиздер болсо, төмөнкү дарекке жиберсеңиздер, анткени мындай талаш-тартыштуу, проблемалуу, көп кырдуу маселелерде ак нээттен айтылган ар бир пикир биз үчүн өтө маанилүү: Бишкек ш., Разаков көчөсү, 51, И.Арабаев атындагы КМУнун “Лингвистика” илим изилдөө жана билим берүү борбору.

I БӨЛҮМ.

УЛУТТУК ДООРГО ЧЕЙИНКИ

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ

I ГЛАВА. КЫРГЫЗ ТИЛИ, ЖАЛПЫ ЭЛДИК КЫРГЫЗ ТИЛИ, КЫРГЫЗ ООЗЕКИ АДАБИЙ ТИЛИ, КЫРГЫЗ УЛУТТУК АДАБИЙ ТИЛИ, БУЛАРДЫН ӨЗАРА КАТЫШЫ

§1. Кыргыз тили – кыргыз уруусунун тили

Адамзат коому да, ал жараткан, ошол эле учурда аны тейлеген, ага кызмат кылган тил дагы – коомдук-социалдык тарыхый кубулуш. Экөөнүн карым-катышы эки жактуу шартталган. Коомдук жагдай-шарттын өзгөрүшү, андагы ар бир кыймыл ошол коомду тейлеген тилде чагылдырылат. Адамзат коомун коом кылып турган элдин тарыхы менен ошол элдин тилинин тарыхы өтө тыгыз өзара байланышта, бирин-бири шарттаган абалда өнүгөт. Алсак, адамзат коомунун өнүгүшүндө коомдук-экономикалык формациянын жаралышы, алардын өнүгүшү, андагы ички өзгөчөлүктөр ошол формацияларга жараша тилдердин да жаралышын, алардын өнүгүшүн, андагы өзгөрүүлөрдү, өзгөчөлүктөрдү пайда кылды, алардагы тилдердин социалдык маңызын, милдетин өзгөрттү. Алгачкы коомдо урук тилдери жаралса, алар бир ажырап, бир биригип отуруп уруу тилдери пайда болсо, кул элөөчүлүк коомдо, феодалдык-патриархалдык коомдо ошол уруу тилдери феодалдык коомдун шартына жараша диалектилер, говорлор, шаардык койнелер, жазма тилдер, оозеки адабий тилдер, официалдуу иштиктүү тилдер, күндөлүк баарлашуу тилдери, дыйкандар тилдери ж.б.у.с. “тилдерге” жиктелип колдонулат. Анткени жалпы эл массасы сабатсыз, билимсиз болот, ар бир социалдык топ өз “тилинде” диалект-говорунда сүйлөй берет. Ал эми капиталисттик коомдогу коомдук жагдай-шартка жараша тил (“тилдер”) дагы өзгөрүп, улуттук тил статусуна ээ болот. Бул коом улуттун жаралышын шарттайт, ошол улут колдонгон тил улуттук тил деп аталат, капиталисттик-буржуазиялык коомду өзү менен

кошо жаралган улуттук тил тейлейт. Бирок капиталисттик-буржуазиялык коомдун жаралышы менен эле мурдагы аймактык-территориялык, социалдык, этностук диалектик өзгөчөлүктөр жоюлуп кетпейт, алар кала берет, колдонула берет. Демек, коомдук өнүгүүнүн ар бир этабы, формациясы, андагы социалдык-экономикалык, саясий, маданий кырдаал тилдин да ошого жараша өзгөрүшүн, өнүгүшүн, конвергенция жана дивергенция процессине учурап турушун шарттады...

Адамзат коомунун жашоо-турмушунда коомдун өзүнүн жана аны тейлеген, ага кызмат кылган тилдин жаралуу, өнүгүү жана калыптануу процесси ошол коомдук түзүлүштүн алгачкы мезгилинде үйүр-үйүр болуп жашаган адамдардын диффуздук абалынан урук-уруулук абалга, андан уруулардын биригиши, уруу союздарынын түзүлүшү, уруу конфедерацияларынын жаралышы аркылуу элдик абалга, андан улуттук абалга өтүшү аркылуу мүнөздөлөт. Илимдеги маалыматтарда айтылып жүргөндөй, алгачкы коомдогу адам сымалдардын үйүрлөрүнүн пайда болушу хронологиялык жактан биздин заманга чейинки 1,5 – 2 миллион жылдар менен болжолдонуп жүрсө, бүгүнкү типтеги *homo sapiens* – аң-сезимдүү, акыл-эстүү, сүйлөгөн адамдын жаралышы болжол менен б.з.ч. 35 – 40 миң жылдык мезгил өлчөмү менен белгиленип жүрөт. Антропогенездик маалыматка таянсак, эки аяктап тулку боюн түз кармап басуу, каракуш мээнин маңдайдан артка, желке тарапка ооп жайгашуусу жана анын өнүгүүсү, алдыңкы эки колунун бошоп, анын бирдеме жасоого ылайыкташа башташы адамсымалдарды адам кейпине келтирген. Алардын адам кейпине келишинин негизги эле шарты эмгек жана тил болгон. Бул өтө узак мезгилдин, миллион жылдар аралыгында өтүүчү процесс катары өнүгүүнүн кийинки этабында – филогенезде ошол үйүр-үйүр болуп жүргөндөр өз ичара бир канча топко бөлүнүшкөн. Ушундан келип кийин өз-өзүнчө урук (род) пайда болгон. Урук кандаштык биртуугандыкка негизделген. Бул кандаштык биртуугандык эне тарабынан гана болгон, эне тарабынан гана аныкталган. Коомдук жашоонун ушул этабында үйүр-үйүр болуп жашагандардын тиричилиги эндогамдык мүнөздө болсо, урук экзогамдык мүнөздө болот. Бул мезгилде урук мүчөлөрүнүн социалдык жактан биригишинин

негизи болуп дагы эле эмгек, кандаштык биртуугандык жана тил жиктелбестен кала берет.

Эгерде үйүр-үйүр болуп жүргөн учурда баардыгы “жалпыныкы” болуп эсептелген болсо, уруктар өзүнчө бөлүнүп чыккандан кийин, баардыгы ар бир жеке уруктуку болгон, ошол урукту түзүп турган биртуугандардыкы, кандаштардыкы болгон. Ошондуктан бир урук ичинде үйлөнүүгө жол берилбеген, тыюу салынган. Бул кырдаал, сөзсүз түрдө, ошол уруктун башка уруктар менен карым-катышта болушун, урук тукумун көбөйтүү үчүн башка уруктар менен мамиле түзүү, байланышта болуу муктаждыгын шарттайт. Балдардын, жаңы тукумдун төрөлүшү менен урук ичиндеги адамдардын саны акырындап көбөйө берет, башка уруктар менен болгон карым-катыш, мамиле дагы күчөйт. Мурдагы тектеш эмес уруктар ортосунда кудалашуунун натыйжасында биртуугандык кандаштык дагы арбыйт. Ар бир урук мүчөлөрүнүн ортосундагы кандаштык, биртуугандык бара-бара ошол уруктардын өз тукумдарынын санынын өсүшүнө алып келет. Жаңы тукум канчалык көбөйгөн сайын, мурдагы урук ичиндеги биртуугандыктын, кандаштыктын акырындап азая башташы орун алат. Буга ошол учурдагы коомдук-социалдык шарт, талап, экономикалык жагдай жана уруктар ортосундагы, а түгүл бир урук ичиндеги ар түрдүү мамилелер да өз таасирин тийгизбей койбойт. Ф.Энгелс өзүнүн “Үй-бүлөөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы” деген белгилүү эмгегинде урук урук башчысы болгон аялдын өз тукумун деп эсептеген адамдарынан гана турган. Атасын аныктоо мүмкүн болбогондуктан, эне жагынан болгон гана туугандык эске алынган. Эркектер өз кандаштарына үйлөнүүгө тыюу салынгандыктан, алар башка гана уруктун кыздарын ала алышкан, бирок төрөгөн тукум эркектин уругуна эмес, аялдын уругуна тиешелүү болуп эсептелген деген оюн айтат. Ошентип, урук ичинде жаңы тукумдун көбөйүшү, биртуугандыктын, кандаштыктын мезгил өткөн сайын алыстай бериши, буга кошумча коомдогу жагдай-шарт, экономикалык, социалдык кырдаал, уруктар ортосундагы, урук мүчөлөрүнүн өзара карым-катышындагы ар түрдүү мамилелер, чарбалык жагдайлардын акырындык менен өзгөрүүгө кирептер болушу, бир жагынан, мурдагы бир уруктун

бир нечелеген майда топторго бөлүнүшүнө алып келсе, экинчи жагынан, ошол бөлүнгөн майда-майда топтордун аракети башка уруктан бөлүнүп чыккан дагы башка топтор менен биригүүгө алып келген. Мезгилдин өтүшү менен ошол бириккен топтор дагы көбөйүп, дагы чоңоюп отуруп ири-ири уруулук түзүлүштүн жаралышын шарттаган. Буга кандаш биртуугандыктын башка урук менен карым-катышсыз, мамилесиз өмүр сүрүүсүнүн мүмкүн эместиги да өбөлгө болгон.

Ушинтип бир урук ичинде урук тукумдарынын сан жагынан көбөйүшү, уруктардын өздөрүнүн көбөйүшү, уруктардын өзара биригиши адамдар коомчулугунун дагы бир жаңы тиби – уруулук түзүлүштү пайда кылды. Уруулук түзүлүштүн жаралуу, пайда болуу, өнүгүү процесси да – өтө узак мезгил аралыгында, ондогон кылымдар ичинде боло турган процесс. Уруктардын урууга биригишинин коомдук-социалдык негизи болуп дагы да болсо биртуугандык сезим (кандаштык кичине алыстай баштайт, бирок биртуугандык, түпкү тек жөнүндөгү түшүнүк кала берет), аймактык-территориялык биримдик, жөнөкөй экономикалык, айрым бир маданий-ритуалдык жана тилдик биримдик эсептелет. Уруктук түзүлүш жана уруулук түзүлүш алгачкы учурларында коомдук-социалдык жактан да, экономикалык жактан да жана тилдик жактан да гомогендик мүнөздө болот. Тил урук, уруу мүчөлөрүнүн өзара пикирлешүүсүндө эч кандай айырмачылыкка, өзгөчөлүккө учурабай баардыгы үчүн бирдей, жалпы болот, монолиттүү болот, бир уруу бир тилде гана сүйлөйт, бир урууга бир эле тил жетет, говорлук, диалектилик деген түшүнүк болбойт. Бул тил – уруу тили. Демек, коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир этабында түзүлгөн, белгилүү бир аймактык, жөнөкөй экономикалык, маданий-ритуалдык жана тилдик биримдиктеги, социалдык жиктелүүгө али жете элек этностук жалпылыкты түзгөн адамдардын биримдиги уруу деп аталат. Албетте, бул биримдикте кандаштык биртуугандык да негизги факторлордун бири, бирок ал уруктагы кандаштык биртуугандыкка караганда кыйла азыраак, алсызыраак болот. Ушул учурда уруулук топ өзүн башка уруулардан айырмалап, өзгөчө аталышка – этнонимдик атка да ээ болот. Тигил же бул

этнонимдик ат ошол уруунун жеке аталышы катары аны өзүндөй болгон дагы бир башка уруудан айырмалап турат.

Арийне, урук-уруулук доорлордогу тил, анын кандай экендиги жөнүндө бирдеме айтуу өтө татаал, ага негиз болуучу түздөн-түз фактылар жок. Ал мезгилдин тили жөнүндө карандай акылга салып гана божомол жүргүзүүгө мүмкүн. Ал мезгилде таптык коом түзүлө элек, демек, баары жалпыбыздыкы, ошол эле учурда тилде дагы социалдык, аймактык, этностук жиктелүү жок. Демек, урук, уруу тилдери өзгөчө тапсыз “коммунизм” коомунун алгачкы этаптарында кандаш биртуугандардын, эненин тукумдарынын тили катары бүгүнкү тектеш тилдердин башаты, башталышы, алгачкы көрүнүшү болуп эсептелет. Акырындап адамзат коомунун өнүгүшү менен уруулук түзүлүш дагы өнүгөт, коомдук-социалдык өзгөрүүлөр орун ала баштайт. Мурдатан уруулар колдонуп келген жалпы бирдиктүү тилде аз-аздап, билинээр-билинбес айырмачылыктар, говордук өзгөчөлүктөр пайда боло баштайт. Бул айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр уруу мүчөлөрүнө анча байкала бербейт, кадыресе көрүнүш катары алардын пикирлешүүсүндө түшүнүксүздүк жаратпайт. Уруулар коомдук-социалдык мүнөзү боюнча ал учурда деле гомогендик топ катары ошол эле тил аркылуу байланыша беришет. Өнүгүүнүн дагы кийинки этаптарында ар бир уруунун тили чыгыш теги боюнча бир булактан экендигине карабай өзара бири-биринен акырындап айырмалана баштайт. Бул өтө узак убакытта өтө турган процесс болот. Ар бир уруунун тилинде өзүнө ылайык диалектилик өзгөчөлүк келип чыгат. Уруу = диалект деген тилдик схема жаралат. “В действительности племя и диалект по существу совпадает, новообразование племен и диалектов путем разделения происходило еще издавна и едва ли совсем прекратилось и теперь, там, где два численно ослабевших племени сливаются в одно, бывают в виде исключения, в одном и том же племени говорят на двух весьма родственных диалектах” (Ф.Энгельс, 1961, 93-б.). Ушунун өзү уруу тили ошол уруунун жападан жалгыз пикирлешүү куралы катары белгилүү деңгээлде жөнөкөй, лексикалык жактан чектелген, аз сандагы эле лексикалык каражат колдонулган тил болуп саналаарын көрсөтөт. Анткени урук, уруу тилдери жаралган алгачкы

коомдук түзүлүш өзүнүн мүнөзү боюнча социалдык, маданий, чарбалык жактан аморфтуу, ошого жараша күнүмдүк жашоо-тиричилик да белгилүү даражада тар, чектелген абалда болот. Ушуга жараша тил колдонулат, а бул болсо тилдин абалына таасир этет.

Тилдеги говордук алгачкы өзгөчөлүктөр уруу тилдери менен байланыштуу жарала баштаганы менен, анын көбүрөөк байкалышы уруулардын биригип, өздөрүнчө уруу бирикмелеринин, уруу союздарынын түзүлө башташы менен шартталат. Ушул учурда таптык жиктелүүнүн да элементтери акырындап пайда боло баштайт. Анткени кеңири аймакта жашап жаткан тектеш уруулардын акырындап биригүү жолуна түшүшү, алардын биригүүгө ынтазарланышы, алды менен, эки максат менен байланышат: биринчиден, бытыранды болуп жашаган уруулар башка саны көп кишилери бар урууларга туруштук бере албай, алардан жеңилип калуу коркунучу жаралат, ошондуктан андай уруулар өздөрүнүн тектеш уруулары менен биригүү, бирдиктүү союз түзүүнү көздөшөт; экинчиден, тектеш эле уруулар, кээде тектеш эмес эле уруулар башка бир уруунун жерин, мал-мүлкүн, байлыгын тартып алуу же аларды өзүнө каратып кулдукка айландыруу максаты менен уруулук бирикме, уруулук союз түзүшөт. Ушул уруу бирикмелеринин түзүлүшү, уруулардын союзу алар сүйлөгөн тилде диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жаралышын шарттайт.

Арийне, биз диалектилик өзгөчөлүктөрдүн тилде пайда болуу маханизмин гана кыскача сөз кылдык. Бул процесс – өтө татаал, узак мезгилде, ар кандай тарыхый-социалдык кырдаал-шартта өтө турган тарыхый лингвистикалык процесс. Ошол эле учурда ар кандай тарыхый-социалдык кырдаал-шартка жараша (адамдардын уруу ичинде көбөйүшү, тамак-аш табуу, жайлуу жай издөө аракети ж.б.у.с.) тектеш эле уруулар бири-биринен алыс аймактарда көптөгөн жылдар, кылымдап жашап калган учурлар да болот, тектеш уруулардын чегин ажыратып, алардын ортосуна башка уруулар жайгашкан шарттар да аз эмес учурайт. Ушул жагдайлар да диалектилик өзгөчөлүктөрдүн тектеш тилдерде оорун алып калышына алып келет, андай өзгөчөлүктөрдүн көбөйүшүн шарттайт. Демек, тектеш, кээде

тектеш эмес уруулардын бирде биригип, бирде бири-биринен ажырап турушу, ушуга жараша алардын тилиндеги өзгөрүштөр уруулук коомдо такай болуп турган негизги процесс деп кароого болот. Мындай учурларда бир уруунун тили уруулар бирикмесинин бирдиктүү тилине кошулуп сиңип кеткен, мындан да тилдик-диалектилик өзгөчөлүктөр келип чыга баштаган.

Албетте, уруулук тилдерге мүнөздүү бул абал адамзат коомунда өтө узак мезгил мурда жаралгандыгына карабай, ал абал кийин да узак убакка чейин созулду. Ушул мезгил ичинде эчендеген уруулар, уруу бирикмелери тарых барагынан жоголуп, изи калбай кетти, эчендеген жаңы уруулар, уруу бирикмелери жаралды. Адамзат коому адеп жаралган мезгилден тартып, Ф.Энгельстин айтуусу боюнча, үч мезгилди башынан кечирди: бейкутчулук (дикость); варварчылык; цивилизация. Бейкутчулук – бул мезгил табыйаттагы гана даяр продуктуну пайдалануу менен мүнөздөлөт, ал эми адам өзү жасаган айрым нерселер ошол табыйаттагы даяр продуктуну пайдалануу үчүн гана кошумча курал, кошумча каражат катары пайдаланылат; Варварчылык – бул мезгилде адамдар жапайы жаныбарларды колго үйрөтүп, мал чарбачылыгы менен иш жүргүзүүгө өтө баштайт, жер иштетүүнү үйрөнүп, адам ишмердигинин аркасында бирдеме өндүрүү, продукт чыгаруу, табыйат продуктуларын көбөйтүүнүн жолдорун, ыкмаларын табуу сыяктуу иштердин жасала башташы менен эле катар, материалдык байлыктын булагы катары жортуул жүрүштөрү аркылуу мүнөздөлөт; Цивилизация – бул мезгил табыйат продуктуларын кайра иштетүү, өнөр жайды өнүктүрүү, маданият, искусство менен байланышкан, темир эритүү, тамгалама жазууну ойлоп табуу, көркөм сөз чыгармачылыгын өнүктүрүү жана аны жазуу сыяктуу иштердин өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Бул мезгилдин башы – баатырдык доор мезгилиндеги гректердин “Илиадасы” жаралган мезгил, нормандардын викингдер учуру. Бул мезгил Ф.Энгельстин сөзү менен айтканда “усовершенствованные железные орудия, кузнечный мех, ручная мельница, гончарный круг, изготовление растительного масла и виноделие, развитие обработки металлов, переходящая в художественное ремесло, повозка и боевая колесница, постройка судов из бревен и досок, зачатки

архитектуры как искусства, города, окруженные зубчатыми стенами с башнями, гомеровский эпос и вся мифология – вот главное наследство, которое греки перенесли из варварства в цивилизацию” (Ф.Энгельс, 1961, 33-б.).

Цивилизация доорунда коомдук өнүгүүнүн, чыгыш теги, тили, маданияты жагынан тектеш жакын урук-уруулардын биригишинин, уруу союздарынын түзүлүшүнүн жана алардын чоңоюп, кеңейип, күчтөнүп турушунун натыйжасында уруулардын конфедерацияларынын пайда болушу менен феодалдык мамлекеттер түзүлүп, шаарлар салынып, аймактар аралашат. Бул учурда уруулук союздар, уруулук бирикмелердин өзара консолидациясы күчөп, мурдагы уруктук кандаштык, биртуугандык принцип менен болгон биригүүлөр, союздар менен эле катар тектештикке негизделбеген аймактык-территориялык биригүүлөр да жүрө баштайт. Бул ошол бирикмелердеги, феодалдык мамлекеттердеги, шаарлардагы тилдин бир тил болбой бир нече диалектинин катар жашашына алып келет, ал жердеги тилдин уруктук-уруулук доордогу тилдик гомогендиги бузулуп, гетерогендик мүнөзгө өтүшүн көрсөтөт: ушул мезгил адамзат коомунун өнүгүшүнүн жаңы доору – таптык коомдун башталышын көрсөтөт...

Арийне, бул процесс дүйнөнүн баардык бурчунда бирдей көрүнүштө өткөн эмес, ошол эле учурда дүйнөнүн башка аймактарында, башка бөлүктөрүндө алгачкы общиналык коом – урук-уруулук коом кадимкисиндей эле жашоосун улантып жаткан..., ал жактарда урук-уруулашуу, уруу бирикмелерин түзүү процесстери жүрүп жаткан. Анткени адамзат коомунун өнүгүшү дүйнөнүн баардык жеринде бирдей, окшош мүнөздө өткөн эмес. Маселен, эң байыркы феодалдык мамлекет катары б.з.ч. 6 миң жыл мурда шумерде, кийинчирээк Месопотамияда, Египетте мамлекет түзүлсө жана алар бүгүнкү күндө байыркы цивилизациянын борбору аталып жүрсө, көп эл мындай цивилизация жөнүндө түшүнүгү да жок урук-уруулук доордун алкагында жашап жаткан. Дүйнөнүн айрым жерлеринде, жогор жакта белгиленип келгендей, уруктар жиктелип, башка уруктар менен, уруулар менен аралашып, биригип, ар кандай бирикмелерди, союздарды, конфедерацияларды түзүп, шаар

куруп, отурукташкан маданияттын очогунда жашоо өткөзүшүп, мамлекет түзүшүп, коомдук өнүгүүнүн ушул ыңгайына ылайык тилдерин, маданиятын өнүктүрүп келишти. Цивилизациянын жаралышы менен байланышкан бул учурдагы шартта тилдик кырдаал “урук тили”, “уруу тили”, “диалект”, “диалектилер аралык тил”, “шаардык койне”, “адабий тил”, “оозеки адабий тил”, “жазма адабий тил”, “оригиналдуу-иштиктүү тил”, “күнүмдүк баарлашуу тили”, “наддиалектилик тил” деген терминдер аркылуу аталган бир катар “тилдердин” колдонулушу аркылуу мүнөздөлөт.

Эгерде байыркы мифтер, элдик оозеки поэзиянын түрлөрү, ритуалдык ырым-жырымдар, ырлар, алкыш, каргыш сыяктуу чыгармачылык, негизинен, уруулук коомдо жаралса жана ал мезгилде тил гомогендик мүнөздө болсо, булар элдин күнүмдүк жашоо тиричилигинде колдонулган, сүйлөнгөн тилден эч айырмаланбаган болсо, шаардык койне диалектилердин аралашуусунун, диалектилер аралык тилдин колдонулушунун негизинде жаралат, шаардагы элдин ар кимиси өз-өз диалектисинде сүйлөшүп, диалектилердин аралашуусунан аралашма тил – шаардык койне пайда болот. Бул учурда колдонулган адабий тил өнүккөн административдик аймактык тил койненин же наддиалектилик мүнөзгө ээ элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин негизинде жаралат. Элдик оозеки чыгармачылыктын тили – бул элдик тилдин оозеки иштетилген адабий наддиалектилик формасы. Демек, эгерде элдик оозеки чыгармалар иштетилген наддиалектилик форма болсо, шаардык койне элдин күнүмдүк жашоо-тиричилигинде оозеки кеңири колдонулган наддиалектик койне болуп эсептелет. “Специальный поэтический наддиалект, выступающий в сложные отношения с обывенной речью в ее диалектном многообразии, может существовать лишь при наличии непрерывной поэтической традиции и ее специфических носителей, передающих из поколения в поколение его нормы” (И.М.Тронский, 1973, 138-б.).

Элдик оозеки чыгармачылыктын наддиалектилик мүнөзү анын ар түрдүү диалектиде сүйлөгөн аудиторияга багытталгандыгында жана ушул жагдайга ылайык тилинин белгилүү деңгээлде иштетилип, ошол кырдаалга ылайыкташтырууга карата болгон

аракетте. Ошол эле учурда элдик оозеки чыгармачылыктын элдин күнүмдүк жашоо-тиричилигинде колдонулган оозеки тилинде эле айтылгандыгында. Жазма-сызмасы жок же ал анча өнүкпөгөн шартта диалектилер аралык койне жана элдик оозеки адабият наддиалектилик мүнөздөгү тил катары адабий тилдин оозеки формасынын жаралышын жана элди тилдик этнос катары бириктирүүнүн куралынын милдетин аткарат. Ушул өңүттөн караганда элдик оозеки адабият иштетилген тилдин алгачкы формасы катары адабий тилдин жаралышын, пайда болушун шарттоо менен, кийин жазманын жаралышы аркылуу адабий тилдин өнүгүшүндө да чоң роль ойнойт. Ошол мезгилдердеги адабий тилдин жазма жаралгандан кийинки өнүгүшү жана калыптанышы да, негизинен, өнүккөн элдик оозеки адабий салтка, фольклордук чыгармалардын, өзгөчө поэтикалык жанрдагы чыгармалардын тилине таянат, аларга негизделет. Анткени элдик оозеки адабияттын тили наддиалектилик мүнөздө болот, тилдик баардык формалар оозеки кепте жаралат, өнүгүп-өркүндөйт, өзгөрөт, калыптанат, ушунун натыйжасында структуралуулукка, туруктуулукка ээ болот, нормалашат, нормасы иштелип чыгат, алгачкы жазуу текстери оозеки тилдин базасында жаралат, ал тилден анча деле өзгөчөлөнбөйт. Жазма канчалык “жаш”, “жаңы” болсо, элдик оозеки кеп ошончолук көркөм, ошончолук кооз болот, элдик оозеки адабият ошончолук күчтүү өнүгөт, жанрдык ар түрдүүлүккө ээ болот. Элдик оозеки адабият жазуу жаралганга чейинки доордо чектелген мүнөздө болсо да “жазма тилдин” ролун аткарат. Анткени элдик оозеки адабият, фольклордук чыгармалар тигил же бул элдин тарыхый өнүгүү мезгилинин алгачкы учурларында жаралуу жана өнүгүү менен, өзүнүн көп жылдык колдонулуусунда тилдик бирдиктерди, каражаттарды тандап, иргеп, ылгап колдонуу, аларды тизмектештирүү, айкалыштыруунун принциптерин иштеп чыкты, нормаларын калыптандырды, көптөгөн мезгил, кылымдар бою элдик оозеки чыгармалар наддиалектик мүнөздө башка диалектилер, диалектилер аралык койне менен бирдикте тилдин коомдук-социалдык функциясы болгон номинативдик, коммуникативдик жана аккумулятивдик функцияларын аткаруунун жападан жалгыз формасы болуп келди. Ошол эле

учурда элдик оозеки адабият жазуу жаралганга чейинки доордо элдин эстетикалык, этикалык, илимий, билимий түшүнүктөрүн жыйноо, чогултуу, кийинки муунга жеткирүүнүн куралы болуп келди, элдин руханий, духовный дөөлөттөрүн, баалуулуктарын, маданий мурастарын, салттарын сактоонун капкасы болуп, ар дайым тилди курчутуп, бүлөп, өркүндөтүп келди.

Дүйнөлүк тарыхтын алкагында уруулук-патриархалдык коомдун кийинки этаптарындагы коомдук-социалдык өнүгүү мурдагы эле уруулук бирикмелердин, уруу союздарынын негизинде ар кандай жаңы-жаңы этностук топтордун, этностук конфедерациялардын пайда болушу, мунун негизинде бат-баттан алмашып турган феодалдык мамлекеттердин түзүлүп, кайра жок болуп, анын оордуна башкасы келип турушу, ар кандай шаарлардын, элдүү айылдардын пайда болушу, ушуга жараша элдин да социалдык курамынын өзгөрүшү (дыйкан, кол өнөрчү, соодачы, диндик-клерикалык топ ж.б.у.с.) жана аймактык, бытырандылык сыяктуу көрүнүштөр аркылуу мүнөздөлөт. Ошондой болсо да диалектилик чоң-чоң өзгөчөлүктөрдүн пайда боло баштагандыгына карабай, тилдик биримдиктин, лингвистикалык континиуумдун натыйжасында ошол тилдик этноско тиешелүүлүк жөнүндөгү аң-сезим, психология өзгөрбөйт, ал туруктуу болот. Жогор жакта белгиленгендей, тилдик өнүгүү, тилдин социалдык жиктелүүсү ар бир элде ар башкача өтөт, бириники бирине дал келбейт. Анткени ар бир элдин тарыхы, өнүгүү жолу ошол эл жашаган коомдук-социалдык, саясий-экономикалык, маданий-лингвистикалык кырдаал-шарт менен аныкталат. Маселен, европа элдери менен түрк элдеринин, а түгүл бир эле тектеш түрк элдеринин ар биринин коомдук өнүгүү жолу, жаралуу, калыптануу шарттары ар башка, мезгилдик, мейкиндик параметрлер да бирдей эмес. Ушуга жараша элдин этностук составы дагы, демек, лингвистикалык маселелерин да бирдей, окшош деп кароого болбойт. Коомдогу ар кыл кырдаалга жараша ар бир элдин тили, мейли тектеш тил болсун, өз жолу, өз багыты, өз тарыхый шарты аркылуу калыптанат. Кайсы гана эл болбосун анын тилинин башаты – урук тили, уруу тили тарыхый өнүгүү жолунда ал ар кандай диалектилик, говордук өзгөчөлүктөргө туш болот. Ал өзгөчөлүктөр этностук, аймактык-

территориялык жана социалдык болушу мүмкүн. Булардын ичинен этностук диалектилик өзгөчөлүк тилдин уруктук, уруулук дооруна, алардын уруулук биримдик, уруу союздарын түзүү дооруна мүнөздүү, андан кийинки диалектикалык өзгөчөлүк аймактык-территориялык жагдай менен байланыштуу. Диалект – бул уруктук-уруулук тилдин элементи, уруулук бирикмелердин түзүлүшү менен кошо жаралат да, жалпы уруу бирикмесинин ичиндеги эл сүйлөгөн күнүмдүк баарлашуу тилинин диалектиси деп таанылат. Ал эми социалдык диалект уруу бирикмелеринин тилинин кийинки өнүгүш мезгилине туура келет: “...социальное расслоение, вызванное осложнением племенной организации, появление жреческого сословия, выделение и обособление дружины и ее вожд, появление элементов имущественного неравенства способствовали дифференциации разных сфер общения” (М.М.Гухман, 1981, 15-б.).

Уруулардын, уруу бирикмелеринин, уруулук конфедерациянын тилдери жалпы элдик тилдин жаралышына башат болот, элдик тилди негиздейт. Феодализмдин алгачкы мезгилинде, өзгөчө уруу тилдеринин элдик тилге айлануу, элдик тилди жаратуу шартында диалектилер тигил же бул этностун элдик тилинин жаралышынын негизи, анын тутумдук компоненти болот. Диалектилердин биримдигисиз жалпы элдик тил түзүлбөйт. Бул – жалпы эле дүйнө тилдерине мүнөздүү жалпы жобо. Бирок ар бир тилдин жаралыш, өнүгүш, калыптаныш, улуттук тилге айланыш процесси ар башка, ошого өзгөчө көңүл буруу зарыл...

Арийне, кыргыз тили кыргыз урук, уруунун, уруу бирикмелеринин, уруу конфедерациясынын тили катары жаралгандыгын, өнүккөндүгүн, колдонулгандыгын көрсөткөн тарыхый жазма булак жок. Байыркы кыргыз жазуусу катары каралып жүргөн Енесай жазмасы да, андан 2 кылым кийин жаралган Орхон-көк түрк жазмасы да түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин урук тили, уруу тили, уруу бирикмелеринин тили катары кантип жаралгандыгын аныктоо үчүн түздөн-түз лингвистикалык тарыхый факт-материал боло албайт. Ал жазма эстеликтер кечөөкү эле VI жана VIII кылымдардагы эстеликтер. Алтай доору жөнүндө кеп

кылбаганыбызда деле кыргыз уруусунун тилинин дүйнө тарыхындагы изи б.з.ч. II кылымдарда гана мамлекет түзүп, Борбор Азиянын коомдук-саясий турмушуна жакындан аралашып жүргөн элдин тили экендиги жөнүндө тарыхый булактар жазып, биз кыргыз элинин мамлекет түзгөндүгүнүн 2200 жылдыгын гана белгилебедикпи. Кийинки маалыматтарга караганда кыргыздар жөнүндөгү тарыхый дарек б.з.ч. 10-кылымдарда жазылган Кытай булактарында да кездешээри жөнүндө айтылып жүрөт. Демек, биздин кыргыз тилибиз тээ байыркы мезгилдердеги урук, уруулардын биримдигинен, алардын союзунда, конфедерациясында колдонулган уруулук тил катары жаралгандыгын болжолдосок болот. Уруулук, уруу бирикмелеринин тилине мүнөздүү баардык элементтерди, өзгөчөлүктөрдү да чагылдырган абалда өнүксө керек. Мезгилдик хронологиялык жактан Шумер, Месопотамия, Грек, Ассирия, Финикия, Угарит, Афина ж.б. эң байыркы мезгилдердеги, б.а. б.з.ч. 6000 жылдардан 2000-жылдарга чейин дүйнөнүн Алдыңкы Азия жана батыш аймагында жаралган бул өңдүү байыркы цивилизациялардагы тилдик кырдаалдарга окшобосо да, алардын тилдериндей өтө узак мезгилди камтыбаса да жана ал жерлерде өнүккөн, жиктелген тилдердей диалектилик тил, диалектилер аралык тил, шаардык койне, адабий тил, оозеки адабий тил, жазма адабий тил, официалдуу иштиктүү тил, күнүмдүк баарлашуу тили, наддиалектилик тил деген сымал тилдик жиктелүүлөргө, “тилдерге” бөлүштүрүлбөсө да, кыргыз тили өз коомунун шартына ылайык өзүн жараткан урук-уруунун тили катары колдонулуп келгендиги белгилүү. Эгерде дүйнөлүк цивилизациянын жаралышына салым кошкон башка элдер отурукташкан маданияттын өкүлдөрү катары тилин өнүктүрүп колдонуп келишсе, кыргыздар көчмөн, жарым көчмөн маданиятты жараткан элдин өкүлү катары тилин, маданиятын өнүктүрүп келди. Кыргыз элинин граждандык тарыхы 3000ден ашыгыраак жылдык мезгил өлчөмүнө гана батса, анын бул тарыхынын 2000 жылдык мезгили гана бизге тигил же бул деңгээлде белгилүү болсо да, тилдик кырдаалды түздөн-түз көрсөткөн тарыхый жазма булак жетишсиз. Ошондуктан кыргыз тилинин урук, уруу бирикмелеринин, уруу конфедерациясынын

тили катары жаралышын, колдонулушун аныктоону IX-X кылымдарда эле оозеки да, жазма да койнеси, диалектилери өнүккөн, оозеки да, жазма да адабий тилдери жаралган, шаары өнүккөн, капиталисттик өндүрүш жана андан келип чыккан коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий институттары калыптанган, XV-XVI кылымдардан бери эле улут болуп, улуттук духта жашап өнүгүп келаткан европалык, өзгөчө орус элдердин тили менен салыштырып, ошол элдердин тилинин материалдарына негизделип иштелип чыккан лингвистикалык жоболорду, жыйынтыктарды кыргыз тилине колдонуу, аларды механикалык түрдө кабылдоо туура болобу деген маселе чыгат. Ушуга байланыштуу: биз качан уруулук коомдон өтүп, кыргыз деген эл болдук, качан улуттук деңгээлге чыктык, биздин уруулук тилибиз качан жалпы элдик тил болду, лингвистикалык кандай каражат-элементтер биздин уруулук тилибиздин жалпы элдик тилге айланышын шарттады деген жана ушул өңдүү бир катар суроолор пайда болот.

Жалпы элдик тил деген эмне, ал кандай белгилерге ээ болуш керек, ал уруу тилинен эмнеси менен айырмаланат, анын башка “тилдерге” карата катышы кандай деген сымал илимий-теориялык дагы жана андан кем эмес практикалык мүнөздөгү маселелер да кызыкчылык туудурбай койбойт...

§2. Жалпы элдик кыргыз тили – уруулар биримдигинен түзүлгөн кыргыз элинин тили

Түрк тилдүү элдердин байыркы мезгилдерден бири келе жаткан тарыхында улам бир уруунун тарыхый аренага чыгып, улам бири менен бири чабышып, бирин-бири талкалап, хандыктын бийлигин бирде тигил уруу, бирде бул уруу алып, уруулар аралашып, хундар, сактар, усундар, уйгурлар, кыргыздар, кидандар (кара кытай), карахандар, монголдор, кийин чингизддер түзгөн көчмөн хандыктардагы этностук абал, тарыхый кырдаал, дивергенция жана конвергенциялык процесстер орто кылымда кыргыздардын да өзүнчө эл катары түзүлүшүн, өзүнчө эл болуп калыптанышын шарттады. Бүгүнкү күндө кыргыз элинин 40 уруу кыргыз аталышы, кыргыз тилинин

түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш деген үч диалектиге жана бир канча майда-майда говорлорго бөлүнүшү ошол көчмөн мамлекеттик түзүлүштөрдөн калган тарыхый фактыны көрсөтүп турат.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилинин диалектилерин түндүк жана түштүк диалект деп экиге гана бөлүп жүргөнүбүз, менимче, маселенин чыныгы маңызын туура чагылдыра албайт, кыргыздардын эл катары калыптанышындагы тарыхый абалды так көрсөтө албайт деп ойлойбуз. Маселе кыргыз диалектилерин 2ге, 3гө, 4кө же андан да көпкө бөлүштүрүүдө эмес, кеп андай бөлүштүрүүнүн тарыхый жана илимий негиздемесинде. Ушул өңүттөн алганда учурунда Б.М.Юнусалиев агай бул маселени туура чечкен экен, кыргыз тилинин диалектерин түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш деп үчкө бөлгөндө, кыргыз элинин эл болуп түзүлүшүндөгү, калыптанышындагы тарыхый факторлорду эске алган, тилдин өзүндөгү лингвистикалык факторлорду эске алган, тилдеги жалпы орток белгилерди жана ар бир диалектидеги тилдик өзгөчөлүктөрдү туура талдоо менен жыйынтык чыгарган. Тилекке каршы, белгисиз себептер менен бүгүнкү күндө кыргыз тилинин түндүк жана түштүк диалектиси деген бөлүштүрүү кеңири тарап кетти, буга белгилүү деңгээлде аймактык-регионалдык боёк сүртүлүп жүргөнсүйт. Түндүк, түштүк, ичкилик, тышкылык диалект дегендер кыргыз тилинин жалпы элдик тил катары, адабий тил катары калыптанышындагы чыныгы тарыхый абалды көрсөтпөйт. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинин диалектилериндеги айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр нивелировкалануу, адабий тилдик нормага түшүү процессинде жана бул тенденция уланышы, диалектилик айырмачылыктар жоюлушу керек.

Албетте, көчмөн калктын феодалдык-патриархалдык хандыктарынын тарыхы, тилиндеги диалектилик өзгөчөлүктөр, андагы тилдик кырдаал отурукташкан элдин мамлекетиндеги тилдик кырдаалга, тилдик абалга салыштырганда бир топ татаал болот. Бул уруулардын, уруу бирикмелеринин бирде биригип, бирде ажырап, бирде бир аймакта, бирде башка аймакта оорун алып жашап турушунун натыйжасында этностук курамы жагынан да, территориялык аймагы жагынан да бат-баттан

өзгөрүп турушу менен түздөн-түз байланышта аныкталат. Ушул коомдук-социалдык тарыхый жагдай отурукташкан башка феодалдык хандыктардагы тилдик кырдаалга салыштырганда кыргыз коомчулугунда бир кыйла өзгөчө нукта өткөндүгү жана, эң негизгиси, башкаруучу чөйрөдө колдонулган наддиалектилик жазма тилдин жарала албагандыгын көрсөтөт. Бирок кыргыз коомунда уруу биримдиги, уруу союздарынын түзүлүшү, алардын уруулук конфедерацияга биригиши, андагы тилдик кырдаал жазма тилдин жаралашын, өнүгүшүн шарттай албаганы менен, кыргыз урууларынын эл катары калыптанышына, бир эл катары биригишине өбөлгө боло алгандыгын танууга, четке кагууга мүмкүн эмес.

Кыргыз элинин эл катары калыптанышы тарых илиминде белгилүү даражада чечилген маселе деп айтууга болот. Бул илимдин маалыматы боюнча кыргыз деген этностук аталыш – этноним биздин заманга чейинки эле 201 жыл мурда тарыхта айтылат. Ушул этноним менен аталган уруу – этностук топ ошол мезгилдеги тарыхый окуялардын түздөн-түз катышуучусу, тарыхка таасир эткен уруулук топ экендиги жөнүндө айтууга болот. Демек, бүгүнкү кыргыздардын этностук курамы, эл катары калыптанышы жөнүндө айтканда, узак мезгилден бери болгон 3 миң жылдык тарыхты камтыган окуялардын алкагында сөз жүрүшү керек. Ошондо кыргыз элинин өзүнчө эл катары калыптанышы 4 чоң окуя менен байланышта каралат: биринчиден, б.з.ч. VI-V кылымдар аралыгында Европадан келген уруулардын Борбор Азияда, өзгөчө Сибир тараптагы түрк уруулар менен аралашуусу (кыргыздардын жээрде сакал, сары чийкил, көгүш көздүү, нур жүздүү болушу); экинчиден, биздин замандын X кылымына чейинки мезгилдерде кыргыздардын Борбордук Азиянын кең аймагында бир нече жолу уруулук хандык түзүп, майда урууларды өзүнө “сиңирип” алган, башка уруулар менен аралашкан учурлардагы окуялар (Барсбек каган, Тардуш Ынанчу Чор каган, Тапу Алп Сол каган өкүм жүргүзгөн учурлар), кыргыздардын айрым бөлүктөрү, баары эмес, кидандардан (кара кытай) чабылып, Теңир-Тоо тарапка жыла башташы; үчүнчүдөн, кыргыздардын Теңир-Тоого жылган бөлүгүнүн Орто Азия чөлкөмүндө монголдордун бийлигине

моюн сунган уруулар менен биргеликте бир улуска кириши; төртүнчүдөн, XIV кылымдардан тартып Борбор Азиянын Енисей-Иртыш өрөөндөрүнөн ооп келген кыпчак уруулары менен аралашуу. Мына ушул тарыхый кырдаал кыргыз элинин этностук курамында ар кандай уруулардын болушун жана алардын бир эл – кыргыз эли болуп калыптанышын шарттады. Бул мезгил окумуштуулардын белгилөөсүндө XV-XVI кылым деп эсептелип жүрөт. Жогоруда белгиленген окуялар кыргыз элинин ар кыл этностук уруулардын биригишинин негизинде консолидациялангандыгын көрсөтөт...

Кыргыздардын XV-XVI кылым ичинде Теңир-Тоо чөлкөмүндө эл катары калыптанышы же болбосо кидандардан чабылгандан кийин кыргыздын айрым бөлүктөрүнүн акырындап Түштүк-батыш тарапка жылышы жөн жеринен эле болгон эмес. IX кылымдын ортосунан кийин, б.а. “улуу кыргыз державасы” (В.Бартольд), “кыргыз тарыхынын жылдызга жанашкан сааты” (А.А.Худяков) мезгилинде кыргыздар Борбор Азиядагы эң чоң мамлекет түзгөн. Ал мамлекеттин кулачы Түштүк Сибир, Монголия, Байкал боюнун бир кыйла бөлүгү, Ыртыш дарыясынын бойлору, Кашкар тарап, Ысык-Көл, Таласка чейин жеткен. Мындай чоң аймакты узакка кармап туруу, сактап туруу үчүн саны аз кыргыздардын күч-кубаты жетпеди. Жүз жыл жашаган мамлекет X кылымдын биринчи бөлүгүнөн баштап майда-майда бийлөөчүлөргө бытырай баштайт, майда хандыктар жарала баштайт. Кыргыздын борбордук бийлигинде XI-XII кылымдарда Саян-Алтай жергеси гана калат. 1207-жылы Чыңгыз хандын тун уулу Жуучунун жортуулунда кыргыздар ага баш ийип, анын бийлигин тааныйт. Бирок 1218-жылы кыргыздар Чыңгыз ханга каршы көтөрүлүшүп аёосуз жеңилгенден кийин, Кыргыз кагандыгы биротоло жоюлат. Эл Саян-Алтайда кала берет, көбү Теңир-Тоодогу кандаштарына жылат. Келгендер жергиликтүү кандаштары жана башка уруулар менен аралаш жашап кала берет. Сибир-Алтайда калган кыргыздар кийин өз-өзүнчө аталыштагы элге биригип, кыргыз атын жоготушат. Ал эми Алай, Теңир-Тоо, Ысык-Көл, Чүй, Талас тараптагы кыргыздар биригип XV-XVI кылымда өзүнчө эл болуп калыптанат.

Арийне, ушул жерде бир нерсени белгилей кетүү зарыл: айрым бир учурларда Енесай, Саян-Алтайдагы кыргыздар менен Теңир-Тоодогу кыргыздарды эки башка эл катары көрсөтүүгө аракет кылган жагдайлар кездешет. Ушуну четке кагуу үчүн мен өйдөңкү маалыматты келтирдим. Бул эки чөлкөмдөгү кыргыз эки башка кыргыз эмес, экөө бир гана эл, бирөө Енесайда, Саян-Алтайда калып, кийин аттары өзгөрүп кетти, бири Теңир-Тоо тарапта атын жоготпой өзүнчө эл болуп калыптанды. Кыргыздын эки чөлкөмдөгү тарыхынын башы бир. Муну чоң окумуштуулар белгилешет: маселен, Г.Ф.Миллер XVIII кылымдын ортосунда жазган эмгегинде “Теңир-Тоолук кыргыздар байыркы жана орто кылымдарда Енесайдан ооп келген байыркы кыргыздардын урпак-тукумдары” десе, ушул эле ойду Н.А.Аристов, А.Н.Бернштам да изилдөөлөрүндө кубатташат. Муну кыргыз тарыхчылары да, Б.М.Юнусалиев агай да туура деп эсептейт.

Эгерде кыргыздар Теңир-Тоо чөлкөмүндө XV-XVI кылымдарда өзүнчө эл болуп калыптанса, сөзсүз түрдө, ошол эл сүйлөгөн, ошол элдин баары түшүнгөн орток, жалпы бир тилдин болушу зарылчылык катары көтөрүлөт. Албетте, бирөө келип бир тил кылалы дебейт, бул коомдук-социалдык жагдай-шарт, күнүмдүк жашоо жагдайы, байланыш, карым-катыш аркылуу өзүнөн-өзү жолго коюлуучу табыйгый процесс. Феодалдык-патриархалдык коомдо уруулардын, уруу бирикмелеринин, уруулук конфедерациялардын бир этнонимдин алдында биригиши, өздөрүн биз бир элбиз деген аң-сезимдеги, психологиядагы адамдардын бир тилде сүйлөшү, ушулардын белгилүү бир аймактык территорияны ээлеп турушу, ушу жер биздин жер деген түшүнүккө ээ болушу, орток маданий дөөлөттөрдүн, үрп-адат, салт-санаалардын ээси экендигин сезүүсү алардын бир эл катары консолидациясынын башталышын көрсөтөт, алардын бир эл катары калыптанышын шарттайт. Бул процесс А.Н.Бернштамдын, Б.М.Юнусалиевдин көзкарашында XVI кылымда толук аяктаган. Муну тарых китеби да моюндаган (История Киргизии. Т.1., Ф., 1963; 226-250-бб.).

Мурдатан бери жашап келаткан уруулардын бир эл болуп калыптануусу алардын тилиндеги диалектилик өзгөчөлүктөрдү

шак эле жоюп жибербейт, дагы да болсо лингвистикалык ар кандай проблемалар элдин тилинде жашай, колдонула берет. Ал – кыргыз элинин улуттук дооруна чейин да, улуттук доорунда да, бүгүнкү күндөгү эгемен доорунда да кездеше бере турган лингвистикалык проблема. Болгону диалектилик өзгөчөлүк бир мезгилде көбүрөөк болсо, экинчи учурда азыраак болот. Бул – тилге карата аң-сезимдүү, акыл-эстүү таасир этүүнүн, тилдик табыйгый норманы нормалаштыруу, аны кодификациялоо менен байланышта карала турган маселе. Улуттук доорго чейинки жалпы элдик кыргыз тилине сырттан таасир этүү болбойт, ал мезгилдеги кыргыз тили өзүнүн табыйгый жолу, табыйгый нормасы менен өнүгөт, ал эми адабий тилге, өзгөчө анын жазуу формасына сырттан таасир этүү күчтүү болот, анын нормасына субъективдүү мүнөздөгү кийлигишүү күчөйт, табыйгый нормасын нормалаштыруу, норманы кодификациялоо атайын маселе катары көтөрүлөт. Бул эки “тилдин” бири-биринен болгон айырмасы – ушул, болбосо экөө – бир эле тил, бир эле элдин тили, бирок өнүгүүнүн эки башка тепкичинде турган, эки башка таасирге дуушарланган тилдер. Ошондуктан бирөөнү жалпы элдик кыргыз тили деп атайбыз да, анын жаралышын кыргыз уруу бирикмелеринин биригишинен түзүлгөн кыргыздардын эл болуп калыптанган XV-XVI кылымдар менен байланышта карайбыз. Ал эми экинчисин кыргыз адабий тили деп атайбыз да, анын оозеки формасынын жаралышын XV-XVI кылымдардан башталган болушу керек деп божомолдойбуз. Анткени жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшү жалпы элдик оозеки адабиятынын өнүгүшүн камсыз кылат. Мурда өз уруусунда, уруу чегинде жаралган оозеки фольклордук чыгармалар акырындык менен жалпы элдик мүнөзгө ээ боло баштайт, элге тарай баштайт, бир жерде айтылган ал чыгарма (ыр, жомок, эпос) экинчи жерге, экинчи урууга жетет, ал жерде айтылат, ошентип акырындык менен ал чыгармалардын тили дагы, мазмуну дагы, көркөмдүгү дагы иштетиле берет, өркүндөтүлө берет. Жалпы элдик кыргыз тили мурдатан уруу-урууларда айтылып жүргөн оозеки фольклордук чыгармалардын өнүгүшүнө, айтылышына, жалпы элге тарашына таасир этсе, кайра ошол оозеки фольклордук чыгармалар жалпы элдик кыргыз тилинин иштетилишин,

өркүндөтүлүшүн камсыз кылып, бул экөө бири-бирине эки жактуу таасир этет. Бул процесс улам өнүгүп, улам өркүндөп отуруп, кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышын камсыз кылат. Бул жалпы элдик кыргыз тилинин оозеки адабий тил катары жаралышынын табыйгый жолу экендигин көрсөтөт. Тил ушундай табыйгый жол менен өнүгөт, бир деңгээлден кийинки жогорку деңгээлге өтөт, революция болгон, “Эркин-Тоо” гезити чыккан күндүн эртеси эле адабий тил жарала калбайт, улуттук жазманын жаралышы мурдакы оозеки адабий тилибизди өнүгүүнүн гана кийинки этабына алып чыкты, анын табыйгый нормасын нормалаштырууга, норманы кодификациялоого гана мүмкүнчүлүк берди, оозеки кыргыз адабий тилинин жазма формасынын жаралышын гана шарттады. Тилдик өнүгүүнүн менин, сенин, дагы бирөөнүн эркине баш ийбеген, саясий идеология канчалык талап кылса да, анын үстөмдүгү убактылуу гана боло тургандыгын ашкерелеген өзүнүн ички имманенттүү закондору да болоорун кыргыз тилинин фактылары ачык көрсөттү. Октябрь революциясынын, орус тилинин, улуттук жазманын жаралган күнүнүн маанисин канчалык көтөрбөйлү, кыргыз адабий тилинин жаралышын 1924-жылдан 7-ноябрына канчалык байлабайлы, кыргыз тилин канчалык саясий идеологиянын алкагында карабайлы, баары бир, мезгил келип, маселенин өз нугунда жасалмаланбай табыйгый жолу менен чечилчү шарты жаралат. Кыргыз адабий тили жөнүндөгү маселе бүгүн так ошондой абалда...

Арийне, бүгүнкү күндө кыргыз тилине байланыштуу, жогоруда белгиленип келгендей, бир нече “тил” бар: кыргыз диалектилик тили; жалпы элдик кыргыз тили; улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тили; улуттук доордогу кыргыз адабий тили. Улуттук доордогу кыргыз адабий тили эки формада колдонулат: улуттук адабий тилдин оозеки формасы жана улуттук адабий тилинин жазма формасы. Кыргыз улуттук адабий тилинин жазма формасы Октябрь революциясынан кийин улуттук жазманын жаралышы, өнүгүшү, профессионал адабияттын жаралышы жана өнүгүшү аркылуу эволюциялык жол менен жаралып өнүгүү жолуна түштү. Бул маселелерди чаташтырбай так жиктеп, так аныктоо зарыл.

Биз ушуга чейин “жалпы элдик кыргыз тили” деген түшүнүктү термин катары колдонуп келдик, ушул бөлүмдүн темасы катары да пайдаландык. Ошондуктан азыр “жалпы элдик кыргыз тили” деген түшүнүктүн лингвистикалык статусу жөнүндөгү маселени кыскача тактап алуу зарылчылыгы чыгып отурат.

Европа тилдерине байланыштуу изилдөө жүргүзгөн авторлордун эмгектеринде “жалпы элдик тил” (общенародный язык) деген термин көп жолуга бербейт. Бул түшүнүк 1950-жылы И.В.Сталин катышкан тилдик чоң талкуудан кийин союздук изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде колдонулуп жүрөт. Бирок орус тилинин материалдарында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө анча деле колдонулуп, маани берилгендиги байкалбайт. Бул термин улуттук тилдердин, өзгөчө “младописьменный” деп аталган жазмасы жаш тилдердин материалдары боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө кээде терминдик, кээде бейтерминдик мүнөздө колдонулуп жүргөнү байкалат. Ал эми кыргыз тили боюнча жүргүзүлгөн Б.М.Юнусалиев агайдын жана ушул саптарды жазып жаткан авторлордун эмгектеринде “жалпы элдик кыргыз тили” деген түшүнүк терминдик статуста кеңири колдонулуп жүрөт. Формалдык жактан ушуга жакын аталышта, бирок изилдөөнүн предмети башка проблема менен байланышта карала турган маселе Б.Ө.Орузбаева эженин эмгегинде кездешет. Б.Ө.Орузбаева эже өзүнүн изилдөөсүнүн аталышын “Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө” (Б.Ө.Орузбаева, 1968) деп атайт. Менимче, маселенин мындайча коюлушу, б.а. адабий тилдин жалпы элдик негизи деп коюлушу туура болбойт. Адабий тил болгондон кийин ал, биз кааласак да, каалабасак да, жалпы элдик негизде түзүлөт, адабий тилдеги баардык көрүнүш-кубулуштар жалпы элдик мүнөздө болот. Жалпы элдик эмес көрүнүш-кубулушту адабий тилдик деп айтууга, колдонууга болбойт, кыргыз адабий тили жалпы элдик негизде, жалпы элдик белгилерге таянып түзүлдү деп айтып да, жазып да келатабыз, адабий тилдин өзү – жалпы элдик мүнөзгө ээ, жалпы элдик тил түзүлбөсө, адабий тил түзүлбөйт, а дегенде диалектилик тилдер жалпы элдик тилге айланат, жалпы элдик тил анан адабий

тилге айланат. Булардын ырааттуулугу ушундай. Муну кыргыз тилинин факт-материалдары ачык тастыктайт.

Б.М.Юнусалиев агай “Проблема формирования общенародного киргизского языка”, “К вопросу о формировании общенародного киргизского языка” деген изилдөөлөрүн жазып, союздук тилчилердин органы болгон “Вопросы языкознания” журналына жана “Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР” деген басылмага 1955, 1956-жылдары чыгарган. Бул терминди Б.Ө.Орузбаева эже да пайдаланып, жогоруда аталган эмгегинде “Кыргыз тил илиминде ушу убакка чейин жалпы теориялык мааниде адабий тил жана жалпы элдик тил деген терминологиялык түшүнүктөрдүн айырмасы, объектиси жана ички мазмуну жөнүндө так пикирлер жок”, - деген пикирин билдирген. Туура, булар жөнүндө “так пикирлер” ушу бүгүн да жок...

Жалпы элдик кыргыз тили (адабий тил эмес) деген терминологиялык бул түшүнүк кыргыз тил илиминде термин катары кеңири колдонулуу менен, өзүнүн атоо предметин тапты жана урук-уруу тили, диалектилердин тили, кыргыз оозеки адабий тили, кыргыз жазма адабий тили деген “тилдердин” катарында, терминологиялык түшүнүктөрдүн катарында лингвистикалык статуска ээ болууга жетишти. Бул терминдик атоонун предмети катары өздөрүн кыргызбыз деп атаган, кыргызбыз деген аң-сезимге, психологияга ээ болгон, белгилүү бир аймактык-территорияда жашап, ал жерди биздин жер деп эсептегендердин коомдук-социалдык катмарланышына, сүйлөшүү-кептешүү практикасында диалектилик айрым айырмачылыктарга, өзгөчөлүктөргө карабай алардагы жалпылыктарга, жалпы белгилерге негизделүү менен кеңири колдонулган, алардын өзара баарлашуусунда бирин-бири түшүнө алган тилди айтууга болот. Бул тил – бир жагынан, жалпы кыргыз элин бириктирген тил катары кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгынын өнүгүшүнө, экинчи жагынан, оозеки кыргыз адабий тилинин жаралышына жана өнүгүшүнө негиз болгон, үчүнчү жагынан, элдик оозеки чыгармачылык аркылуу кайра өзү өнүккөн, иштетилген, өркүндөтүлгөн тил. Жалпы элдик кыргыз тили деген түшүнүктү ушундайча аныктоодо биз, бир жагынан, анын урук-уруу тили, диалектилик тил, оозеки адабий тили, кыргыз

жазма адабий тили дегендей эле кыргыз тилинин жашоосунун, колдонулушунун гана конкретүү бир формасы, көп “тилинин” гана бир “тили” экендигине басым койсок, экинчи жагынан, тилдик каражат-бирдиктердин белгилүү бир жалпылыкка бириккен, жалпы белгилер аркылуу аныкталган инварианттык функционалдык структура экендигин көрсөтүүгө басым койдук. Кыргыз тилинин коомдук-социалдык тарыхый өнүгүшү башка, өзгөчө индоевропа тилдеринен, а түгүл өзүбүзгө коңшу канатташ жашаган тектеш элдердин тилдеринен айырмаланып, жалпы элдик кыргыз тилинин өзүнчө инварианттык функционалдык форма катары аныкталышын талап этет.

Европа салтында жалпы элдик тил деп аныкташпайт, алардын тилинде улуттук доорго чейин эле интердиалект, шаардык койне, жазма тил, адабий тил, күндөлүк оозеки тил, наддиалект деген бир нече “тилдер” колдонулат. Алардын коомдук-социалдык тарыхый абалы, ошого жараша тилдик кырдаал, тилдик жиктелүү да бизге караганда алда канча башка, өзгөчө мүнөздө болгон. Демек, ушундан көрүнгөндөй тилдик өнүгүү, тилдин адабий тил катары колдонулушу, бир учурда, бийлөөчү топтун, мамлекеттин “көрсөтмөсү” менен мурдатан бери колдонулуп келген оозеки тил же анын жазма формасынын негизинде болсо, экинчи бир учурда, этностук же аймактык-территориялык диалектилердин негизинде болот. Ушул эки жагдай баардык тилдер үчүн бирдей эмес, айрым тилдер үчүн биринчи жагдай алгылыктуу болсо, айрым тилдер үчүн экинчи жагдай мүнөздүү. Биздин кыргыз адабий тилибиздин жаралышы экинчи жагдай менен байланыштуу. Кыргыз оозеки адабий тили улуттук доорго чейин эле жалпы элдик тилдин базасында жаралды, ал эми жалпы элдик кыргыз тили диалектилердин жалпы элге мүнөздүү жалпы белгилеринин базасында калыптанды. Диалектилик өзгөчөүктөрдүн нивелировкаланышы элдик оозеки чыгармачылык, анын элге кеңири тарап, улам-улам жүздөп, миңдеп кайталанып айтылышы, элге сиңиши аркылуу ишке ашты...

Жалпы элдик кыргыз тилине мүнөздүү жалпы белгилер кайсылар, лингвистикалык кайсы белгилер кыргыз тилин жалпы элдик кыргыз тили деген абалга жеткирет деген суроо туулат.

Жалпы элдик кыргыз тилин кыргыз тилинин үч диалектисине жана алардын ичиндеги майда говорлорго бирдей мүнөздүү болгон жана алардын ар биринде регулярдуу кайталанган фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык орток жалпы белгилер түзөт деп айтууга болот. Жалпы элдик орток белгилер качан пайда болду, кантип пайда болду? Бул кыргыздардын уруу катары жаралышы, өнүгүшү мезгилинен бери карай келаткан, анын коомдук-тарыхый жашоо шарты менен түздөн-түз байланышкан, кыргыздардын этностук курамын түзгөн уруулардын, уруу бирикмелеринин өзара карым-катышы, бирде биригип, бирде кайра бөлүнүшүп, бирде бир аймакта чогуу болушу, бирде башка аймакта, башка хандыктын курамында жүргөндөгү тарыхый абалдары менен аныкталат. Ошону менен эле катар кыргыздардын өзүнчө эл болуп калыптанышындагы конвергенттик процесстердин таасиринин натыйжасы катары аныкталат. Ошол эле учурда башка элдерден айырмаланып кыргыз элинде “Манас” эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын өтө күчтүү өнүгүшү, өзгөчө паремиялык майда жанрдагы чыгармалардан тартып, эпикалык поэтикалык жанрдагы чоң-чоң эпостордун жаралышы, элдик оозеки чыгармачылыктын кыргызбыз деген ар бир аймакта, ар бир чөлкөмдө жаралышы, бир аймактагы мындай чыгармачылыктын экинчи аймакка тарап кетиши, акындардын, айтуучулардын, манасчылардын жер кыдырып “ыр айтып”, “Манас” айтып жүрүшү жалпы элдик тилдин өнүгүшүн, андагы диалектилик өзгөчөлүктөрдүн акырындап нивелировкаланышын, тилде жалпы элдик белгилердин улам артышын, улам бекемделе беришин, туруктуулукка жетишин камсыз кылып келди, бул узак мезгил ичиндеги тилдик өнүгүү процесси болду.

Албетте, лингвистикалык бул процесстин жүрүшүн тыкыр байкап узата аныктап келгенге бизде жазылып калган жазма материал жок, жазма булак болгондо лингвистикалык кайсы белги качан жаралды, кантип жаралды, кандай өзгөрдү деген сымал маселелердин башын ачуу бир кыйла жеңил жана көрсөтмөлүү, ишенимдүү болмок. Бирок ошого карабай биз бул маселени кыргыз элин түзгөн, кыргыздардын өзүнчө эл катары калыптанышындагы негизги компоненттерден

болгон уруулардын биригиши, өздөрүн бир эл катары сезиши, бир эл катары бирин-бири түшүнгөн бир орток жалпы тилде сүйлөшүүлөрү, орток оозеки чыгармачылыгы, мунун кыргыз жергесинин булуң-бурчуна чейин тарап, элге сиңип кетиши айрым бир диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдүн, айырмачылыктардын нивелировкаланышына, айрымдарынын колдонуудан чыгып калышына, айрымдарынын тилге өтүшүнө алып келди деп түшүнөбүз, бул узак мезгил бою улана берди, уланып келди деп түшүнөбүз. Ушул процесс уланып отуруп кыргыз диалектилеринин базасында, алардын орток белгилеринин базасында жалпы элдик кыргыз тили түзүлдү. Бирок ошол жалпы элдик кыргыз тилинин фонетикалык, грамматикалык структурасында, лексикалык корунда жергиликтүү диалектилик, говордук өзгөчөлүктөр али да жолугат, кездешет. Бул – табыйгый көрүнүш. Маселе ошол диалектик, говордук өзгөчөлүктөрдүн аз же көбүндө. Башка өзүбүзгө кошуна тектеш элдердин тилиндеги диалектилик, говордук өзгөчөлүктөргө караганда, кыргыз тилинин диалектик, говордук айырмачылыктары өтө эле аз, болоор-болбос эле өзгөчөлүктөр бар. Кыргыз тилинин диалектилеринде орток, жалпы белгилер өтө арбын, өтө көп. Жалпы элдик кыргыз тили ошол орток, жалпы белгилердин негизинде, ошолордун базасында түзүлгөн тил деп кароого болот.

Жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшү экстралингвистикалык жана таза лингвистикалык факторлор аркылуу шартталат. Экстралингвистикалык факторлор катары: биринчиден, кыргызбыз деген жалпы аталышка ээ болуу жана өздөрүнүн ошол этностук топтун өкүлүмүн деген аң-сезимде, психологияда болуу; экинчиден, кыргызбыз деген аталыштагы ошол эл жалпы территориялык аймакта чогуу жашап, ушул жер биздин жер, биздин кийинки урпак-тукумдарыбызга кала турган жер деп эсептөө; үчүнчүдөн, ушул жерди мекендегендер үчүн мүнөздүү материалдык жана маданий орток дөөлөттөрдүн болушу ж.б.у.с.; ал эми таза лингвистикалык фактор катары: биринчи кезекте, кыргызбыз дегендер үчүн бир тилдин болушу; экинчиден, ошол тилди мен кыргызмын дегендердин баардыгы сүйлөшү, түшүнүшү жана жашоо-турмушунун баардык тармактарында

кеңири колдонулушу; үчүнчүдөн, ошол тилде элдик оозеки чыгармачылыктын аябагандай өнүгүшү, ошол элдик оозеки адабияттын жалпы элге кеңири тарашы, кеңири жетиши, терең сиңиши; төртүнчүдөн, уруулук, аймактык жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөрдүн акырындап нивелировкаланып, айрымдарынын жалпы элдик тилдин коруна сиңип, жалпы элдик мүнөзгө ээ болушу; бешинчиден, ошол тилдин пикир алышуунун куралы жана каражаты катары функционалдык жактан интенсивдүү, ийкемдүү болушу ж.б.

Ушул жерде практикалык мүнөздөгү бир суроонун жаралышы мүмкүн. Кыргыздардын эл катары калыптанышы менен жалпы элдик кыргыз тилинин жаралышынын карым-катышы кандай, алгач кыргыздар эл катары калыптанып, андан кийин жалпы элдик кыргыз тили жаралдыбы же кыргыз тилинин жалпы элдик белгилери жаралып, андан кийин кыргыздар эл катары калыптандыбы?..

Буга биздин жооп мындай: кичинекей ымыркай өзү адам катары, аң-сезимдүү (*homo sapiens*) адам катары, инсан (личность) катары качан калыптанат. Ушуну баланча жылда, баланчанчы айда, баланчанчы күндө деп так айта алабызбы. Жок, айта албайбыз. Тили кайсы күнү чыкты, так айта алабызбы, жок, муну да так айта албайбыз. Ымыркай баланын тилинин чыгышы, сүйлөшү үчүн белгилүү бир социалдык чөйрө керек, ошол социалдык чөйрөдө ымыркай менен сүйлөшүү аракети интенсивдүү болуш керек, бул белгилүү бир мезгил, убакыт ичинде ишке аша турган жагдай. Андан калса ошол ымыркай менен сүйлөшкөн, ага көңүл бурган чөйрө болсо, наристенин тили ошончолук тез чыгат, тили ошончолук “өнүккөн” болот, өнүгүүнүн, өркүндөөнүн чеги жок, бул жашоо-шартына, коомдун талабына жараша өнүгө берет. Ошол эле учурда ошол ымыркайдын физикалык жактан, анатомо-физиологиялык жактан, биологиялык жактан өнүгүшү анын аң-сезимдик, психологиялык жана тилдик өнүгүшү менен катар кете берет. Булар бирин-бири толуктап, биринин өнүгүшү экинчисинин өнүгүшүн шарттап, эки жактуу карым-катышта болуу менен, ымыркайды инсан (личность) катары калыптандырат. Буга да белгилүү бир мезгил, убакыт өлчөмү талап кылынат. Ошол ымыркайдын чоңоюп мектепке кирген

учуру, мектепти бүтүргөн учуру, окуу жайга же жумушка кирген учуру, 18 жашка чыккан учуру, 20 жашка чыккан учуру ж.б.у.с. “учурларга” бөлүштүрөбүз. Ушул “учурлардын” баардыгында тең алгачкы ымыркайыбыз физикалык, анатомо-физиологиялык, биологиялык жактан да, акыл-эс, аң-сезим, психология, тил жагынан да катар параллел өнүгө берет. Ал чоңойо баштаган сайын акыл-эс кирет, билими артат, тили өнүгөт, акыл-эс кирип, билими арткан сайын өзүнүн физикалык ал-абалына, ден-соолугуна көңүл бурат. Коом дагы так ошондой. Кыргыз урууларынын биз кыргызбыз деген аң-сезими уруулардын биригишин шарттады, уруулардын биригиши уруу тилдериндеги жалпылыкты, жалпы белгилердин көбөйүшүн шарттады, тилдеги жалпылык, жалпы белгилер кайра уруулардын биримдигин күчөттү, аларды бириктирүүчү күчкө айланды. Бул башка дагы экстралингвистикалык жана нукура лингвистикалык факторлордун биригип кыргыз урууларынын негизинде кыргыз элинин калыптанышын камсыз кылды. Кыргыз элинин калыптанышы жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшүнө алып келди. Мунун өзү бул экөөнүн бири-бирине таасири эки жактуу экендигин жана жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшү кыргыздардын эл болуп калыптанышы аркылуу, ал эми кыргыздардын өзүнчө эл болуп калыптанышы жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшү аркылуу өзара шартталаарын көрсөтөт. Демек, жогор жакта коюлган суроого жооп: экөө катар жаралат, биринин жаралышы экинчисинин да жаралышын, калыптанышын шарттайт, бири мурда, бири кийин деген болбойт, катар өнүгөт, катар жүрөт.

Албетте, жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшүндө кыргыз тилине гана мүнөздүү, кыргыз тилине гана тиешелүү лингвистикалык гана белгилер эмес, жалпы эле тектеш түрк тилдерине, өзгөчө жакын тектеш алтай, хакас, тува тилдерине, кыргыздардын кийинки тарыхында, өзгөчө XIV-XVI кылымдарда Теңир-Тоо аймагында, Орто-Азия чөлкөмүндөгү тектеш уруулар менен аралаш жашоо өткөргөн учурдагы элементтер да кездешет. Бул маселелер биздин иштин талкуулоо предметине жатпайт. Биз жалпы элдик кыргыз тилине мүнөздүү болгон төмөнкүдөй орток жалпы белгилерди атоо менен гана чектелебиз. Ушул

белгилерди жалпы элдик кыргыз тилинин калыптанышында баардык кыргыз диалектилерине жана говорлоруна бирдей мүнөздүү орток жалпы белги катары жалпы элдик кыргыз тилинин базасында кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышына да негиз болгон белги катары аныктоого болот деп эсептейбиз.

Фонетикалык жалпы элдик белгилер:

А. Үндүз тыбыштар боюнча жалпы элдик белгилер:

1. Кыргыз тилинин үч диалектисине жана анын баардык говорлоруна сегиз кыска үндүү тыбыш мүнөздүү – а, о, у, ы, ө, э, ү, и;

2. Кыргыз тилинин үч диалектисине жана анын баардык говорлоруна алты созулма үндүү тыбыш мүнөздүү – аа, оо, уу, өө, ээ, үү.

Ушул сегиз кыска, алты созулма үндүү тыбыштар кыргыз тилинин үч диалектисине жана алардын баардык говорлоруна бирдей мүнөздүү фонетикалык белги катары колдонулуу менен эле бирге, жалпы элдик кыргыз тили үчүн да жалпы орток белги катары анын калыптанышын шарттады.

Туура, түштүк-батыш диалектисинде (ичкилик) уччул ачык кыска э жана ушунун эле созулма ээ варианты жолугат. Бирок бул эки үндүү тыбыш калган эки диалектиде да, башка говорлордо да жолукпайт. Ошондуктан бул эки тыбыш жалпы элдик белги боло албайт. Ушундай эле ойду ы жана и кыска үндүүлөрүнө байланыштуу айтууга болот. Өз мезгилинде Б.М. Юнусалиев агай бул эки тыбыштын да созулма варианттары бар деген пикирди билдирип, кемиир, байыыр деген сымал эки морфеманын биригишинен жаралган мисал берген экен (Б.М.Юнусалиев, 1985; 94, 96-б.). Фонема болуш үчүн бир эле тыбыш сөздүн үч позициясында келиши керек: башында, ортосунда жана аягында; ошону менен эле катар ал бир гана морфеманын чегинде маани ажыратуу касиетинде болушу зарыл. Ансыз ал фонема боло албайт. Демек, жогоруда берилген 14 үндүү тыбыш кыргыз тилинин диалектилери үчүн да жана жалпы элдик кыргыз тили үчүн да орток жалпы элдик белги катары артикуляциялык, акустикалык жактан эч айырмаланышпайт.

Б. Үнсүз тыбыштар боюнча жалпы элдик белгилер:

1. Кыргыз тилинин үч диалектисине жана анын баардык говорлоруна, негизинен, 20 үнсүз тыбыш мүнөздүү, булардын алтоо уяң үнсүздөр – м, н, ң, р, й, л; алтоо жумшак үнсүздөр – б, г, ғ, д, ж, з; сегизи каткалаң үнсүздөр – п, к, қ, т, ч, с, х, ш.

Бул үнсүз тыбыштар кыргыз тилинин үч диалектисинде, негизинен, орток, жалпы мүнөздө болуу менен, аздыр-көптүр кичине өзгөчөлүктөргө да ээ. Маселен, түштүк-чыгыш диалектисинде бул көрсөтүлгөн үнсүз тыбыштар менен эле катар көмөкөйчүл **h** тыбышы да айтылат, бирок бул фонемалык касиетке ээ болбойт. Түштүк-батыш диалектисинде көмөкөйчүл бул тыбыш фонема катары кездешет. Үнсүздөр системасына байланыштуу болгон айырмачылык ушу. Ал эми айтууда кездеше турган фонетикалык процесстер жөнүндө кеп кылбайбыз. Алар баардык диалектиге бирдей мүнөздүү. Тилдеги сингармонизм үндүүлөрдү да, үнсүздөрдү да тескеген закон катары жалпы элдик орток белги болуп саналат. Сингармонизмдин таңдай күүсү баардык учурда сакталса, эрин күүсү айрым учурларда бузулган фактылар кездешет. Бирок ал анча көп эмес.

Арийне, фонетикалык жалпы элдик белгилер жөнүндө кеп кылганда [в], [х] жана [ф] тыбыштары жөнүндө төмөнкү ойду айтууну зарыл деп эсептейм. **Х** тыбышы жана көмөкөйчүл **h** тыбыштары түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилеринде кездешет, булар ушул эки диалект үчүн жалпы орток белги. Түндүк диалектиде кездешпейт деген пикир бар, бирок диалектилер боюнча изилдөө жүргүзгөн изилдөөчүлөр **х** тыбышынын, **ф** тыбышынын тууранды сөздөрдө сырдык сөздөрдө колдонулушуна көңүл бурушпаган, толук маанилүү эле сөздөрдөгү тыбыштарды белгилешкен. Бул тыбыштардын кыргыз тилинде колдонулушу жөнүндө өз учурунда улуу тилчи К.Тыныстанов да белгилеген. “Три из вводимых согласных звуков (v, f, x, h) должны войти в фонетику так или иначе со своими буквенными изображениями в алфавите... они очень ясно звучат в междометиях киргизского языка” (К.Тыныстанов, 1934).

Кыргыз тилиндеги **Х** жана **Ф** тыбыштары жөнүндө диалектолог Жээнбай Мукамбаев, фонетис Токтосун Ахматовдордон сураган жайым бар. Эмне үчүн кыргыз тилинде **Х**, **Ф**

тыбыштары жок дейсиздер, бах чиркин, бөфий, өх, оф деп аксакалдар айтышат, мен көп эле уктум десем, “булар сырдык сөздөр да”, - деп оңчулуктуу жооп бербей коюшкан учурлар болду эле. Ушундай эле ойду **В** тыбышына байланыштуу да айтууга болот.

Туура, орустардын эрин-тишчил в тыбышы кыргыз тилинде айтылбайт, бирок ошого жакын тыбыш тууранды, сырдык сөздөрдө айтылат да. Мисалы “алыстан иттин авалап үргөнү угулат”, “ав-ав деп коркутпа, кичине баланы” деген айтымдарды орустун в сын такма-так айтып атпасак да, ошого жакын тыбыш айтып атабыз да. Мындай сөздөр көп: обон – овон, убак – увак, кубан – куван, аба ырайы – ава ырайы. Демек, бул тыбышты айтууга кыргыздын көмөкөйү ылайыкташкан. Менимче, **Х, Ф** тыбыштары кыргыздын эле тыбыштары, болгону толук маани берген сөздөрдө эмес, сырдык, тууранды сөздөрдө колдонулуп калган. А бирок эң негизгиси, менимче, “орус тилинин өтө жагымдуу таасирин” баса белгилеп көрсөтүү үчүн аталган үч тыбышты “орус тилинен өздөштүрүлгөн тыбыштар” деп саясий идеологияга, саясий конъюнктурага байлап келдик. Мындай жагымсыз саясий конъюнктурадан кайтчу мезгил келди өңдөнөт..., эмне үчүн өзүбүз айткан эле тыбышты биздики эмес, “орус тилинин жагымдуу таасири”, - деп белимчи боло беребиз...

Морфологиялык жалпы элдик белгилер

Тилдик өнүгүү, өзгөрүү процессинде тилдин лексика бөлүмүнө караганда анын морфология, синтаксис бөлүмдөрү туруктуу келет, өзгөрүүгө анча кабылбайт. Ал эми тилдин фонетикасындагы тыбыштар дүйнөдөгү тилдердин көбүнө орток, көп тилде **Адан Яга** чейинки тыбыштар бар. Булар ар бир элдин тыбыш жасоо, сүйлөө органдарынын өзгөчөлүктөрүнө жараша артикуляциялык жана акустикалык жактан кичине вариацияланганы гана болбосо, фонемалык касиет, типтик жагынан окшош эле болушат, демек, тилдин фонетикалык бөлүмү да белгилүү деңгээлде туруктуу келет. Ал эми тилдин лексикалык кору өтө кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү болот. Коомдогу кичине эле кыймыл, өзгөрүү шак эле тилден, тилдин лексика бөлүмүнөн оорун табат. Ушу өңүттөн караганда тилдин грамматикасы

– тилдерди бири-биринен айырмалап, алардын бири-биринен айырмаланган өзүнчө тилдерден экендигин көрсөтүп турган бөлүмү. Баардык тилдер үчүн грамматикалык категориялар, негизги түшүнүктөр жалпы, бирдей, универсалдуу болгону менен, ошол категорияларды, түшүнүктөрдү, универсалдуулуктарды туюнтуунун, берүүнүн, билдирүүнүн каражаттары, формалары, ыкмалары ар түрдүү жана улуттук жеке мүнөзгө ээ.

Ушундан улам морфологиялык категориялар, түшүнүктөр, универсалдуулуктар кыргыз тилинде жана анын диалектилеринде кандай туюнтулган, кандай каражаттар аркылуу туюнтулган, кыргыз тилинин диалектилериндеги орток, жалпы элдик белгилер кайсылар деген маселе чыгат. Бул маселеге учурунда Б.М.Юнусалиев агай мындайча жооп бериптир “Негизи морфологиялык категориялардын – жөндөмөлөрдүн, этиштик категориялардын, таандык, жакталыш категорияларынын, сөз түркүмдөрүнүн жасалышы, өзара бөлүнүш белгилери жана маанилери боюнча принципиалдуу айырмачылык кыргыз говорлору ортосунда жокко эсе. Бул баардык кыргыз диалектилерине орток, жалпы элдик морфологиялык белгилер” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 176-б.).

Албетте, морфологиялык категориялардын баардыгы тең жалпы элдик белги катары кыргыз диалектилерине, алардын говорлоруна орток, бирдей мүнөздүү, мунун баарын санап көрсөтүүгө караганда, морфологиялык кандай каражаттар, формалар жалпы элдик мүнөздөгү белги болбойт, диалектилик өзгөчөлүктөгү белги катары каралат дегенди аныктоо алда канча жеңил жана ыңгайлуу болот.

Түндүк диалектисиндеги фонетикалык айрым бир өзгөчөлүктөр: Талас говорунда эринчил дифтонгтордун колдонулушу, Чүй, Талас говорунда С менен З нын алмашылып колдонула бериши – С чылдык, Ысык-Көлдө – З чылдык. Ошону менен эле бирге морфологиялык дагы айрым бир өзгөчөлүктөр: Талас говорунда отур, тур, жур, жат деген төрт көмөкчү этишке учур чакта -ыр, -ыры мүчөлөрүнүн уланышы: отур – отуру, тур – туру, жат – жатыры, жур – жүрү. Түндүк диалектисинде бул өзгөчөлүктөр жалпы элдик мүнөзгө ээ болбойт, калган баардык учурлар жалпы элдик белги катары кабыл алынат.

Түндүк-чыгыш диалектисинде этиштин 2-жагынын сылык түрүнүн *-ың* формасынын жардамы менен жасалышы – келиң – келиңиз, алың – алыңыз, бериң – бериңиз, айтың – айтыңыз; жандама сан атоочту жасоодо *-та* мүчөсүнүн колдонулушу: бирөө – битта, бешөө – бешта, оноо – онта; этишке учур чактын *-ыр, -ыры*, формаларынын уланышы отур – отуру, жат – жатыр, жатыры, тур – туру, жүр – жүрү.

Бул диалектинин Чаткал говорунда да Талас говорундагыдай эринчил дифтонг колдонулат, С менен З алмаштырылып айтыла берет, бирок фонемалык касиетке ээ болбойт.

Түштүк-батыш диалектисинде эринчил дифтонг, уччул ичке кыска **Ә** жана созулма **ээ** үндүүсүнүн болушу сыяктуу фонетикалык өзгөчөлүктөр менен эле бирге төмөндөгүдөй диалектилик өзгөчөлүк оорун алган: көмөкчү этиш эленин оордуна эденин колдонулушу: бардым эле – бардым эде, алдым эле – алдым эде; этиш сөздөргө зат атоочко улануучу *-лар* мүчөсүнүн жалганып айтылышы: айттылар, айтаттар, айтышаттар, айтышыптырлар, айтышсалар;

3-жактагы ат атооч сөзгө таандык мүчө улангандан кийин айрым жөндөмөлөрдөгү өзгөчөлүктөр: атасыга, атасыны, атасыда, атасыдан, баласыга, баласыны, баласыда, баласыдан;

Жамда сан атоочту жасоодо *-та* мүчөсүнүн колдонулушу: бирөө – битта, экөө – экита, үчөө – үчта;

Этиштин 2-жагынын сылык түрүнүн *-ың* мүчөсүнүн жардамы менен жасалышы: барыңыз – барың, алыңыз – алың, келиңиз – келиң, жатыңыз – жатың.

Синтаксис бөлүмү боюнча диалектилик өзгөчөлүк катары түштүк-чыгыш, түштүк-батыш эки диалектиге тең орток мүнөздүү ки, лекин, йем байламталарын гана көрсөтүүгө болот.

Демек, ушундан улам жогоруда диалектологдор, өзгөчө Б.М.Юнусалиев агай белгиленген диалектилик жана синтаксистик категориялар – жөндөмө, сан, тандык, жак, чак, мамиле, ыңгай, этиштик функционалдык формалар – атоочтук, кыймыл атооч, чакчыл формалар, сөз айкашы, сүйлөм категорияларынын берилиши, туюнтулушу, сөз өзгөртүү, сөз жасоо системасынын каражаттары кыргыз тилинин үч диалектисинде жана говорлорунда толугу менен жалпы элдик мүнөздөгү белги катары жалпы

элдик кыргыз тилинин түзүлүшүн, өнүгүшүн шарттады. Жалпы элдик кыргыз тили ушул диалектилердин, говорлордун жалпыга бирдей орток белгилеринин базасында жаралды. Ушул жалпы элдик кыргыз тили өз кезегинде өнүгүүнүн дагы бир кийинки этабында оозеки кыргыз адабий тилинин жаралышын жана өнүгүшүн камсыз кылды.

Жогор жакта сөз болду, тилдин лексикалык бирдиктери – өзгөрүүгө бат дуушар боло турган бирдиктер. Ошондуктан коомдо болуп өткөн баардык өзгөрүү, кыймыл лексикада чагылдырылат. Бирок ошого карабай тилде негизги сөздүк кор, сөздүк фонд деген катмар туруктуулугун бекем сактоо менен, ал мезгил өткөн сайын улам кийинки доорго, улам кийинки мезгилге өтүп, тилдеги улануучулукту сактайт, тилдин ошол конкреттүү этноско, конкреттүү коллективге тиешелүү экендигин көрсөткөн касиетте болот. Тилдин тыбыштык курамы, грамматикалык структурасы лексикадагы айрым бир жаңы жаралууларды, өзгөрүүлөрдү тескеп, анын ушул фонетикалык, ушул грамматикалык структуранын элементине, каражатына айланышын камсыз кылат. Ошентип, тилдин лексикалык кору ар кандай катмарлардан түзүлгөн лексикалык фондго айланат. Ушу өңүттөн алганда жалпы элдик кыргыз тилинин лексикалык фонду, лексикалык кору, байлыгы жалпы элге орток, бирдей лексикалык бирдиктер менен эле катар, айрым диалектилик өзгөчөлүктөргө байланышкан дагы лексикалык бирдиктер менен толукталган. Диалектилик бул бирдиктер кыргыз тилинин баюу жана толукталуусунун ички булагы катары колдонулат. Демек, мындан жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшүндө кыргыз урук-уруу тили мезгилинен бери карай мен кыргыз дегендер колдонуп келген сөздөрдөн тартып диалектилик өзгөчөлүккө, жергиликтүү жашоо-шартка байланыштуу пайда болгон сөздөргө чейинкилер колдонулган деп айтууга болот. Бир тилдеги баардык сөздөр ошол тилдин лексикалык фондун, лексикалык байлыгын түзөт. Бирок ошондой болсо да диалектилик өзгөчөлүктөр менен байланышкан айрым сөздөр болот. Булар жалпы элдик мүнөзгө ээ болбойт, жергиликтүү калктын оозеки кеп-сөзүндө колдонула берет. Бул дагы – табыйгый көрүнүш.

Ачык айтыш керек, башка тилдерден айырмаланып кыргыз тилинде фонетикалык дагы, морфологиялык дагы диалектилик

айырмачылык, жогор жакта көрдүк, өтө эле аз, жок деп койсок да болот. Лексикалык корунда деле диалектилик өзгөчөлүк анча көп эмес. Диалектилик өзгөчөлүктөргө караганда жалпы элдик белгилер өтө басымдуу, биздин тил – жалпы элдик белгилерге таянып калыптанган тил, муну бирөө калыптандырган жок, бул – элдин жашоо-шарты, карым-катышы, күндөлүк байланышы сыяктуу коомдук-тарыхый факторлор менен аныкталган табыйгый объективдүү жагдай. Кыргыздар жашаган аймактын чакан болушу, элдин санынын аздыгы, кыргыз тилинин оозеки гана формада колдонулуп келиши, элдик оозеки чыгармачылыктын өтө күчтүү өнүгүшү, акындык, жомокчулук, айтуучулук, манасчылыктын жогорку деңгээлде болушу, ушулардын такай эл кыдырып, “жер кезип” кетиши, элге сиңиши жергиликтүү аймактык өзгөчөлүктөрдүн, диалектилик эле эмес, жалпы эле жашоо-шартка, маданиятка, чарба жүргүзүүгө байланышкан айырмачылыктардын акырындап нивелировкалана башташына алып келди, диалектилик өзгөчөлүктөргө караганда жалпы элдик орток белгилердин көбөйүшүн камсыз кылды.

Биз бул жерде лексикалык бирдиктердеги жалпылык, жалпы белгилер жөнүндө кеп кылбайбыз. Кыргыз тилинде канча сөз болсо, канча сөз колдонулса, ошолордун дээрлик баардыгы жалпы элдик лексикага кирет дейбиз жана Б.М.Юнусалиев агайдын төмөнкү жыйынтыгын туура деп эсептейбиз: “Тилдин баардык диалектилерине (говорлоруна) тааныш сөздөр жана грамматикалык формалар жалпы элдик тилдин элементтери катарында каралат..., кыргыз диалектилеринин баарына тең таандык орток белгилер жалпы элдик кыргыз тилин түзөт” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 349-б.).

§3. Кыргыз оозеки адабий тили – жалпы элдик кыргыз тилинин жана элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин негизинде жаралып, табыйгый нормаланган тил

Адабий тил тилдик колдонуунун жана тилдик жашоонун белгилүү бир коомдук-тарыхый мезгилиндеги жалпы элдик тилдин өнүккөн формасы катары атайын белгилер аркылуу аныкталат. Ал белгилерди туруктуу белгилер жана өзгөрүлмөлүү белги-

лер деп шарттуу түрдө бөлүп кароого да болот. Ушул белгилер аркылуу тилдин адабий тил катары жаралышы, өнүгүшү, анын маңыз-мааниси, табыйаты аныкталат. Кыргыз адабий тилинин туруктуу белгилери катары кыргыз тил жаралганда эле аны менен кошо жаралган жана аны диалектилерден айырмалап турган нукура фонемалык, грамматикалык структурасын, наддиалектилик мүнөзүн жана аны башка этностук тилдерден өзгөчөлөөдө белгилүү деңгээлде тандоо жүргүзүү (отбор) аркылуу тартипке, иретке келтирүүнү (упорядоченность), өзүнүн колдонулуш процессинде такай эл, тил колдонуучулар тарабынан иштетилип отурушун (обработанность), ошол тилде сүйлөөчүлөр үчүн милдеттүүлүк мүнөзүнө ээлигин (обязательность), өз учуруна ылайык табыйгый нормасын көрсөтөбүз. Норма дагы – тил жаралганда эле аны менен кошо жаралып, кошо өнүгүп отурган көрүнүш, туруктуу белги. Ошол табыйгый норма тилди тил кылып, башка тилден айырмалап турат.

Адабий тил жөнүндө кеп кылганда норма түшүнүгүн адабий тилге гана мүнөздүү, ага гана тиешелүү көрүнүш катары кароо таптакыр туура эмес. Тил урук-уруу тили катары жарала баштаганда эле анын ошол гана тилге мүнөздүү болгон нормакалыптары кошо жаралат, кошо өнүгөт. Ошодуктан илимде жалпы тилдик табыйгый норма жана тилдик адабий норма же адабий тилдин нормасы деген “нормалар” жиктелип бөлүнүп жүргөнү белгилүү. Биз жогоруда көрсөткөн белгилер – туруктуу белгилер, ушул белгилер тилдик кайсы формада кездешсе, ошол тилдик форма үчүн бул белгилер туруктуу. Тилди канчалык көп жолу кайталап колдоно берсең, улам жагдай-шартка, кырдаалга, мезгилге карап оңдоп, түздөп, тандап тескеп, улам жакшыртып, улам өркүндөтүп жүрүп отурабыз, сүйлөөрдүн алдында бессознательно, сознательно болсо да кичине ойлонобуз, бир сөздү ошол жерге ыктуу, туура деп ылгап пайдаланабыз. Өнүгүүнүн, өркүндөтүүнүн, улам жакшыртуунун, идеалдуулукка жеткирүүнүн чеги жок, ар ким өзүнүн кеп-сөзүн улам өркүндөтө берет. Ушунун өзү тилдин “иштетилип” жатканын айгинелейт. Демек, тандап колдонуу (отбор), иретке келтирип колдонуу (упорядоченность), улам жакшыртып, улам өркүндөтүп колдонуу, баары ушундай колдонууга, бузбай туура колдонууга милдеттүүлүгү (обяза-

тельность) белгилүү бир норманын алкагында болушун, калыпка түшүшүн шарттайт (нормативность). Мунун баардыгы тилдин иштетилип жаткандыгын (обработанность) көрсөтөт.

Арийне, Б.М.Юнусалиев агай туура белгилегендей, “Адабий тил – жергиликтүү диалектилердин жана жалпы элдик тилдин эң жогорку формасы... Адабий тилибиздин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги активдүү лексикасы бүт жалпы элдик мүнөзгө ээ..., баарына орток, жалпы кыргыздык... Ошондуктан азыркы кыргыз адабий тилинин базасында (негизинде) бир гана диалект (говор) турбастан, баарлык диалектилерге таандык орток белгилер – жалпы элдик кыргыз тили турат” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 319, 327, 329, 349-б.), бул орток белгилер кыргыз тилинин жаралышы менен кошо жаралып, диалектилик өзгөчөлүктөрдү жеңип, кыргыз тилинин адабий тилдик деңгээлге жетишине, көтөрүлүшүнө негиз болду.

Ал эми кыргыз адабий тилинин туруксуз, өзгөрмөлүү туунду белгилери табыйгый белгилердей болбойт, ал коомдун тарыхый өнүгүшү, тилдин ага жараша социолингвистикалык өңүттө өнүгүп отурушу менен кийин пайда болот. Бул туунду белгилер элдин, аны менен кошо тилдин конкреттүү бир тарыхый өнүгүү этабындагы абалына байланыштуу жаралат. Мындай кийин жаралган адабий тилдик туунду белгилер катары адабий тилдин жазуу формасынын болушун, жазуунун нормага багытталышын, тил колдонулган чөйрөдө ошол норманын, нормага багытталган структуранын жалпы эл тарабынан милдеттүү түрдө кабыл алынышын, адабий тил катары функционалдык жактан поливаленттүүлүгүн, стилдик жактан кеңири жиктелүүсүн, тилдик адабий норманы нормалаштырууну, аны кодификациялоону көрсөтсөк болот. Адабий тилдин ушул биз көрсөткөн, жиктеп бөлүштүргөн өзгөрүлмөлүү табыйгый эмес туунду белгилери тилдин өнүгүшү, коомдун өзгөрүшү менен кийин пайда болгон, кыргыз адабий тилинин улуттук доорго чейинки мезгилинде болгон эмес. Бул туунду белгилер – кыргыз адабий тилинин улуттук доорундагы мезгилде, б.а. “капитализмди кыйгап же секирип өтүп, шак эле советтик улут” болуп түзүлгөн мезгилден кийинки учурларда жаңы пайда болгон белгилер. Бирок бир нерсени эстен чыгарууга болбойт: тилдин улуттук доорго чейинки туруктуу табыйгый

белгилери кыргыз адабий тилинин улуттук доорунда да адабий тилди аныктоочу туруктуу табыйгый белги катары колдонула берет. Аны туруктуу табыйгый белгилер деп атагандыгыбыз да ушундан. Бул белгилер кыргыз тилинин өнүгүшүнүн баардык доорлорунда, баардык формаларында туруктуу колдонула берет. Ал эми өзгөрүлмөлүү туунду белгилер тилдик өнүгүүнүн белгилүү бир этабында гана жаралат жана тилдин адабий тил катары өнүгүшүндө, нормасынын кодификацияланышында өзгөчө мааниге ээ болот. Бул улуттук доордогу кыргыз адабий тилинин өзгөрүлмөлүү туунду белгилеринин туруктуу табыйгый белгилерге салыштырганда бир катар артыкчылыкка ээ экендигин көрсөтөт. Улуттук жазуунун жаралышы кыргыз тилинин өз боюндагы табыйгый норманы нормалаштыруу, нормалаштырылган норманы кодификациялоо сыяктуу жаңы талап-милдеттерди койду. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили оозеки формада өнүккөндүктөн, ал мезгилде алфавиттик норма, орфоэпиялык норма, орфографиялык норма, грамматикалык норма, сөз өзгөртүү нормасы, сөз жасоо нормасы, сүйлөмдүк түзүлүштүн нормасы ж.б.у.с. “нормалар” жөнүндө кеп-сөз болушу мүмкүн эмес болгон. Бул “нормалардын” баардыгы жана норманы кодификациялоо өңдүү проблемалар улуттук доордо гана пайда болду...

Улуттук доорго чейинки кыргыз тилинин адабий тил катары колдонулушунун алгачкы учурларында тандап-тескеп, иргеп-ылгап, улам жакшыртып, өркүндөтүп, бузуп-бурмалабай, баарына бирдей түшүнүктүү туура колдонуу ошол тилдин “иштетилип” жаткандыгын көрсөтөт жана бул белги элдик оозеки эпикалык поэтикалык, паремиялык, жалпы эле фольклордук чыгармачылык аркылуу ишке ашып келген. Эпикалык поэтикалык, мейли паремиялык майда чыгармачылык болсун, баары тең улам-улам кайталана айтылып, бир жерден экинчи жерге жетип, иргеп-ылгап, тандалып-тескелип иретке салынган абалда иштетилип отуруп, улуттук жазма жаралганга чейин кеңири колдонулуп, улуттук доордо жарала турган кыргыз улуттук адабий тилинин жаралышы үчүн башат дагы, база дагы, негиз дагы болду. Элдик оозеки чыгармачылык, өзгөчө эпикалык поэтикалык чыгармачылык жазма жаралганга чейинки

доорлордо пайда болуу менен, жазма салты жок, жазма жогорку деңгээлде али өнүгө элек элдер үчүн адабий тилдин ролун аткарып келгендигин танууга болбойт. Демек, жалпы элдик кыргыз тили, анын негизинде жаралган элдик оозеки чыгармачылыктын, эпикалык поэтикалык чоң-чоң чыгармалардын тили, майда жанрлардагы паремиялардын тили улуттук доорго чейинки, улуттук жазма жаралган мезгилге чейинки кыргыз оозеки адабий тили менен кыргыз улуту жаралган улуттук доордогу, улуттук жазма жаралган мезгилдеги кыргыз улуттук адабий тилин экиге бөлүп турган чегара же демократиялык чек деп атоого болот. Анткени Ф.П.Филиндин сөзү менен айтканда “... известная обработанность, устойчивость, избирательность свойственны языку устной поэзии, художественной прозе, выступлениям перед племенем...” (Ф.П.Филин, 1979, №3, 17-б.).

Элдик оозеки адабияттын, эпикалык поэзиянын тилин, кадимки эле укук, ырым-жырымдын тилин адабий тил деп аныктоо жалпы тил илиминин өкүлдөрү Р.А.Будагов, М.М.Гухман, Н.А.Семенюк ж.б. тарабынан да сунушталат: “Наличие письменности не включается в систему обязательных дифференциальных признаков литературного языка... мы полагаем, что язык устной поэзии, формульные элементы в языке права и обряда в своей совокупности представляет ту степень обработанности, избирательности, наддиалектности, которая позволяет отнести их к ранним периодом истории литературных языков, к истоком их истории” (М.М.Гухман, Н.Н.Семенюк, 1977, 441-б.).

Ушул жерде адабий тил боюнча көп иштеген орус окумуштуусу Ф.П.Филиндин элдик оозеки чыгармачылыкка, элдик эпикалык поэтикалык чыгармаларга байланыштуу айткан оюн келтире кетким келип турат: ал өзүнүн изилдөөсүндө: “Вне всякого сомнения, что устный эпос, как и другие фольклорные произведения, играл большую роль в творческой жизни народов... Фольклор, являясь сам художественным изображением жизни, – один из важнейших источников письменной художественной литературы, ее предшественник” (Ф.П.Филин, 1981, 184-б.), - деп элдик оозеки чыгармачылыктын элдин жашоо-турмушундагы ролун, реалдуу дүйнөнү көркөм чагылдыруучу каражат катары

ошол эле дүйнөнү көркөм чагылдыруучу жазма көркөм адабият үчүн булак, башат экендигин, андан мурда жаралгандыгын көрсөтөт. Бул – туура, фольклор ошондой, бирок дүйнөнү көркөм сүрөттөө боюнча фольклор менен жазма адабияттын кайсынысынын тили көркөм, бай, артыкчылыкка ээ, кайсынысынын тили “искусственный”, “стандарттуу” тил, “жал-куйругу кыркылган тил”, андан калса, көркөм чыгарма жазгандардын баарынын тили көркөм, идеалдуу, үлгү тил эмес да, бул – биринчиден; экинчиден, балким орус элинин фольклорунун табыйаты, тили адабий тил боло албастыр, ал эми кыргыз элинин фольклордук дүйнөсүн, элдик оозеки чыгармачылыгын орус фольклору менен салыштырууга болобу, мейли формалдык эле көлөмүн алалы, мейли жанрдык ар түрдүүлүгүн алалы, мейли поэтикалык көркөмдүгүн алалы, мейли тилинин байлыгын, уккулуктуулугун, ритм, рифмасын алалы, орус фольклору кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгына тең келе алабы?

Ошондуктан орус фольклорунун материалына таянган Филиндин жазмасыз адабий тил болбойт деген көзкарашы – биздин адабий тил үчүн алгылыксыз пикир жана кыргыз адабий тилинин жаралышы үчүн, сөзсүз түрдө, жазманын болушу зарыл деген түшүнүк орус тилиндеги абалды кыргыз адабий тилине көчүрө салуу деп гана кароого болот. Албетте, кыргыз тилинде байыртадан бери эле жазма болсо жана Октябрь революциясына чейин колдонулуп келген молдокелердин колкитептери, манускриптик жазма адабиятыбыз, каттар биздин адабий тилибиздин жазма формасынын жаралышына негиз болуп колдонулса өтө жакшы болмок. Бирок, тилекке каршы, биздин коомдук-тарыхый, маданий өнүгүү жолубуз ага мүмкүнчүлүк түзө албады. Ошондуктан элдик оозеки чыгармачылык өтө күчтүү өнүгүү менен, оозеки адабий тилибиздин жаралышын шарттады. Октябрь революциясына чейинки колдонгон жазмабыз улуттук доорго чейинки жазма катары кийинки жазма үчүн өбөлгө болду. Биздин элдик оозеки чыгармачылыктын тексти ошол айтуучуларыбыздын, элибиздин “тери” жана “каны” менен түзүлгөн, айтылган текст катары кыргыз элинин улуттук доорго чейинки оозеки адабий тилин жаратты, бул адабий тилибиз өнүгүүнүн, жаралуунун өзүнүн табыйгый жолу аркылуу

жаралса, улуттук доордогу адабий тилибиз ушул адабий тилибиздин уландысы, жогорку формасы катары жаралды жана өнүгүп-өрүкүндөө, калыптынуу процессин башынан кечирип жаткан учур...

“Адабий тил” түшүнүгүнүн маңыз-мааниси жана ал термин атаган объектинин көлөмү жалпы тил илиминин тарыхында ар түрдүүчө түшүндүрүлүп келди. Бүгүнкү күндө да ал изилдөөчүлөр тарбынан ар кандай өңүттө, ар түрдүү, а түгүл кээде карама-каршы белгилердин негизинде да түшүндүрүлүп жүрөт. Ошондуктан академик В.В.Виноградовдун “Ведь трудно найти и указать другие языковые явления, с которым мы сталкивались бы в нашей жизни так постоянно и с такой необходимостью, как то, которым мы называем “литературным языком”. И в то время, пожалуй, нет другого языкового явления, которое понималось бы нами, особенно в самое последнее время, столь различного” (В.В.Виноградов, 1967, 98-б.) деген пикирин туура пикир деп эсептейбиз.

Чындыгында эле “адабий тил” деген категориянын табыйатын чечмелөөдө канчалык көп пикир айтылса, бири-бирине каршы түшүндүрүүлөр ошончо кездешип жүрөт. Окумуштуу Ф.П.Филиндин ою боюнча адабий тил деген эмне, анын маңыз-мааниси кандай, жаралышындагы өбөлгөлөр эмнеге негизделет, кандай тарыхый-лингвистикалык кырдаалда адабий тил жаралат ж.б.у.с. маселелерди аныктоодо изилдөөчүлөр эки түрдүү жагдайга туш болушат, ошого жараша маселе талкууга алынат, “... когда дело доходит до определения его собственной сущности, среди лингвистов начинается большой разнобой в мнениях. Этот разнобой обусловлен различными подходами к предмету (фактор субъективный) так и чрезвычайной сложностью самого предмета (фактор объективный). Субъективные точки зрения вызваны теоретическими концепциями ученых или разного рода избирательностью при определении признаков литературного языка..., мы сталкиваемся и с большими объективными трудностями..., каждый язык неповторим в своем современном состоянии и в истории... Свеобразие содержится в структуре каждого литературного языка, его функциях и происхождении” (Ф.П.Филин, 1981, 170-б.). Адабий тил деген

категорияга байланыштуу объективдүү жагдай изилдөөчүлөрдүн субъективдүү мамилесине жараша бүгүнкү күндө төмөнкүдөй көзкараштар аркылуу аныкталып жүрөт:

Бир көзкараш “адабий тил” деген түшүнүктү белгилүү бир тарыхый хронологиялык алкакта гана карап, аны китептик жазма тил, китептик көркөм кеп, жаңы мезгилдин, улуттук доордогу интеллигенттердин оозеки сүйлөшүү тили деп аныкташат. Ошону менен эле бирге өткөн мезгилдерде тигил же бул деңгээлде жазылып калган жазмалары бар тилдерди да адабий тил деп кароо зарылдыгын белгилешет. Ал эми оозеки айтылган, элдин оозеки чыгармачылыгынын натыйжасы болгон чоң-чоң эпопеялык поэтикалык, ар кандай көлөмдөгү фольклордук чыгармалар жөнүндө сөз да болбойт, б.а. белгилүү бир тарыхый хронологиялык мезгилде тигил же бул тилде жазма болсо болду, ошол тил адабий тил болуп эсептеле берет (Ф.П.Филин, 1981).

Экинчи бир көзкараш “адабий тил” деген түшүнүктү “жалпы тил” деген түшүнүккө каршы реакция катары жаралган “атайын тилдер” – арго, жаргон катары карайт, б.а. дыйкандардын тили, адистердин тили, интеллигенттердин тили, адабияттын тили, бул тилдер реалдуу тилдер катары каралат, коом “жалпы тилди” эмес, ушулардын тилин пайдаланат, бул тилдер жалпы тилге караганда алда канча өнүккөн болот. “Жалпы тил” нормаланган сайын анын көркөмдүүлүгү төмөндөй берет, ал тилдин көркөмдүгү, тасирдүүлүгү кайта берет деген ойлор сунушталат (Ж.Вандриес, 1937, 320-б.);

Үчүнчү көзкараш боюнча адабий тил жаргон, арго жана диалектилерден айырмаланып элдин баары колдонгон, эл үчүн эң маанилүү тил, ал элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктын тили катары жазма жаралган доорго чейин эле колдонулган жалпы тил деп да аныкталган учурлар кездешет (Общее языкознание, 1970, 602-б..).

Дагы бир көзкараш боюнча адабий тил жазманын гана, китептин гана тили катары жандуу оозеки тилге, сүйлөшүү кебине каршы коюлган тил катары белгиленет (Ф.П.Филин, В.В.Виноградов ж.б.).

Айрым бир учурда адабий тил катары улуттук доордо гана жазуу аркылуу нормалаштырылган, белгилүү бир катаң нормага ээ болгон, ошол норма кодификацияланган кадимки эле жалпы элдик тил, бирок тил устаттары, тил чеберлери тарабынан иштетилген, өркүндөтүлгөн (отшлифованный) көркөм адабиятка бай тил катары аныкталуу аркылуу ачык айтылбаса да жазма адабият менен түздөн-түз байланыштырылган тил деп эсептелет.

“Адабий тил” түшүнүгүн ушундай ар кыл түшүндүрүүнүн өзү эле анын табыйатынан татаал экендигин, “тилдер” арасындагы өзгөчөлүгүн, коомдук-социалдык маанисин көрсөтөт. Ушундан улам адабий тилдин тарыхый лингвистикалык категория катары өзгөчөлүгү эмнеде деген суроо туулат.

Адабий тилди аныктоодогу мындай карама-каршы кайчы пикирлердин жаралышында, жогорто көрсөтүлгөндөй, объективдүү жана субъективдүү мүнөздөгү себептер менен эле катар методологиялык мүнөздөгү дагы бир жагдайды белгилөө зарыл. Ал жагдай, менимче, аталган проблемага системалык принциптин негизинде мамиле кылуунун жоктугу. Ал эми системалык мамиле кылуу деген – бул баарынын мурда, ар бир кубулуш-көрүнүш өзүндөй болгон башка көрүнүш-кубулуштар менен бирин-бири шарттаган, бирин-экинчиси аныктаган өзара карым-катышта, тыгыз байланышта туруп дагы бир андан чоң, андан башка жаңы сапат-касиетке ээ болгон система түзүү, ал системанын бир эле элементинде болгон өзгөрүү милдеттүү түрдө анын башка элементиндеги өзгөрүүгө алып келет деген методологиялык жобону кармаган мамиле. Бул мамиле ошол өзгөрүүнүн жай, тарыхый эволюциялык жол менен белгилүү бир жаңы элементтердин жаралышы, топтолушу, ошол эле учурда айрым бир мурдагы эле элементтердин жаңы сапат-касиетке ээ болушу, айрым бирлеринин акырындап жоголо башташы аркылуу мүнөздөлө тургандыкты талап кылат. Эгерде бул жалпы илимий мамилени адабий тил түшүнүгүнө которо турган болсок, бул, биринчиден, жалпы эле тилди колдонуунун көп формаларынын гана бир көрүнүшү катары каралышы (говор, диалект, койне, аргó, жаргон, интердиалект, элдик тил, улуттук тил, наддиалект) жана ушулар менен бирдикте, бекем карым-катышта жалпы тилдик системаны, тил деген системаны

уюштура тургандыгы эске алынышы керек; экинчиден, эгерде ушул системада анын бир эле элементи өзгөрсө же сапаттык башка деңгээлге өтсө, милдетүү түрдө, башка элементтердеги да өзгөрүүгө, б.а. тилдин жашоо формаларындагы өзгөрүүгө алып келет; үчүнчүдөн, тилдик жалпы системаны түзгөн тилдин жашоо формалары коомдук өнүгүүнүн тигил же бул мезгилинде тарыхый-лингвистикалык конкреттүү жагдай-шартка ылайык функционалдык жактан белгилүү бир социумдук топту, коллективди тейлеп, конкреттүү ошол топко кызмат кылат. Бир эле тилдик системанын элементи болгон ар бир жогорку “тилдер” өздөрүнө тиешелүү этностук топторду тейлейт; төртүнчүдөн, адабий тил тилдик колдонуунун өзгөчө, өзүнчө формасы катары коомдун өнүккөн, ошол өзү кызмат кылгын социалдык топтун консолидацияланган биримдигинин натыйжасында жаралган полифункционалдык форма болуп саналат; бешинчиден, адабий тил жалпы эле тилдик системанын бир элемент-бирдиги жана лингвистикалык түшүнүк катары тарыхый-социалдык жактан ички структуралык түзүлүшү өзгөрүүгө учурап турган, өркүндөтүлүп турган тилдик форма; алтынчыдан, өзүнүн коомдук-социалдык базасы болгон этностун тарыхый жактан өнүгүү шартына ылайык башка баардык формалардан айырмаланып такай өнүгүү, өркүндөө, калыптануу жолунда бараткан формасы.

Албетте, изилдөө предметине карата системалык принциптин негизинде мамиле болбогондуктан, адабий тилге мүнөздүү белги-касиеттердин бир мезгилдегиси менен анын экинчи мезгилдегисин так ажыратып кароого маани берилбегендиктен жана коомдук турмуштагы саясий-идеологиялык көрсөтмөлөрдүн кесепетинен адабий тилди аныктоо, анын тигил же бул конкреттүү тилде жаралышына, өнүгүшүнө байланышкан маселелер ар башка тилди жөн коёлу бир эле тилдин мисалында карама-каршы түшүндүрүлүп келди, а түгүл түшүндүрүлүп да жүрөт. Буга, белгилей кетиш керек, айрым бир күчтүү, мыкты деп таанылган окумуштуулардын беделди да таасир этип келди, маселен, В.В.Виноградовдун, Ф.П.Филиндин беделди бул маселеде ачык сезилип турат, ошол эле учурда адабий тилди аныктоодо анын ошондой тил экендигин көрсөтө турган дифференциалдык

критерийлер, белгилер да бирдей так түшүнүлбөгөн, коомдун тарыхый өнүгүүсүнүн бир дооруна мүнөздүү болгон белги экинчи доордун талабы, экинчи доорго мүнөздүү белги катары аралышып да каралган учурлар кездешет. Бул кыргыз адабий тилинин жаралышын, өнүгүшүн аныктаган белгилерге байланыштуу айтылган пикирлерде ачык көрүнөт...

Элдин, эл деген конкреттүү тарыхый категориянын жаралышы, алды менен, урук-уруу бирикмелеринин, уруу союздарынын, булардын конфедерацияларынын биригиши менен мүнөздөлөт. Эл конкреттүү коомдук-социалдык өнүгүүнүн тарыхый категориясы катары белгилүү бир аймактык территориядагы коомдук-социалдык, маданий, экономикалык жана саясий жагдай менен түздөн-түз шартталат. Элдин жаралышын шарттаган тарыхый кырдаал, өзгөчө анын алгачкы учурлары, тилдик жактан алып караганда, бир жагынан, мурунку “урук-уруу менен диалектинин бири-бирине дал келген” (Ф. Энгельс) тилдик биримдиктен, бир түрдүүлүктөн диалектилик жиктелүүчүлүккө өтүүсү, алардын бири-биринен алыстоосу аркылуу мүнөздөлсө, экинчи жагынан, эл жаралган тарыхый коомдук өнүгүүнүн кийинки мезгилдеринде мурдагы диалектилик жиктелүүчүлүктүн элементтери сакталуу менен эле катар, ошол диалектилик жиктелүүлөр акырындык менен белгилүү деңгээлде нивелировкалануу аркылуу жалпы элдик белгилер көбөйүп, жалпы элдик тилдин түзүлүшүнө өбөлгө болот. Демек, мындан адегендеги бир тилдин, диалектинин бир нече тектеш диалектиге бөлүнүшү, жиктелиши, андан кийин кайра ошол диалектилердин айрым элементтеринин нивелировкаланышынын натыйжасында биригишип турушу, ушунун натыйжасында айрым бир диалектилик өзгөчөлүктөр сакталуу менен ар түрдүү урууларды аймактык-территориялык, аң-сезимдик, психологиялык, маданий-этикалык жактан бириктирүү тенденциясына ээ тилдик жалпылыгы жаралган эл түзүлө тургандыгы көрүнөт. Ушул элдин тили жалпы элдик тил болуп эсептелет.

Албетте, жалпы элдик тилдин жаралышына байланыштуу айтылган бул механизм, негизинен, баардык тил үчүн бирдей эле болушу мүмкүн. Бирок ар бир конкреттүү уруунун, уруу бирикмелеринин, уруу конфедерацияларынын, элдин коомдук-

социалдык, маданий-этикалык, экономикалык, карым-катыштык, саясий-тарыхый өнүгүү жолу мейкиндик жактан да, мезгилдик жактан да ар түрдүү, ар кыл, ошого жараша жалпы элдик тилдин жаралышы, анын жаралышын шарттаган тектеш эле диалектилердин ошол элдик тилге карата карым-катышы да ар кыл, ар түрдүү мүнөздө болот. Буга мисалды европа тилдеринен да, кечээ эле жалпы элдик тили, анын негизинде жаралган оозеки адабий тили, анын негизинде улуттук адабий тили пайда болгон элдердин тилинен табууга болот. Бул логика-методологиялык жагдай аркылуу кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышы анын улуттук доорго чейинки жалпы элдик кыргыз тили менен генетикалык жактан туташ экендигин, жалпы элдик кыргыз тили кыргыз оозеки адабий тилинин базасы катары анын жаралышын камсыз кылган негиз экендигин түшүндүрүүгө болот.

Жалпы элдик кыргыз тили жөнүндө жогорто сөз болду. Эми биз бир катар жалпы маселелер жөнүндөгү ой-пикирлерди тактап алгандан кийин, кыргыз адабий тили деген эмне, анын табыйаты, маңыз-мааниси эмне аркылуу ачылат, ал качан пайда болду, кантип өнүктү деген конкреттүү жагдайларга конкреттүү кыргыз тилинин конкреттүү тарыхый жагдайына таянуу аркылуу мамиле кылууга аракеттенебиз...

Адабий тилге байланышкан айрым бир маселелерге жогор жакта кыскача кайрылган элек. Бул жерде улуттук мезгилге чейинки кыргыз адабий тилинин айрым маселелерин кыргыз элдик оозеки чыгармачылык, эпикалык-поэтикалык чыгармалардын тили менен болгон карым-катышы жөнүндөгү маселе аркылуу чечмелөөгө аракет кылабыз. Биздин адабий тил жөнүндөгү түшүнүгүбүз төмөнкү методологиялык жобого негизделет жана аны жетекчиликке алат: “Под литературным языком в данной работе понимается обработанная форма любого языка, независимо от того, получает ли он реализацию в устной или письменной разновидности ... Иными словами, литературный язык рассматривается как одна из форм существования языка, наряду с территориальными диалектами и разными типами обиходно-разговорных койнэ (интердиалекты), просторечием... при определении дифференциальных признаков литературного

языка необходимо принять во внимание, что литературный язык – категория историческая: степень обработанности, строгость отбора и регламентации могут быть неодинаковыми не только в разных литературных языках, не тождественны в разных языках и в разные периоды одного языка...” (Общее языкознание, 1970, 502-б.). Бул жобо – жалпы тил илиминин күчтүү өкүлдөрүнүн бири, СССР илимдер академиясынын академиги, учурунда И.В.Сталин менен тил маселеси боюнча дискуссияга чыккан Б.А.Серебренниковдун түздөн-түз жетекчилиги жана изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы катары жазылган “Общее языкознание, формы существования, функции, история языка” деген фундаменталдык эмгегиндеги илимий-теориялык, методологиялык жобо. Ушул өңүттөн алганда кыргыз тилинин адабий тилдик формасы да өз тарыхый кырдаалына жараша башка тилдерден өзгөчөлөнгөн тарыхый шартта жаралды, б.а. кыргыз адабий тилинин жаралышы да жана анын реализацияланышы да улуттук доорго чейин, негизинен, элдик оозеки адабият аркылуу жана оозеки сүйлөөнүн күнүмдүк кепте колдонулган, өзгөчө, чечендик кептери аркылуу элге тарап, эл кыртышына сиңип келген. Муну ушундай кабыл албай коюуга эч мүмкүн эмес. Бүгүн азыркы кыргыз улуттук адабий тилибиз өнүктү деп “күпүлдөп”, “ал 1924-жылы 7-ноябрда пайда болду, ага чейин кыргыз адабий тили жок эле” деп өзүбүздү өзүбүз “алдап” жүргөндөгү тилибиздин көркөмдүгү, мыктылыгы, маданияттуулугу улуттук доорго чейинки деп жүргөн элдик оозеки адабияттын тилинен, аны айткандардын тилинен мыктыбы, көркөмбү? Улуттук доорго чейинки деген Жээренчи чеченден, башка чечендерден бүгүнкү адабий тилде сүйлөгөндөр мыкты сүйлөп, мыкты жазышабы, бүгүнкү тилибиз В.В.Радлов тамшана суктанган XIX кылымдагы тилибизден артыкпы? Бул маселени да ойлонушубуз керек.

Албетте, ал кездеги кыргыз оозеки адабий тили менен азыркы кыргыз улуттук адабий тилин мен бири-бирине каршы койбойм. Болгону кичине ороюраак формада гана эки доордогу кыргыз адабий тилдери бири-биринин уландысы, бири-биринин негизи экендигине көңүл бурдуруу. Туура, улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тили менен улуттук доордогу

кыргыз адабий тили такыр эки башка тил эмес, бир гана кыргыз тилинин эки деңгээлдеги көрүнүшү, өнүгүүнүн эки деңгээлин көрсөтүп турган формасы, айрым бир белгилер боюнча өзара биригип, айрым бир белгилер боюнча бири-биринен кичине өзгөчөлөнүп турган, функционалдык жактан тарыхый эки башка формацияны гана тейлеп турган бир тилдин өркүндөтүлгөн формалары. Муну улуу окумуштуу, академик Б. М. Юнусалиев “Адабий тил” деген түшүнүк баардык түрдөгү адабияттын тилине, ошонун ичинде оозеки жана жазма адабияттын тилине колдонулат. Адабияттын бул түрлөрүнөн революцияга чейин оозеки чыгармачылык кең оорун алып, көркөм адабият кол жазма түрүндө (Тоголок Молдо, Молдо Нияз ырчы) пайда боло баштаган эле. Фольклордук эстеликтер да, бирин-экин кол жазмалар да жергиликтүү диалектилерде түзүлүп, элге тараган... “Манас” сыяктуу эстеликтер..., айрым кол жазмалар диалектилик тилде жашашса да, алар элге тез жана кең таралышы аркылуу диалектилерди бири-бирине жакындатууда, жалпы элдик тилдин иштетилип чыгыш процессин тездетүүдө баа жеткис роль ойногондугун эске албай коюуга болбойт. Бирок бул тар маанидеги, төмөнкү баскычтагы адабий тил эле. Жогорку баскычтагы жалпы элдик адабий тилдин түзүлүшү Улуу Октябрь революциясына, анын натыйжасында кыргыз элинин бирдиктүү улутка айланышына байланыштуу” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 342-б.), - деп белгилейт.

Коомдук формациялар өнүгүп отуруп кандай алмашса, кийинки коомдук формацияга кандай өтсө, тил дагы бир деңгээлдеги өнүгүүдөн экинчи деңгээлдеги өнүгүүгө өзүнүн табыйгый жолу, ички өнүгүү мыйзам ченемдери аркылуу өтөт. XX кылымдын башында гана бизде коомдук өнүгүүнүн табыйгый жолу бузулуп, революциялык жол менен феодалдык-патриархалдык коом капиталисттик-буржуазиялык түзүлүшкө алмашып, улут катары табыйгый жол менен калыптанбай, капиталисттик коомду кыйгап өтүү аркылуу “жасалма улут” болуп чыга келдик. Тилибиз да 1924-жылы 7-ноябрда “Эркин-Тоо” гезитинин жарык көрүшү менен бир түн, бир күндө “жазма адабий тил” болуп калыптана түштү. Мындай вульгардык-социалдык түшүнүктүн,

аң-сезимдин залака-запкысын мына бүгүнкү күнгө чейин, бүгүнкү күндө да элибиз да, тилибиз да тартып келүүдө...

Туура, “капитализмди кыйгап өтүп, шак эле социалисттик улут болгонубуздун” ийгиликтүү жактарын да танууга болбойт. Ал өттү-кетти. А бирок тилибизге келгенде тилди өз мыйзам ченемдерине ылайык туура, так аныктоо зарылчылыгы бүгүнкү күндө ачык сезилип жатат. Ошентип, Октябрь революциясынын жеңишинен кийин кыргыз элинин, кыргыз тилинин тагдырына бурулуш мезгил келгенин танууга мүмкүн эмес. Совет бийлигинин келиши менен кыргыздардын социалисттик улутка айланышы, муну менен кошо келген маданий, тилдик курулушка байланышкан жаңы жаралуулар, революцияга чейин эле колдонулуп келген кыргыз оозеки адабий тилинин улуттук адабий тил катары жаралышына, өнүгүшүнө шарт түзүлүп, мамлекет тарабынан камкөрүлүшү аркылуу кыргыз улуттук жазуусу жаралды.

Ошентип, Октябрь революциясынын жеңиши менен 1924-жылдан тартып кыргыздын автономиялык мамлекеттик түзүлүшү калыптана баштады. Ушундан тартып кыргыз оозеки адабий тилин коомдук турмуштун баардык тармактарына аралаштыруу багытында атайын мерчемделген максаттуу иштер аткарыла башталды. Салыштырмалуу кыска гана убакыт ичинде кыргыз оозеки адабий тили башка улуттук тилдер сыяктуу эле өнүгүүнүн, өркүндөөнүн жолуна түштү, кыргыз тилинин революцияга чейин эле оозеки адабий тил катары колдонулуп келген салтына негиздеп, анын улуттук адабий тил катары өнүгүшүнө камкөрүлүп, шарт түзүлүп баштады. Ушул оор жана татаал, бирок өтө жагымдуу ишти уюштуруунун башында, албетте, кыргыздын ошол кездеги улуу, улутман, табыйатынан нукура билимдүү 20 менен 30дун ортосундагы инсандар турган. Ошолордун ичинен түздөн-түз тилге тиешелүүлөрү Эшенаалы Арабаев молдокебиз (1882-1933) менен Касым Тыныстанов (1901-1938) атабыз жана башкалар эле. Булардын түздөн-түз уюштуруулары, түздөн-түз катышуулары жана өз колдору менен жасоолору, аткаруулары аркылуу 20-30-жылдары кыргыздын биринчи окуу китептери – “Алиппе жана төтө окуу” (Уфа, 1911), “Жазуу өрнөктөрү” (Оренбург, 1912), “Алиппе” (Ташкент, 1924),

“Окуу китеби, Хрестоматия”(Ташкент, 1924) жана Улуттук жазманын төл башы “Эркин-Тоо” гезити араб тамгаларында басылып чыкты. Бул адамдар кыргыз жазуусунун биринчи түзүүчүлөрү, кыргыздын биринчи педагог-методисти, биринчи тилчиси, биринчи профессору. Булардын кыргыз тили үчүн жазма системасын түзүүдөгү өтө ачык, жаркын коомдук-саясий, маданий чечкиндүү ишмердиктери жөнүндө, албетте, бир топ эле айтылды, бирок дагы эле айтылчу сөздөр али алдыда арбын. Булар кыргыз элинин эсинде, кыргыз элинин тарыхында саясий репрессиянын курмандыктары катары дагы жана, эң негизгиси, Октябрь революциясына чейин эле кыргыз жазмасынын үлгүсүнө салып өз чыгармаларын жазышкан, кыргыздын өзү үчүн кыргыз тили боюнча окуу китептерин жазып беришкен жана кыргыздын улуттук жазмасынын жаралышын, жазма системасын, алфавитин түзүп берген улуу педагог-методист, улуу окумуштуу-профессор катары эскерилет. Ошону менен эле катар булар маданий курулуштун уюштуруучулары жана аткаруучулары. Кыргыз улуттук адабий тилдин жазма формасынын жаралышынын, анын нормасын иштеп чыгуунун, норманы нормализациялоонун жана аны өздөрүнүн окуу китептеринде практикалык ишке ашыруунун, кодификациянын негиздөөчүлөрү жана ишмерлери деп да саноого болот. Булар кыргыз адабий тилдин нормасы кандай болоорун, норманы нормалаштыруу деген эмне экендигин, норманы кодификациялоо дегенди айтып гана эмес, өз эмгектеринде практикалык түрдө көрсөтүшкөн. Тил курулушу маселесинде бул эки залкар адамга байланыштуу бир жагдайды ачык жиктеп коюу зарыл: тил маселесинде, бул эки залкар бири-биринин устаты же шакирти эмес, бири-бирине кас-душман да эмес, экөөнүн бир максаты – кыргыздар билимдүү болсо, кыргыз тили окуу китептери менен кыргыздардын өзүн окутсак, элибиз да, тилибиз да өнүксө. Бирок бул экөө эки башка лингвистикалык илимий салттын өкүлү – бири араб тил илиминин жактоочусу, бири – европалык тил илиминин жактоочусу, бири араб графикасындагы алфавитти иштеп чыккан, бири латын графикасындагы алфавитти иштеп чыккан. Бирок тыбыштар, аларды белгилеген тамгалар, алардын саны боюнча экөөндө эч кандай принциптүү айырмачылыктагы

пикир болгон эмес. Муну дагы эске алышыбыз зарыл. Маданий курулушта, өзгөчө тил курулушу маселесинде К.Тыныстановдун мамлекеттик масштабда ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, бир нечелеген он жылга алдын көрө билген, радикалдык мүнөздөгү реформаларга баруу жоопкерчилигин моюндаганга билими да, эрки да жеткен, элиме ак кызмат кылсам деген сезим көкүрөгүндө уюп, көөдөнүн уялап, анын кайнаган ишмердигин сүрөп турган. Бул анын араб графикасындагы кыргыз алфавитин таштап, латын графикасындагы кыргыз алфавитин түзүүдөгү жана ага өтүүдөгү ишмердигинде, ал алфавитке өткөндөн кийинки дагы ишмердигинде ачык көрүнөт. К. Тыныстанов өзүнүн кыска өмүрүндө мейли мамлекеттик, мейли саясий, мейли маданият, мейли тил курулуш багыттарындагы иштердин кайсынысына киришпесин, аралашпасын өзүнүн билимин дагы, эркин дагы, мүнөзүн дагы, элине болгон сүйүүсүн дагы көрсөтө алган ишмердикте иш кылып келди... Алфавит маселесинде ал шак эле кирилл графикасындагы орус алфавитине өтүү жөнүндөгү маселени көтөрбөдү. Анын сезимтал аң-сезими ал маселе “орусташтыруу” менен байланышкан ассоциация жараткан дүйнөлүк ызы-чууга алып келээрин жакшы түшүнгөн, кийин СССР кичине бутуна туруп, дүйнө СССРди социалисттик мамлекет катары кабыл ала баштаганда бул маселе өзүнөн-өзү чечилээрине көзү жеткен.

§4. Элдик оозеки чыгармачылыктын тили – кыргыз оозеки адабий тилинин жаралыш башаты жана өнүгүүсүнүн ички булагы

Адабий тил боюнча атайын изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын бири А.Т.Рубайло минтип жазган экен: “Понятие литературный язык... в известной мере условно, у каждого народа один язык” (А.Т.Рубайло, 1961, 5-б.).

Туура, ар бир элдин бир гана тили болот, бирок ар кыл формаларда колдонулат. Адабий тил – белгилүү деңгээлде шарттуулукка негизделген, ошол шарттуулук аркылуу аныкталган тил катары ошол ар кыл формаларда колдонулган гана тилдин бир формасы. Анын шарттуулугу эмнеде,

шарттуулугу эмне аркылуу көрүнөт? Биринчи кезекте, анын шарттуулугу – “жасалмалуулугунда”, “иштетилгендигинде”, экинчиден, ага сырттан тасир этүүнүн натыйжасында белгилүү бир калыпка субъективдүү салынышында, үчүнчүдөн, табыйгый, объективдүү нормасынын субъективдүү нормализация процессине кабылышында жана анын атайын кодификацияланышында. Ушул өңүттөн караганда, адабий тил деген түшүнүк жалпы элдик “чийки” тилдин сөз устаттары, сөз чеберлери, акын-жазуучулары тарабынан иштетилген, өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы катары жалпы элдик мүнөзгө ээ тил деп аныкталат. Адабий тилге “иштетилгендик”, “жасалмалуулук”, өркүндөтүлгөндүк, жалпы элдиктик, бирдей түшүнүүчүлүк, объективдүү табыйгый нормага ээлик, ошол объективдүү табыйгый нормага сырттан таасир этүүчүлүк жана мунун натыйжасында нормализация процессин жүргүзүү, кодификацияны ишке ашыруу аркылуу регламенттүүлүк мүнөздүү. Албетте, ар бир элдин “жалгыз тили” кантип иштетилет, кандай иштетилет, кантип өркүндөтүлөт, тилдик табыйгый объективдүү нормага сырттан кантип таасир этүүгө болот, нормалаштыруу процесси кантип жүрөт ж.б.у.с. иштер коомдун, ошол сырттан таасир этүүчүлөрдүн абалына, мүмкүнчүлүгүнө, билим деңгээлине, духуна жараша болот, коомдун, элдин тилине карата мамилесине, тилине камкөрүүсүнө жараша болот. Коомдун өз тилине карата жасаган мамилеси тилинин келечегин аныктайт. Анткени “в языке своём народ в продолжение многих тысячелетий в миллионах индивидуумов сложил свои мысли и свои чувства. Природа страны и история народа, отражаясь в душе и в духе человека, выражались и в слове. Человек исчезал, но слово, им созданное, оставалась бессмертной и неисчерпаемой сокровищницей народного языка: так что каждое слово языка, каждая его форма есть результат мысли и чувства человека, через которые отразилась в слове природа страны и история народа”, - деп улуу педагог К.Д.Ушинский тил менен элдин, элдин тили менен анын жандүйнө рухунун, духунун, ой-сезиминин, ой-пикиринин жуурулушуп турганын көрсөтөт (К.Д.Ушинский, 1959, 12-б.).

Элдин ушул духу, руху, аң-сезими, ой-пикиринин көркөм чагылдырылышы, көркөм берилиши – кыргыздардын элдик

оозеки чыгармачылыгы, ал чыгармачылыктын тили экендиги талашсыз. “Кыргыз элинин оозеки адабияты формасы жагынан да, мазмуну жагынан да, көлөмү жагынан да таң калаарлык бай, түгөнгүс кенч... “Манас” эпосун изилдөөчүлөрдүн эсеби боюнча ал бир миллиондон ашуун сап ырдан турганын эске ала турган болсок, кыргыз тилинин байлыгын, элдин чыгармачылык шыгын байкоого болот. Көркөм сөздүн эң баалуу түрү – чылк ыр менен түзүлгөн бул эбегейсиз зор эпопеядан боёктун даана түстөрү менен чебер тартылып, бири-биринен ташка тамга баскандай айырмаланып турган ондогон каармандардын портреттерин көрөбүз. Бул эпостон делебени козгогон көркөм ырлар аркылуу сүрөттөлгөн жердин, суунун, тоонун, жаныбарлардын кызык сүрөттөрүн, кылымдар бою турмуштук тажрыйбада такталган курч сөздөрдү, нечен түркүн укмуштуу мифтерди, адамдын кылдат сезимдерин баяндаган армандарды, керээздерди, кошокторду учуратабыз. “Манас” эпосу – элдин көркөм сөзгө ынактыгын, ырга шыктуулугун далилдеген чыгарма, анын мааниси көркөм сөз искусствосунун жана миңдеген жылдардан бери өнүгүп келаткан элдик бай тилдин эстелиги экендигинде гана эмес.... Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын, экрандын жана өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келди” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 391, 393, 394-бб.). Демек, фольклордук чыгармачылыктын тили – баарыдан мурда, жалпы элдик тил, көркөм поэтикалык тил, миңдеген жылдар оозеки айтылып “иштетилип” келген тил, объективдүү табыйгый нормага түшкөн тил, “түшүнүктүү жалпы элдик тил менен ар түрдүү стилдик амалдар жасалган көркөмдүк, эмоционалдык таасирлери күчтүү тил” (Б.М.Юнусалиев, 1985; 428-б.).

Албетте, элдик оозеки чыгармачылыктын тили – өтө бай тил, өнүккөн тил, өркүндөтүлгөн, “иштетилген” тил, өзүнүн объективдүү тубаса нормасына салынган узустук тил, эл өз тилинин байлыгын, кудурет-күчүн, көркөмдүк бар мүмкүнчүлүгүн ушул фольклордук чыгармачылыгында эң бийик чекке жеткире алган. Элдик оозеки чыгармачылыктын тили көркөмдүк жагынан да, иштетилиш жагынан да, кайралып курчутулуш жагынан да калыптанып калган оозеки адабий тил

катары жалпы элдик кыргыз тилинин жаралышын, өнүгүшүн шарттап, кыргыз улуттук адабий тилинин жаралыш башаты, баюу, толуктолуусунун соолгус булагы катары кызмат кылып келди.

Тилекке каршы, элдик оозеки чыгармачылыктын, фольклордук чыгармалардын тили, анын башка “тилдери” менен болгон карым-катышы, андагы оорду сыяктуу маселелер жалпы тил илиминде ар түрдүү пикирлерди жаратып келүүдө. Мунун, менимче, эки чоң себеби бар: бири таза идеологиялык талап менен түздөн-түз байланышса, экинчиси, ушу идеологиялык талаптын негизинде элдик оозеки чыгармачылык, өзгөчө анын чоң-чоң жанрдагы поэтикалык чыгармаларына карата таптык көзкараш менен кароо, ошонун кесепетинен аларды феодалдык-патриархалдык мүнөздөгү чыгарма, өткөндүн калдыгы деген жарлык тагуу аркылуу терең изилдөөлөргө тоскоолдуктарды жаратуу, изилдөөлөргө албоо, тилине көңүл бурбоо сыяктуу ачык айтылбаган, бирок официалдуу бийлик тарабынан колдоого алынган көрсөтмөлөр, талаптар билинбегени менен “мавр сделал своё дело” дегендей өзүнүн “ишин жасаган”. Бул бизде – Кыргыз ССРинде аябай күчтүү көзөмөлдө болгон. Элдик оозеки чыгармалар эл ичинен жыйналып, жазылып келгени менен, совет мезгили учурунда алар “оңдолуп”, “тескелип”, совет бийлигинин таптык идеологиялык көзкараштарына “ылайыкташтырыла редакцияланып” турган. Ошондуктан фольклордук чыгармалардын тилин, стилин изилдөөгө ар ким эле киришүүнү каалаган эмес. Көнүмүшкө айланып калган инерция ушу бүгүнкү күнгө чейин уланууда. Саясий эгемендикке жетсек да жандүйнө кулдугунан, кулчулук психологиядан көбүбүз арыла албай келебиз. Ушу бүгүнкү күнү да айрым бир “окумуштуумун” дегендер “кыргыз адабий тилибиз 1924-жылы 7-ноябрда “Эркин-Тоо” гезитинин жарык көрүшү менен жаралгандыгы кашкайган чындык”, - деп айтып, жазып, талашып да келатат (А.Биялиев, 2003, 36-б.)

Арийне, ушундай абалдан улам элдик оозеки чыгармачылыктын тили, анын кыргыз адабий тилинин жаралышындагы, өнүгүшүндөгү оорду, ички булак катары ролу таптакыр эле изилденбеген бойдон калып жатат. Бир

гана М.Мураталиев агайдын “Кыргыздын элдик поэтикалык чыгармаларындагы кээ бир синтаксистик бөтөнчөлүктөр”. Ф., 1963, “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр”. Ф., 1976 деген аталыштагы эмгектери болбосо, эч кандай изилдөө жүргүзүлө элек. Бул эмгектерде деле маселе үстүрт эле каралган...

Албетте, элдик оозеки чыгармачылыктын өзү профессионал жазма адабияттын жаралышы, өнүгүшү жана калыптанышы үчүн өтө чоң роль ойноду, өзгөчө мааниге ээ болду. Бул – талашсыз чындык. Элдик оозеки чыгармачылык профессионал адабият үчүн эле эмес, жалпы эле көркөм маданиятыбыздын жаралышына жана өнүгүшүнө башат болгондугун да танууга мүмкүн эмес. Бирок ушул багытта алигиче терең жана кенен изилдөөлөр жүргүзүлө электиги дагы чындык. Кыргыздарда фольклор аябай күчтүү өнүккөн, “Манасыбызга” теңдеш дүйнөдө эч бир эпос жок деп канча кайталап айгай салганыбыз менен, ошол фольклорду терең изилдедикпи, фольклордун жалпы эле көркөм маданиятка, профессионал көркөм адабиятка, элдин көркөм табитине, аң-сезимине, адабий тилдин жаралышына, өнүгүшүнө, калыптанышына тийгизген таасирин изилдедикпи? Жок, изилдей элекпиз...

Фольклордун, элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын, өзгөчө “Манас” баш болгон эпосторубуздун тилинин жалпы элдик кыргыз тили, оозеки адабий тили менен болгон карым-катышы, жазма адабий тилдин жаралышына анын тийгизген таасири сыяктуу жалпы илимий-теориялык маселелер боюнча кыргыз тил илиминде, лингвофольклористикада эч кандай ой айтыла элек. Бирок бул маселелер боюнча жалпы тил илиминде түрдүү пикирлер кездешет. Алсак, орус тил илиминин күчтүү өкүлдөрү В.В.Виноградов, Ф.П.Филин ж.б.у.с. изилдөөчүлөр элдик оозеки чыгармачылыктын тилин оозеки адабий тил деп эсептөөгө болбойт, адабий тил жаралыш үчүн ал тилде өнүккөн жазма болуш керек деген пикир айтышат да, тилдин адабий тил катары жаралышын жазуу менен гана байланыштырышат. “... языки, которые до революции были бесписьменными... конечно, на этих языках существовал фольклор, отличавшийся жанровой дифференциацией. Но язык фольклора еще не является

письменным, общенародным нормированным литературным языком” (П.Азимов, В.В.Виноградов, Ю.Д.Дешериев, Н.Ф.Протченко, 1968, 31-б.; Ф.П.Филин, 1981; Что такое литературный язык, 1979, №3; 16-б.). Ушул эки авторитеттин көзкарашын жалпы эле союздагы улуттук тилдерди изилдөөчүлөр эч кынытыксыз пикир катары кабыл алышат. Союздагы көптөгөн улуттук тилдердин жазуусу Октябрь революциясы менен, ал эми тилинин адабий тил экендиги жазуунун жаралышы менен байланыштырылат, демек, мындан Октябрь революциясынын мааниси, аны ишке ашырган “улуу элдин”, “старший браттын” калган улутка, улуттук маданиятка, улуттук тилге тийгизген “жагымдуу” таасири жөнүндөгү маселе келип чыгат. Ушундан улам кыргыз адабий тили, башка улуттук тилдер дагы Октябрь революциясынан кийин гана 1924-жылы 7-ноябрда улуттук жазуунун жаралышы менен жаралды деген калпыс вульгардык көзкараш ушу бүгүнкү күнгө чейин уланып дагы, сакталып дагы келатат... . Ушул көзкараш айрым бир түркологдордун эмгектеринде да анча ачык эмес, бирок байкалаарлык деңгээлде жолугат (Н.А. Баскаков, Н.З.Гаджиева, В.И.Кузнецов, С.А.Соколов, 1981, №2; М.Б.Балакаев, 1987 ж.б.). Булар да советтик идеологиянын “жоокерлеринен” болушкан.

Кыргыз тил илиминде адабий тилди жазма менен байланышта кароо Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаеванын эмгектеринде да кездешет. Менимче, бул окумуштуулар муну “аргасыздан”, идеологиялык көрсөтмөдөн “чочулашкандан” ушундай деп берген болуш керек. Ал эми А.Б.Биялиев ж.б. айрым бир адабиятчы, тилчи окумуштуулардын, педагогдордун да ушундай деп советтик мамлекеттин идеологиясы кулагандан кийин да улам-улам жазып жатышы маселенин маңызын түшүнбөстүк катары гана каралат..., а балким эски инерциядан, адаттан кутула албай жаткандыктарын көрсөтөт...

Элдик оозеки чыгармачылыктын, фольклордук чыгармалардын тилин өз статусуна ылайык элдик оозеки адабий тил катары кароо маселесинин башаты А. Н. Веселовский, А. А. Шахматовдордун эмгектеринен башталат. Алардын фольклордук поэтикалык чыгармалардын тилин элдик оозеки адабий тил катары кароого боло тургандыгы жөнүндөгү

идеалары тил илиминин теориялык маселелерине байланыштуу Б.А.Серебренниковдун жалпы редакциясы менен үч том болуп жарыкка чыккан эмгекте ачык белгиленет. Тил илиминин жалпы теориялык жана практикалык маселелерин немис тилинин материалдарынын негизинде чечмелеп жүрүшкөн М.М.Гухмандын, Н.Н.Семенюктун эмгектеринде да фольклордук чыгармалардын тили жалпы элдик оозеки адабий тил боло ала тургандыгы жөнүндөгү идея айтылат. Ушул идея түрк тилдери боюнча изилдөө жүргүзүп жүргөн айрым окумуштуулардын эмгектеринде да жолугат: казак окумуштуулары С.К.Кенесбаев, В.И.Искаков, Г.Г.Мусабаев, Р.Г.Сыздыковалардын “О нормах казахского литературного языка” деген биргелешкен докладында айтылса, Ж.С.Киекбаевдин башкыр тилинин адабий айтымына байланышкан эмгегинде берилет (Ж.С.Киекбаев, 1964). Ушул жерде элдик оозеки чыгармачылыктын, өзгөчө чоң-чоң поэтикалык жанрдагы, поэтикалык стилдеги эпостук чыгармалардын тилинин аябай жакшы иштелгендиги, ал оозеки адабий тил катары эсептелээри жөнүндө саха тили боюнча чоң адис-түрколог Е. И. Убрятованын төмөнкү айтканын келтирүү зарылчылыгы бар: “До того, как была введена письменность в якутском языке существовал очень хорошо отработанный устный литературный язык. Термин “устный литературный язык”, может быть, звучит несколько странно, но он должен существовать. Причем, этот язык использовался в разнообразных жанрах и стилях. Стилистической вершиной устного литературного языка является язык “олонхо” (Е.И.Убрятова, 1968, 708-б.). Якут олонхосунун тили оозеки адабий тил боло алса, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тили бери болгондо 10 эсе оозеки адабий тил боло ала тургандыгы эч талашсыз факт.

Кыргыз тил илиминде элдик оозеки чыгармачылыкты оозеки адабий тил катары изилдеген окумуштуу болгон эмес, жөн гана айрым бир ойлорду айтып коюу менен чектелишкен. Маселен, Б.М.Юнусалиев агай фольклордун тилин, өзгөчө “Манастын” тилин “түшүнүктүү жалпы элдик тил...” жана революцияга чейинки адабий тилдин төмөнкү формасы деп гана мүнөздөгөн “...низшая форма литературного языка в дореволюционный период соответствовала феодальной

раздробленности дореволюционного киргизского общества” (Б.М.Юнусалиев, 1968, 186-б.). Ал эми М.Мураталиев агай “... эпостордун тили ... калыптанган такталган мүнөзгө ээ, анткени ал доордон доорго, ооздон оозго өтүп жүрүп отурат, ал оозеки речь аркылуу кыргыз элинин булуң-бурчтарына тарап келген...”, - деп элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин калыптангандыгына, такталгандыгына, ал ооздон оозго өтүп иштетилип, кыргыз элинин булуң-бурчуна тарап наддиалектилик мүнөзгө ээ болуп кеткенине басым коёт (М.Мураталиев, 1976, 27-б.).

Жалпы союздук тил илиминде элдик оозеки чыгармачылыктын тилине, фольклордук поэтикалык чыгармалардын тилинин статусуна карата ар кыл пикирлердин болушу, жогор жакта белгиленгендей, союздагы субъективдүү идеологиялык негиздер менен эле бирге, адабий тил, анын жазма менен карым-катышы, фольклордун тили, анын статусу өңдүү проблемалардын терең изилденбей жүрүшү менен байланыштуу. Бул маселедеги идеологиялык негиздемелер, априордук материалга, фактыга эмес карандай мээдеги калыпка (умозрительность) салуучулук, башка пикирди кургак кайталай берүүчүлүк (декларативность) бүгүнкү күнгө чейин элдик оозеки чыгармачылыктын тилине, адабий тил деген түшүнүккө карата туура эмес пикирдин калыптанышына шарт түзүп, өбөлгө болду.

Элдик оозеки чыгармачылыкка, фольклордук ар кандай жанрдагы, ар кыл стилдик мүнөздөгү, ар кыл көлөмдөгү чыгармаларга өтө бай кыргыз элинин жалпы элдик тили менен ошол фольклордун тилинин байланышы жөнүндөгү маселелер – өзара эки жактуу карым-катыш аркылуу аныктала турган татаал жана аксиологиялык өңүттөгү мүнөзгө ээ маселелерден. Анткени элдик оозеки чыгармачылыктын коомдо жашоо, колдонулуу формалары, функционалдык өзгөчөлүктөрү анын тилинин структуралык белгилерин, типтерин, жалпы элдик кыргыз тилинин башка формадагы “тилдери” менен болгон алака-катышын аныктайт.

Октябрь революциясына чейинки кыргыз элинин жашоо-шарты, кулк-мүнөзү, тарыхый тагдырындагы ар кыл жагдайлар, жашоо ыңгайындагы табыйгый-климаттык өзгөчөлүктөр, социалдык-маданий шарттар, чарба жүргүзүү иш-аракеттери,

коңшу элдер, уруулар менен болгон карым-катышы кыргыздардын сөз өнөрүнө баш коюп, “күчүн сөздөн чыгарууга”, “тилин тиштерине жанып” чыгарма жаратууну күндөлүк жашоосунун негизги атрибутуна айландырды, элдик оозеки чыгармачылык ар бир кыргыз үчүн кызык дүйнөгө аралашуунун, көркөм дүйнө жаратуунун стихиясына айланды. Ушунун негизинде кыргыз элинде элдик оозеки чыгармачылык аябагандай өнүгүп, өзүнүн эң жогорку чегине жетти. Ал жанрдык жактан да, стилдик жактан да, көлөмдүк жактан да жана тилдик көркөмдүк жактан да аябай иштетилип, өркүндөтүлүп, тилинин элдүүлүгүн, баарына бирдей түшүнүктүүлүгүн, жалпылыгын шарттаган өбөлгөлөрдүн жаралышын жана алардын кыргыз жергесинин баардык булуң-бурчуна тарашын камсыз кылды. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын кыргыз коомдук-маданий турмушунда кеңири оорун алышын, жашашын камсыздаган негизги өбөлгө-шарт катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Фольклордун жаралышы, өнүгүшү, жанрдык ар кылдыгы, формалык өзгөчөлөгү аны жараткан элдин коомдук өнүгүү мүнөзүнө жараша болот. Кыргыз элдик оозеки-поэтикалык чыгармачылыктын аябай гүлдөп өнүккөн мезгили патриархалдык-уруулук түзүлүш мезгилине туура келет. Бул мезгил кыргыз коомчулугунда турмуштун оорчулугу жанга батып, бир жагынан, патриархалдык-уруулук жашоонун көйгөйлөрүнөн, экинчи жагынан, уруулук ички ыйкы-тыйкылыктан, үчүнчүдөн, чет баскынчыларынын сөөктөн өткөн запкыларынан, дагы бир жагынан, жакырчылык менен кошо жармашкан катаал шарт залдарынан чарчап-чаалыккан, жашоо үчүн жан талашкан эл үчүн фольклордук чыгармалар элдин духун көтөргөн, күчүнө күч, кайратына кайрат кошуп, жан дүйнөсүн сергиткен, көңүлүн жибиткен көркөм эстетикалык күч болгон, өз кудуретине ишеним ойготуп, өз укугун, өз эркиндигин коргоо сезимин курчуткан, эрдикке үндөгөн эстетикалык таасир жараткан. Оозеки чыгармалар аркылуу эл өз кыялындагы мүдөөнү айтып, ошого каниет кылышкан, өздөрүн-өздөрү жооткотушкан, келечекке үмүт байлашкан. Ошондуктан элдик оозеки чыгармачылыктын тили аябай калыптанган, жакшы кайралган, курчуган (отто-

ченный), тыкан иштелген (слаженный) тил катары көркөм, эстетикалуу болот;

2. Күнүмдүк турмуштун баардык жагдайы, жашоо шарты революцияга чейинки кыргыз бозүйүн кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын бешигине, элдик поэзиянын храмына айландырды! Анткени көчмөн маданияттын очогу болгон бозүйдө элдин оту улуу жагылып, көптөгөн кылымдар бою кыргыздын элдик оозеки поэзиясы, фольклору жаралган, өнүгүп бүгүнкү күнгө жеткен, тили калыптанган, кайралган, курчуган. Эл өз турмушунда элдик оозеки чыгармачылыкты өркүндөтүү, көркөм фантазияга чөмүлүү, сөздүн, көркөм тексттин сыйкырдуу керемет кудуретине, бийлигине баш ийүү ырахатынан башка жан жыргатар жай издешпеген. Демек, фольклор элдик турмуштан, жашоо шарттан бөлүнбөгөн, анда элдин турмуш жашоосу, тарыхы реалдуу чагылдырылып, аны менен кошо өнүккөн...

3. Кыргыз элинин турмушунда фольклордун кеңири жайылышы, жогорку деңгээлде өнүгүшү, жалпы элдик мүнөзгө ээ болушу элди агартуучулук, элге билим берүүчүлүк, таанып билүүчүлүк жана дүйнөлүк өнүгүү менен кабардар кылуучу, аны менен байланышкан маданияттын башка түрлөрүнүн болбогондугу менен да түшүндүрүлөт. Анткени революцияга чейинки кыргыз турмушунда элдик оозеки чыгармачылык агартуунун, билим, таалим-тарбия берүүнүн, адамды жогорку идеалуулукка тарбиялоонун, шыктандыруунун жана табыйаттын, жашоонун кубулуштарын түшүндүрүүнүн негизги куралы да, негизги булагы да болгон. Фольклор ал мезгилде кыргыз турмушунда театрдын да, көркөм адабияттын да, оюн-зооктун да ролун аткарып, элдин эчен кылымдап жыйнаган тарыхый турмуштук философиясын да, элдик педагогикасын да, дүйнө таанымын, дүйнөгө көзкарашын да, илимий түшүнүк-туюмун да чагылдырган. Ошондуктан фольклор жалпы элдик мүнөзгө, жалпы элдик негизге ээ, анткени ал жалпы элге түшүнүктүү болуп, жалпы элдин жан дүйнөсүнө жетет, жалпы элдин рухий дүйнөсүн түйшөлтөт, жалпы мүдөөгө багытталат, духун көтөрөт.

4. Сөздүн магиялык күчүнө чексиз сыйынуу, чексиз ишенүү, мыкты сүйлөөнү культка айландырып, тумар тутуу да совет мезгилине чейинки кыргыз коомчулугундагы, анын жашоо-

турмушундагы, жандүйнө ишениминдеги чоң фактор болгон. Ошондуктан сөздүн кудурет-күчүн, тилдин мүмкүнчүлүгүн даңазалаган: “баш кесмек бар, тил кесмек жок, ок өтпөгөнгө тил өтөт, кылыч кеспегенди тил кесет, орундуу сөз оңойт, орунсуз сөз торойт” ж. б. у. с. толуп жаткан макал-ылакаптар, учкул сөздөр, фразеологиялык түрмөктөр жаралган. Ошону менен эле бирге оозунда шекер сөзү бар, бал тилдүү чечендер, алкыш сөзү менен айыктырган алкышчылар, каргыш сөз менен катырган каргышчылар, сөздүн магиялык күчүнө ишендирип аластаган аласчылар пайда болгон. Ушундан улам көркөм сөздүн кудурет-күчүнө тан берүү, “кызыл тилдүү” чечендерди урматтоо, сөз чеберлерин кадырлоо, барктоо, фольклорду жаратуучуларды, аны аткаруучуларды даңктоо, жалпы элдин сыйына, сүйүүсүнө арзуу ого бетер күчөгөн. Сөз багып, сөз кадырлаган адам акылман катары таанылып, турмуштун баардык жагдайында кеңешчи катары баркталган. Ошентип, революцияга чейинки мезгилде “кызыл тилдүү” чечендер акылман, олуя катары жалпы элдик барк-баага арзыган жана мындай урмат сыйга ээ болууну каалагандар улам арбып, тилин тишине кайрагандар көбөйгөн;

5. Элдик оозеки чыгармачылыктын кыргыз элинин арасында өтө кеңири жайылтылышы, өнүгүп-өркүндөшү жана көркөм эстетикалык жана тилдик жактан жогорку деңгээлде иштелишине белгилүү даражада фольклордук чыгармаларды жаратуучулардын жана аткаруучулардын ортосундагы атаандаштык өзгөчө роль ойногондугун баса белгилөөгө туура келет. Бул атаандаштык ар кандай шартта өткөн. Көпчүлүк учурда эл көп чогулган жайларда кызуу айтышуу формасында өткөн. Ошондуктан алар өз таланттарын жалпы элге көрсөтүүгө, элге талантын таанытууга, атак-даңкка ээ болуу мүмкүнчүлүгүнө өздөрү кызыкдар болушуп, ар дайым талантын такшалтууга, тилин курчутуп турууга, фольклордун көркөм-эстетикалуулугун арттырууга өздөрү аракеттенишкен.

Атаандаштык мүнөзүндөгү чыгармачылык көпчүлүк учурда фольклордук чыгармаларды аткаруучулардын өз ара такай кездешип турууларын, көзмө-көз айтышууларын, ар кайсы региондогу аткаруучулардын бирин-бири издеп кездешүүлөрүн, алар ортосунда устаттык, шакирттик мамиленин жаралышын, алар

аркылуу фольклордук тигил же бул чыгарманын аймактарга тарап, жер кезип кетишин шарттаган.

Ушунун өзү “Манастын”, жалпы эле фольклордук чыгармалардын наддиалектилик, жалпы элдик мүнөзүн жана “адабийлигин” көрсөтөт. Кайсы гана фольклордук чыгарма болбосун, жалпы элдик элементти көбүрөөк сактап калышы жана ошол мүнөздө жашашы ушул жагдай менен түшүндүрүлөөрүн белгилемекчибиз...

Демек, революциядан мурунку кыргыз коомчулугу өзүнүн жашоо-турмушунда фольклордук чөйрөдө жашаган жана фольклор алардын рухий жана жандүйнө турмушунда негизги атрибут, негизги факт, ал эми анын тили жалпы кыргыз элин бири-бирине жакындатуунун, бири-бирине бириктирүүнүн, өзүн бир эл, бир журт катары таануунун негизги куралы болгон. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тили менен жалпы элдик кыргыз тили жалпы эриш-аркак бири-биринин негизинде жаралгандыгы, анын кыргыз адабий тилинин оозеки формасы катары каралышы, азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин башаты фольклордук чыгармалардын жана “Манастын” тили экендиги табыйгый көрүнүш. Л.Н.Толстой “элдик тил эмне үчүн ушунчалык мыкты жана көркөм?”, - деп суроо коюп, ага кайра өзү “анткени жалпы элдик тилде тилдин жаралуу жана өнүгүү закону жашайт”, - деп жооп берген экен (Л.И.Скворцов, 1995).

Фольклордук чыгармалардын, өзгөчө “Манас” баш болгон поэтикалык көлөмдүү чыгармалардын тили, стили, көркөмдүүлүгү алардын иштетилгендигинин, өркүндөтүлгөндүгүнүн, тандалып-тескелгендигинин, жылмалап текшилгендигинин (отшлифованность) эң жогорку формасы катары оозеки поэтикалык тилдин көркөмдүүлүктө уюшулгандыгын көрсөтөт. Ушунун өзү элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин структуралык жана функционалдык өзгөчө структура экендигин, ал тилдик жана стилдик жактан кыргыз тилинин башка “тилдерине” караганда алда канча айырмаланган поливаленттик, полифункционалдык, полисемантикалык мүнөздөгү көркөм каражаттарга, алардын өзара тизмегине бай экендигин шарттайт. Бул эмнеден көрүнөт? Биринчи кезекте, элдик оозеки чыгармачылыктын, өзгөчө эпостордун, башка жанрдагы

чыгармалардын ыр түрүндөгү поэтикалык саптар, ритм, рифма, ыргак, уйгаштыкка негизделген түзүлүштөр аркылуу берилиши жана, экинчи кезекте, элдик оозеки чыгармачылык эпикалык дүйнөнү, эпикалык доорду, эпикалык окуяларды поэтикалык мүнөздө сүрөттөөдө ошол элдин тилиндеги элестүү, көркөм, эмоционалдуу сезимди чагылдыра турган көркөм сөз каражаттар; троптун ар кыл түрлөрүн, тууранды, элестүү сөздөрдү өтө кеңири пайдаланат, ар түрдүү салыштыруулар, эпитеттер, даяр чынжырча тизмектер, формулалар, лексика-синтаксистик фразологизмдер, ар кыл конструкциялар, бирдей, бир өңчөй тизмектер кеңири колдонулат. Булар жөн эле, туш келди колдонула бербейт, тандалып-тескелип, иргелип-ылгалып колдонулат, бир сөзгө экинчиси кыналып, ушул жерге ушунусу туура келет деп, поэтикалык законченемдүүлүктүн эреже-талаптарына ылайык колдонулат. Мына ушул өңдүү аракеттер лингвистикалык адат катары, тилдик узус катары элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин, стилинин өзгөчөлүгүн, иштетилгендигин көрсөтөт, анын көркөм-эстетикалык кубулуш катары жогорку сапатка ээ экендигин көрсөтөт.

1. Арийне, ушул өңүттө карасак элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыкта көзгө шак эле урунган, лингвофольклордук өзгөчөлүк түзүп турган таза лингвистикалык факт – бул эпитеттер жана алардын колдонулушу, ошол эле учурда алардын өзүнөн кийин турган тигил же бул сөз менен синтаксистик айкашта келип, атрибутивдик конструкция түзүшү. Элдик оозеки чыгармачылыкта, өзгөчө поэтикалык жанрдагы эпостордун баардыгында алардын турмуштук, баатырдык деп жиктелишинде ар бирине мүнөздүү эпитеттери, алар түзгөн синтаксистик конструкциялары бар. Маселен, “Манас” эпосунда Манаска жана кыздарга, баатырларга эмне деген гана эпитеттер ыроолонбойт: канкөр Манас, кабылан Манас, шер Манас, айкөл Манас, арыстан Манас, көкжал Манас, кыраан Манас, Эр Манас ж.б.у.с., Ай шекилдүү Канышай, Айдай жүздүү Айчүрөк, Атка жеңил, тайга чак эр Сыргак ж.б.

“Манас” эпосунун жалпы эле тилине, стилине, ритм, рифмага, ички жана тышкы аллитерация, ассонанска, поэтикалык фигураларга өзгөчө маани берүү менен, улуу тилчи,

мамлекеттик, коомдук ишмер Касым Тыныстанов 1935-жылкы “Манаска” байланыштуу 1-конференцияда минткен экен: “Стоит только взять текст (“Манаса” – С. М.) и посмотреть на богатство ритма, иногда мы встречаем до 20ти подряд рифмующихся стихов. Мы, кроме конечных рифм, имеем и внешнюю, и внутреннюю аллитерацию, имеем богатую форму ассонанса... Эпитеты в “Манасе” настолько богаты и эти образы всегда оправдываются внутренним содержанием данного героя или данного события. Эпитеты настолько интересны, что каждый герой имеет постоянно приписанные ему эпитеты и эти эпитеты в нужный момент весела сопровождают его... Ценности языка идут по двум направлениям – это лексический запас и грамматическая форма” (“Манас” боюнча 1-конференция, 1935).

Элдик оозеки чыгармачылыкта баардык предмет, баардык объект, турмуш-тиричилик буюмдарынын дээрлик баардыгы тең эпитет аркылуу берилет, эпитетсиз эч нерсе сүрөттөлбөйт. Бул элдик оозеки чыгармачылыктын тилиндеги, стилиндеги негизги лексика-синтаксистик өзгөчөлүк. Ушундай эле өзгөчөлүк катары элдик оозеки чыгармачылыкта салыштыруу, гипербола, литота, метафора, градация ж.б.у.с. көркөм сөз каражаттары өтө кеңири колдонулат.

Эгерде бул айтылгандар элдик оозеки чыгармачылыктагы көркөм сөз каражаттары катары колдонулса, көптөгөн лексикалык каражаттарда семантикалык жылыштар, семантикалык өзгөчөлүктөр кеңири орун алат, сөздөрдүн тике, кыйыр, конкреттүү, абстракттуу мааниде колдонулушу, көп сөздөрдүн табуланып, эвфемизм, синоним, синекдоха, метаномиялык мааниде берилиши элдик оозеки чыгармачылыктагы лексика-семантикалык өзгөчөлүктү жаратат. Ошол эле учурда элдик оозеки чыгармачылыктын грамматикалык түзүлүшү да өтө татаал, өзгөчө фольклордук чыгармалардын синтаксистик түзүлүшү бир топ татаал, инверсия өтө мүнөздүү. Бул элдик оозеки чыгармачылыктын поэтикалык жанрында өзгөчө ачык көрүнөт.

Элдик оозеки чыгармачылыктын фонетикалык түзүлүшү да бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Фонетикалык процесстер фольклордук чыгармалардын тилинде ачык сезилет. Анткени

ал чыгармалар оозеки айтылат, ооздон оозго өтөт, тыбыштарга мүнөздүү редуция, метатеза, элизия кубулуштары жана алардын реализацияланышы фольклордук чыгармалардын айтылышында өзгөчө мааниге ээ....

2. Элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын тилине жогорудагы өзгөчөлүктөр менен эле катар формулалык өтө мүнөздүү. Формулалык өзгөчөлүк элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын тилдик-стилдик, синтаксистик курулушундагы негизги жана универсалдуу өзгөчөлүгү болуп саналат. Академик В.И.Жирмунский түрк баатырдык эпосторунун табыйатын изилдөө ишинде формулалык өзгөчөлүктү минтип аныктайт: “Традиционные формулы представляют тот поэтический язык, с помощью которого он (сказитель) излагает свою тему, самостоятельно варьируя ее в рамках традиционной сюжетной схемы, своего рода сценария действия” (В.И.Жирмунский, 1974, 620-б.).

Демек, мындан көрүнгөндөй, айтуучу сюжетти өзүнчө бир тилдик даяр типтүү схемалар, типтик формула, моделдер, клишелер аркылуу баяндайт, бул формула ал үчүн даяр сценарий катары колдонулат. “Мындай формуланын тилдик каражат-бирдиктери эмне?” деген суроо туулушу да мүмкүн. Бул, биринчи кезекте, оозеки поэтикалык тексттеги туруктуу эпитеттер, туруктуу сөз тизмектери, грамматикалык формалардын туруктуу моделдери, лексикалык каражаттардын стандарттуу топтомдору, стандарттуу суроо-жооптор аркылуу түзүлгөн диалог кептер, стандарттуу сүрөттөөлөр жана буларда колдонулуучу атайын лексикалык, грамматикалык бирдиктер, типтүү сүйлөмдөр. Тилдик ушул бирдик-каражаттардын туруктуулугу жана стилдик жактан “иштетилген” типтүү тизмектердин, схемалык моделдердин, бирдей кырдаал-шарт, бирдей сюжет-мазмун үчүн бирдей тизмектердин улам-улам кайталануучулугу ошол формуланы түзөт жана анын элдик оозеки поэтикалык текст үчүн өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Ушул өңүттөн караганда элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктын формулалуулугу анын формалдык тип, схема, модель аркылуу уюшулуу өзгөчөлүгүн, анын тилинин поэтикалык грамматикалуулугун көрсөтөт, формалдык моделдүүлүгүн көрсөтөт. Айтуучу, акын же манасчы

белгилүү өлчөмдө, белгилүү көлөмдө, санда негизги моделдерди, негизги тип, схемаларды, аларды берүүнүн белгилүү тилдик каражат-бирдиктерин билип алса, өздөштүрүп алса, өзүнүн талантына, жөндөм-шыгына карата поэтикалык чыгармаларды жарата берет, айта берет. Типтүү схема, үлгү, моделге салып, айта турган ойдун мазмунуна ылайыктап бир сөздү экинчи сөз менен, бир форманы дагы башка бир форма менен алмаштырып айта берет. Бул процесс туруктуу жана көп ирет кайталангандыктан, ошол эле учурда айтуучу тарабынан кырдаалга, шартка жана мазмунга жараша тилдик каражаттар улам-улам өзгөртүлүп, алмаштырылып, ыктуусу тандалып, иргелип айтылгандыктан, элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын тили белгилүү даражада стандартташтырылган, белгилүү даражада объективдүү нормалаштырылган, иштетилген, өркүндөтүлгөн тилдик мүнөзгө ээ боло баштайт. Ушунун өзү элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын тили наддиалектилик тил катары жалпы элдин баарына түшүнүктүү, жеткиликтүү болуу менен, адабий тилдик касиетке, адабий тилдик колдонулушка жетишет. Муну мындай эмес деп айтууга эч мүмкүн эмес.

Элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын тилдик түзүлүшүндө формулалык, моделдик, схема-типтик көрүнүш бул эпикалык поэтикалык текст түзүүдө акындар, айтуучулар, манасчылар колдонгон техникалык ыкмалардын эле бир көрүнүшү эмес, ал – ошол чыгармалардын тилдик, стилдик, грамматикалык өзгөчөлүгүн көрсөтүп турган поэтикалык фигура.

Кыргыз эпосторунун, деги эле элдик оозеки чыгармалардын тилдик, стилдик, өзгөчө синтаксистик өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде поэтикалык фигуралардын кыргыз тил илиминде таптакыр изилдене электиги белгилүү. Бирок элдик оозеки поэтикалык чыгармаларды, эпосторду окуп жүргөн адам катары андагы формулалык, даяр типтик-схемалык модель-үлгүлөр өтө арбындыгын, поэтикалык эпикалык чыгармалардын тексти ошондой формулалык, даяр типтик-схемалык модель-үлгүлөргө, туруктуу кайталана берүүчү формаларга өтө бай экендигин белгилөөгө болот. Бул формулаларды, схема-типтерди, модель-үлгүлөрдү жакшы өздөштүрүп алган таланттуу айтуучулар,

акындар, манасчылар талантынын күчүнө салып андай эпикалык поэтикалык чыгармаларды жаратып келишкен, айтып келишкен. Бул чыгармалардагы туруктуу сөз тизмектери, фразеологиялык бирдиктер, ар кандай түрмөктөр, улам-улам кайталана берүүчү ар кандай структуралар, формалар, туруктуу эпитеттер, салыштыруулар, ар кандай көркөм сөз каражаттары элдик оозеки чыгармачылыктын тексттеринин поэтикалуулугун, эстетикалуулугун, жандуулугун жалпыга бирдей ортоктугун, түшүнүктүүлүгүн көрсөтүү менен, анын табыйгый нормалануусун шарттайт.

Туура, элдик оозеки поэтикалык чыгармалардагы формулалык, схема-типтик, модель-үлгүлөр жана даяр формула түзүлүшүндөгү тизмектер жалгыз эле элдик оозеки поэтикалык тексттерге тиешелүү деп айтууга болбойт, функционалдык жактан булар жалпы элдик тилдин эле каражат-бирдиктери, ал жалпы эл сүйлөгөн кыргыз тилинде эле колдонулган, жалпы элге кеңири тарап белгилүү болгон эле бирдиктер, каражаттар, булар кадимки эле күндөлүк кептешүү-сүйлөшүүлөрдө колдонулган. Бирок булар элдик оозеки поэтикалык чыгармаларда өтө кеңири колдонулуу менен, алардын тилиндеги көркөм эстетикалык каражат, даяр схема-тип, модель-үлгү катары поэтикалык тексттердин спецификалык өзгөчөлүгүн түзөт, элдик оозеки чыгармачылыктын тилдик-стилдик жанрдык уюшулушундагы өзгөчө законченемдүүлүктү көрсөтөт.

3. Албетте, элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктын тилиндеги ачык көрүнүп турган өзгөчөлүктөрдүн бири лексикалык архаикалык жана экзотикалык элементтер менен байланышкан. Элдик оозеки чыгармачылык ошол элдин тарыхый тагдыры, жашоо шарты менен узак убакыттан бери айкалышкан турмушундагы ар кыл көрүнүштөрдү сүрөттөп чагылдыргандыктан жана ар түрдүү элдер менен тыгыз карым-катышта жашоо кечирип келгендиктен, анын тилиндеги лексикалык катмар ар кандай пласттардан куралышы табыйгый көрүнүш. Элдик оозеки чыгармачылыктын ичинен паремиялык майда жанрдагы поэтикалык чыгармалардан тартып эпикалык чыгармаларга чейинки жанрлардын тексттеринде архаикалык, экзотикалык элементтер көп учурайт. Элдик оозеки

чыгармачылыктын алгачкы үлгүлөрүнүн жаралышы уруулук доорлор мезгилинен башат алып, анын ачык эле көрүнүп турган мифологиялык негизге таянгандыгы, турмуштагы реалдуу эле окуялардын, көрүнүштөрдүн табыйгый эмес таасирлерге кабылышы аркылуу сүрөттөлүшү, баяндалышы анын тилинде көркөм каражаттардын да көбүрөөк архаикалык мүнөздө болушун шарттады.

Албетте, элдик оозеки чыгармачылыктын тилин жалаң эле архаикалык жана экзотикалык элементтер түзөт деген ойдон алыспыз, андай болушу да мүмкүн эмес. Элдик оозеки чыгармачылыктын кайсы түрүн, кайсы жанрын албайлы жалпы эл сүйүп угуп, терең түшүнүп, канчалаган кылымдарды аралап, ооздон оозго, муундан муунга өтүшү анда ар кыл архаикалык, экзотикалык элементтердин бар экендигине карабай, ал чыгармалардын элдүүлүгүн, жалпы эл үчүн түшүнүктүүлүгүн, элдин маданий-руханий духуна шайкеш келээрин көрсөтөт. Мындай болбогондо алар элдин сүймөнчүлүгүнө ээ боло алышмак эмес, эл фольклордук духта жашамак эмес, элибиз фольклордук чыгармачылыкка мынчалык байымак эмес. Демек, кыргыз элдик оозеки поэтикалык чыгармачылык андагы ар кандай мифологиялык, архаикалык, экзотикалык элементтердин бар экендигине карабай жалпы элдик мүнөзгө ээ. А түгүл ушу бүгүнкү күндө да элдин оозунда жашап, муундан муунга өтүп келген эпостук үзүндүлөр, элдик дастандар, “Манастан” үзүндүлөрдү эл өтө сүймөнчүлүк менен каалап угушат, андагы айтылган окуяларга аралашып отурушкансып жандуу реакция кылышат. Бул ошол элдик оозеки чыгармалардагы сөздүн кудурет-күчү, таасири. Кадыресе эле сөз көркөм поэтикалык чыгармалардын алкагына түшкөндө “даарып” кетет да, таасир этүүчү улуу күчкө айланат.

Арийне, элдик оозеки чыгармачылыктагы архаикалык, экзотикалык элементтердин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, алардын милдетин, көркөм каражат катары спецификасын аныктоо, деги эле элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктын тилин изилдөө өтө актуал маселелердин бири экендиги талашсыз. Анткени фольклордун тилин терең изилдөө аркылуу, бир жагынан, ошол жанрдын жаралышын, анын генезисин,

канчалык деңгээлде архаикалык мүнөзгө ээ экендигин, тилиндеги традициялуулукту, тилдик спецификалык өзгөчөлүктү, элдин тарыхый-маданий өнүгүү жолун аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлсө, экинчи жагынан, элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин статусун, анын кийинки “тилдер” менен, өзгөчө оозеки адабий тил, жалпы элдик тил, көркөм адабияттын тили, улуттук адабий тил деген өңдүү “тилдер” менен болгон карым-катышын аныктоого болот.

Арийне, архаизм, экзотизм дегендердин өзү дагы белгилүү деңгээлде салыштырмалуу, шарттуу. Мындагы салыштырмалуулук, шарттуулук элдик оозеки чыгармачылыктын кайсы доору, кайсы мезгили үчүн кабылданышы мүмкүн? Тигил же бул оозеки поэтикалык чыгармалар жаралып жаткан доордо, мезгилде аларды архаизм деп кароого болот беле же жок беле? Менимче, ал мезгилде андай түшүнүктөрдү архаизм деп кароого негиз болбогон, ар бир сөз айтуучуга, угуучуга да, жалпы элге да түшүнүктүү болгон. Түшүнүксүз сөздөр ал мезгилде өтө аз болгон. Эл сөздүн “оң-тетири” маанисин жакшы эле түшүнгөн. А бүгүнкү?

Бүгүнкү мезгилдеги тилдик-маданий кырдаал ал учурдагыдай эмес. Элдик оозеки чыгармачылыктагы архаизмдер, экзотизмдер бүгүнкү күндөгү кыргыздарга, өзгөчө кийинки муундун өкүлдөрүнө түшүнүксүз. Элдик оозеки чыгармаларды, өзгөчө поэтикалык эпикалык чыгармаларды окуган жаштар үчүн ал чыгармалардагы сөздөрдүн көбү эле “архаизм”, “экзотизм” сөздөрдөй сезилиши мүмкүн. Анткени алар сөздүн маанисин түшүнүшпөй калышты, кадыресе эле сөздүн маанисин билбей калышты. Мунун өзү ошолор үчүн түшүнүксүз, тааныш эмес сөздөрдүн “архаизацияланышына”, “экзотизацияланышына” өбөлгө түзөт, бара-бара алар ушуга айланышат. Дагы бир 50-100 жыл өткөндөн кийинки ошол мезгилдин жаштары үчүн кыргыз тилинин көп сөзү “архаикалык” болуп калбаса болду деген түйшөлүүнүн жаралышы да негизсиз эмес. Себеби тил жандуу организм катары такай үзгүлтүксүз кыймылда. Өзгөчө бул лексикага өтө мүнөздүү көрүнүш, бир сөз архаизацияланса, экинчи бир жаңы сөз келет, тилде неологизмдер көбөйө баштайт, окказионализмдер жаралат, жеке индивидуалдык тизмектер,

сөздөр (универты) пайда болушу да ыктымал, кыскасы тилдин лексикалык корунда чоң жылыштар болушу мүмкүн...

4. Элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктын тилиндеги дагы бир өзгөчөлүк варианттуулук маселеси менен байланышкан. Бул жерде варианттуулук жөнүндө кеп кылганда, бир жагынан, тигил же бул оозеки поэтикалык чыгарманын ичиндеги фонетика-лексика-грамматикалык варианттар тууралуу, ал эми экинчи жагынан, ошол чыгарманын өзүнүн чыгарма катары жашоо формасындагы варианттуулук жөнүндө кеп жүрөт. Анткени фольклордук чыгармалар ар бир айтуучунун өз өзгөчөлүгүнө, талантына, стилине жараша бир нече вариантта жашайт. Ушунун өзү анын ичиндеги тилдик каражат-бирдиктердин, өзгөчө лексикалык, фонетикалык, өзара синонимдик варианттардын жаралышын шарттайт. Булар элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын текст катары уюшулушундагы негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири болгон ритмика-интонациялык синтаксистик параллелизмдик структураларда поэтикалык фигура катары, поэтикалык көркөм сөздүн спецификалык формасы катары чыгарманын тулку боюна ылайыкташат.

Поэтикалык текст түзүүнүн ички законченемдерине ылайык ритмика-интонациялык синтаксистик структуралар, негизинен, сөздөрдүн тыбыштык жактан аллитерациялык, ассонанстык айтылышка негизделип уюшулат. Мына ушунун өзү оозеки поэтикалык чыгармалардын тексттериндеги ар кыл варианттардын синонимдик, формалдык варианттарынын жаралышын шарттайт.

Синонимдик вариант, адатта тилдик, кептик жана контексттик болуп жиктелет, ошол эле учурда айтуучунун таланты, күчү поэтикалык ритмика-интонациялык синтаксистик контексте, параллел саптарда тигил же бул сөздөрдүн синонимдик вариантта колдонулуп калуу мүмкүнчүлүгүн да камсыз кылат. Албетте, бул маселе – биздин изилдөөбүздүн негизги максаттарына кирбейт, бул атайын терең жана кенен изилдөөнү талап кылган татаал маселе. Биз бул жерде фольклордун тилинде ушундай да лексика-семантикалык өзгөчөлүк бар дегенди гана эскерте кетүүнү көздөдүк. Анткени фольклордук поэтикалык, өзгөчө эпикалык поэтикалык

чыгармалардын тили ритмика-интонациялык синтаксистик параллелизм түзүлүшүнө ылайыкташкандыктан, сөздөр, сөз тизмектери өзара семантикалык жактан ширелеше келишет да, семантика-смыслдык бүтүндүк түзүшөт. Бул учурда ошол семантика-смыслдык бүтүндүк түзгөн комплекс, бир жагынан, синонимдик катар түзсө, экинчи жагынан, тигил же бул лексикалык бирдикке вариант катары колдонулат. Ушуну менен сүрөттөлүп жаткан эпикалык окуянын толук, поэтикалык көркөм сүрөттөлүшүн камсыздайт.

Эгерде фольклордук тексттерде лексикалык каражат-бирдиктердин семантика-смыслдык бүтүндүк түзүшү жана алардын ритмика-интонациялык синтаксистик параллелизмдик түзүлүшүндө белгилүү бир жүк көтөрүү, милдет аткаруу мүмкүнчүлүгү синонимдик варианттардын жаралышын жана колдонулушун шарттаса, бир эле сөздүн формалдык варианттарынын пайда болушу жана алардын кеңири эле колдонула бериши көркөм эстетикалык поэтикалык жүк көтөрбөйт, көркөм эстетикалык табит тартуулабайт. Формалдык варианттар поэтикалык тексттердин ыр түрмөктөрүндөгү ритм, рифма, метрика сыяктуу шарттар менен гана байланышкан, фольклордук поэзиянын законуна гана ылайык пайда болгон деп түшүнсөк болот.

5. Элдик оозеки поэтикалык чыгармачылыктагы тилдик дагы бир өзгөчөлүк – бул диалектилик өзгөчөлүктөр. Фольклордук чыгармалар кыргыз эли жашаган аймактын баардык жеринде айтылат. Бирок эпикалык поэтикалык чыгармалар, маселен “Манас” баш болгон көлөмдүү эпостор, чоң-чоң поэмалар аркалык түндүк кыргыздарда айтылса, лирикалык поэтикалык чыгармалардын ар кыл түрлөрү ичкилик, түштүк кыргыздарда басымдуу айтылат, ал эми паремиялык жанрдагы чыгармалар баардык жерде бирдей эле кездешет. Албетте, ар бир чыгарма кайсы жерде, кайсы чөлкөмдө айтылса, ошол жер сүрөттөлөт, ошол эл сүрөттөлөт, ошол жердин өзгөчөлүгү айтылат. Бирок ошол өзгөчөлүк жалпы эле кыргыз элинин өзгөчөлүгү, жалпы эле кыргыз маданиятынын, кулк-мүнөз, ырым-жырым, салт-санаасындагы өзгөчөлүктөр. Таптакыр башка нерсе, башка өзгөчөлүк деп түшүнүүгө жарабайт. Мына ушул жергиликтүү

өзгөчөлүктөр элдик оозеки чыгармалыктын айтылыш манерасында, коштолүш манерасында, сүрөө манерасында да байкалат, тилинде да көрүнөт. Бирок бир нерсени ачык, так түшүнүүбүз зарыл. Кыргыз тилинин үч диалектиси: түндүк, түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш бири-биринен айрым гана фонетикалык, лексикалык жана бир аз морфологиялык формалар боюнча гана диалектилик мүнөзгө ээ болбосо, тилибиздеги бул үч диалект башка тектеш түрк тилдериндеги диалектилердей чоң ажырымга, чоң айырмачылыктарга ээ эмес. Биздин тилдин диалектилерин шарттуу түрдө гана диалект деп атасак болот. Буга, бир жагынан, кыргыз элинин коомдук-тарыхый, социалдык шарты, экинчи жагынан, көчмөн турмушта такай аралаш жашашы, үчүнчүдөн, аймагынын өтө кичинекей, чакан, элинин аз санда болушу, төртүнчүдөн, элдик оозеки чыгармачылыктын жалпы аймакка кенен тарашы, айтуучу, ырчы, жомокчу, манасчы, акындардын такай эл аралап айтып, ырдап жүрүшү сыяктуу экстралингвистикалык жагдай-шарт биздин ар аймакта жашаган урууларыбыздын да арасында диалектилик өзгөчөлүктөрдүн нивелировкаланышына алып келген, диалектилик өзгөчөлүккө караганда жалпы элдик белгилердин көп болушуна алып келген. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин негизинде жалпы элдик кыргыз тили жатат, кыргыз фольклордук чыгармалардын тилдик негизи, базасы – жалпы элдик кыргыз тили. Биздин элдик оозеки адабиятыбыздын тили – диалектилик тил эмес, фонетикалык (эки-үч өзгөчөлүк), лексикалык жана морфологиялык (үч-төрт өзгөчөлүк) кичине өзгөчөлүк байкалган, кичине диалектилик окраскасы бар жалпы элдик оозеки адабий тил.

Илимий көзкараштан чыкканда адабий тилдин жалпы белгиси катары анын иштетилгендигин, өркүндөтүлгөндүгүн, жалпы элдик тилдин көркөм каражаттарын тандап-тескеп, иргеп-ылгап колдонулушун көрсөтүп жүрүшкөндүгү белгилүү. Элдик оозеки чыгармачылыктын кайсы жанрдагы, кайсы стилдеги, кайсы көлөмдөгү чыгармасын окубайлы, тилинин көркөмдүгүнө, көркөм каражаттардын элестүүлүгүнө, эстетикалуулугуна, байлыгына, таасирдүүлүгүнө туш келебиз, ушул фольклордук чыгармалардын тексттеринен жалпы элдик кыргыз тилинин

байлыгын, бар мүмкүнчүлүгүн, улуттук касиетин, тилдин күч-кубатын, кудуретин, элестүүлүгүн, көркөмдүгүн көрөбүз, ошол эле учурда ушул касиеттер элдик оозеки чыгармалардын тилинин, өзгөчө синтаксистик структурасынын ийкемдүүлүгүн, сөздөрдүн өзара тизмектеше келүү мүмкүнчүлүгүн, терең иштетилгендигин көрсөтүп турат. Муну көрбөй коюуга, четке кагууга эч мүмкүн эмес.

Арийне, адабий тилдин кандай гана формасы – оозеки жана жазуу формасы болбосун, алар белгилүү бир нормага салынган болот. Тил тигил же бул уруунун, элдин тили катары жаралганда эле ошол тил менен анын нормасы кошо жаралат, тектеш элдердин тили бири-биринен грамматикалык түзүлүш нормасы, аны айтуунун нормасы, тыбыштык нормалары аркылуу айырмаланат. Ушул өңүттөн алганда норма – абстракттуу эмес, конкреттүү түшүнүк. Норманы тилге сырттан келген же сырттан бирөө “жабыштыра койгон” түшүнүк катары карабаш керек. Тилекке каршы, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде тилдик объективдүү тубаса туруктуу норма менен тилге таасир этүүнүн натыйжасында пайда болгон субъективдүү жасалма туунду норманы айрып түшүнө албагандыктан жана кубулуш-көрүнүш менен процессти чаташтыруунун натыйжасында, нормалаштыруу, норманы кодификациялаштыруу деген түшүнүктөрдү жиктеп түшүнбөгөн жагдайлар оорун алып келе жатат.

А чындыгында жалпы элдик тилдин иштетилгендигинин, өркүндөтүлгөндүгүнүн, тилдик каражат-бирдиктердин тандап-тескеп, иргеп-ылгап колдонулгандыгынын өзү анын нормалангандыгын, нормага салынып жаткандыгын, нормасынын өркүндөтүлүп жаткандыгынын далили болот. Бүгүнкү күндөгү кыргыз адабий тилин элдик оозеки чыгармалардын тили менен салыштырып көрчү, же болбосо, мейли кара сөз, мейли поэтикалык тексттеги фольклордук чыгармаларды жаздырып алып угуп көрчү, аны бүгүнкү “адабий тил” деп атап аткан тилиң менен салыштырчы, кайсынысы чындыгында адабийликке жакын экендигин көрөсүң. Ошондуктан элдик оозеки чыгармачылыктын, өзгөчө “Манас” баш болгон поэтикалык эпикалык чыгармалардын, а түгүл паремиялык чыгармалар деп

эсептеген табышмак, жаңылмач, макал-ылакап, учкул сөздөр сыяктуу майда жанрдагы тексттердин тили нормага салынган адабий тил эмес деп ким айтат. Булардын тили – идеалдуу оозеки адабий тил, идеалдуу нормадагы тил, булардын тили – тил колдонуунун эң жогорку деңгээлине жете иштетилген, өркүндөтүлгөн тил, тилдик сезимталдык менен, кызыл тилдүү чечендик менен өркүндөтүүнүн, тил колдонуунун жалпы элдик эң жогорку маданиятынын көрүнүшү, кийинки муун үчүн, тил колдонуучулар үчүн идеал тил.

Элдик оозеки чыгармачылыктын тили – өтө татаал “кошулмалардын” тили. Бул тилдин ичинде ар бир түргө (вид), текке (род), жанрга, ар бир текстке мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөр жолугат. Ушунун өзү элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин поливаленттик, полифункционалдык элементтеринин, стилистикалык жиктелүүнүн баштапкы дифференциациясы экендигин көрсөтүп турат. Ушул планда караганда элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин нормасы белгилүү даражада кыймылдуу келет. Бул, бир жагынан, анын оозеки форманын, оозеки материалдын нормасы болгондугунда, экинчи жагынан, ошол норма жалпы эл үчүн көндүм адат, кадыресе көрүнүш, узустук көрүнүш болгондугунда, үчүнчү жагынан, атайылап нормалаштырылбагандыгында жана кодификацияланбагандыгында. Элдик оозеки чыгармачылыктын тили – бул, биринчи кезекте, ошол чыгарма жарала турган материал жана ошол материалдын берилиш формасы, болгондо да эмоционалдуу-экспрессивдүүлүккө шыкалган формасы.

Албетте, элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин нормасынын кыймылдуулугу анын табыйгыйлыгын, объективдүүлүгүн, жалпы элдик мүнөзгө ээлигин көрсөтөт. Ошол эле учурда бул фольклордук чыгармалардын тилинде лингвистикалык өзгөчөлүктөрдүн болушун да шарттайт. Фольклордук чыгармалардын тексттери оозеки формада жашагандыктан, жогор жакта белгиленгендей, анын тилинде айрым бир таза лексикалык өзгөчөлүктөр учурайт, синонимдик, формалдык варианттуулук, синтаксистик параллелизм түрмөктөр мүнөздүү болот. Элдик оозеки чыгармалар кыргыз эли-жеринин баардык булуң-бурчунда айтылгандыктан, алар

тилдик жактан жалпы элдик наддиалектилик өзгөчөлүктө болуу менен, өз табыйатына жараша диалектилик “өң-түстөгү” элементтерге (окраска) да оорун берет. Бирок элдик оозеки чыгармачылыктын тили – диалектилик тил эмес, диалектилик “өң-түстөгү” элементтери бар жалпы элдик тил, жалпы элдик оозеки адабий тил. Адабий тил асмандан түшпөйт, жок жерден эле жарала калбайт, адабий тил болуп жасалат, иштетилет, өркүндөтүлөт, өнүгөт, нормалаштырылат, кодификацияланат. Адабий тилдин оозеки формасы менен жазма формасынын болгон айырмачылыгы: бирөөнүн оозеки, экинчинин жазма формада болушу; жазма формадагы адабий тилдин нормасынын нормализация жана кодификациянын күчтүү таасирине дуушарланышы; жазма формасынын жогорку деңгээлде полифункционалдуу, поливаленттүүлүккө ээ болушу; стилистикалык жактан кененирээк жиктелиши ж.б.у.с. Бул эки форманын тең материалдык негизи, базасы бир – бир гана жалпы элдик кыргыз тили. Ушул өңүттөн караганда азыркы кыргыз адабий тилинин жазма формасынын материалдык базасы, негизи – жалпы элдик кыргыз тилинин, наддиалектилик мүнөздөгү элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин негизинде жаралган оозеки кыргыз адабий тил. Демек, элдик оозеки чыгармачылыктын тили, жалпы элдик кыргыз тили жана булардын негизинде жаралган оозеки адабий тил кыргыз адабий тилинин жазма формасынын жаралышынын башаты, өнүгүшүнүн булагы. Мындан башка болушу мүмкүн эмес. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тили башка элдердин фольклордук чыгармаларынын тилинен айырмаланып өтө бай, көркөм жана синкреттүү. Бул тил элдик оозеки чыгармачылыктын тексттеринин жаралышын, өнүгүшүн, сакталып бизге жетишин, муундан муунга өтүшүн камсыз кылды, эпикалык, паремиялык тексттердин туруктуулугун шарттады, жер-жерлерде, ар түрдүү аймактарда жаралган тексттердин жалпы кыргыз журтуна түшүнүктүү болушун, жер кезип баарына тарашын камсыздады. Бул – элдик оозеки чыгармачылыктын жана жалпы элдик маданияттын көрсөткүчү катары тилдин өзүнө гана мүнөздүү ички иманенттик касиети.

Арийне, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин лингвистикалык табыйатын ушундайча түшүнүү, ушундай деп кабылдоо, менимче, маселенин маңызына шайкеш, төп келет деп эсептөөгө болот жана маселени мындайча түшүнүү кыргыз адабий тилинин жаралуу, өнүгүү законченемдерин так түшүнүүгө, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тили менен кыргыз улуттук адабий тилинин карым-катышын аныктоого өбөлгө гана түзөт. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде бул маселе жөнүндө эч бир сөз козголо электиги белгилүү. Суроо туулат: ошол улуттук жазуу, улуттук жазуунун жаралышына башат болгон “Эркин-Тоо” кайсы “тилде” жарык көрдү, “1924-жылы 7-ноябрда жаралды” деген азыркы кыргыз улуттук адабий тили кайсы тилдин базасында, негизинде жаралды, ошол профессионал көркөм адабияттын баштоочулары К.Тыныстанов, С.Карачев, А.Токомбаев, алардын ишин улантуучулар К.Баялинов, К.Жантөшев, А.Осмонов, Т.Сыдыкбеков, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөнбаев ж.б. акын, жазуучулар кайсы “тилде” өз чыгармаларын жазып башташты, элдик оозеки чыгармачылык жаралган, айтылып келген тилде жазыштыбы же “асмандан түшө калган” же “эртеси эле пайда боло калган” “жаңы адабий” тилде жазыштыбы, “Эркин-Тоо” гезитинин тили башка тилби?

Жок, ал кадимки эле кыргыз тили, болгондо да күнүмдүк жашоодо колдонулуп жүргөн оозеки эле сүйлөшүү тилинде, элдик оозеки чыгармалар жаралган, айтылып жүргөн эле тилде жарык көрдү, профессионал жазуучуларыбыз деле ошол тилде жазышты. Бара-бара тилибиздин жазуу формасы өнүктү, өркүндөдү, жазуу формасынын жарылышы менен ага карата болгон коомдук талап күчөдү, ошону менен эле катар жазуунун жаңы стилдик түрлөрү жаралды, өнүктү. Улуттук доорго чейин манускриптик мүнөздөгү гана колкитептер жазылса, көркөм стилдин алгачкы үлгүлөрү жаралса, улуттук доордо жазма адабияттын стилдик жиктелүүсү өөрчүдү, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын стилине мүнөзсүз болгон публицистикалык, официалдуу иштиктүү, илимий стилдер жаралды, өнүктү. Муну менен кошо адабий тилдин жазма формасы өнүктү, анын нормалары туруктуулукка айлана баштады, нормалаштыруу процесси

күчөдү, ал нормалар кодификациялана баштады. Улуттук доорго чейинки мурдагы оозеки адабий тилибиз улуттук доордун талап-шартына ылайыкташуу менен, функционалдык жактан өөрчүдү, өнүктү, турмуштун баардык тармактарында кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө, полифункционалдык, поливаленттик мүнөзгө ээ боло баштады. Улуттук доордогу адабий тил, анын оозеки, жазма формалары XX кылымдын 40-жылдарына чейин эле элдик оозеки адабий тилден, фольклордук чыгармалардын тилинен, алардагы формулалык структуралардан таптакыр эле кол үзүп жаңыланып кеткен жок. Фольклордук чыгармалардын, алардын тилинин таасири ушу бүгүнкү күнгө чейин эле сезилип, көрүнүп тургандыгын танууга мүмкүн эмес. Анткени тил тээ жаралгандан тартып элдин мукатаждыгын канааттандырат, элдин коомдук жашоо шарты менен кошо өнүгөт, кошо өзгөрөт. Эл тилинин өнүгүшүнө, өркүндөшүнө камкөрсө, тили элинин өнүгүшүн, өркүндөшүн шарттайт, ага өбөлгө, курал, каражат болот. Улуттук доордогу адабий тилдин жаралыш, өнүгүш, өркүндөш башаты – улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили, элдик оозеки чыгармачылыктын тили. Ушул элдик оозеки адабияттын тили улуттук доордогу адабий тилибиздин мындан ары дагы баюу, толукталуусунун ички булагы. Элдик оозеки чыгармачылыктын тилин максаттуу түрдө туура колдоно, ыгына жараша пайдалана билүү улуттук доордогу адабий тилибиздин өнүгүп өркүндөшү үчүн лингвистикалык түтөнгүс кенч, соолугус байлык. Муну изилдеш керек, иликтеш керек...

§5. Кыргыз адабий тили – оозеки, жазма формасы өнүккөн кыргыз улуттук адабий тили

Улут – бул белгилүү бир этностун, элдин туруктуу жалпылыгы. Бул жалпылык, биринчи кезекте, тилдик жалпылыктын, аймактык-территориялык жалпылыктын, экономикалык-социалдык жалпылыктын, аң-сезимдик, психологиялык жалпылыктын негизинде гана түзүлөт. Улут менен мамлекетти, мамлекет менен тилди бири-бирине чаташтырууга же булар бир экен деп түшүнүүгө болбойт. Бир гана улуттун негизинде түзүлгөн улуттук мамлекеттер бар:

кыргыз, казак, өзүбек, тажик, азербайжан, түркия мамлекеттери (ошол мамлекеттерде башка улут өкүлдөрү жашайт деген маселе бөлөк маселе, аны чаташтырууга болбойт), ошол эле учурда улутсуз мамлекет бар – АКШ, Швеция, Белгия, Канада, Куба, ошол эле учурда бир нече улут биригип бир мамлекет түзгөн жагдайлар да кездешет: Финляндия – финдер жергиликтүү калк, келген эл шведдер; Швецария – француздар, немистер, италиялыктар, ретормандар жашаган мамлекет. Швейцар деген улут жок.

Улут бир гана тилдүү болот, муну ошол улуттагы кош тилдүүлүк, көп тилдүүлүк менен чаташтырууга болбойт, көп тилдүү улут болбойт, көп тилдүү мамлекет болот. Тил – ар бир улуттун, элдин, уруунун өтө аярлуу, эне сүтү менен боюна тараган, канын дүргүткөн жандүйнөсү, душасы, желбиреткен туусу. Ошон үчүн тил жөн эле тил деп айтылбайт, улуттун тили, элдин эне тили деп аталат. Улуттун улут катары, элдин эл катары жашашы эне тилине барып такалат, эне тили аркылуу аныкталат. Эне тилиң жоголсо, элиң жоголот, эне тилиң өлүү тилге айланса, элиң өлүү калкка айланат. Тарыхта мындай фактылар азбы...?

Арийне, кыргыздардын өзүнчө эл болуп түзүлүш башатын окумуштуулар XIV-XVI кылымдар менен белгилеп жүрүшөт. Бул процесс коомдук-социалдык тарыхый өнүгүүнүн өзүнүн табыйгый жолу менен эволюциялык нукта өткөндүгү белгилүү. Ушул табыйгый нукта өткөн эволюциялык процесс диалектилердин негизинде кыргыздардын жалпы элдик кыргыз тилинин да табыйгый нукта түзүлгөнүн, табыйгый нукта жаралгандыгын шарттады. XIV-XVI кылым аралыгында кыргыз коомунда өткөн тарыхый-маданий кырдаал, элдин өзүнүн эл катары калыптануу процесси алардын тилинин жалпы элдик тил катары өнүгүшүн шарттады. Бул эки жактуу процесс XX кылымдын башына чейин өз мезгилинин кырдаал-шартына ылайык эриш-аркак эволюциялык ыкта бири-бирине таасир этип келди. Жалпы элдик тилде ошол элдин бүт өмүр-тарыхын, жашоо тагдырын, кубаныч, кайгысын, драмасын, трагедиясын, дүйнө таанымын, руханий духун, маданий дөөлөттөрүн көркөм эстетикалык даражада чагылдырган керемет тилдүү

элдик оозеки чыгармачылык өнүгүп, “Манас” баш болгон 40-50 аталыштагы поэтикалык эпостор, океандай чалкыган мазмундуу ойлорду боюна, тоодой бийик философиялык түшүнүк-туюмдарды томуктай сөзгө батырган паремиялык чакан чыгармалар, жомоктор, ырлар, айтыштар жаралган. Алар улам-улам кайталана берип тили иштетилип, иргелип отуруп оозеки кыргыз адабий тилинин жаралышына алып келди. Элдик оозеки адабияттын, фольклордук чыгармалардын кайсы теги, кайсы түрү, кайсы жанры болбосун, айтуучунун чыгармачыл элегинен өтүп, эл алдында аткарылгандыктан, белгилүү даражада өзгөрүп, толукталып, оңдолуп турган, анын тили иштетилген, иргелген, курчуп турган, бүлөнүп турган, белгилүү деңгээлде узустук, нормалык калыпта болгон. Элдик оозеки чыгармачылыктын табыйаты ошондой. “Устное произведение исполняется многократно, воспроизводится творчески, поэтому его текст, при самом бережном отношении к нему, неизбежно меняется. Певец творит на своем диалекте..., но в создаваемом им произведении будет меньше диалектизмов, чем в его обиходной речи, потому что он создает, опираясь на традицию, которая помогает ему в отборе типических и ярких форм” (А.П.Евгеньева, 1963, 17-б.).

Ошентип, кыргыз коомундагы феодалдык-патриархалдык жагдайдагы тилдик кырдаалда жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүшү, ошол жалпы элдик кыргыз тилинин негизинде түзүлгөн элдик оозеки чыгармачылыктын баардык теги, түрү, жанры XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы ченинде адабий туунду катары өзүнүн өнүгүшүнүн эң бийик чегине жетип турган. Тилдик жактан да аябай өнүккөн. Бул мезгилде ошол күчтүү өнүккөн элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде иштетилген, иргелген, узустук, нормалык калыпка түшүп, аз да болсо жазмага негизделген манускриптик адабияты жарала баштаган наддиалектилик кыргыз оозеки адабий тили колдонулуп жаткан. Ал эми жергиликтүү жалпы эл жалпы элдик кыргыз тилинен, ошонун негизинде жаралган элдик оозеки чыгармачылыктын тилинен жана ушулардын негизинде өнүгүп жана калыптанып жаткан оозеки кыргыз адабий тилинен анча айырмаланбаган күнүмдүк сүйлөшүү тилинде – өз диалектисинде баарлашып турушкан. Бул оозеки тил баарлашуунун негизги

куралы катары жергиликтүү аймактарда жашагандардын кептик муктаждыгын канааттандырган. Ал эми фольклор, жалпы эле элдик оозеки чыгармачылык элдин эстетикалык, этикалык, көркөм маданий талап-муктаждыгын канааттандырган. Ошол мезгилдеги жалпы элдик кыргыз тили менен элдик оозеки чыгармачылыктын тилин, оозеки адабий тилди бири-биринен бөлүп кароого эч мүмкүн эмес, бул “үч тил” – бир түшүнүктүн түрдүү аныктамасындай болгон карым-катыштагы дөөлөттөр. Улуттук доордун алдында кыргыз коомундагы тилдик кырдаал ушундай эле..., б.а. кыргыз коомунда жогоруда аталган “үч тил” өзара карым-катышта колдонулуп турган эле...

Улуттук доор деген кайсы доор? Бул – эл улутка айланган доор. “Биз, кыргыздар, сөздүн чыныгы маанисинде улуттук деңгээлге өсүп жеттикпи, улутка мүнөздүү формалдык жана маңыз-мазмундук, аң-сезим, психологиялык критерийлерге жооп бере алабызбы, бизде улуттук өксүктүк жокпу?...” деген суроону бүгүнкү күндө мен кыргыз улутунун аң-сезимдүү улутман өкүлдөрүнүн бири катары тикесинен койгум келет. Бул суроону улуттук курултайга чогулбай, ар ким өз уруусунун курултайын үстөкө-бөстөк өткөзүп, улуттук лидерликке эмес, уруулук лидерликке тап коюп, тар кызыкчылыкка баш ургандардын кадамдарына каршы ар-намыстык духтагы суроо катары койдум.

Кыргыздар Советтер Союзундагы көптөгөн элдер менен биргеликте феодалдык-патриархалдык коомдук түзүлүштөн элди улут кылып калыптандыра, такшалта турган капиталистик-буржуазиялык коомду табыйгый түрдө басып өтпөй, эволюциялык жол менен өнүгүп келбей, аны “кыйгап өтүп, секирип өтүп”, шак эле “социалисттик-коммунисттик улут” болуп калдык. Тилибиз дагы шак эле “улуттук тилге айланды”. Табыйгый жол, өз мыйзамы менен өнүкпөгөндүктүн запкысын мына ХХI кылым ичинде, эгемен өлкө болгон шартта да эл тартып жатат. Коомдук-социалдык, маданий, аң-сезимдик, руханий көптөгөн маселелер ушул “шак элеликтин” айынан бүгүнкү күнгө чейин теңирден тетири талкууланып, туура эмес багытта чечмеленип келе жатат. Мына ушундай маселелердин эң орчундуусу – “Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин жазмасы болгон

эмес, Енесай жазмасынын кыргызга эч кандай тиешеси жок, кыргыз адабий тили 1924-жылы 7-ноябрда жаралды” деген вульгардык-социологиялык көзкараштын мамлекеттик саясий идеология катары 100 жылдан бери жашап келе жатышы...

Туура, XX кылымдын башы – кыргыз коомчулугунун коомдук-саясий жана маданий турмушундагы эң орчундуу бурулуш мезгил. Бул мезгилде жашоонун башка өңүттөрү менен эле бирге мурдатан жаралып колдонулуп келген кыргыз адабий тилинин структуралык, функционалдык, семантикалык жактан өнүгүшүнө өзгөчө жагдай-шарт түзүлдү. Эгерде мурда кыргыз адабий тили, негизинен, оозеки формада колдонулуп келген болсо жана жазуунун алгачкы формалары гана пайда боло баштаган болсо, “шак эле” келген улуттук доор кыргыз оозеки адабий тилин “шак эле жазма адабий тилге айландырды”, тилибиз улуттук тил болду. Ушу жерде бир нерсени эске алышыбыз керек: коомдук формациянын алмашылышы менен ошол коомду тейлеген, ошол коомдо колдонулуп келген тил да бир деңгээлден экинчи деңгээлдеги сапатка көтөрүлөт, бирок мурунку доордогу тилдик дээрлик баардык элементтер кийинки доорго өтүп келе берет, колдонула берет. Алсак, урук тилиндеги элементтер уруу тилине өтүп, анын элементтери феодалдык доордо түзүлө баштаган элдик тилге өтүп, ошол эле учурда социалдык, аймактык-территориялык, этностук өзгөчөлүктөр, койнеге, интердиалектиге мүнөздүү элементтер элдик тил менен катар жашап, тилдик өнүгүүнүн шартына жараша жалпы элдик тил түзүлүп, ал функционалдык жана структуралык жактан адабий тилге өнүгүп, тилдеги өтүүчүлүк, эволюциялык өнүгүүчүлүк аркылуу мына улуттук доордогу тилге айланып отурат. Бул тилдик өнүгүүнүн өзүнүн ички имманенттүү эволюциялык өнүгүүсү. Коом бир формациядан экинчи формацияга же эволюциялык өнүгүү жолу аркылуу, же революциялык жол аркылуу алмашат. Ал эми тил революциялык жол менен эмес, эволюциялык өнүгүү жолу менен гана бир сапаттан экинчи сапатка өтөт. Коомдук-тарыхый формациялардын баарын өзүнүн ирети менен эволюциялык жолдо башынан өткөргөн элдерде улуттук тилдердин жаралышы капиталисттик-буржуазиялык коомдогу өндүрүштүк мамилелер аркылуу шартталат жана ал

ошол коомдо жаралат. Кыргыз эли революцияга чейин улутка өсүп жеткен эмес, совет мезгилинде гана формалдык жактан улут болуп чыга келдик, тилибиз дагы формалдык жактан улуттук тил болуп аталып калды. Тилде диалектилик, башка тилдик өзгөчөлүктөр нивелировкаланбастан гана улуттук тилге өтүп кете берди. Ошондуктан улуттук жазуунун башаты болгон “Эркин-Тоо” гезитинин 1924-жылы 7-ноябрда чыгышы менен эле кыргыз адабий тили жаралып калбайт. Тилдин өнүгүшүнө мындай вульгардык-социологиялык өңүттө мамиле кылууга таптакыр болбойт. 1924-жылы 6-ноябрда адабий тилибиз жок жаттык эле, эртең менен турсак эле кыргыз тилибиз улуттук адабий тил болуп калбайт. Анын үстүнө улуттук тил менен адабий тил деген түшүнүктү билдирген категориялар да бир эмес, бирдей эмес, экөөнүн табыйаты эки башка. Адабий тил – анын диалект, интердиалект, койне, жалпы элдик тил деген реалдуу “тилдер” сыяктуу колдонулган, өнүгүүнүн негизинде өз законченемине, тарыхый коомдук жагдай-шартка жана бир канча экстралингвистикалык, интралингвистикалык факторлордун негизинде жаралган тилдин реалдуу жашоо формаларынын бири. Ал эми улуттук тил адабий тил сыяктуу тилдин жашоо формасынын бири же бир формасы эмес, ал адабий тилдин гана улуттук доордогу бир көрүнүшү, улуттук доордо гана өнүгүшүнүн бир учуру, жогорку деңгээлге жете турган формасы. Ошондуктан аны улуттук доорго чейинки адабий тил, улуттук доордогу адабий тил деп гана терминологиялык жактан экиге бөлүп кароого болот.

“Литературный язык – это общепринятая форма общенародного языка, сформировавшаяся исторически и которая в период формирования нации постепенно становится основной формой существования национального языка. Национальный язык сам по себе не является формой существования языка как диалект, интердиалект, наддиалект, общенародный язык, литературный язык. Национальный язык не является одной из форм существования языка... Под этим термином понимается определенный исторический этап в развитии форм существования языка... В этом аспекте национальный язык

противопоставляется языку до национальных периодов” (Общее языкознание. М., 1974, 530-б.).

Албетте, улуттук доордогу адабий тил ошол адабий тилди жараткан этностун улуттук биримдикке, улуттук бүтүндүккө жетүү процесси менен аныкталат. Бул багытта көп ийгиликтерге улут болгондон кийин жетиштик, мунун тарыхый маанисин танууга болбойт. Тилдик маселелер жаатына келсек Октябрь революциясына чейинки адабий тилибиз башка элдердин тилинен айырмаланып оозеки формадагы адабий тил катары өнүккөн, ал учурдагы үзүл-кесил жазуубуз диалектилик өзгөчөлүктөр, башка тилдик элементтердин оорун алышы менен жазылып, нукура кыргыз адабий тилинин жазуу формасын жарата албаган. Жалпы элдик тилдин негизинде жаралып, кыргыз элинин калың катмарына сиңип түшүнүктүү тилде айтылган элдик оозеки чыгармачылыктын тили оозеки адабий тил катары колдонулуп келсе да, ал белгилүү деңгээлде структуралык, семантикалык жана функционалдык жактан чектелген мүнөздө болгон, белгилүү деңгээлде иштетилгендик, тандап иргелгендик, узустук, нормалык калыпка багытталгандыктын мүнөздүү экендигине карабай, ал өнүгүүнүн алгачкы тепкичинде эле деп айтууга болот. Эгерде муну В.И.Лениндин “Пушкинден Горькийге чейинки орус тилинин сөздүгүн түзүү” жөнүндө койгон маселе менен салыштырсак, жалпы элдик кыргыз тили менен элдик оозеки чыгармачылыкка негизделген кыргыз оозеки адабий тили экөө бир эле тил. Бирок ар бир мезгил өз изин калтырган, өнүккөн, өзгөргөн, өркүндөгөн тил. Эгерде улуттук доорго чейинки жалпы элдик кыргыз тили кыргыз оозеки адабий тилинин, азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин жаш балалык, өспүрүм кези болсо, улуттук доордо өнүккөн кыргыз улуттук адабий тили баягы эле кыргыз тили, бирок баралына толгон, өнүгүүнүн, өркүндөөнүн бийик деңгээлине жетүү багытына түшкөн кыргыз тили деп аныктоого болот.

Баардык нерсе салыштыруу аркылуу аныкталат. Салыштыруу үчүн белгилүү бир чек алынат. Кыргыз элинин, кыргыз тилинин өнүгүү жолуна түшүшүнүн ушундай чеги катары Октябрь революциясы эсептелет. Бул революция болбогондо кыргыз элинин тагдыры кандай күнгө туштугуп, кандай

заманды башынан кечирет эле, аны болжоп болбойт. Октябрь революциясы менен кыргыз жергесине келген жалпы элдик маданий, тилдик курулуш, коомдук-саясий, экономикалык-социалдык өзгөрүш социалисттик кыргыз улутунун жаралышын, өнүгүшүн шарттады. Бул жөнүндө өтө көп айтылды, бул жерде аларды терип-тепчип отуруунун, менимче, анча зарылдыгы жок. Кыргыз эли XIX кылымда жоголуп кетпей же дагы бир чоң республиканын курамына кирип кетпей өзүнчө мамлекет болуп жашап турушубуз ошол Улуу Октябрь социалисттик революциясынын шарапаты. Муну так ушундай кабыл алып, так ушундай түшүнүшүбүз керек. Бирок эгерде социалисттик революциянын, социалисттик түзүлүштүн максатын толук жана өз улутубуздун кызыкчылыгына шайкеш пайдалана албасак ага, албетте, империянын саясий идеологияга сугарылган таптык маңызы, кийинчерээк жүргүзгөн саясаты, өзгөчө биздин жергиликтүү партжетекчиликтин мажүрөөлүгү, күнкарамалыгы, элдин, улуттун кызыкчылыгын саясий конъюнктурага баш ийдирип байлап койгон кырдаал жана феодалдык-патриархалдык саркындылардан арыла албаган жаатташкан чыгармачыл, илимий, маданий интеллигенция өкүлдөрү айыпкер. Албетте, бүгүнкү күндө минтип “баатырдык” кылып сөз айтып туруш орунсуздур, бирок кандай болгондо да чындык ушундай, мындан кача албайбыз. Бул такай айтылып турууга муктаж, сабак болуучу жагдай экендигин унутууга болбойт...

Улуттук доордун алгачкы күндөрүнөн баштап тил курулушуна өзгөчө көңүл бурулуп, көптөгөн зарыл иштер мерчемделген. Ушундай иштердин эң орчундуусу жалпы улуттук жазманы жаратуу болгон. Улуттук жазманын жаралышы менен тил курулушу боюнча аткара турган маселелер дагы арбыды. Муну ошол кездеги кырдаал-шарттын талабына ылайык тилдин коомдук коммуникативдик функциясы андан талап кылып турду. Кыргыз жазма адабий тилинин андан ары өнүгүшү жана калыптанышына байланыштуу тилдин фонемалык түзүлүшүн толук чагылдырган жана анын өзгөчөлүгүн так берген алфавиттик системаны иштеп чыгуу, аны өркүндөтүү иштери колго алынуу менен катар, ошол алфавит түзүлгөн графикада тилдин жалпы жазуу системасын элге сунуштоо,

б.а. алфавиттик, андагы тамгаларды белгилеген графикалык системаны жана ошол графикадагы алфавитке ылайык жазуу эрежелерин – орфографияны жаратуу жана анын аткарылышын талап кылуу маселеси да курч коюлат. Анткени жазуу системасы – бул алфавит жана ошол алфавит түзүлгөн графикалык белгилер эле эмес, бул – баарыдан мурда жана жогорто айтылгандар менен бирдикте туура жаза билүү, туура жазуунун эреже-талаптары, нормалары. Улуттук адабий тилдин жалпы элдин сабатсыздыгын жоюу, аларды билимдүүлүккө, сабаттуулукка жеткирүүдө, элди улуттук духта тарбиялоодо өтө иштиктүү курал экендиги да ошол колдонгон жазуу системасына көбүрөөк көзкаранды болот. Эгерде жазуу системасына байланыштуу мерчемделген иш-чаралар адабий тилдин өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнө шайкеш, анын өзүнө мүнөздүү имманенттик объективдүү ички законченемдерине жана өнүгүү тенденцияларына төп аткарылса, алдыга коюлган максаттар ошончолук тез, жемиштүү жана алгылыктуу аткарылат. Ушул өңүттөн алганда кыргыз адабий тилинин тигил же бул графикалык системага байланышкан алфавитинин аз гана убакыт ичинде үч жолу алмашылып, ошого жараша орфографиялык эреже-талаптардын да өзгөрүлүшү, бир жагынан, жаңыдан кат-сабаты ачылып келаткан элдин көпчүлүк катмарына бир топ оорчулук, ыңгайсыздык жараткан болсо, экинчи жагынан, кыргыз адабий тилинин жазуу системасын өркүндөтүү, жалпы элдин сабаттуу болушун тездетүү, кыргыз адабий тилин кыргыз коомун өнүктүрүүнүн чыныгы курал-каражатына айландыруу максатын көздөгөн улуу аракет болгон. Ошол эле учурда мунун артында алдыга карай “узун ыргытылган” чоң стратегиялык саясат болгонун, ал кийинчирээк белгилүү боло баштагандыгын да көңүлдөн чыгарып коюуга болбойт. Кандай болгондо да кыргыз адабий тилинин жазуу системасын улам-улам алмаштыруу совет бийлигинин алгачкы мезгилинде ар кандай кыйынчылыктар менен коштогонуна карабай, өзүнүн жемиштүү жактарын да көрсөтө алган.

Албетте, адабий тилдин өз өзгөчөлүгүнө ылайык өнүгүшү үчүн тигил же бул графика өзүнөн-өзү эле мааниге ээ эмес. Графика – болгону тигил же бул тыбышты белгилөө үчүн гана алынган шарттуу белги. Ал тилдин ички табыйаты менен түздөн-

түз байланышпайт, тилдин өзүнө карата сырткы көрүнүш. Эгерде салыштыра айтсак, адам өзү – тил, сырткы кийими – графика. Кандай костюм, шым кийсең дагы, ички табыйатың, маңыз-мазмунуң өзгөрбөйт, ошол боюнча элесиң, бирок костюм, шымың өзүнө жарашабы, чакпы, ашык жери жокпу, өңү-түсү өзүнө төп келеби, ушуга карап сатып аласың, ушуга карап кийесиң. Графика менен тил да так ушул сыяктуу: тигил же бул графика биздин тилге төп келеби, анда ашыкча, жетпей турган белгилер жокпу, тигил же бул графикалык белги кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы фонемаларды так бере алабы деген эле маселе. Демек, графиканы алмаштыра берүү эмес, ошол алмашылып жаткан учурда, мүмкүн болушунча маселени улуттук тилдин өзүнүн табыйатына жараша чечүү, ошол графикадагы алфавитти мүмкүн болушунча өз тилине ылайыктап түзүү маанилүү экендиги негизги маселе болуш керек.

Ушул өңүттөн караганда араб графикасында биз кыргыз тили үчүн атайылап алфавит түзгөн эмеспиз, жалпы Орто Азия түрк тилинин же ортоазиялык түрк тилдеринин араб графикасындагы алфавитин колдонуп келдик, андан кийин Ахмед Байтурсунов 1915-жылдардан баштап казактар үчүн ылайыктаган алфавитти орток колдонуп келдик, совет бийлигинин алгачкы жылдары ал алфавитти реформалап колдонууга аракеттендик. Муну ошол байтурсуновдук алфавиттин негизинде улуу методист молдокебиз Э.Арабаев реформалап колдондук (бул боюнча биздин атайын жазган макалабыз бар), кийинчирээк аны таштап, К.Тыныстанов 1925-жылдан баштап иштеп чыккан латын графикасындагы кыргыз алфавитин колдондук. Ушуга ылайык орфография түздүк... Совет мезгилиндеги араб алфавити менен алгач кыргыз тилинде Э.Арабаевдин “Алиппеси”, К.Тыныстановдун “Окуу китеби” жана “Эркин-Тоо” гезити жарык көрдү. Бул учурда орфография жөнүндө маселе көтөрүлбөдү. Кандай сүйлөнүп жүрсө, кыргыз тил ошол келбетинде кагаз бетине түштү. Муну кийинчирээк орфографиянын фонетикалык принциби деп атадык...

Арийне, араб графикасын пайдаланып жүргөн алгачкы эле жылдары муну таштап, европалык бир алфавитке өтүү

жөнүндөгү маселе К.Тыныстанов тарабынан көтөрүлө баштады. Натыйжада 1928-жылы латын графикасынын негизинде алгачкы китептер басылып чыкты. Бул китептердин алгачкылары К. Тыныстановдун кыргыз тили боюнча “Жаңы айыл” жана Э. Арабаев менен К. Карасаевдердин алиппеси “Жаңылык” болду. Латын графикасынын негизинде түзүлгөн алфавитке ылайык орфография илимий негизде 1934-жылы К.Тыныстанов тарабынан иштелип чыкты, К. Тыныстанов камалып кеткенден кийин К. Бакейев, М. Батманов, У.Бактыбаевдер 1938-жылы “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясын” жарыкка чыгарышты.

1939-жылы июлда “Кыргыз тилинин жана жазуусунун” илим изилдөө институтунун И.А.Батманов баш болгон кызматкерлери “орус алфавитине өтүү тууралуу” пикир айтып чыгышкан. Бул пикир 1940-жылы 1-сентябрдан тартып кыргыз жазуусун кирилл графикасына негизделген орус алфавитине өткөрүү жөнүндөгү Кыргыз Өкмөтүнүн чечими менен кубатталган...

Албетте, кыргыз жазуусун кирилл графикасындагы орус алфавитине өткөрүүнүн күнгөй-тескей өңдөнгөн эки жагы тең бар: бир жагынан, бул жазуу кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн жаңы этабы катары каралышы, экинчи жагынан, алфавиттеги, ага негизделген орфографиядагы орой мүчүлүштүктөрдүн оорун алышы катары каралышы шарт (бул жөнүндө атайын бөлүмдө сөз болот). Бирок кандай болгондо да кыргыз адабий тилинин өнүгүшүндө бул жазуу системасына өткөн мезгилден баштап өтө олуттуу иштер жасалды, ал иштер өтө тез темп менен аткарылды. Ачык айтыш керек, кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнө, өркүндөшүнө байланыштуу иштердин жемиштүү, жеңиштүү болушунда графикалык система, ага негизделген алфавиттик система өзүнөн-өзү эле чоң роль ойнобойт. Графикалык системаң да, алфавиттик системаң да – жөн гана шарттуу белги, ал кандай койсоң ошондой тура берет. Кирилл графикасына негизделген орус алфавитин алып койсок эле, кыргыз адабий тили өнүгүп, өркүндөп кеткен жок. Анын өнүгүп-өркүндөшү үчүн мерчемделген иш-чаралар аткарылышы керек, ошол иш-чараларды аткарыш үчүн катуу көзөмөл, катуу талап керек. Иш-чараны ким аткарат? Аны тиешелүү мекемелер, окумуштуулар менен биргеликте жалпы эл аткарат, ким

аткартат, ким көзөмөлдөп, ким талап кылат? Тиешелүү мекеме-уум, мамлекеттик бийлик талап кылат, бийлик көзөмөлдөйт. Ачык айтыш керек, ошол мезгилдеги мамлекеттик бийликтин тыкыр көзөмөлү, катуу талабы бир эле тил курулушу жаатында эмес, социалисттик турмуштун баардык багыт-тармактары боюнча эмне деген гана ийгиликтерди жаратты. Тил курулуш жаатындагы ири ийгиликтер – жазуу системасын кирилл графикасындагы орус алфавитине өткөргөндүгүбүздөн эмес, мамлекеттик бийликтин камкөрүүсүнүн негизинде болгон ийгиликтер деп карашыбыз керек. Дагы айтабыз, графика, алфавит – булар жөн гана белги, өздөрүнөн өздөрү эле ийгилик жаратып жибербейт. Кайра тетиписинче, орус алфавити, андагы биздин тилге төп, туура келбеген ашыкча графикалык белгилер кыргыз адабий тилинин структурасын бузуп жатпайбы. Ошондуктан биз тил курулушу жөнүндө кеп кылганда орус жазуу системасынын “артыкчылыгына” эмес, советтик мамлекеттик бийликтин камкөрүүсүнүн артыкчылыгына ыраазы болуп, ошону кеп кылышыбыз керек...

Латын графикасындагы кыргыз алфавитин 1925-жылы К.Тыныстанов түзгөн. 1934-жылы ал К.Тыныстанов тарабынан кайра оңдолуп, ага негизделген орфографиялык эрежелер да жакшы иштелип чыккан. Ал **h** тыбышын өзүнчө фонема деп атап, кыргыз тилинде 37 фонема бар деп, аларды 31 тамга менен гана белгилегени болбосо, ал түзгөн алфавиттик курам кыргыз тилинин да, четтен кирчү сөздөрдүн да жазылышын толук камтыган идеалдуу алфавит болгон. Ошол графика, ошол алфавит кыргыз тилинин тыбыштык системасын толук чагылдыра албайт деген куру шылтоо менен (а чыныгы шылтоо орусташтыруу саясаты экенин жашырууга болбойт) кирилл графикасындагы орус алфавитине өткөзүштү. Бүт Европа аймагындагы тилдердин графикасы болгон латын графикасы ушу биздин тилдин фонетикалык системасына туура келбейт имиш... А чындыгында ал мезгилде акырындык менен орус тилин таңуулоо аркылуу келечекте “Совет эли” деген элди калыптандыруу, аларды бир тилдүү кылуу саясаты көтөрүлө баштаган.

Жазма жаралып, араб, латын графикаларына негизделген алфавиттерде жазган алгачкы мезгилдерде орфография маселеси боюнча белгилүү деңгээлде айрым бир иштер аткарылганы менен, кыргыз адабий тилинин нормасы, тилди нормалаштыруу, норманы кодификациялоо сыяктуу жазуу менен түздөн-түз эриш-аркак аткарылуучу иштер официалдуу түрдө коюла элек эле. Орфография принциптери, эреже-талаптары, норманын айрым элементтери теориялык өңүттө каралбаган, бирок мектепте окутуу, басма иштери, редакциялар аркылуу акырындап практикага киргизиле баштаган, буга карабай ал талаптар жазгандар, сүйлөгөндөр тарабынан милдеттүү түрдө сактала бербеген, закондуу күчкө толук ээ болбогон. Буга жалпы эл дагы, анча-мынча сабаты ачылгандар дагы даяр эмес эле. Орфографиялык принциптерди, анын эреже-талаптарын, нормаларын түшүнүү, кабылдоо, колдонуу үчүн убакыт жана көп аракет талап кылынган. Ушул багытта мектептер үчүн атайын оригинал окуу китептери иштеле баштады, орус тилиндеги окуу китептери, марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектери которула баштады, мектептик сабак-предметтердин терминдери иштелип, жалпы эле лексикалык бирдиктерге көңүл бурула баштады. Бул мезгилде мектеп окуучулары үчүн ар кандай окуу китептери, тексттер жыйнагы-хрестоматиялар, А. Шабдановдун, З. Бектеновдун, А. Идирисовдун башталгыч класстар үчүн мектеп грамматикалары жарык көрдү. Совет мезгилинин алгачкы жылдарында Э. Арабаевдин “Алиппеси” 1924-ж. араб графикасында басылып чыкты. 1928-жылга чейин К. Тыныстанов мектеп окуучулары жана чоңдор үчүн араб графикасындагы алфавит менен:

1. Окуу китеби. Хрестоматия. – Ташкент, 1924;
2. Эне тилибиз, чоңдор үчүн. – Ташкент, 1926;
3. Биздин тил. – Ташкент, 1927;
4. Окуу-жазуу тил. – Москва, 1927

китептерин жана бир катар макалаларын жарыялады. Ал эми өзү демилгелеп келген латын графикасындагы кыргыз алфавити менен ал эң биринчилерден болуп төмөнкү китептерин жазып, басмадан чыгарды:

– Эне тилибиз (кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп). I китеп. – Ф., 1928;

- Эне тилибиз. II китеп. – М., 1931;
- Жаңы айыл. – Ф., 1929;
- Тил сабагы. – Фрунзе -Ташкент, 1932;
- Кыргыз тилинин морфологиясы. – Ф., 1934;
- Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1936.

К.Тыныстановдун бул эмгектери латын графикасындагы кыргыз алфавитинин негизинде кыргыз адабий тилин грамматикаларда, китептерде кантип “сүйлөтүү” керектигин, адабий тилдик норма деген кандай болоорун үлгү катары көрсөткөн практикалык максатты аркаласа, экинчи жагынан, бул эмгектер кыргыз адабий тилинин нормативдик грамматикасын түзүүнүн башатында турган эмгектер катары өтө баалуу. Бирок, тилекке каршы, ошол эле учурда кыргыз тил илиминин кийинки өнүгүшүнө өз таасирин тийгизе албай да калды. Буга бул эмгектер, бул эмгектердеги илимий-теориялык көзкараштар, практикалык сунуштар, талдоолор эмес, ошол мезгилдеги “кызыл террор”, мамлекеттик машинанын идеологиялык таптык саясаты жана ошол саясатты камчы кылып ур-токмок уюштурган “өзүбүз” – кыргыздын айрым интеллигенттери, көрөлбастык, бут тосуучулук күнөөлүү...

Кыргыздын чыгармачыл, илимий, маданий, саясий интеллигенциясынын “тамырынын кыркылышы” менен мурдатан тымызын даярдалып келе жаткан жалпы совет эли үчүн орус алфавитин улуттук республика тилдерине таңуулоо сунушу ишке ашты... Ачык айтыш керек, кирилл графикасындагы орус алфавитин кыргыздардын колдоно башташы менен орфографиялык талаптар катуу коюлуп, кыргыз адабий тилинин орфографиялык принциптерин иштеп чыгуу, калыптандыруу, ошол нормативдик эреже талаптарды чечмелеп түшүндүрүү, кыргыз улуттук адабий тилдин өнүгүшүнө аң-сезимдүүлүк, акыл-эстүүлүк менен таасир этип, аны нормалаштыруу, норманы кодификациялоо сыяктуу негизги иштердин расмий коюлушу жана иштелип чыгышы орус алфавитиндеги жазуунун өөрчүшү менен байланышта аткарыла баштады. Орфографияга өзгөчө катуу талап коюп, принциптерин тактамайынча бул маселеде чаржайыттык оорун ала бере тургандыгын жана бул оор маселе өзүнчө өзүнчө териштирилиши керек экендигин учурунда К.

Тыныстанов белгилеген экен: “Бул китебте (“Ене тилибиз” II китеп, Маскоо, 1931 деген китептин жазуучудан деген бөлүмүндө – С.М.) жазуу ережелери туурасында түк айтылган жок, мунун себеби – жазуу ережелери жөнүндөгү китеп, айрыкча болууга керек жана ережелер көбүнчө III китепте (экинчи китептин уланды бөлүмү катары III китеп жазам деп мерчемдеген экен, ал китептин айрым бир деталдары “Проект новой орфографии кыргызского литературного языка” Ф., 1934 деген китеп болушу да мүмкүн – С.М.) айтылууга тийиш, бул бир, экинчи, “угулушунча жазылсын” деген ураан канчалык туура болоор экен, бул ушу күндө алдыбызда текшериле турган милдет катарында гана турат. Жазуу ережелери (имла) туурасында катуу бир принцип жарыйаланмайынчы жазуу бир жолго түшкүдөй эмес...” (К.Тыныстанов, 1931).

Кыргыз адабий тилинин жазуу системасын “бир жолго түшүрсөк” деген жакшы нээтте кыргыз адабий тилинин алфавитинин жана орфографиясынын жаңы долбоорун иштеп чыгып, аны 1934-жылы Фрунзеде май айында өткөн орфографиялык кеңешмеде доклад катары окуйт. Бирок, тилекке каршы, 1937-жылы 1-августа кармалып, 1938-жылы 5-ноябрда атылып кетет. К.Тыныстанов камалаары менен ушуну эле күтүп турушкансып К.Бекейев, И.Батманов, У.Бактыбаев “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” деген иштелмелерин Фрунзеде 1938-жылы жарыкка чыгарышты. Анда түздөн-түз эле минтип жазышат “контреволюциячыл улутчулдардын зыянкечтик иштеринин натыйжасында кыргыз тилинин жазуусунда – басмасында жана мектепте болгон тажырыйба иштеринде баш аламандык болду; ар бир автор “өзүнүн орфографиясы” менен жазып келди. Мына, бул кыргыз эмгекчилеринин сабаттуу болуусуна олуттуу зыян келтирди. Улуу Октябрдык Социалисттик революциясынын жеңишинин натыйжасында кыргыз тилинин өсүшүнө болгон прогрессивдүү жылышка жана илгерилөөгө контреволюциячыл улутчулдар көңүл бурган эмес жана бургусу да келген эмес. Алар орфографияны мурдагы, тилдин жоголуп бара жаткан жоголуучу элементтерине негиздеген, бардыгын да бүт фонетика негизинде түзгөн. Бул принцип

менен кыргыз адабий тилинин мындан ары өсүүсүнө сезимдүү түрдө тоскоолдук кылган.

Улутчулдар бир канча үнсүз тыбыштардын бир муун ичинде келишин танышкан, алар “үндөштүк закону темирдей закон” деп гана бул законго тайанган... улутчулдар **Ф, Х, В** тамгасын алууга каршы болуп, ең кийинки убакытка чейин **Ж** тамгасына уруксат беришкен эмес.

Орфографиянын ережелерин иштеп жатканда Кыргыз тилинин жана жазуусунун Илим Изилдөө Институту булардын баардыгын да көңүлгө алды: ереже фонетика-морфология негизде түзүлдү. Кыргыз тилине револютсийа аркылуу кирген өзгөрүштү еске алып, сунуш кылып отурган орфография ережелеринде үндөштүк законунун негизин колдонууга чек койот: бир сөз ичинде жоон жана ичке үндүү тыбыштар жазыла берет.

Жаңы ережелер боюнча, интернационалдык сөздөр орус адабий тилиндегидей жазылат, мындайча айтканда орус тилинде кандай жазылса, ошондой жазылат” (К.Бекейев, И.Батманов, У.Бактыбаев, 1938).

Мындан көрүнүп тургандай кыргыз адабий тилинин өнүгүшүндө мурдатан иштелип чыгып, колдонулуп келаткан орфографиялык принциптер бузулуп, а түгүл кыргыз тилинин өзүнүн ички закону болгон сингармонизм эскинин калдыгы, улутчул контрреволюциячылардын куралы катары четке кагылат.

Ушул эле кичинекей текстте “жаңы” орфография “түзүүчүлөр” камакта жаткан К.Тыныстановдун туптуура айткан, туура жазганын караөзгөйлүк менен бурмалап, карандай калпты ага чапташат. “улутчулдар **Ф, Х, В** тамгаларын алфавитке алууга каршы болуп” деп жазып жатышат. Бул тамгаларды К.Тыныстанов 1934-жылы Фрунзеде май айында өткөн орфографиялык кеңешмеде доклад жасап, ушул үч тамганы кийриш керек деп айтып атат, аны 1934-жылы “Проект новой орфографии киргизского литературного языка” деген орусча да, кыргызча да чыгарган китебинде жазып жатат. А түгүл **h** тамгасын ашык кийрип жиберип жатпайбы, ушул тамга жөнүндө айтышса туура болмок. Мына, караөзгөлүктүн, ак жерден жамандаштын, көрө албастыктын И.Батманов баш болгон топтун уюштурган чеги.

К.Тыныстанов 1931-жылы Москвадан чыккан “Эне тилибиз” деген китебинин баш сөзүндө жазып жатат: “угулушунча жазылсын”, б.а. фонетикалык принцип деген ураан канчалык туура болор экен. Ал алдыбызда текшериле турган маселе”, - деп ачык жазылып турган нерсени да ушинтип бузуп-бурмалап, Батманов баш болгон Бакейев, Бактыбайевтер көп ишти былгытышкан экен.

Кыргыз жазуусун кирилл графикасындагы орус алфавитине өткөзүү мамлекеттик мекемелерден кең масштабдагы илимий-уюштуруучулук жана практикалык көптөгөн иштерди аткарууну талап кылды. Бул жумуштун салмагы ошо кездердеги Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институтунун чакан кызматкерлеринин мойнуна түштү. Бул мекеменин кызматкерлери 1939-жылы орус тилинин алфавитине өтүү жөнүндө жалпы эмгекчилердин атынан “сураныч кат” жазышып, мамлекеттик бийликке кайрылышкан. Ошондуктан алар 1940-жылы “Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясы” деген ат менен 9-10 барактан турган китепчени чыгарышат. Мында алардын 1938-жылы түзгөн эле орфографиясындагы негизги жоболор толук сакталуу менен, орус алфавитин андагы шарттуулуктар, бизге туура келбестиктер менен эч өзгөртүүсүз кабыл алдырышат. Орустун 33 тамгадан турган алфавитиндеги тамгалардын аягына **Я** дан кийин орустуку эмес деген кыргыздын үч тыбышын белгилеген **Ө, Ү, Њ** тамгалары берилет. Бул китепчеде кыргыз тилиндеги орфография маселелери эмес, орус тилинин сөздөрүн кантип жазабыз деген маселе негизги маселе катары каралган.

Арийне, жаңы алфавит кабыл алышып, тилдик курулушка өзгөчө көңүл бурулуп, бул багытта көптөгөн жумуштар мерчемделип жатканда, 1941-жылы Ата Мекендик согуш башталып кетип, төрт жыл бою бул маселенин илимий-уюштуруучулук иштери согундап калгандыгы белгилүү. Бирок ошого карабай, тил курулушунун маанилүүлүгүн караңыз, 1941-жылы 12-сентябрда, согуштун күчөп турган алгачкы эле айларында Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Батмановдор түзгөн “Кыргыздын жаңы орфографиясынын эрежелеринин жыйнагын бекитүү жөнүндөгү” Указы чыгат.

Согуштун аякташы, жеңиштин келиши менен мурдагы солгундап калган жумуштар кайра жанданып, 1953-жылы “Кыргыз тилинин орфографиясын бекитүү жөнүндө” Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы чыгат. Анда “1928-жылы араб алфавитин жана 1940-жылы латындаштарылан алфавитти таштап кыргыз эли өзүнүн жазуусун орус алфавитинин негизинде түздү. Бул кыргыз тилинин жазуусун туруктуу жазуу кылууга мүмкүндүк берди... Орус тилинин эсебинен кыргыз тилинин өскөндүгү эсепке алынды... мурдагы орфографияларда революциядан мурун орус тилинен кыргыз тилине кирген кээ бир сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол коюлган. Азыркы орфографияда алар орус орфографиясы боюнча жазылат. Маселен: кровать, булка, самовар”, - деген жобо кошо бекителет.

Бул орфографиялык эрежелерден кийин да алфавиттеги, орфографиядагы кыргыз адабий тилинин өзгөчөлүктөрүнө шай келбеген, кыргыз тилинин өзүнүн ички законченемдерин, грамматикалык түзүлүшүн бузуп жаткан жагдайлар жөнүндө коомчулукта байма-бай айтылып келе жаткан маселелер кеңири талкууланып, аларды четтетүү боюнча адистердин сунуштарынын негизинде эки-үч жолу орфографиялык эрежелер мамлекеттик тиешелүү мекемелерге тапшырылып, жаңы долбоорлор бекитилди. Бирок айрым бир орусташып калган нигилист, манкурт улутташтарымдын, арт жагын орустарга сүйөп алган космополит кесиптештеримдин улам-улам үстөкө-бөстөк тетирленген пикирлеринен улам бул маселе дагы да болсо арабөк абалда калып келет. Буга биздин республиканын жетекчилеринин Россия менен, өзгөчө Владимир Владимирович Путин менен мамилем бузулбасын деген (балким корккон) сактануусу да шыкак болуп жатат. Буга өзүм – ушул саптарды жазып жаткан мен өзүм 7-кабатта бетме-бет сүйлөшкөн Өлкө жетекчисинин: “алфавиттен йоттошкон тамгаларды алып салганга болбойт, Россия деген чоң империя турбайбы, Сибирдеги “кыргыздарды” эмне кылабыз?”, - деген кооптонуу сөзүнө күбө болгон элем. Ушинтип, чечилеин деп калган маселе биздин Өлкө жетекчилеринин мажирөөлүгүнөн, дагы эле баягы сактанууга түрткү берген тымызын бут тосуудан улам чечилбей кала берди, чечилбей калып келет...

Туура, чындыкты туура белгилеш керек. Кыргыз жазуусун орус жазуусуна өткөзүү орус жазуусу аркылуу кыргыз улуттук адабий тилибиздин жазма формасынын андан аркы өнүгүшүнө, өркүндөшүнө, калыптануусуна өбөлгө түздү, анын нормасынын калыптанышын шарттады, аны нормалаштырууну, норманы кодификациялоо зарылчылыгын жаратты. Бирок муну абсолютташтырбоо зарыл. Жогорто айттык, графикалык белги – бул техникалык каражат, латын графикасын колдонсок деле ушул маселелер ушундай эле чечилмек, бул кирилл графикасындагы орус алфавитинин артыкчылыгы эмес, кайра тетирисинче, орус алфавити кыргыз тили үчүн белгилүү ыңгайсыздыктарды жаратып жүргөнү белгилүү, булар айтылып да келатат.

§6. Кыргыз улуттук адабий тилинин диалектилик негизи

Тил – бул коомдук-социалдык тарыхый кубулуш. Ошондуктан анын жаралышы, өнүгүшү ошол тил кызмат кылган коомдогу тарыхый кырдаал-шартка жараша аныкталат. Башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тили өзүнүн кыргыз коомуна кызмат кылган тарыхынан бүгүнкү күнгө чейин карама-каршы багытта өнүгүүнүн үч жолунда болду: биринчи жолунда аз сандагы, бир аймактагы кыргыз урук-урууларга кызмат кылган тил катары бирдиктүүлүктө, бүтүндүктө болду; экинчи жолунда уруу бирикмелеринин, уруу союздарынын, уруулук конфедерациялардын түзүлүшү жана алардын өзара бири-биринен аймактык-территориялык обочолонуусунун натыйжасында мурдагы бирдиктүү кыргыз тилинде айырмачылыктардын акырындап жарала, көбөйө башташы, бир эле кыргыз тилдин аймактык-территориялык жана этностук бир нече говорлорго, диалектилерге жиктелиши, тилдик говор, диалектилердин жаралышы жана алардын ошол өз аймактары үчүн баарлашуу, сүйлөшүүнүн негизги каражатына айлана башташы, бир говор менен экинчи говордун, бир диалект менен экинчи диалектинин ажырымдала бериши менен, бир эле кыргыз тил уруулук бир нече диалектиге бөлүндү; үчүнчү жолунда уруу бирикмелеринин, уруу союздарынын, уруулук конфедерациялардын аймактык, коомдук-социалдык, маданий-экономикалык, аң-сезим,

психологиялык жактан өздөрүн бир эл деп түшүнүүсү, белгилүү бир жалпы аталышка ээ болуусу, диалектилик, говордук өзгөчөлүктө болсо да бир тилде бирин-бири түшүнүп сүйлөшө алууларынын натыйжасында жалпы кыргыз эли түзүлүп, ошол эл үчүн бирдиктүү кыргыз тили деп аталса, коомдук өнүгүүнүн кийинки этаптарында кыргыз оозеки адабий тили деп, кыргыз улуттук адабий тил деп аталуу менен, элдин улутка айланышын, бирдиктүү улуттун жана ошол улуттун бирдиктүү улуттук адабий тилинин жаралышын камсыздады.

Эгерде алгачкы общиналык коомдук түзүлүш менен капиталисттик-буржуазиялык коомдук түзүлүш мезгилинде тилдик кырдаал, негизинен, тилдин биримдигин, анын жиктелбей бирдиктүү тилдик субстраттыкка умтулуу тенденциясында болсо, кул ээлөөчүлүк жана феодалдык-патриархалдык коомдо тил диалектилик жиктелүү тенденциясын башынан кечирет. Демек, бир тилдин диалектилерге, ар кандай интердиалектилик, койнелик “тилдерге” жиктелиши же алардын бирдиктүү бир тилдин өнүгүшүн шарттап, анын баюу, толукталуу мүмкүнчүлүгүндөгү булакка айланышы ар бир коомдук-тарыхый формацияда ар башка болот. Эгерде феодалдык-патриархалдык коомдук-тарыхый формацияда жана ага чейин кыргыз тили диалектилик, социалдык жиктелүүгө учурап келген болсо, социалисттик коомдук тарыхый формацияда (капиталисттик-буржуазиялык коомго жетпедик да) ал башка – биригүү багытына түшүп, кыргыз тилинин кыргыз улуттук адабий тил катары өнүгүшүндө диалектилик өзгөчөлүктөр ички булак катары кызмат кылууга өттү. Мурдатан аймактык-территориялык, этностук, социалдык диалектилик өзгөчөлүк катары таанылып келген айрым бир элементтер нивелировкаланып, адабий тилдик системанын элементине айланса, айрымдары эски учурдагы диалектилик жиктелүү өзгөчөлүгүнүн калдыгы катары такыр колдонулуудан чыгуу процессин башынан кечирип жатат.

Демек, бүгүнкү күндө кыргыз тили кыргыз улуттук адабий тили катары, бир жагынан, диалектилик элементтердин тилди байытуучу ички булак катары колдонулушу аркылуу аныкталса, экинчи жагынан, ошол эле диалектилик айрым элементтердин азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин бирдиктүү тилге

айланышына терс таасир тийгизе турган элемент катары четке кагылышы керек экендигин кыргыз коомчулугу, өзгөчө улуттун чыныгы билимдүү катмары, акылкөй билги катмары, нукура билимдүүлөр (эки, үч дипломду чөнтөгүнө салып жүргөндүн баары эле билимдүү эмес) ачык сезе, айта баштады. Мындай абал Кыргыз Республикасы эгемен өлкө катары либералдык демократияга баш оту менен киргенден баштап тил да ашепке демократташтырыла баштаган, ар ким өз “айлынын тилинде”, “өз уруусунун тилинде” сүйлөп-жаза баштаган учурга байланыштуу айтылып келе жатат. Союз кезинде калыптанып калган тилдик кырдаал бүгүнкү либералдык демократия шартында такыр өзгөрдү. Бир жагынан, улуттук мамлекеттик тилибизге азыркы кыргыз адабий тили катары мамлекеттик деңгээлде камкөрүлүп, анын өнүгүп-өркүндөшүнө толук шарт түзүп жатса, экинчи жагынан, анын колдонулушуна аймактык-территориялык, уруу-уруулук диалект-говорлук элементтер тескелбей, иргеп-ылганбай кирип атат. Өлкөнүн тил жаатындагы мамлекеттик саясатына түздөн-түз каршы иштер жасалып жатат. Мамлекеттин бийик-бийик трибуналарында, өзгөчө улуттун жүзү, ошол эле учурда күзгүсү болуп эсептелген Жогорку Кеңештин борбордук трибунасында, Кыргыз Өкмөтүнүн трибуналарында азыркы кыргыз улуттук адабий тилибиздин бүтүндүгүнө, биримдигине, тазалыгына, нормаланышына, кодификацияланышына карама-каршы, кайчы келген, зак кетире турган тилдик элементтерди колдонуп сүйлөө, колдонуп жазуу күчөп баратат. Бул багытта мамлекеттик саясатты ишке ашырып, тескей турган органдар унчукпайт, колдоруна эч нерсе келбейт, мажирөө тартып, ымшып отурушат... Бүгүнкү күндө кыргыз коомунда түзүлгөн тилдик кырдаал ушундай, эгерде бул тенденцияны жоюуга эртерээк камурбасак, азыркы кыргыз улуттук адабий тилибизге эле эмес, элибиздин да биримдик, бүтүндүгүнө зак кетире турган коркунучтуу тенденция экендиги ачык сезиле баштады...

Туура, диалект да, жогорто белгиленгендей, адабий тилдин өнүгүшү эле эмес уруу бирикмелеринин, уруу конфедерацияларынын бир элге биригишине да өбөлгө болот. Кыргыздардын эл болуп түзүлүшүнө уруу бирикмелери, уруу

конфедерациялары жана алардын тили – диалектилер кызмат кылганы талашсыз. А бирок бүгүнкү абалда мурдатан түзүлүп колдонулуп келген азыркы кыргыз улуттук адабий тилибиздин биримдигине ал терс таасир тийгизип, анын тетири багыттагы жолго түшүшүнө шыкак болуп калбаса экен деген кооптонуу бар....

Тил эч качан толук биримдикте болбойт, анын биримдигин камсыз кылган, бир тил катары милдет аткарышын тескеген факторлор менен эле катар анын бирдей эмес ар түрдүү тилдик элементтерден тураарлыгын көрсөткөн факторлор да кездешет. Бул – баардык тилдер үчүн мүнөздүү лингвистикалык табыйгый көрүнүш. Кыргыз тили дагы ушул табыйгый законченемдиктен сырт өнүкпөгөн. Тилди биримсиздиктеги тилге айландыруудагы тилдик негизги фактор – диалектилик фактор. Анткени тектеш диалектилердин биригиши бир тил жаратса, тектеш эле диалектилердин бири-биринен аймактык-территориялык жана мезгилдик жактан алысташы, обочолонушу жаңы башка тектеш тилдердин жаралышына алып келет. Дүйнөдөгү тектеш тилдердин баардыгы тең же конвергенттик же дивергенттик процесстердин натыйжасы. Мындай процесстерден бир да тектеш тил сырт калбайт. Кыргыз тили өзүнүн алгачкы, б.а. уруктук тил мезгилинде дивергенттик (урук-уруулардын бөлүнүшү) процесс аркылуу мүнөздөлсө, бүгүнкү күндө кыргыз улуттук адабий тил, андан мурда адабий тил, андан мурда жалпы элдик тил формасында колдонулушу конвергенттик – диалектилердин өзара жакындашы, биригиши процесси аркылуу мүнөздөлөт. Диалектилер канчалык тыгыз жана узак мезгил аралашса, тилдеги жалпылык ошончолук көп болот.

Бүгүнкү күндөгү кыргыз улуттук адабий тилинин жаралышы кайсы диалектиге негизделген, кайсы диалект ал үчүн таяныч болгон деген маселе улуттук доордогу өтө актуалдуу маселелердин бири болгон. Анткени улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилинин андан аркы өнүгүшү үчүн бул маселе принциптүү маселе катары күн тартибине коюлган. Мунун өтө курч маселе катары коюлушуна улуттук доорго – революцияга чейинки оозеки кыргыз адабий тилинин негизин баардык кыргыз диалектилери түзгөндүгү, элдик оозеки эпикалык,

поэтикалык, паремиялык чыгармачылыктын өз диалектилеринде өнүккөндүгү, айрым бир диалектилик айырма-өзгөчөлүктөрдүн болгондугуна карабай, алар баардыгына тең эле түшүнүктүү болгондугу да кыйыр түрдө себеп болгон. Ошол кездеги саясий идеологияга ылайык баардык нерсе “жаңы” башталыш керек эле. Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазмасы да болгон эмес, адабий тили да жаралбаган, жалпы элдик тили да болгон эмес деген вульгардык-социологиялык идеология өкүм сүрүп турган мезгил болгон...

Улуттук доордогу кыргыз адабий тили жөнүндөгү маселеге келгенде адабий тил кайсы диалектиге негизделип түзүлүшү керек, ага кайсы диалект таяныч болуш керек деген маселе көтөрүлгөн. Бирок, тилекке каршы, ал мезгилде кыргыз тилинин диалект-говорлору изилдене элек болгон, диалектилик белгилер аныкталбаган, диалектилик классификация жүргүзүлбөгөн. Кыргыз тилинин диалектилерин изилдөө иштери жаңы улуттук доордун 50-60-жылдары гана колго алына баштаган. Ошондуктан белгилүү бир илимий тыянакка, лингвистикалык материалдык фактыларга жүргүзүлгөн изилдөөлөргө негиздеп ой айтуу мүмкүн эмес эле. Бирок ошондой болсо да ошол мезгилдеги тилдик кырдаалды, коомдук-саясий жагдай-шартты туура түшүнгөн, тилдик өнүгүүнүн тенденциясын кылымга алдын ала көрө билген алгачкы мезгилдеги улуттук интеллигенциянын Э.Арабаев, А.Орозбеков, А.Сыдыков, Ю.Абдыракманов, К.Тыныстанов баш болгон чыгаан өкүлдөрүнүн аракети менен Кыргызстандын саясий-экономикалык, маданий-социалдык, билим берүү, илимий таанып-билүүчүлүк борборлорунун түндүктө орун алышына, илимий, чыгармачыл, маданий, саясий интеллигенциянын көпчүлүгүнүн да түндүктө болушу сыяктуу экстралингвистикалык факторлорго негиздеп, кыргыз улуттук адабий тилинин таяныч негизи, базасы катары кыргыз тилинин баардык диалектисинин говорлорундагы фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык орток белгилер алынгандыгын белгилөөгө болот. Бул жөнүндө чыгаан окумуштуу Б.М.Юнусалиевдин төмөнкү пикири маселенин маңызын туура көрсөтөт: “Диалектилик база маселеси ошол кезде илим жагынан изилденбестен чечилсе да, азыр кыргыз тилинин

диалектилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө жалпы маалыматка ээ болгондон кийин да, анын дурус багытталып чечилгенин айта кетүү керек. Адабий тилге негиз болгон фонетикалык система, грамматикалык түзүлүш жана негизги сөздүк фонд кыргыз тилинин баардык говорлорунда бар, баарына орток, жалпы кыргыздык. Ошону менен эле катар түндүк кыргыздарынын тилинин башка тилдердин таасирине эч кабылбай нукуралыгын, тазалыгын сактаган абалы да чоң роль ойногон... Ал эми фонетика жагынан түштүк говорлорго таандык таңдай алды жумшак Э фонемасын албай коюудан адабий тил зыян тарткан жок. Таластык жана түштүк говорлордогу дифтонгдорго (тов – товдун башы) караганда, адабий тилдеги созулма үндүүлөр (тоо – тоонун башы) тилдин тарыхый өнүгүшүндөгү кийинки жаңы форма болуп саналат. Айтор, сөздүн кыскасы, адабий тилибиздин диалектикалык базасы жөнүндө илимий жагынан принципалдуу талаш болушу мүмкүн эмес” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 319-б.).

Улуттук доордун алгачкы учурларында адабий тилдин диалектилик базасы жөнүндөгү маселенин илимий негизде изилденип чечилбесе да, негизинен туура аныкталгандыгын, бул боюнча “принципалдуу талаш болушу мүмкүн эмес экендигин” баса белгилөөдө Б.М.Юнусалиев агай эмнеге, лингвистикалык кандай жагдайга таянган?

Кыргыз адабий тилинин диалектилик базасы жөнүндө кеп кылганда биз, изилдөөчүлөр, бир жагдайга өзгөчө көңүл бурушубуз керек. Илимий адабияттардагы жалпы принциптер, теориялык жоболорду конкреттүү ар бир жеке тилдин коомдук-тарыхый өнүгүш жолуна, анда жаралган тилдик кырдаалдардагы факторлорго жараша колдонуу зарыл. Ар бир элдин, анын тилинин коомдук-тарыхый өнүгүшү белгилүү деңгээлде жалпылыктарга ээ болгону менен, ошол эле учурда өздөрүнө гана мүнөздүү жеке өзгөчөлүктөр менен да коштолот. Ушул өңүттөн алганда кыргыз адабий тилинин жаралышы да, өнүгүшү да башка тектеш тилдерге салыштырганда бир катар өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт. Кыргыздар өмүр сүргөн коомдук-тарыхый шарт: бир жагынан, б.з.ч. V-IV кылымдардан б.з. X кылымына чейинки тарыхый доорлордогу байыркы

кыргыз тили Енесай жазма эстеликтеринин жаралышындагы, кыргыздардын 100 жыл бою улуу держава кургандагы тилдик кырдаал аркылуу мүнөздөлөт; экинчи жагынан, X кылымдын аягынан XVI кылымдарга чейинки кыргыз тили жакын тектеш жана алыс тектеш тилдер менен ар кандай карым-катышта болгон жана андай карым-катыш бир гана аймактык-территорияда эмес, Енесай, Саян-Алтай, Монгол, Ысык-Көл, Теңир-Тоо аймактарында жашаган учурдагы тилдик кырдаал менен мүнөздөлөт; үчүнчүдөн, XVI кылымдан кийинки мезгил Ысык-Көл, Теңир-Тоо, Алай, Памир, Фергана өрөөнүндө жашаган учурдагы тилдик кырдаал аркылуу мүнөздөлөт. Ушул доорлордо ушул аймактарда жашаган мезгил кыргыз тилине өз изин калтырбай койгон жок. Бул – тилдик өнүгүп-өзгөрүүдөгү, жалпы элдик кыргыз тилинин жаралышындагы экстралингвистикалык факторлордун бири. Дагы бир экстралингвистикалык фактор катары кыргыз элинин сан жагынан өтө аздыгын, кыргыз элин түзгөн уруулардын өтө жакын тектештигин, аймагынын өтө кичинекейлигин да көрсөтүүгө болот. Ошону менен эле катар көчмөндүк, ыкчамдык, чет душмандардан сак болуу үчүн уруулардын такай тыгыз карым-катышы, байланышта болуп турушу сыяктуу факторлор кыргыз диалектилеринин да өзара бири-бирине өтө жакындашын камсыздады.

Чындыгында эле кыргыз тилинин үч диалектисинде сүйлөгөндөр эч кандай кыйынчылыксыз бирин-бири түшүнө алышкан. Ошого элдик оозеки адабияттын эң жогорку деңгээлде өнүгүшү да себеп болгон. Кыргыз жергесинин бир аймагынан чыккан айтуучунун, акындын, манасчынын, жомокчунун чыгармасы ооздон оозго өтүп, өркүндөтүлүп, алымча-кошумчаланып, иштелип, муну менен кошо аймактык говор, диалектилик айырмачылыктар да жалпы элге тараган, аларга акырындап түшүнүктүү боло баштаган. Эгерде ал өзгөчөлүк жалпы элге тараса, демек, ал диалектилик өзгөчөлүктөн кайтат. Ушул өңдүү экстралингвистикалык факторлорго нукура кыргыз тилинин өзүнө мүнөздүү сингармонизм закону лингвистикалык фактор катары диалектилик айрым бир өзгөчөлүктөрдүн нивелировкаланышын шарттап, алардын жалпылыкка аралашышын камсыздаган. Ушундан келип кыргыз тили диалектилердин аралаш

колдонулушу жана биригиши аркылуу жалпы элдик тил катары жаралып, адабий тилдик формага өнүгүп жеткен. Башка тектеш тилдерге салыштырганда диалектилик өзгөчөлүк анча көп эмес, кыргыз тилинде ошол үч диалектини түзгөн говорлук өзгөчөлүктөргө караганда, жалпы элдик окшош белгилер өтө арбын. Биздин адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө маселе каралганда, жогоруда көрсөтүлгөн экстралингвистикалык факторлорго басым коюлганы туура, бирок адабий тилдин жаралышы, өнүгүшү үчүн бир диалект жана анын говорлоруна таянууга, бир диалектини негиз, база катары караганга кыргыз тилинин материалдары жол бербейт. Кыргыз тилибиздин өнүгүш, калыптаныш өзгөчөлүгү ушуну талап кылат, жалпы элдик тилдик белгилерге таянуу, аларды база катары кабыл алуу зарылдыгын көрсөтүп турат. Анткени кыргыз адабий тилибиз бир гана түндүк диалектисинин говорлоруна негизделип түзүлгөн эмес, адабий тилдин негизин бардык кыргыз диалектилеринде бирдей формада жана бирдей мааниде колдонулган жалпы элдик белгилер түзүп тургандыгын факт-материалдар көрсөтүп турат. Муну улуу окумуштуу, кыргыз тилинин тарыхый грамматикасы боюнча терең изилдөөлөрдү жүргүзүүнү баштаган, кыргыз тилинин диалектологиясын, андагы диалектилик өзгөчөлүктөрдү терең изилдеген Б.М.Юнусалиев агай өзүнүн XX кылымдын 60, 70, 80-жылдары жазган эмгектеринин баардыгында тең баса белгилеп келе жатат. “Адабий тилге негиз болгон фонетикалык система, грамматикалык түзүлүш жана негизги сөздүк фонд кыргыз тилинин баардык говорлорунда бар, баарына орток, жалпы кыргыздык” (Б.М.Юнусалиев, 1954); “Ушул кездеги адабий тилибиз баарлык говорлордун жана диалектилердин жалпы элдик белгилерин бүт бойдон өзүнүн ичине алып, жалпы кыргыздын улуттук тилине айланды. Адабий тилибиздин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги активдүү лексикасы бүт элдик мүнөзгө ээ болгондуктан, ал абдан туура илимий негизде түзүлгөн деп билебиз” (Б.М.Юнусалиев, 1958); “Кыргыз адабий тили башка адабий тилдер сыяктуу эле диалектилик негизде пайда болгон. Андай болсо анын негизинде бир диалект (бир говор) турабы же бир нече диалект турабы?

Биздин колдогу материалдарга караганда, адабий тилибиздин негизин түзүүгө баардык кыргыз диалектилери катышат.

Адабий тилге “негиз” же “база” болушун аныктоодо диалектинин же диалектилердин айрым (бирин-серин) белгилерин гана издебей, тилдин эриш-аркагын түзгөн орчундуу жана көпчүлүк белгилерин алып кароо керек... Ушундай принципти колдонуп, адабий тилибиздин негизин түзгөн фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык белгилерди азыркы үч кыргыз диалектиси менен салыштырсак, ал белгилер баардык диалектилер үчүн бирдей, башкача айтканда жалпы элдик мүнөздө экенин көрөбүз. Ошондуктан азыркы кыргыз адабий тилинин базасында (негизинде) бир гана диалект (говор) турбастан, бардык диалектилерге таандык орток белгилер – жалпы элдик кыргыз тили турат деген пикирге келебиз (Б.М.Юнусалиев, 1962; 344, 349-бб.).

Демек, Б.М.Юнусалиев агай кыргыз адабий тилинин негизин түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш үч диалектисине мүнөздүү болгон жалпы элдик белгилер түзгөндүгүн такай белгилеп келген. Бул өтө туура көзкараш, илимий-логикалык жактан да өтө алгылыктуу. Адабий тил жалпы элдин пикир алышуусун тейлеп, жалпы элге кызмат кылуу үчүн жаралгандан кийин, ал, сөзсүз түрдө, жалпы элге мүнөздүү белгилерге таянышы, ал белгилерге негизделиши керек. Муну агай өтө жакшы түшүнгөн. Ушул жерде бир нерсени баса белгилей кетүү зарылдыгы чыгып отурат. Туура, кээ бир адабий тил тигил же бул бир диалектинин негизинде түзүлүшү мүмкүн, маселен, орус тили бир диалектини таяныч кылып, ошонун негизинде түзүлгөн. Бизге тектеш эле казак, өзүбек тилдери да бир диалектини таяныч диалект катары алган. Ал эми кыргыз тилинде алардан айырмаланып, диалектилик өзгөчөлүктөр анча көп эмес, өтө аз, негизинен, лексикалык өзгөчөлүктөр гана учурайт, грамматикалык өзгөчөлүк жокко эсе. Ошондуктан кыргыз улуттук адабий тили бир диалектинин негизинде эмес, жалпы элдик орток белгилерге негизделип түзүлдү деген Б.М.Юнусалиевдин көзкарашын өтө туура пикир деп эсептейбиз. Муну тилдик фактылар ачык көрсөтүп турат...

Тилекке каршы, бирок Б.М.Юнусалиевдин “Тандалган эмгектерин” 1985-жылы редакциялап басмадан чыгарган академик Б.Ө.Орузбаева эже жана агайдын шакирти Ш.Жапаров аталган эмгекке жазган башсөздө “...кыргыз адабий тилинин негизине кайсы диалект жаткандыгы жөнүндөгү маселеде автордо (Б.М.Юнусалиевде – С.М.) туруктуу бир пикир болгон эмес”, - деп жазышат. Ушул эле эмгектин 349-бетинде шилтеме катары: “Кийинки чыккан эмгектеринде автор (Б.М. Юнусалиев – С.М.) бул пикирин өзгөрткөн болчу: “После революции на базе столичного северного диалекта... возник общенациональной письменной литературный язык (см. Б.М. Юнусалиев. О стилиевой дифференциации киргизского литературного языка. – В книге: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР, Ашхабад, 1968; стр.187). Эң акыркы эмгегинде мындан да башкача пикирде болгон: “Башкача айтканда, адабий тилдин негизинде... жалпы элдик белгилер турат” (Б.М.Юнусалиев, 1971, 62-б.). Адабий тилдин диалектилик базасы боюнча автор өмүрүнүн акырына чейин белгилүү бир пикирге келе албагандыгы келтирилген бул фактылардан көрүнүп турат (ред.)”, - деп жазышат.

Жок, Б.М.Юнусалиев агай адабий тилдин диалектилик базасы боюнча көзкарашын эч качан өзгөрткөн эмес. 1954-жылы 40 жашында бул маселе боюнча жазган макаласында кандай пикирде болсо, көзү өткөнгө чейин (1970-ж., февраль) андан кайткан эмес. Шарты келген ар бир учурда “Кыргыз адабий тилинин негизинде кыргыз тилинин үч диалектисине тең мүнөздүү жалпы элдик орток белгилер жаткандыгын” баса көрсөтүп келди. Академик Б.Ө.Орузбаева эже менен Ш.Жапаров шилтеме берген эмгектеги агайдын жазганы менен мен да таанышмын, ошону келтирейин: “После революции на базе столичного северного диалекта, фонетические, морфолого-синтаксические и лексические признаки, которые оказались характерными для всех других диалектов, возник общенациональный письменный литературный язык. На его письменном оформлении вначале сказывалось некоторое влияние дореволюционной письменности, оно чувствовалось и в лексике

(Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР, Ашхабад, 1968; 187-б.).

Редакторлор (Б. Ө. Орузбаева, Ш. Жапаров) келтирген шилтемелерде, мейли техникалык деп коёлу, орфографиялык ката бар – “общенациональной, письменной литературный язык”, ошол эле учурда шилтемелерде Б.М.Юнусалиев агайдын оюн туура эмес түшүнүүгө өбөлгө болгон кыскартуу бар: “Фонетические, морфолого-синтаксические и лексические признаки, которые оказались характерными для всех других диалектов”, Бул жерде агай таптак эле кыргыз тилинин өзү аныктап жүргөн үч диалектисине мүнөздүү баардык фонетикалык, морфология-синтаксистик жана лексикалык белгилер жөнүндө айтып жатпайбы. Андан да арылап, өзүнө чейин эч ким даап айта албаган ойду совет мезгилиндеги кыргыз жазма адабий тилге революцияга чейинки жазма да таасир этти деп жазып атпайбы.

Ушуга байланыштуу дагы бир жагдай жөнүндө сөз кылалы. “Кийинки чыккан эмгектеринде”, - деп Б.М.Юнусалиев агай көзкарашын көп эмгектеринде өзгөрткөндөй жазышат, андан калса “Адабий тилдин диалектилик базасы боюнча өмүрүнүн акырына чейин белгилүү бир пикирге келе албаган”, - деген дагы таптакыр акылга сыйбаган нерсени айтышат. Б.М. Юнусалиев өмүрүнүн акыркы жыдары аталган маселеге бир гана эмгегинде кайрылат. Ал эмгек – 1971-жылы өзүнүн көзү өткөндөн кийин жарык көргөн “Кыргыз диалектологиясы” деген чоң китеби. Биздин билишибизче профессор Т.К.Ахматов, Ж.М.Жээнбаев, балким дагы башкалар бардыр, билбейм, басмага даярдап чыгарууга көмөктөшкөнүн укканым бар эле. Бул эмгектин “Жаңы кыргыз тили” деген § 350 менен берилген бөлүмүндө: “адабий тилдин негизинде баарлык кыргыз диалектилеринде бирдей формада жана мааниде колдонулган жалпы элдик белгилер турат жана алар төмөнкүлөр”, - деп фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана сөздүк состав жагындагы жалпылыктарды санап көрсөтөт. Ошол эле бөлүмдүн аягында “Баардык диалектилерге таандык, башкача айтканда, жалпы элдик белгилердин негизинде түзүлгөн адабий тил элдин идеологиялык, экономикалык жана саясий турмушундагы

өзгөрүштөргө байланыштуу... өнүгүүдө”, - деп адабий тилдин диалектилик базасы бир диалект эмес, жалпы элдик белгилерге негизделген баардык диалектилер түзөөрүн ушул эмгегинин 4-5 жеринде улам-улам көрсөтөт. Ошондуктан агайдын бул шакирттери эмне үчүн, эмне себептен “өмүрүнүн акырына чейин белгилүү бир пикирге келе албаган”, - деп жазгандары мага эч түшүнүксүз.

Кыргыз тилинин диалектилери

Кыргыз тилинин диалектилери жөнүндө кеп кылуудан мурда Б.М.Юнусалиев агайдын кыргыз тилинин жаралышын жана өнүгүшүн доорлорго бөлүштүрүүдөгү ойлорун көрсөтө кетүү зарыл. Анткени диалекти, сөзсүз түрдө, тилдин коомдук-тарыхый өнүгүү жолу, андагы тилдик кырдаал менен түздөн-түз байланышта аныкталат. Ушул өңүттө караганда Б.М.Юнусалиев агай кыргыз тилинин калыптаныш тарыхын үч доорго бөлүштүрөт:

1. Кыргыз тилинин байыркы доору– IX-X кылымдарга чейинки кыргыз тили;

2. Кыргыз тилинин орто кылымдагы доору – XV-XVI кылымдарга чейинки кыргыз тили;

3. Кыргыз тилинин жаңы доору – XVI кылымдан кийинки кыргыз тили. Бул мезгилди окумуштуу өз ичинен дагы үч мезгилге бөлүштүрөт:

– Моголстандык-жунгардык мезгил – XVI-XVIII кылымдагы кыргыз тили;

– XVIII кылымдан революцияга чейинки мезгилдеги кыргыз тили;

– Совет мезгилиндеги кыргыз тили (Б.М.Юнусалиев, аталган эмгек, 1971).

1. Кыргыз тилинин байыркы доорун б.з.ч. II кылымдан б.з. – X кылымдарына чейинки мезгил аралыгындагы тарыхый окуялар менен карым-катышта кароо туура деп эсептейбиз. Анткени тарыхый маалыматтардагы кыргыздар жөнүндөгү алгачкы кабарларда б.з.ч. 201-жылдарга чейин эле мамлекет түзгөндүгү жөнүндө айтылат (кийинки маалыматтарда б.з.ч. X кылым жөнүндө да айтылып жүрөт). Албетте, ал мезгилдеги

кыргыз тилинин абалын көрсөткөн эч кандай дарек жок. Азырынча илимде кыргыз тилинин байыркы доордогу абалын көрсөткөн эң алгачкы жазма эстелик катары Енесай жана Орхон дарыяларынын алабында, Саян-Алтай, Тува, Монголия, Кыргызстан аймактарында ташка чегилген жазмалар, өзгөчө Енесай жазмасы деп аталган байыркы кыргыз жазуулары аталып жүргөндүгү белгилүү. Енесай жазма эстеликтеринин чыгыш мезгили VI кылымдар менен белгиленип жүрөт. Демек, ошол мезгилде кыргыз урууларынын биримдигинен жаралган бирдиктүү бир таасирдүү күч болсо керек, ошол күчтүн аракети менен ташка жазуу чегилсе керек, жазуудагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар ошентип жаралса керек. Кыргыз тилинин байыркы доору белгилүү деңгээлде байыркы Түрк мезгилине туш келет. Байыркы түрк доору V-X кылымдар аралыгында түзүлгөн Тукою көчмөн хандыгы V-VII кылымда; кыргыз Барсбек кагандын мезгили VII кылымдын аягы, VIII кылымдын башы; уйгур хандыгы VIII-IX кылымдар жана уйгур хандыгын талкалап, кыргыздардын 840-жылдан 935-жылга чейин улуу держава түзгөн мезгили менен тушташ келет.

Енесай жазмасынан бир, бир жарым кылым кийин жаралган Орхон жазма эстеликтеринде кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар байыркы кыргыздардын, Барсбек кагандын ошол кездеги абалынан кабар берген тарыхый маалымат катары Енесай жазма эстеликтери түздөн-түз байыркы кыргыз тилинин жазма эстелиги экендигин кыйыр түрдө болсо да көрсөтүп турат. Дүйнөлүк атак-даңктагы улуу түркологдордун маалыматы боюнча байыркы кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катарында Енесай жазма эстеликтери белгиленет. Азыркы кыргыз тили менен Енесайлык доордогу кыргыз тилинин ортосунан он беш кылымдык мезгил өтсө да, экөөндө окшоштук аз эмес, булардын тилиндеги фонетикалык, грамматикалык, лексикалык элементтердин, законченемдиктердин ушул күнгө чейин сакталып тургандыгы, морфологиялык категориялар толугу менен азыркы кыргыз тилинде колдонулаары белгилүү.

2. Кыргыз тилинин орто кылымдагы – X-XVI кылымдардагы дооруна тиешелүү накта кыргыздык жазма эстеликтер азырынча табыла элек. Бирок XIV-XVI кылымдардагы кыпчак жазма

эстеликтери белгилүү деңгээлде кыргыз тилине да тиешелүү деп кароого болот. Кыргыздын улуу державалык мамлекети кидандар (кара кытай) тарабынан 935-жылдары талкалангандан кийин деле эл жашоосун, сүйлөшүүсүн токтотпогон, байыркы мезгилде башталган тилдик процесстер улана берген, өөрчүй берген. Кыргыз элинин бул мезгилде Саян-Алтай чөлкөмүндө жашап турушу кыргыз тили менен хакас, тува, алтай тилдерине орток окшош фонетикалык, морфологиялык белгилердин пайда болушун шарттагандыгы белгилүү.

3. Кыргыз тилинин жаңы доору – XVI кылымдан кийинки мезгилге туш келет да, бул мезгил “жаңы” кыргыз тилинин – жалпы элдик кыргыз тилинин акырындап түзүлө башталыш мезгили катары Теңир-Тоо, Ысык-Көл, Алай, Фергана аймактары менен байланышта каралат. Кыргыз тилинин өнүгүшү, анын диалектилеринин калыптаныш өзгөчөлүктөрү ушул доордо ар түрдүү субстраттык тилдер менен байланышта болгондугу аркылуу шартталат.

Бул мезгилдин XVII-XVIII кылымдарында кыргыз уруулары Чыгыш Түркстанда, Борбордук Теңир-Тоодо байырлып, ал чөлкөмдөгү уйгур уруулары менен болгон алака уйгур элементтеринин, алар аркылуу араб, иран элементтеринин кыргыз тилине кире башташына өбөлгө түзгөн.

XVI кылымдын башында Борбор Азиядагы жунгар-калмактар чоң саясий-согуштук күчкө айлануу менен, Чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиядагы түрк тилдүү элдерге кысым көрсөтө баштайт, натыйжада кыргыздар (казактар дагы) түштүк-батыш тарапка сүрүлүп, алды Памир тоолоруна, Кара-Тегин, Гисар өрөөндөрүнө, арты Анжиян, Алай тоолоруна чейин жетет, б.а. “казак кайың саап, кыргыз Гисар, Көлөбкө кирген”. Бул мезгилде XVII кылымдын ортосунан XVIII кылымдын 60-жылдарына чейин кыргыздар ошол тарапта уйгур, өзүбек, тажик, казак элдери менен карым-катыш алкада жашайт. XVIII кылымдын 60-жылдарында жунгар-калмактарды, бир жагынан, кытай, экинчи жагынан, кыргыз-казак колу талкалап, тирүү калганы Россияга кире качып, кыргыздын түндүк уруулары Кетмен-Төбө, Талас, Чүй, Ысык-Көл, Нарын өрөөнүндөгү өз жерлерине кайта келип отурукташат, ал эми Фергананын

түштүк-батыш тарабына, негизинен, ичкилик уруулары Памир тараптан көчүп келип жайгашат. Мына ушул жер которуштуруу, башкача айтканда 100 жылдан ашык мезгил түштүктө түштүк уруулар менен түндүк уруулардын аралаш алакада жашашы, экинчиден, түндүк уруулардын XVIII кылымдын 60-жылдарынан кийин түндүккө өз жергесине кайта көчүп орун алышы кыргыз тилинин тилдик кырдаалына, кыргыз тилинин диалектилеринин өнүгүшүнө өз таасирин тийгизбей койгон жок. Б.М.Юнусалиев агайдын белгилөөсү боюнча түндүк уруулар менен түштүк уруулардын ортосунда мурдакыдай байланыш болбой, ар бир өзүнүн тарыхый шартына жараша айрым-айрым өнүгүүгө бет алат. Түштүк кыргыздары мурункудай эле өзбек, уйгур, тажиктер менен коңшулаш алакада аралаш жашашса, түндүк кыргыздар казактар, уйгурлар менен канатташ жашашат. Мына ушул тарыхый абал XVIII кылымдан кийин кыргыз тилиндеги, анын диалектилериндеги тилдик кырдаалга түздөн-түз таасир эткендиги тилдик диалектилерден ачык көрүнүп турат.

Түштүк кыргыздын Кокон хандыгына кириши, ал хандыктын жүргүзгөн ички, тышкы саясаты белгилүү даражада кыргыз тилинин түштүктөгү говорлорунун да, диалектеринин да өнүгүшүндө из калтыргандыгы белгилүү.

XIX кылымдын экинчи жарымында түндүк кыргыздардын, кийинчирээк түштүк кыргыздарынын Россияга кошулушу, орустардын Кыргызстанга, жалпы эле Орто Азияга келиши да кыргыз тилинин тилдик кырдаалына өзгөртүүлөрдү кийирди.

Академик Б.М.Юнусалиев агай кыргыз тилинин өнүгүшүн тарыхый доорлорго бөлгөндө, кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда тарыхый окуялардын тилге, тилдик кырдаалга тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бөлгөн. Кыргыз тилинин өнүгүшүндөгү, анын диалектилериндеги өзгөчөлүктөргө карап доорду тарыхый эле эмес, тарыхый-лингвистикалык негизде бөлүштүргөн. Кыргыз тилинин өнүгүшүнүн үчүнчү мезгилин кыргыз тилинин жаңы доору деп атап, аны XVI кылымдан кийинки мезгил менен байланыштырат. Бул мезгил – кыргыздардын өзүнчө эл катары калыптаныш мезгили эле, ушунун негизинде жалпы элдик кыргыз тилинин жаралган мезгили, кыргыз тилинин чынында жаңы доору эле...

Кыргыз тилинин өнүгүшүн учурунда И.А.Батманов да, М.Мураталиев агай да доорлорго бөлүштүрүшкөн. Бирөө бешке (И.А.Батманов, 1947, 58-б.), бирөө төрткө бөлгөн (М.Мураталиев, 1976, 43-б.). Бирок булардын бөлүштүрүүлөрү лингвистикалык маселелерди аныктоо менен байланышпайт, б.а. кыргыз тилинин өнүгүшүн, анын диалектилеринде жаралган өзгөчөлүктөрдүн жаралышын түшүндүрүүгө багытталбайт, булар таза тарыхый өңүттө караштырышат.

Кыргыз тилинин өнүгүшүнүн улуттук жаңы доору, чындыгында эле анын өнүгүшүнүн башка доорлорунан принциптүү түрдө кескин айырмаланат: бул, биринчи эле кезекте, кыргыз эли 10 кылым жетпей эңсеп келген коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий, тилдик биримдик түзгөн мамлекеттүүлүккө ээ болду; экинчи кезекте, ошол коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий биримдикти чыңдоонун, өнүктүрүүнүн бирден-бир негизги каражаты, инструменти болгон кыргыз улуттук адабий тилинин жазуу формасынын жаралышы, диалектилердин аралашуусу, ал аркылуу нивелировкаланышы башталды. Ушул жагдай кыргыз тилинин адабий тилдик формасынын мындан аркы өнүгүшү үчүн кыргыз тилинин диалектилеринин баардыгына мүнөздүү фонетикалык, грамматикалык жана жалпы лексикалык байлыктары формалык жактан да, маанилик-мазмундук жактан да орток болгон жалпы элдик белгилердин колдонулушун талап кылды.

Кыргыз тилинин жалпы элдик белгилерин чагылдырган диалектилер кайсылар эле? Албетте, совет бийлигинин алгачкы жылдарында кыргыз тилинин маселелери илимий негизде терең талдоого алынуу менен чечмеленген жок, ага шарт дагы, убакыт дагы жок болчу, баардык маселени чечүүчү кадр жөнүндөгү маселе да өтө курч эле. 1924-жылы жарык көргөн Э.Арабаевдин “Алиппеси”, К.Тыныстановдун “Окуу китеби”, а түгүл улуттук жазмабыздын төл башы аталып жүргөн “Эркин-Тоо” гезити да диалектилик өзгөчөлүктөрдү чагылдырган оозеки тилдик формада жарык көрдү. Абал ошондой болчу. Китепти ким жазса, гезитке макаланы ким жазса, ал гезитти чыгарууга кимдер аралашса, ошолордун тили, ошолордун диалектиси,

ошолордун говору ошол китептин, ошол гезиттин тили болду. Практикалык муктаждык илимий муктаждыктан алда канча күчтүү, алда канча зарыл болчу, илимий жагын карайлы дегенге убакыт жок болчу. Жанагы “кыргыз адабий тили түндүк диалектинин базасында түзүлгөн”, - деген туура эмес пикирдин төркүнү ошол кездеги тилдик кырдаал менен түшүндүрүлөт, буга маани бербеген, ошол кездеги кыргыз коомундагы жагдай-шартты билбеген, түшүнбөгөн же билгиси, түшүнгүсү келбегендер гана ушундай ой-пикир айтышы мүмкүн. Анткени Фрунзе шаарынын саясий-маданий, социалдык-экономикалык борбор катары түндүктө жайгашышы, чыгармачыл, илимий, маданий, саясий интеллигенция өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнүн түндүктөн болушу жана алардын борбордо иштеши, тилдик курулушка, маданий курулушка алардын көп аралашуусу кыргыз адабий тилинин да диалектилик негизин формалдуу аныктоого өзүнүн түздөн-түз таасирин тийгизбей койгон эмес. Бирок ошол эле түндүк диалектиси деп аткан тил түштүк-батыш, түштүк-чыгыш диалектилери менен бирдей, айырмасы жокко эсе, чоң эмес экендиги да белгилүү. Түндүк диалектиси деген тилдеги баардык элемент-бирдиктер калган эки диалектиде тең бар, алар үчүн орток, фонетикалык жактан түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү Э тыбыш гана айырмачылык туудурбаса, калган баардык тыбыштарда кенедей да өзгөчөлүк билинбейт. Бул тыбыш түштүк-чыгыш диалектисинде нукура кыргыз урууларына тиешелүү тыбыш эмес, ал тарыхый шартка жараша өзүбектер менен жанаша аралаш жашаганда колдонулган сөздөр менен пайда болгон чет тилдин тыбышы, бул тыбыш түндүк диалектиде да такыр учурабайт. Бул тыбыш колдонулуп айтылган түштүк-чыгыш диалектисиндеги сөздөрдүн көбү нукура кыргыз сөздөрү эмес, башка тилден оошуп келген сөздөр. Ошондуктан Б.М.Юнусалиев агай кыргыз диалектилерин түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалект деп үч чоң топко бөлөт. Мында “түштүк кыргыз говорлорунун жалаң гана тыбыштык жагынан эмес, грамматикалык жана лексикалык жагынан да өзара принципалдуу айырмаларга ээ болгондуктан, алар түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш деген эки диалектиге бөлүнөт... Түштүк-чыгыш диалектиси грамматикалык жагынан түндүк

диалектиге көбүрөөк жакындашса, тыбыштык жана сөздүк жагынан түштүк-батыш диалектиге көбүрөөк окшошот”, - деп түштүк диалектисин экиге бөлүп көрсөтөт (Б.М.Юнусалиев, 1971; 90-б.).

“Тыбыштык жагынан” дегенде, албетте, окумуштуу палаталдуу кыска уччул **Ә** жана анын созулма **ӘӘ** тыбышы жөнүндө айтып жатат. Бул тыбыш түштүк-чыгыш диалектисинин айрым жерлеринде, өзүбектерге жакын отурукташкан аймакта, түштүк-батыш диалектисинин баардык жеринде жолугат. Бул тыбыш нукура (исконно) ичкиликтердин тыбышы экендигинде шек жок, ал аймактык эмес, этностук белги, ал эми түштүк-чыгыш диалектисинде ал аймактык гана өздөштүрүлгөн, башка тилден оошуп кирген тыбыш экендигин эстен чыгарбашыбыз керек. Башка элден өздөштүрүлгөн тыбыштарды эмне үчүн өзүбүздүн төл тыбыш деп айтышыбыз керек. Бүгүнкү күндө мындай абал орустун **ц, щ, в** тыбыштарын да кошуп кыргыз тилинде 39 тыбыш бар деп айтып да, жазып да жүргөндүгүбүздөй эле көрүнүш. Ким ишенет орустун жогорку үч тыбышын кыргыз тилинин тыбыштары дегенге? Бул – орус тилинин кыргыз тилине тийгизген “жагымдуу”, а чындыгында такыр жагымсыз таасири эмеспи...

Кыргыз диалектилери жөнүндөгү маселени кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп улуу окумуштуу, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү Касым Тыныстанов көтөргөн. Ал кыргыз тилинин диалектилерин аймактык принципке негиздеп, түштүк Кыргызстан, Талас, Чүй жана түндүк Кыргызстан деп төрткө бөлүштүргөн. Эгерде эрте кармалып, атылып кетпегенде бул пикирин лингвистикалык материалдар менен негиздеши мүмкүн эле. Бирок, тилекке каршы, айтылган пикир катары гана калып калды. Кыргыз диалектологдору бул пикирге кийин көңүл бурушкан эмес экен...

Мындан кийин кыргыз диалектилери жөнүндөгү маселени И. А. Батманов көтөргөн. Ал өзүнүн 1938-жылы жарык көргөн “Северные диалекты кыргызского языка” деген чакан эмгегинде кыргыз диалектилерин эки наречиеге бөлөт: түндүк Кыргызстандагы диалектилер түндүк наречиесине, түштүк Кыргызстандагы диалектилер түштүк наречиялерине

киргизилет. Түндүк диалектилерге тиешелүү маселелер боюнча И. А. Батмановдун түшүндүрмөлөрүнүн калпыстыгын Б. М. Юнусалиев агай конкреттүү мисалдар менен ачып көрсөтөт. Ушундай эле калпыстыкты түштүк диалектилери боюнча да кетиргендигин белгилеп, аларды да конкреттүү мисалдар менен белгилейт (Б.М.Юнусалиев, 1985).

Кыргыз диалектилери жөнүндө материалдар топтоло да, териштириле да элек экендигине карабай, 1940-жылы жарык көргөн “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” башсөзүндө К.К.Юдахин өзүнүн пикирин билдирет. Ал диалектилердин түндүк тобу, диалектилердин түштүк тобу деп кыргыз тилинин диалектилерин да экиге бөлүштүрүп, алардагы тыбыштык өзгөчөлүктүн экиден типтерин көрсөткөн: түндүк диалектисиндеги **н** тыбышынын сөз башында бирде кошулуп, бирде түшүрүлүп айтылышы; **с-з** тыбыштарынын колдонулушу. Ал эми түштүк диалектилери боюнча уччул ичке **Ә** тыбышы жана кош эринчил **W** дифтонгунун бар экендигин белгилеген. Талас диалектиси түштүк топко киргизилген. Ачык айтыш керек, бул пикирлер эки окумуштуунун диалектологиялык материалдар жыйнала электе айткан, алар жеткиликтүү деңгээлде изилдене электе айткан алгачкы байкоолору болгондуктан, көптөгөн мүчүлүштүктөргө жол берилген. Алардын айткандарынын көбү кийин факт-материалдар аркылуу бекемделген эмес, четке кагылгандыгы белгилүү.

Кыргыз диалектилери боюнча материал жыйноо, аларды тереңирээк изилдөө 1950-жылдардан кийин атайын мерчемделген мүнөздө жүргүзүлө баштайт. Бир нече кандидаттык диссертациялар корголуп, илимий монографиялар жарыкка чыгат. Ж.М.Муканбаев кыргыз диалектилерин эки чоң топко бөлөт да, аларды “ичкилик” диалектиси жана “тышкылык” диалектиси деп атайт. Ичкилик диалектисине автор уччул ичке **Ә** тыбышынын, эрин-эринчил **W** дифтонгунун, грамматикалык айрым бир формасындагы өзгөрүүлөр катталган говорлорду киргизип, калган говорлордун баардыгын тышкылык диалектисине кошкон (Ж.Муканбаев. Мугалимдер газетасы. 1957, 24-январь). Кыргыз диалектилерин эки топко бөлүп кароо Э. Абдулдаевдин эмгегинде да берилет: Түндүк диалектиси,

Түштүк диалектиси. Түштүк диалектисин үч говорго, ал эми түндүк диалектисин төрт говорго бөлүштүрөт (Э.Абдулдаев, 1966). Бул изилдөөчү И.А.Батмановдун жетекчилиги менен иш жасаган изилдөөчү катары анын пикирине каршы чыккан эмес, чыга да алмак эмес.

Кыргыз тилинин диалектилерин терең изилдөө, аны кыргыз элинин коомдук тарыхый өнүгүү жолу менен бекем карым-катышта аныктоо Б.М.Юнусалиев агайдын көп жылдык илимий изилдөө ишмердиги менен байланышат. Диалектологиялык факт-материалдардын чогултулушу, ал факт-материалдардын илимий жактан терең, негиздүү жана далилдүү талданылышы окумуштуунун “Кыргыз диалектологиясы” деген аталышта көзү өтүп кеткенден кийин 1971-жылы жарык көргөн фундаменталдык эмгегинде чагылдырылган. Бул эмгекте кыргыз тили коомдук-тарыхый шарттар менен тыгыз карым-катышта өнүгүп келгендиги, анын диалектилеринин жаралышы бирде аралашып, бирде ажырап, бирде бир аймакта, бирде ар кайсы аймакта жашаган кыргыз урууларынын биримдиги аркылуу мүнөздөлөөрү тарыхый принциптин жоболоруна таянуу аркылуу илимий негизде чечмеленген. Кыргыз тилинин диалектилери алардагы фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык орток белгилерге жана айырмачылыктарга ылайык чоң үч топко жиктелээри: түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилери, бирок мындай бөлүнүшкө карабай кыргыз тилинин диалектилеринде жалпы элдик белгилер өтө басымдуулук кылаары, диалектилер өзара өтө жакын аралашкандыгы далилдүү көрсөтүлөт. Бүгүнкү күндө түштүк диалектиси катары каралып жүргөн түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилери да тыбыштык, грамматикалык жана лексикалык жактан да бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ экендигин, ошондуктан аларды өзара жиктеп кароо зарылдыгын диалектилик факт-материалдар далилдеп тургандыгын ачып көрсөтөт.

Кыргыз тилинин диалектилерин минтип үчкө бөлүп кароо таза лингвистикалык факторлорго негизделген. Биринчи планга ошол диалектилердеги таза тилдик фактылар көтөрүлгөн. Ал

эми ошол тилдик фактылардын ошондой болуп калуу себептери тилдик эмес, коомдук-социалдык тарыхый жагдай-шарт аркылуу тескелээри, түшүндүрүлөөрү анык...

Арийне, Б.М.Юнусалиев агайдын бул эмгеги – диалектологиялык атайын изилдөө катары 1971-жылы жарык көрдү, демек, К.К.Юдахин, И.А.Батманов, М.Мукамбаев, Э.Абдулдаев ж.б. изилдөөлөрүнө караганда жаңы эмгек, түндүк, түштүк жергесин өзү кыдырып жүрүп жыйнаган материалдарынан жана кийинки изилдөөлөргө негизделип жазылган эмгек. Кыргыз диалектилери бул эмгекте, жогорто көрсөтүлгөндөй, үчкө жиктелип берилип жатат. Анда эмне себептен биз бүгүнкү күнгө чейин эле кыргыз диалектилерин бир кездерде туура эмес бөлүштүргөн К.К.Юдахин, И. А.Батманов менен Э.Абдулдаевдин элди да, тилди да Түштүк жана Түндүк деп экиге бөлгөнүн мектеп грамматикасынан баштап жогорку окуу жайлар үчүн түзүлгөн эмгектердин баардыгына киргизип келатабыз?.. Таза лингвистикалык жактан Талас говору Түндүк диалектиге караганда Түштүк диалектинин говорлоруна жакын, ошол эле учурда түштүк-чыгыш диалектиси, нукура кыргыз тилинин материалдарына таянсак, түндүк диалектиге жакын, түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилери өзара бири-биринен айырмалуу өзгөчөлүктөгө да ээ экендиги ачык белгилүү.

Кыргыз тилинин диалектилери жөнүндө айтканда, албетте, ошол диалектилерди бири-биринен айырмалап ажыратып, кайра аларды бири-бирине бириктирип жакындатып турган негизги белгилер – бул фонетикалык, лексикалык жана айрым бир грамматикалык типтүү белгилер. Кыргыз тилинин аталган үч диалектисиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөр кайсылар? Биз алардын баарын көрсөтүп отурбайбыз, типтүү деген гана эки-үч фонетикалык, эки-үч грамматикалык айырмачылыкты Б.М.Юнусалиев агайдын эмгегине таянып көрсөткөн жетиштүү болот деп эсептейбиз. Андан калса, булар диалектологиялык изилдөөлөрдө кеңири берилген, такталган лингвистикалык материалдардан, ошондуктан алардын баарын бул жерде берүүнүн зарылдыгы жок.

Тыбыштар боюнча:

1. Түндүк диалектиде 8 кыска, 6 созулма үндүү тыбыш бар. Булар үч диалектиге тең бирдей тараган;

2. Түштүк-чыгыш диалектисинин өзүбектер менен чектешкен айрым жерлеринде ушул 8 кыска, 6 созулма үндүү тыбышка кошумча палаталдуу уччул кыска Ө жана ошонун эле созулма ӨӨ варианты кездешет. Бул тыбыш түштүк-чыгыш диалектисинин баардык говоруна бирдей тараган эмес;

3. Түштүк-батыш диалектисинде да 8 кыска, 6 созулма үндүү тыбышка кошумча палаталдуу уччул кыска Ө жана ошонун эле созулма ӨӨ варианты кездешет. Бул тыбыштар ушул түштүк-батыш диалектисинин – ичкилик диалектисинин баардык говоруна мүнөздүү нукура диалектилик өзгөчөлүк. Демек, фонетикалык жактан 8 кыска, 6 созулма үндүү тыбыш кыргыз тилинин үч диалектисине бирдей мүнөздүү, ал эми палаталдуу уччул, кыска Ө жана анын созулма ӨӨ варианты таза диалектилик белги катары колдонулат. Ошондуктан ал кыргыз улуттук адабий тилдик норманын элементи боло албайт. Улуттук адабий тилдик элемент болуш үчүн кыргыз тилинде сүйлөгөн жалпы элдин тилинде колдонулушу керек, баардык диалект, говорлорго бирдей мүнөздүү болушу зарыл.

Эринчил дифтонгулар боюнча:

1. Булар түндүк диалектисинин бир гана Талас говорунда бар, калган говорлордо жок;

2. Түштүк-чыгыш диалектисинин түндүк-батыш говорунда гана бар, калган говорлордо жок;

3. Түштүк-батыш диалектисинде бар: сув, тов, күв, күйөв.

З жана С тыбыштарынын айтылышы боюнча:

1. Түндүк диалектисинде аталган тыбыштар фонемалык касиетке ээ. Бирок кээде З чылдык байкалат (Ысык-Көл говору), с менен з алмаштырылып айтылган фактылар да учурайт (Нарын, Талас, Чүй говорлору); бирок анда булар фонемалык касиетке ээ эмес, жөн гана айтылыш катары кездешет, сым – зым;

2. Түштүк-чыгыш диалектисинде аталган тыбыштар фонемалык касиетке ээ. Бирок түндүк-батыш говорунда с менен

з алмаштырылып айтылган фактылар да учурайт, бирок анда булар фонемалык касиетке ээ эмес;

3. Түштүк-батыш диалектисинде аталган тыбыштар фонемалык касиетке ээ, алмаштырылбай айтылат.

б жана п тыбыштарынын айтылышына байланыштуу:

1. Түндүк диалектисинде эрин-эринчил **б** тыбышы сөз башында көбүрөөк колдонулат, кээде **б-п** тыбыштары аралаш колдонулат, бирок экөө тең фонемалык касиетин сакташат;

2. Түштүк-чыгыш диалектисинде сөз башында каткалаң **п** тыбышы мүнөздүү;

3. Түштүк-батыш диалектисинде каткалаң **п** тыбышынын сөз башында колдонулушу мүнөздүү.

Грамматикалык айрым бир формалар боюнча:

1. Түндүк диалектисинде грамматикалык формалардын баардыгы тең эле адабий тилдик формага шайкеш келет. Талас говорунда гана отур, тур, жат, жүр көмөкчү этиштерине -ыр, -ыры, мүчөлөрү же алардын кыскарган формасы кошулуп айтылат: отур+у; тур+у; жат+ыры; жүр+ү; жат+ыр; жүр+үр;

2. Түштүк-чыгыш диалектисинде -ың формасы 2-жактын сылык түрү катары колдонулат: ал+ың; кел+иң; жамдама сан атоочту уюштурууда -та мүчөсү колдонулат: экита, бешта; көмөкчүл отур, тур, жүр, жат этиштерине -ыр, -ыры мүчөлөрү уланат.

3. Түштүк-батыш диалектисинде -лар мүчөсү калган эки диалектиден айырмаланып, этиш сөздөргө уланат: айттылар (айтышты), айтышаттар (айтышат), айтышыптырлар (айтышып-тыр), айтышсалар (айтышса); 3-жактын таандык мүчөсүнөн кийин жөндөмөлөрдө айрым бир өзгөчөлүктөр жаралат: баласы+га, баласы+ны, баласы+да, баласы+дан, энеси+ге, энеси+де; -ың формасы 2-жактын сылык түрү катары колдонулат: ичиң, алың, барың; жамдама сан атоочто -та мүчөсүнүн колдонулушу: эки+та, беш+та, ж.б; кээ бир этиш сөздөрдө **л** тыбышынын түшүрүлүп айтылышы: бовойт, кебейт, кеген ж.б.

Арийне, кыргыз диалектилерин экиге гана бөлгөндөгү классификациянын элге кеңири тарап кетиши, менимче, төмөн-

күдөй таза лингвистикалык эмес, “кыргызчылык” менталитеттин негизинде болгондой сезилет: биринчиден, кыргыз тилинин диалектилерин экиге бөлүштүрүүнү биринчи жолу 1938-жылы И.А.Батманов жасаган, 1940-жылы минтип бөлүштүрүүнү К.К.Юдахин улантат. Ж.Муканбаев да, Э.Абдулдаев дагы чоң окумуштуу катары эсептелип калган тиги экөөнүн оюн улантат, экөөнүн тең устаттары ушул экөө болгон. Бирок Ж.Муканбаев бул үчөөнөн айырмаланып Талас говору менен ичкилик говорун “ичкилик” диалектиси деп, калганын “тышкылык” диалектиси деп атап атпайбы, демек, маселе бар экендигин өз туюк сезиминде билген. Ал эми Э.Абдулдаев тиги эки окумуштуунун айтканын толук кабыл алат; экинчиден, 1938-жылы “кызыл террордон” кийин Батманов да, Юдахин да Кыргызстандагы “ооздорунун жели тышка чыга электе оюндагылары аткарылып турган”, биздин жергиктүү тилчи-изилдөөчүлөрүбүз үчүн чоң абройлуу окумуштуулар эле. Алардын айткандары айткандай, дегендери дегендей ишке ашып турган. Буга удаа эле кирилл графикасына негизделген орус алфавитине өтүү, ал алфавиттин курамы, андагы тамгалар да Б.М.Юнусалиев агайдын ой-сунуштары таптакыр эле эске алынбай, ушул эки окумуштуунун айтканындай түзүлүп кабыл алынышы да, булардын айткандары ар дайым туура болот деген пикирди жараткан. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин эки гана диалектиси бар деген көзкараш официалдуу акыркы түшүнүк катары кабылданып, ал мектеп окуулуктарына да, жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн эмгектерге да кирип, китептен китепке көчүп келе жатат. Бул маселеге кийин бир дагы диалектолог кайрылышпады. Б.М.Юнусалиев агай официалдуу бийлик тарабынан улутчул аталып, иштен алынып, кадыр-баркына кичине доо кетип калгандыктан жана эрте көзү өтүп кеткендиктен, ал окумуштуунун туура айткан пикирин кыргыз диалектологдору да, тилчилери да андан ары улантыша алган жок, бул маселеге атайын кайрылышпады. Диалектология боюнча иштеп жүргөн айрым бирлери “көзү тирүү таасирдүүлөрдүн” жетегинен чыга албай жүрүп, 1938-жылдан бери айтылып келаткан пикирди кургак кайталай беришти. Ал эми кыргыздын биз өңдүү кийинки тилчилери буга “баш

оорутпай”, ар кимибиз өзүбүздүн тар ишибиз менен алектенип келебиз...

Эгерде бул маселени факт-материалдардын негизинде карай турган болсок, кыргыз тилинин үч диалектиге бөлүнүп каралышы, диалектилик өзгөчөлүктү көрсөтүүчү негизги тилдик белгилердин такталышы боюнча академик Б.М.Юнусалиев агайдын “Кыргыз диалектологиясы” эмгегинде айтылган ойлор туура пикир катары кабыл алынышы керек. Кыргыз тили түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш деген үч диалектиден турат, булардын ар биринин диалект түзүүчү лингвистикалык дифференциалдык да, интегралдык да белгилери ачык, так белгилүү. Ушул үч диалектини бириктирип турган жалпы элдик орток белгилер кыргыз адабий тилинин жаралышына база, негиз болду. Анткени кыргыз тилинин коомдук-тарыхый өнүгүшүндөгү социалингвистикалык кырдаал кыргыз тилинин диалектилеринин өтө жакындыгын, алардагы ажыратуучу белгилерге караганда, аларда бириктирүүчү орток белгилердин көп экендигин көрсөтүп турат. Буга, өйдө жакта айтылгандай, экстралингвистикалык көп факторлор таасир эткен...

Албетте, XVI кылымдарда жарала баштаган кыргыз оозеки адабий тилинин кыргыз улуттук адабий тил катары 100 жылдан бери колдонулуп келе жатышы, улуттук доордо ага аң-сезимдүү, акыл эстүү таасир этүүнүн жана норманы нормалаштыруунун, нормалашкан элементтерди кодификациялоонун натыйжасында жогорку диалектилик өзгөчөлүктөр айрым бир өкүлдөрдүн эле оозеки кептеринде жолукпаса, алардын дээрлик көбү нивелировкаланып, улуттук адабий тилдик элемент катары колдонууга өтүүнү башынан кечирип жатат.

§7. Адабий тил жана анын белгилери

Арийне, жалпы тил илиминде болсун, мейли жеке тил илиминде болсун “адабий тил”, “элдик тил”, “улуттук тил”, “оозеки тил”, “жазма тил” деген сыяктуу терминдик атоолор кеңири учурап, булардын атоо предметтери, өзара карым-катыш, байланыштары, айырмачылыктары, окшоштугу, ички маңыз-мазмуну жөнүндө так пикирлер али да болсо ачык көрсөтүлбөгөн.

Ал эми кыргыз тил илиминде бул маселелер өзара жиктелип аныкталмак турсун маселе катары коюла да элек. А түгүл “адабий тил” дегендин өзү эмне, ал кандай белги-касиеттерге ээ, анын калган “тилдер” менен карым-катышы кандай деген маселелер жөнүндө кеп-сөз боло элек. Ал эми адабий тилдин негизи, анын жаралышында, түзүлүшүндө таянган базасы жөнүндө Т.К.Акматов, А.Б.Биялиев үзүл-кесил пикирлерди айтышканы менен, ал маселелер да окумуштуулардын атайын көңүл буруусуна арзый электиги көрүнөт. Бул аталган маселелердин актуалдуу эместигинен эмес, жөн гана кыргыз тили боюнча изилдөөчү-окумуштуулардын бул маселеге “колдорунун жете электигинен” болсо керек...

Кандай гана адабий тил болбосун, анын дифференциалдык өзүнө төп белгилерин аныктоодо, сөзсүз түрдө, адабий тилдин тарыхый-социалдык жана лингвистикалык категория экендигин көңүл чордонунда кармоо зарыл.

Арийне, кандай гана илимий адабияттарды карабайлы, «адабий тил» деген түшүнүккө “тилдин иштетилген формасы” деген белги-аныктама айтылат, б.а. жалпы элдик чийки тилдин сөз устаттары, сөз чеберлери, акын-жазуучулар тарабынан иштетилген эң жогорку формасы адабий тил деп аталат (В.В.Виноградов, 1967; Вопросы формирования раз. нац. яз., 1960; Ф.П.Филин, 1967). “Иштетилген эң жогорку формасы” деген аныктама ошол тилдин жалпы байлыгынан, андагы жалпы мүмкүнчүлүктөн белгилүү бир сапаттык, функционалдык критерий, принциптердин негизинде тилдик тигил же бул каражат-бирдиктерди иргеп-ылгап, тандап-тескеп колдонуу жана аларды белгилүү бир тартипте регламенттөө менен байланышта болоорун көрсөтөт, б.а. адабий тил – аймактык, этностук говорлор, ар кандай интердиалектилер, сүйлөшүү койнэлери сыяктуу тилдин жашоосунун, колдонулушунун бир формасы, бирок, жогорто айтылгандай, иштетилген жана регламенттелген, нормалаштырылган, кодификацияланган эң жогорку формасы. Ошондуктан адабий тилдин дифференциалдык белгилери, эң алды, тилдин жашоо формаларынын системасында ээлеген оорду, позициясы аркылуу аныкталса, экинчиден, ошол формаларга, ошол “тилдерге” карама-каршы коюлушу жана алардан

өзгөчөлөнгөн айырмачылыктары аркылуу аныкталат. Ошол эле учурда тил “иштетилген форма” – “иштетилбеген форма”, “тандап-тескеп колдонуу», “тандап-тескебей эле колдонуу” менен эле катар алардын колдонулуу законченемдүүлүктөрү, колдонулуш тармактары, тилдин социалдык жиктелүү формаларынын каражаттарынын колдонулуу өзгөчөлүктөрү боюнча да бири-биринен айырмаланышат. Алсак, бир эле тил жагдай-шартка, учур-талапка, коомдук турмуштун тигил же бул тармагына, стилдик жиктелүүгө (көркөм, илимий, иш кагаздар, мамлекеттик башкаруу, сот өндүрүшү, кадыресе турмуш-тиричиликте, илимде, техникада ж.б.у.с. тармактарда) жараша тилдик каражаттарды иргеп колдонот.

Албетте, адабий тилдин иштетилгендигинин, тилдик каражаттарды тандап-тескөөнүн, регламенттөөнүн, нормалаштыруунун жана кодификациянын катуулугу, милдеттүүлүгү, өлчөмү (степень) ар бир адабий тилде ар башкача болушу ыктымал. Ошол эле учурда бир эле адабий тилдин тарыхында жогорку маселелер ар бир конкреттүү учурга, конкреттүү шартка жараша ар кандай деңгээлде боло берээрин адабий тилдин өнүгүү абалы ачык көрсөтөт. Маселен, тилдик курулуштун алгачкы жылдарында, б.а. 20-40-жылдарга чейинки аралыкта кыргыз адабий тилинин иштетилиши, тигил же бул тилдик фактыны иргеп-ылгап, тандап-тескеп колдонуу, адабий норманын регламенттөөчү күчү анчалык жогорку деңгээлде боло бербеген, кептеги бирдик, каражаттар, бир эле, бирдей эле сөздөр, тизмектер, катар жарыша колдонула берген. Варианттар эркин колдонулуп келген. Тилдик каражаттардын варианттуулугуна анча деле көңүл бурулбаган. Ал эми 50-90-жылдар аралыгында кыргыз адабий нормасынын регламенттөөчү, кодификациялоочу күчүнүн өтө жогору болгондугу, кыргыз адабий тилинин калыптануу процессиндеги тилдин иштетилгендиги (обработанность), тилдик каражат-бирдиктерди тандап-тескеп, иргеп-ылган колдонуунун (отбор) күчтүүлүгү, тигиниси адабий нормага ылайыктуу, мунусу адабий нормага жатпайт деп аныктап, ошол фактыны лингвистикалык жактан кодификациялоого аракеттенүүнүн артышы ачык байкалат. Өткөн кылымдын 90-жылдарынан

кийинки коомдогу либералдык саясаттын күчөшү, коомдогу кайра куруу, кийинки учурдагы либералдык демократизация процесси жашоо-турмушту эле өзгөртпөстөн, салттык баалуулуктарга, дөөлөттөргө болгон көзкарашты такыр өзгөртүп, адам рухундагы түшүнүк-туюмдардын багытын өзгөрттү. Ошону менен эле бирге тилди, тил колдонууну да либералдаштырып, демократиянын ээ-жаа бербеген алагачма процесстери тилди да, тилдик каражат-бирдиктерди колдонууну да өз нугунан адаштырып, адабий норманын регламенттөөчү күчүн, кодификациялоо мүмкүнчүлүгүн басаңдатты. Бүгүнкү күндө кыргыз адабий нормасынын нормалаштыруу, регламенттөөчү, кодификациялоочу мүмкүнчүлүгү, ачык эле айтышыбыз керек, азайып, адабий тилди колдонууда, анын адабий тилдик нормасын аныктоодо өтө чаржайыттуулук күчөп, тилибиз либерализмдин туткунунда калууда. Демек, ушундан көрүнгөндөй, 1920-жылдан 1990-жылдарга чейинки 70 жылдык мезгил өлчөмүндө кыргыз тилибиз адабий тил катары, тарыхый категория катары “бир эле тилдин тарыхында кездеше турган ар түрдүү мезгилдерди” башынан кечирди, б.а. кыргыз адабий тили, биздин көзкараш боюнча, 70 жылдык тарыхында иштетилгендик, иргеп-ылгап, тандап-тескеп колдонгондук, регламенттелгендик, нормалаштыргандык, кодификациялангандык боюнча үч мезгилди башынан кечирди. Ушундан улам “адабий тил” деген түшүнүктүн жалпы мааниси адабий тилдин жаралышынын, өнүгүшүнүн, калыптануу процессинин жана колдонулуш, милдет аткарыш мүмкүнчүлүгүнүн конкреттүү тарыхый шартына, тарыхый кырдаалына жараша аныкталышы зарыл. Ошондуктан адабий тил конкреттүү кубулуш катары тарыхый категория деп эсептелет.

“Адабий тил” термининин тилдин иштетилген, иргелген, регламенттелген, кодификацияланган формасы катары аныкталышы өтө кеңири тараган термин катары, негизинен, советтик тил илиминде (литературный язык), француз тил илиминде (*langue litteraire*), Италия лингвистикалык мектебинде (*lingua litteraria*) кеңири колдонулат. Бирок ушул түшүнүккө карата “адабий тил” деген терминден башка дагы терминдик атоолор колдонулуп жүргөнү илимде арбын кездешет. Алсак,

англис тилдүү салттагы тил илиминде «адабий тил» деген терминдин оордуна “тилдик стандарт же стандарттуу тил” деген термин көбүрөөк колдонулса, кийинки мезгилдерде бул термин славистикада, өзгөчө чех окумуштууларынын эмгектеринде да кеңири колдонула баштады (B. Havranek, 1967). Ушул эле мааниде немец тилинде *Schriftsprache*, *Hochsprache* “жазма тил” деген термин колдонулса, кийинчерээк *Gemeinsprache*, *Einheitssprache* “жалпы тил”, “бирдиктүү тил” деген терминдер да колдонулуп жүргөнү окумуштуулар тарабынан белгиленүүдө. Ал эми адабий тил, анын нормасы, тилдин функционалдык жиктелиши боюнча жалпы тил илиминде өзгөчө орунда турган функционалдык лингвистикалык мектебинин өкүлдөрү да адабий тил деген түшүнүктү жазуу менен байланыштырышып, “*spisovny yazyk*” (жазма тил) деп аташса, поляк окумуштуулары “*yezuk kulturny*”- маданияттуу тил деп белгилешет (Общ. язык., 1970). Демек, мындан көрүнгөндөй, биз “адабий тил” деп колдонуп жүргөн түшүнүк тил илиминин тигил же бул традициясында “стандарттуу тил”, “жазма тил”, “жалпы тил”, “бирдиктүү тил”, “маданияттуу тил” деген сымал терминдик атоолор аркылуу берилип жүрөт.

Бир эле түшүнүктүн бул өңдүү ар кыл аталышта берилип, бирдиктүү бир терминдик атоого ээ боло электиги, биздин оюбузча, ошол предметтин, б.а. адабий тил деген тарыхый лингвистикалык категориянын, өзүнүн ички маңыз-мазмуну, табыйаты менен байланышкан тарыхый өзгөрүлмөлүүлүгү, социалдык шартталгандагы жана лингвистикалык көп кырдуу, көп пландуулугу менен түшүндүрүлүшү ыктымал. Анткени тил адабий тилдик мүнөзгө качан жетет, качан адабий тил пайда болот, ал кантип өнүгөт, анын калыптануу процесси кандай коомдук-социалдык, саясий кырдаал-шарт, жагдай менен шартталат деген сымал экстралингвистикалык факторлор аркылуу да аныкталаары белгилүү.

Ар бир элдин, өлкөнүн, улуттун адабий тили ошол элдин, ошол улуттун, ошол өлкөнүн тарыхый өнүгүү жолу, андагы коомдук факторлор менен түздөн-түз байланышкан. Алсак, кыргыз адабий тилинин жаралышы, өнүгүшү өзү менен эле тектеш казак, өзүбек адабий тиддеринин жаралышынан

кескин айырмаланат. Анткени ушул тектеш үч элдин коомдук турмушундагы кырдаал, жагдай-шарт, таза интралингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлор ар башка, ар кыл мүнөздө болгон. Тил коомдук-социалдык кубулуш катары андай шарт-кырдаалга, факторлорго, сөзсүз түрдө, кирептер болуу менен, алар тилге өз таасирлерин тийгизет, ошого жараша тил өнүгөт, калыптанат.

Албетте, адбий тил деген түшүнүктүн эквиваленти, анын маңыз-мазмунун чагылдыруучу варианты катары колдонулган жогорку терминдик атоолордун ар биринин өз-өзүнчө мүчүлүш жактары, толук эместик, бир жактуулук мүнөздөрү бар экени шексиз. Алсак, “стандарттуу тил” деген терминде тилдин көркөм кудурет-күчүн көңүлгө албаган, супсактык, жасалмалуулук ачыктан-ачык эле сезилип турса, “жазма тил” дегенде адабий тилдин оозеки жашоо формасы жөнүндө кеп-сөз болбой, бир жактуулук ачык көрүнүп турат. Ал эми “жалпы тил”, “бирдиктүү тил” дегендер жөнүндө кеп кылуунун деле анча зарылчылыгы жок. Анткени алар предметтин маани-маңызын толук ачпайт. “Маданияттуу тил” деген түшүнүк деле ушулар сыяктуу.

Биздин жеке түшүнүгүбүздө «адабий тил» деген термин – жогоруларга салыштырганда объектинин маңыз-маанисин, функционалдык мүмкүнчүлүгүн так жана толук ачып берүүгө жарамдуу түшүнүк. Бирок ошондой болсо да, “адабий тил” деген терминдин белгилүү деңгээлде кош маанилүү болуп калганын, эки түшүнүктү туюнтуп жатканын белгилөөгө болот. Советтик тил илиминде бул термин, бир жагынан, көркөм адабияттын тили деген маани туюнткансып турса, экинчи жагынан, тилдин иштетилген (обработанная) жана иргелген (отборная) формасы катары аныкталып жүрөт. Чын-чынына келгенде бул эки түшүнүк бири-бирине далма-дал келе бербейт. Анткени «адабий тил», бир жагынан, “көркөм адабияттын тилине” караганда алда кача кеңири түшүнүк. Себеби адабий тилге көркөм адабияттын тили гана жатпайт, ага публицистиканын тили да, илимдин тили да, мамлекеттик башкаруу, аткаруунун тили да, иш кагаздарынын тили да, оозеки сүйлөө тили да, жазуу тили да кирет. Экинчи жагынан, “адабий тил” “көркөм адабияттын тилине” караганда тар түшүнүк, себеби көркөм

адабияттын тилине адабий тилдик каражат-бирдиктер менен эле катар аймактык, этностук, диалектилик элементтер, говордук каражаттар, вульгаризмдер, жаргонизмдер, интердиалектилик өзгөчөлүктөргө ээ каражаттар да мүнөздүү. Демек, сыртынан караганда “адабий тил” деген түшүнүк эки жактуу маани берип тургансыганы менен, ал көркөм адабияттын тили деген түшүнүккө эч дал келбейт. Андан, бир жагынан, кеңири түшүнүк катары, экинчи жагынан, андан тар түшүнүк катары кескин айырмаланат.

Арийне, “адабий тил” деген түшүнүктү кээде кыргыз тилчилеринин айрымдары жазма менен байланыштырып жүрүшөт. Мындай пикирди өз учурунда белгилүү объективдүү себептерден – мажбурлоодон улам Б.М.Юнусалиев агай айткан экен. Ал кыргыз адабий тили Улуу Октябрь революциясынан кийин гана жазуунун жаралышы менен пайда болду десе (Б.М.Юнусалиев, 1959), кийин окумуштуу Б.Ө.Орузбаева “киргизский язык до Великой Октябрьской социалистической революции функционировал в кыргызском обществе как средство общения в устной форме.

Фактически кыргызский литературный язык (в своей письменной форме) сложился лишь после Октябрьской революции” (Б.Ө.Орузбаева, 1967) деп белгилейт. Ал эми А. Биялиев андан да ары кетип, кыргыз адабий тилинин жаралышын төмөнкүчө мүнөздөйт: “Баардык элдердин адабий тилинин өнүгүшү сыяктуу эле кыргыз адабий тили Совет доорунда жазма аркылуу пайда болгондугу талашсыз чындык... адабий тилибиз байыркы кыргыз тилинин уландысы катарында Совет доорунда гана пайда болду...” “...Совет доорунда улуттук жазмабыздын пайда болушу жана туңгуч басма сөзүбүз – “Эркин Тоо” газетасынын 1924-жылы 7-ноябрда басылып чыгышы менен кыргыз адабий тили жана анын ар кыл (фонетикалык, грамматикалык, лексикалык) нормалары пайда болуп, элибизге таралышы менен анын нормалары калыптанып өнүгө баштаганы белгилүү (А.Биялиев, 2002, 30, 38-66.).”

Ушул жерде мен “адабий тил” деген терминге карата эмес, кыргыз адабий тилинин жаралышы жана анын жазма менен байланышы жөнүндө айтылган жогорку үч окумуштуунун

пикирине карата өз оюмду төмөнкүчө билдиргим келет. Кыргыз адабий тилинин жаралышы, өнүгүшү, жалпы элдик кыргыз тили менен болгон карым-катышы, кыргыз адабий тилинин диалектилик базасы сыяктуу илимий-теориялык маселелерди алгачкылардан болуп-академик Б.М.Юнусалиев көтөргөн. Гезит-журналдык макалаларын айтпаганда да, окумуштуунун жалпы союздук «Вопросы языкознания» деген теориялык журналдын 1955-жылы №2 санына жарыяланган макаласынан тартып, «Кыргызская лексикология», «Кыргыз диалектологиясы» деген фундаменталдык эмгектерине чейин кыргыз адабий тилинин проблемалары козголуп, илимий негизде туура чечмеленген. Бирок окумуштуунун кыргыз адабий тилин Октябрь революциясынан кийин жазуунун жаралышы менен байланышта караган пикирин мен жеке өзүмдүн көзкарашымда ошол мезгилдин саясий идеологиясына ыктап, аргасыздан ошентип айткан деп гана кабыл алам. Анткени Б.М.Юнусалиев таланттуу жана теориялык билими жогору окумуштуу катары адабий тилдин жаралыш мыйзам ченемин жакшы түшүнгөн, адабий тил, эң алды, оозеки формада жаралаарын, жашаарын ачык түшүнгөн. Өзгөчө элдик оозеки чыгармачылыгы өтө күчтүү өнүккөн, ал чыгармачылыктын тили улам-улам иштетилип, курчуп, бышып, такталып отуруп, өзүнүн эң жогорку чегине жеткендигин, кыргыз адабий тили оозеки формада XV кылымдан эле жарала баштагандыгын жакшы түшүнгөн. Анткени ошол мезгилде коомдук кырдаал кыргыз элинде элдик оозеки чыгармачылыктын аябай өнүгүшүнө, өзгөчө эпостук, эпопеялык көлөмдөгү чыгармалардын жаралышына себепкер болгон. Ал эми ошондой чыгармаларды таланттуу адамдар уламдан-улам кайталап айта берген жана тили курчуп, такшалып, калыптанып, иштетилип отурган. Андай тилдин адабий тил болоорун Б. М. Юнусалиев эң жакшы түшүнгөн. Тилекке каршы, улам-улам улутчул аталып, үй камагында 4 жыл отурган, кыргыз эли, кыргыз тили, «Манас» эпосу деп күйгөнү үчүн улам-улам ишинен алынып, ишсиз отурган окумуштуунун жүрөгү калып, аргасыздан адабий тилди совет бийлиги менен байланыштырып, официалдуу бийликтин саясий идеологиясына ыктап кароого мажбур болгондой элес калтырат. Кыргыз адабий тилин

жазуу менен гана байланышта кароо жана анын жаралышын Совет мезгили менен гана өлчөө, аны Октябрь революциясына алып барып байлоо 50-60-70-жылдардагы идеологиянын өзөгү болгондой. Октябрь революциясына чейин кыргыздын эч нерсеси болгон эмес, жазма-сызмасы да, маданияты да, адабий тили да, тарыхы да болбогон, кыргыздарга мунун баарын Октябрь революциясы жана «улуу орус эли», «старший браттар» берди деген вульгардык идеология өкүм сүргөн. Б.М.Юнусалиев түгүл бүтүндөй саясий, маданий, илимий интеллигенция ушундай көзкарашта жашаган.

Ал эми Б.Ө.Орузбаева да ушул көзкараштан кайта алган эмес. Бирок ал окумуштуу кыргыз жазма адабий тилинин, жогорто көрсөтүлгөндөй, кашаанын ичине алып болсо да, жаралышын гана Октябрь революциясы менен байланыштырып, маселенин түпкү чоо-жайын кичине кылтыйтууга аракеттенет, б.а. кыргыз адабий тилинин оозеки формасынын жаралышын Октябрь революциясына такабайт. Ал окумуштуунун көзкарашынын баалуулугу ушул жерде. Б.Ө.Орузбаева докторлук диссертациясын коргоп, монографиясын чыгарган 70-жылдары улуттук кызыкчылык жөнүндө мындан ашык, мындан артык айтууга эч мүмкүн эмес эле. Ал учур, айрым эмгектерде белгиленгендей, Кыргызстанда “экинчи эне тил” идеасы өкүм сүрүп турган усубалиевдик катаал мезгил болгон экен. Ошондуктан болсо керек, Б.Ө.Орузбаева да окумуштуу катары маселенин түп маңызын туура түшүнгөнү менен, ал мезгилдин көрсөтмөсүнүн алкагынан чыга албагандыгы ачык эле көрүнүп турат. Мен Б.Ө.Орузбаева эженин шакирти, “баласы” катары (мени “ай балам” деп койчу) көп баарлаштым. Бир жолу: “Эже, Сиз кыргыз адабий тилинин жаралышын чын эле Октябрь революциясы менен, жазуу менен байланыштырасызбы”, - деп сурап калдым. Эженин жообу: “Ай балам, саясат ошондой болгон, биз чоң империянын курамында жашап жатабыз. Фольклордук чыгармалардын тили иштетилген да, ал оозеки адабий тил да, жазма да болгон, бирок ал башка, жазмасы өнүккөн айрым элдердегидей жогорку деңгээлге көтөрүлө алган эмес. Элибиздин өнүгүшү Октябрь менен байланыштуу. Аны силер айтасыңар, биз

айтчуубузду айттык”, - деп “бурк” этип, башын чулгуп койгон жайы бар эле, ыраматылык эженин.

Арийне, кыргыз адабий тилинин жаралышына байланышкан жогорку ойлордун уландысын жана адабий тилдин жаралыш, өнүгүш мыйзамдарын жеткиликтүү түшүнө алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган көзкараш катары “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы» деген эмгекте айтылган пикирлерди белгилейм. Анда «... кыргыз адабий тили Совет доорунда жазма аркылуу пайда болгондугу талашсыз чындык...», «адабий тилибиз... совет доорунда гана пайда болду...» , «Совет доорунда улуттук жазмабыздын пайда болушу жана ... “Эркин Тоо” газетасынын 1924-жылы 7-ноябрда басылып чыгышы менен кыргыз адабий тили жана анын нормалары пайда болду...» деген таккесе ой айтылат.

Албетте, мен бул ой-пикирди терең талдоого албайын, бир гана айтаарым: биринчиден, бул жерде адабий тилдин жаралыш законченемдерин терең түшүнбөгөндүк жатса; экинчиден, адабий тил оозеки жана жазма деген эки формада жашаарын, эки формада колдонулаарын түшүнбөгөндүк жатат; үчүнчүдөн, кандай гана жазма адабий тил болбосун, анын жаралышы оозеки адабий тилге негизделээрин, жазма адабий тил оозеки адабий тилдин негизинде гана түзүлөөрүн, адабий тилдин бул эки формасынын ортосунда олуттуу айырмачылык, шай келбестик жок экендигин, жазма оозеки тилдин гана шарттуу көчүрмөсү экендигин, тил оозеки айтылганда гана тил болоорун түшүнбөгөндүк, ушуларды жетик билбегендик жатат; төртүнчүдөн, тилдин бир сапаттык деңгээлден экинчи бир сапаттык деңгээлге өтүшү революциялык жол менен эмес, эволюциялык жол менен, акырындап өнүгүү, өзгөрүү жолу менен болоорун аңдабагандык, сапаттык жаңы деңгээлдин элементтери мурдагы мезгил ичинде акырындык менен жаралып, даярдалып келээрин билбегендик жатат, б.а. “1924-жылдын 6-ноябрына чейин кыргыз адабий тили жок эле, биз 6-ноябрь кечинде адабий тилибиз жок жаттык эле, эртең менен 7-ноябрда ойгонсок эле “Эркин Тоо” гезити чыгып, кыргыз адабий тили пайда болуп калыптыр”.

Мына, жогорудагы ой-пикирдин түшүндүрмөсү... Адабий тил минтип жаралбайт. Тил дагы тирүү организм сыяктуу акырындык

менен тынымсыз кыймылда, өнүгүп-өзгөрүүдө болот да, белгилүү бир тарыхый, коомдук-социалдык жагдай-шартка жараша жаңы сапатка, сапаттык башка деңгээлге өтөт. Кыргыз адабий тили да ушундай эволюциялык жол аркылуу сапаттык деңгээлге чыкты, б.а. элдик оозеки адабият, фольклордук чыгармалар, “Манас” баш болгон эпикалык туундулардын, акындардын, чечендердин тилдери улам-улам иштетилип, өркүндөтүлүп, өнүгүп, курчуп, иргелип-ылгалып, тандалып-тескелип, стилдик жактан улам-улам өркүндөтүлүп отуруп кыргыз оозеки адабий тилинин жаралышын шарттады. Ушул оозеки адабий тилдин негизинде жана базасында 19-кылымдардагы жазмалар, каттар, колкитептер, акындардын чыгармалары (ошон үчүн жазгыч акындар дейбиз го) жазылып, улам-улам көчүрүлүп, иштетилип отуруп, жалпы элдик жазмабыздын жаралышына өбөлгө түздү. Ошол 1924-жылы 7-ноябрда чыккан “Эркин Тоо” гезитинин тили оозеки тилден эч айырмаланбайт жана оозеки тилдин гана көчүрмөсү, сөлөкөтү, сүрөтү экендиги эч талаш туудурбасын окуган ар бир киши ачык көрөт. “Эркин Тоо” гезити жазылган тил башка тил, ага чейинки оозеки тил башка тил эмес. Экөө тең эле – бир тил. Адабий тилди жазма менен гана байланыштыруу, менимче, бир жактуу жана туура эмес.

Албетте, биз да түшүнөбүз, улуттук жазманын жаралышы менен адабий тилибиз өзгөчө өнүгүүгө, өзгөчө стилдик түзүлүшкө, өркүндөөгө бет алды. Ошол эле учурда адабий тилибиздин өнүгүшү жазманын өнүгүшүнө таасирин тийгизди. Эки багытта бири-бирине таасир этүүчүлүк күчөдү. Ушул жагдай кыргыз тил илиминде кыргыз адабий тилге байланышттуу профессор Т.К.Ахматовдун жана профессор С.Ж.Мусаевдин эмгектеринде баса белгиленип, кыргыз адабий тилинин оозеки формасынын жаралышы XVI кылым менен, ал эми жазма формасынын жаралышы XIX кылым менен өлчөнүп жүрөт (Т.К. Ахматов, 2004; С.Ж.Мусаев, 2014).

Арийне, илимий адабияттарда кездешкен (жогорто көрсөттүк) атоолор “адабий тил” деген терминдин маңыз-мазмунун, көлөмүн ар түрдүүчө аныктап жүргөндүгү байкалат. Алар адабий тилди, жогорто белгиленгендей, көркөм адабияттын тили менен, стандарттык тил менен (я буду называть “литературным языком”

такой язык, который используется как стандарт” И.М.Стеблин-Каменский, 1968), жазма тил менен чаташтырып карайт да, “адабий тил” термининин маңыз-мазмунунун, атоо предметинин көлөмүн тарытып, аталган терминди адабий тилдин бир гана формасын, бир гана көрүнүшүн, анын тарыхый бир гана тибин атоо үчүн колдонууну сунушташат. Биз “адабий тил” деген терминди инварианттык мүнөздөгү термин деп кабылдоо менен, анын төмөнкүдөй дифференциалдык инварианттуулугун түзүүчү белгилерин көрсөтмөкчүбүз.

1. Адабий тил – бул сөз чеберлери, сөз устаттары, акын-жазуучулар, чечендер, жалпы эл тарабынан жогорку деңгээлде иштетилген, ирээтке салынган узустук мүнөздөгү тил;

2. Адабий тил – бул тилдик каражат-бирдиктердин ичинен керектүүсүн, зарылын тандап-тескеп, иргеп-ылгап колдонулган тил;

3. Адабий тил – бул иштетилгендиктин, иргеп-илгегендиктин натыйжасында белгилүү бир калыпка салынган нормативдик тил;

4. Адабий тил – бул тилдик коомчулуктун баардык мүчөлөрү үчүн бузуп-бурмалабай милдеттүү түрдө колдонулуучу тил;

5. Адабий тил – бул поливаленттүүлүк мүнөзүнө ээ жана ушунун натыйжасында коомдук турмуштун баардык тармагын тейлөө кызматын аркалаган тил;

6. Адабий тил – бул стилдик жактан кеңири жиктелген жана тилдин көркөмдүк күчүн аныктаган полифункционалдык мүнөздөгү тил;

7. Адабий тил – бул оозеки жана жазуу формасында жашаган, колдонулган жана ушул эки формасы бирин-экинчиси толуктап турган тил;

8. Адабий тил – бул коомчулук тарабынан кабыл алынган норма, эреже-талаптары, узустук колдонуучулук мүмкүнчүлүктөрү кодификацияланган тил.

Кыргыз адабий тили ушул белгилер боюнча мүнөздөлөт жана адабий тил деген тарыхый-социалдык жана лингвистикалык категорияны аныктоодо булар чогуусу менен биримдикте колдонулушу шарт.

II ГЛАВА. УЛУТТУК ДООРГО ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗ ЖАЗМАСЫ

§1. Кыргыздардын байыркы Енесай жазмасы (V – VI кылым)

Жазма – адамзат жетишкен баалуу маданий дөөлөттөрдүн эң маанилүүсү жана эң негизгиси. Ошондон улам бүгүнкү күндө тигил же бул элдин дүйнөлүк цивилизацияга кошкон салымын, дүйнөлүк маданияттагы оордун көрсөтүүдө, көпчүлүк учурда, ал элдин качантан бери жазма-сызмага ээ экендиги жөнүндөгү маселе негизги критерийлердин бири катары белгиленип жүрөт. Ушул фактынын өзү эле жазманын адамзат коомунун өнүгүшүндө канчалык даражада баалуу, маанилүү экендигин көрсөтүп турат.

Жазма – бул графикалык ар кандай белгилердин жана сүрөттөрдүн жардамы аркылуу оозеки кепти кандайдыр бир нерсенин бетине түшүрүү үчүн колдонулган кошумча шарттуу белги. Оозеки кеп сыяктуу эле жазуу да ой-пикир билдирип, пикир алышуунун өзүнчө бир өзгөчө каражаты же өзгөчө формасы катары адамзат талабын, муктаждыгын канааттандыруу максатында коомдук зарылчылыктан келип чыккан, б.а. ал оозеки кептин мезгилге, мейкиндикке көзкарандылыгын, мезгилге, мейкиндикке байланышкан чектелгендигин жоюу жана тигил же бул маалыматты “өчпөс” кылып калтыруу максатында пайда болгон.

Жазма – пикир алышуунун, маалымат берүүнүн кошумча куралы, кошумча каражаты катары оозеки кепке караганда алда канча кийин жаралган көрүнүш. Бирок оозеки кепке салыштырмалуу кийин жаралгандыгына карабай, жазма – адамзат жетишкен баардык байлыктарды, маданий дөөлөттөрдү бир муундан экинчи муунга, бир доордон экинчи доорго, бир элден экинчи элге жеткире турган материалдык графикалык каражат. Бир гана элде, бир гана жерде жаралган маданий байлык, маданий дөөлөттөрдүн баардыгы ушу жазуунун жардамы менен бүткүл дүйнөгө, жалпы адамзатка тарайт да, жалпы адамзат коомунун баалуу мурасына айланат. Бирок

ошондой болсо да оозеки кеп – пикир алышуунун негизги, алгачкы куралы, оозеки айтылганда гана ал тил болот.

Ал эми жазма болсо пикир алышуунун кошумча, оозеки кептен кийин пайда болгон көмөкчү курал-каражаты, кийинки формасы. Ушул өңүттөн караганда, оозеки кеп сыяктуу эле жазуу да – кабар, маалымат берүүнүн бир түрү. Пикир алышуунун, информация берүүнүн эң ийкемдүү каражаты катары жазуу жаңдоо, ымдоо, кыймылдоо сыяктуу ар кандай паралингвистикалык каражат-белгилерден кескин айырмаланат да (жарык белгилери, үн белгилери, көрүнүүчү белгилер), универсалдуу мүнөзгө ээ болот.

Жазма, тагыраагы алфавит, өзүнүн чыгыш-теги боюнча, негизинен, ойлонуп табылган (изобретенная) жана өздөштүрүлгөн (заимствованная) жазма деп экиге бөлүнөт. Маселен, жазуунун эң алгачкы түрү, эң байыркы жазма клинописке (шынаа жазуусу), Байыркы Египет жазмаларына чейин эч кандай жазма болбогондуктан жана булар үчүн эч кандай үлгү колдонулбагандыктан, бул жазуулар ойлоп табылган жазуунун тибине кирет. Ал эми латын жазмасы ойлонуп табылган өзүнчө жазма болбостон, Байыркы Александриядагы грек жазмасынын үлгүсүнө салынып жаралган жазма катары белгилүү, демек, ал – өздөштүрүлгөн жазма. Жазма, демек, адамзат коомунун эң улуу табылгаларынын, дөөлөттөрүнүн бири катары улам өркүндөтүлүп, улам өнүктүрүлүп, өз сапатын жакшыртуу менен, жазууга, окууга, ой-пикир билдирүүгө ыңгайлаштырылып, ылайыкташтырылып отуруп бүгүнкү абалга келип жетти...

Жазманын келип чыгышын, пайда болушун иликтеп-тескөөгө алган окумуштуулардын пикири боюнча адамзат пиктографиялык жазуу, идеографиялык жазуу, фонографиялык жазуу типтерин пайдаланып келгендиги белгиленет. Адамзат колдонуп келген жазууларды мындайча типтерге бөлүштүрүү ал жазуулардын формасына карата эмес, алардын маанисине, б.а. оозеки кептин структуралык кайсы элементинин графикалык белги аркылуу туюнтулуп жатканына карата классификацияланат.

Пиктографиялык жазуу – адам баласы колдонгон жазуунун эң байыркысы. Ал эми айрым бир эмгектерде жазуунун өзгөчө

бир тарыхый тиби катары белгиленип, «предметтик жазуу» деген ат менен берилип жүргөн «жазуу», чындыгында, жазуунун тарыхый тибине жатпайт. Аны жазуу деп эсептөөгө мүмкүн эмес. Ал жазуунун жаралышы үчүн гана өбөлгө катары каралышы мүмкүн. Анткени ал предмет тигил же бул түшүнүктүн гана символу катары колдонулган. Маселен, байыркы уруулардын түшүнүгүндө **ак түс** тынчтыкты, бейкуттукту, денсоолукту билдирген, **кара түс** тигил же бул уруунун башчысынын өлгөнүн, ал эми **кызыл түс** согушту билдирген. Ошол эле учурда тигил же бул уруунун уруулук тамгалары, энтери да болгон. Ошол эн тамга ошол уруунун колдонгон буюмдарына, оокаттарына, жашаган жерине, аска-таш беттерине чиймеленген. Ушул өңүттөн алганда Енесай жазмасынын алфавитиндеги айрым бир тамгаларды өздөштүрүлгөн тамга эмес, ойлонуп табылган тамга катары аныктоого болот. Булар – кыргыздардын эн тамгаларынын негизинде жасалган тамгалар. Ушул чиймелер акырындык менен жазуунун жаралышын, пиктограммалардын пайда болушун шарттады. Акырындык менен символ катары колдонулган предметтердин сүрөттөрү ар кандай нерселердин, аска-таштын, сөөк, мүйүздүн беттерине чиймеленип, жазуунун эң байыркы тиби – пиктографиялык жазуу пайда болду. Бул жазууда графикалык белги, каражат катары бүтүндөй бир кабар берүүчү сүрөттөр (пиктограммалар) колдонулган. Пиктограмма катары жаратылыштагы, айлана-чөйрөдөгү нерселер, предметтер, кубулуштар тартылган (адамдын, айбанаттардын, канаттуулардын, бак-дарактын, асмандын, айдын, күндүн, суунун, үйдүн ж.б. сүрөттөрү). Ушул сүрөттөрдүн бири-бири менен ар кандай тизмектеше келүүсү ошол предметтердин ар түрдүү абалын, кыймылын билдирген ойду, түшүнүктү, информацияны берген. Ар бир сүрөт өзүнчө шарттуу белги катары эсептелет.

Пиктографиялык жазуу азыр жазуунун өзүнчө тиби катары кеңири колдонулбайт. Бирок анын элементтери дүкөндүн көрнөктөрүндө, көчөлөрдө, рекламаларда, жол белгилеринде ж.б. жерлерде кездешет.

Пиктографиялык жазуу конкреттүү предметтердин сүрөтү аркылуу гана берилбестен, абстрактуу түшүнүктөрдү да билдирүү

үчүн колдонулат. Маселен, достук – колдордун кармашып турушу, сүйүү – жүрөктөрдүн биригиши, канжар тилген жүрөк – араздашуу, согуш – жебелүү жаа, калкан, акыл – жылаандын, баатырдык, күч – арстандын, коргонуу – иттин сүрөтү аркылуу туюнтулат, дарылануу – уулу жылаан аркылуу берилет.

Бул жазуу неолит доорунда, б.з.ч. 8-6 миң жылдары жаралган болуш керек деген ой айтылат. Термин эки бөлүктөн турат. **Punctus** – латын сөзү “тартылган сүрөт” дегенди, ал эми **grapho** – грек сөзү “жазам” дегенди билдирет.

Идеографиялык жазуу – пиктографиялык жазуунун уландысы, анын өнүккөн жогорку тиби катары белгиленет. Бул жазууда сөз эмнелер жөнүндө жүрсө, ошол нерселердин сүрөттөрү тартылбайт. Тигил же бул сөздүн мааниси гана берилет, б.а. ар бир графикалык белги тигил же бул нерсенин сүрөтү катары белгиленбестен, тигил же бул сөздүн гана шарттуу белгиси катары берилет. Маселен, арифметикалык сан, арифметикалык белгилер идеографиялык жазуунун үлгүлөрү болуп эсептелет. Бул белги менен ал билдирген нерсенин ортосунда окшоштук жок. 10 деген графикалык белги - идеограмма менен ал билдирген ондун ортосунда эч кандай байланыш, сырткы окшоштук жок. +, -, :, x белгилери (идеограмма) менен булар билдирген маанинин ортосунда да эч окшоштук жок. Булар аркылуу биз идея гана айтабыз. Ошондуктан бул жазуу идеографиялык жазуу деп аталат, б.з.ч. IV-II миң жылдарда пайда болгон. Термин грек тилинен алынган, **idea** – “идея”, түшүнүк дегенди, **grapho** – «жазамын» дегенди билдирет да, термин чогуусу менен «түшүнүктү, идеаны жазам» дегенди туюнтат.

Идеографиялык жазуунун үлгүсү катары Байыркы Египет иероглифтерин, Кытай, Жапон иероглифтик жазмаларын көрсөтүүгө болот. Бул графикалык белгилер өзү билдирген сөздүн мааниси менен эч байланышпастан гана, ал сөздөрдү көрсөткөн шарттуу белгилер болуп саналат.

Идеографиялык жазуунун өзгөчө дагы бир элементи катары ушу бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган жана көчмөн калктарда, өзгөчө, түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда кеңири колдонулуп жүргөн тамгаларды, эндерди да көрсөтүүгө болот. Бул эн тамгалар аркылуу тигил же бул нерсенин, мал-

жандын белгилүү бирөөнө тиешелүү экендиги аныкталат. Эн тамгалар малдын кулагына салынат же колуна, санына, соорусуна күйгүзүп басылат, же болбосо сыр, жошо менен белгиленет, ал эми катуу нерселерге оюлуп салынат же тартылат. Алсак, “жагалмай тамга”, “жаа тамга”, “карга тамга”, “куш тамга”, “шара тилик”, “алдынан оюк”, “артынан оюк”, “камчыланар жагынан алдынан оюк”, “аттанаар жагынан артынан оюк” деген сымал эн тамгалар, үйгө илинген ар кандай белги-тамгалар, ачкычтын белгиси, кол чатырдын белгиси, ж.б.у.с. белгилер идеограммалык милдет аткаруу менен, идеографиялык жазуунун өзүнчө бир тибби катары байыркы дүйнөдө да жана азыркы мезгилде да кеңири колдонулууда.

Бүгүнкү күндө идеографиялык жазуунун дагы бир түрү катары белгилүү бир адамдар тобу үчүн ачык, а бирок башкалар үчүн мааниси жашыруун белгилерди көрсөтүүгө болот. Мындай белгилер бардык адамдар үчүн эле ачык түшүнүктүү боло бербейт. Алар белгилүү бир топтогулар үчүн гана түшүнүктүү болуу менен, ар бир белги бир гана, айталы, сөздү эмес бүтүндөй бир окуяны, бүтүндөй бир айтымды, маанини туюндурууга жөндөмдүү. Жалпы эле идеограммалык белгилерди жыйнап, анын маанисин түшүндүрүүгө аракеттенүү илимде анча колго алынбай жатат. Бул багытта мындан 100 жылча илгери И. Гросс кылмыш дүйнөсүндө кеңири колдонулуучу идеограммалардан 1700 белги жыйнап, бастырып чыгарган экен. Андан бери мындай демилге эч колго алына элек...

Идеографиялык жазуу белгилүү бир деңгээлде колдонууга ыңгайлуу. Бир эле идеограмманын жардамы менен ар башка тилде сүйлөгөн адамдар бири-бирин түшүнө алышат. Маселен, $3 \times 5 = 15$ деген идеограмманы кыргыз, орус, англис, француз, арабдар ж.б. айтылышы ар башка экендигине карабай, бирдей түшүнүп кабыл алышат. Бирок ошондой болсо да адамзат коому жазууну дагы өркүндөтүүгө көп күч жумшап, фонографиялык жазууну ойлоп табууга жетишти.

Фонографиялык жазуу пиктографиялык жана идеографиялык жазуулардан айырмаланып, мында графикалык белгилер предметти же анын сүрөтүн көрсөтпөстөн, тигил же бул белги тамганын жардамы менен жазылат. Маселен, aa

тамгалары жана үстүнкү бурчунда тик сызыгы бар a' тамгасы түрк тилдеринде, славян тилдеринде созулма [aa] тыбышын билдирсе, я, ю, е, ё, тамгалары орус тилинде, башка түрк тилдеринде үнсүз жана үндүү тыбыштардын тизмегин билдирет. Демек, сөздүн айтылышындагы тыбыштарды өз-өзүнчө тамга аркылуу жазуу фонографиялык жазуу деп аталат.

«Фонография» деген термин грек тилинен алынган, **phone** – “тыбыш”, **grapho** – “жазуу” дегенди туюнтат. Бул жазуунун графикалык белгилери фонограмма деп аталат. Ал эми фонограмма болсо сөздүн тыбыштык элементтери – тыбыштан жана муундан турат.

Фонограмма бир нечеге бөлүнөт:

1. Жеке фонемага (тыбышка) туура келген фонограмма. Мында графикалык бир белгиге, б.а. бир тамгага бир тыбыш туура келет; Маселен, а, ы, у, ү, ц, п, б, т, с, з ж.б. тамгалары;

2. Силлабограмма, б.а. муунга же болбосо үнсүз менен үндүүнүн тизмегине туура келген графикалык белги, маселен, йоттошкон тамгалар – я, ю, е, ё тамгалары – йа, йэ, йо, йу;

3. Муун түзүү касиетине ээ эмес фонемалардын тизмегине туура келген графикалык белги, маселен, sh, ph, ka, ch, sch, tsch, ц, щ тизмегиндеги тамгалар;

4. Фонемалардын дифференциалдык белгилерин көрсөтүүчү графикалык белгилер, маселен, ь, ъ, ичкертүү, ажыратуу белгилеринин кыргыз тилинде эч кандай фонемалык мааниси болбогону менен, орус тилинде үнсүз тыбышты жумшартуу же каткалаңдаштыруу касиетин билдире турган фонемалык касиетке ээ тамгалар болуп саналат.

Сөздүн тыбыштык элементтерин билдирүү мүмкүнчүлүгүнө жараша фонографиялык жазуу эки типке бөлүнөт:

- Муундук жазуу
- Тыбыштык жазуу

Муундук жазууда сөздөгү ар бир муунга өзүнчө графикалык белги алынган. Мындай жазуунун түрүнө индия, эфиопия, жапон, корей жазуулары кирет.

Тыбыштык жазууда сөздөгү ар бир тыбыш өзүнчө графикалык белги - тамга аркылуу берилет. Мындай жазуунун түрүнө орус, кыргыз, англис, араб ж.б. тилдеринин жазуулары кирет.

Эң алгачкы фонографиялык жазууну финикийлер ойлоп табышкан. Ал жазуу б.з.ч. XI-X кылымдарда эле белгилүү болгон. Бул жазуунун белгилери – тамгалар финикий сөздөрүнүн айрым алынган жеке-жеке тыбыштарын белгилеген. Анда үнсүз тыбыштар гана өзүнчө графикалык белги – тамга аркылуу берилип, үндүү тыбыштар атайын тамга менен белгиленбеген. Финикий жазуусунда алфавит тартибинде жайгаштырылган 22 гана тамга болгон.

Финикий жазмасы жана андагы графикалык белгилер арамей, еврей, иран, сирия, араб, грек жазмаларына негиз болуп, бул жазмалар жана андагы графикалык белгилер финикий жазмасынан өнүккөн. Байыркы мезгилде күчтүү өнүккөн грек жазмасы жана грек графикалык белгилери 24 тамгадан гана турган. Мунун 17си үнсүз, 7өө үндүү тыбыштарды белгилөө үчүн колдонулган. Грек тилиндеги ар бир тыбыш бирден гана тамга аркылуу белгиленген.

Грек жазуусунун жана грек тамгаларынын негизинде Байыркы Римде латын жазмасы пайда болгон да, ал тамгалар азыркы Европа тилдеринин алфавитинин жаралышына, мунун ичинде кириллицанын да жаралышына негиз болду.

Арийне, VI-кылымдарда жаралып, Енесай жазмасы деп аталган байыркы кыргыз жазуусу да фонографиялык жазуунун тибине кирет. Андагы тамгалардын чийилиш, жазылыш сөлөкөтү жана чыгыш-теги боюнча окумуштуулар арасында ар түрдүү көзкараш-пикирлер айтылып жүргөндүгүнө карабай, биз ал алфавитти 15 тамганын нукура кыргыздардын ойлоп тапкан тамгалары деген пикирди туура пикир деп кабыл алабыз. Бул багытта дагы терең изилдөө зарылчылыгы бар экендигин белгилейбиз...

Борбордук Азия менен Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында айрыкча орунду Енесай жана Орхон жазуусу ээлейт. Бул жазууну Борбордук жана Орто Азияда жашаган кыргыз жана түрк уруулары колдонгондугу өткөн кылымдарда эле таккесе аныкталган. Енесай байыркы кыргыз жазуусу Талас, Чүй жана Ысык-Көл өрөөнүнөн да табылган, VIII кылымдарда чегилген тыйын эстеликтеринде да кездешет. Енесай-Орхон байыркы кыргыз жана түрк жазуусунун чыгышы жөнүндө ар

түрдүү көзкараштар айтылып келе жатат. В.Томсен пехлеви (иран), арамей-согди жазуусунун белгилеринин негизинде бул жазма пайда болгон болуш керек десе, кийинки кездерде чыгыш таануучулар хорезм-согди жазуусунун негизинде жаралышы мүмкүн деген көзкарашты далилдөөгө аракеттенишет. Ал эми дагы бир маалымат боюнча байыркы түрктөр жана кыргыздар байыркы жужандар аркылуу хунндардан, ал эми хунндар болсо биздин эрага чейин 200 жыл мурда эле арамей жазуусунан өздөштүргөн болуш керек деген пикир айтылат.

Түрк жана кыргыз элдеринин этнографиясы, тарыхы, маданияты жана тили боюнча көрүнүктүү изилдөө жүргүзгөн А.А. Аристов Енесай-Орхон жазуусунун белгилерин түрктөрдүн жана кыргыздардын уруу тамгаларынын негизинде пайда болушу мүмкүн деп эсептеген. Анткени Рун жазуусунун тамгалык системасында арамей жазуусунда кездешпеген 15 тамгалык белгинин бар экендиги ушундай пикирдин жаралышына өбөлгө болгон. Байыркы түрк жана кыргыз жазуу системасында чындыгында эле Енесай ойдуңундагы уруулардын тамга-белгилерине дал келген окшоштуктардын бар экендигин тарыхчы С.В.Киселев да белгилейт (А.А.Аристов, С.В.Киселев, 1951).

Айрым бир окумуштуулар байыркы түрк жана кыргыз жазуусунда идеографиялык да белгилердин бар экендигин айтышат. Анткени “ай” деген сөздүн жазылышы жарым ай түрүндөгү сүрөт менен берилсе, “ок” деген сөздүн жазылышы жаанын огун элестеткен сүрөт менен берилген. Ошондон улам дагы бир изилдөөчүлөр булардын рун жазуусу тамгалык белги менен идеограммалардын негизинде өнүксө керек дешет.

Байыркы кыргыз жана түрк жазуусунун чыгышы, алар кайсы алфавиттин негизинде өнүккөндүгү туурасында азырынча так, бир беткей пикир айтуу али эрте. Ошондой болсо да байыркы бул жазуу мезгилдик жактан б.з. V-VI кылымдарда эле пайда болгондугу талашсыз факт. Бул жазуулар Орхон-Енесай жазмасы деп да, байыркы түрк жазмасы деп да, ал эми Енесай жазмасын байыркы кыргыз жазмасы деп атоо илимий жактан так болот.

Мындай пикирди 18-19-кылымдарда дүйнөлүк атак-даңктагы окумуштуулар белгилеп келген, бүгүнкү күндө бул

пикирди америкалык Каннен Катиснер деген окумуштуу да баса белгилеп жүргөндүгүн көрүүгө болот. Тилекке каршы, окумуштуулардын илимий пикирлери биздин партжетекчилердин аң-сезимин ойгото албаган, алар кыргыздардын жазуусу жөнүндөгү пикирлерди итатайы тутулуп кабыл алышкан...

“Американский ученый Каннен Катиснер в своей книге «Мировые языки» писал: «Если опираться на то, что мы знаем, самый древний тюркский народ – кыргызы. Еще 2000 лет тому назад существовали их письменные памятники». Если учесть исследования ученых, то енисейские кыргызы уже с начала V в. н.э. пользовались письмом, основанным на одном из видов арамейского письма древней Фракии (империя Арсакит).

В енисейском письме было 37 или 38 букв (из них 5 гласных). Позднее от кыргызов письмо распространилось на Восточно-тюркский каганат, затем на уйгуров, басмылов. Древнее кыргызское письмо постепенно совершенствовалось, изменялось и наконец, получило название «орхоно-енисейское письмо». Некоторые ученые (Ф. Страленберг, Д. Миссершмид) увидели в древнем кыргызском письме сходство с руническим письмом, которое использовалось в древней Северной Европе, и назвали его «руноподобное письмо». Памятники такого письма обнаружены в Туве, Горном Алтае, севере Якутии, а также Таласской и Кочкорской долинах Кыргызстана. Таласские письмена родственны енисейским памятникам. Письмена расшифрованы в 1893 году профессором из Дании В.Томсоном, а в первый раз прочитаны в 1894 году русским тюркологом, академиком В. Радловым. Этим письмом пользовались Кыргызское государство на Енисее, Восточно-тюркский каганат, Уйгурский каганат, Семиречье, целый ряд тюркских государств в Восточном Туркестане.

Енисейские письмена в основном были написаны и читались справа налево. Буквы орхоно-енисейского письма были удобны для высекания или выдалбливания на каменных балбалах (каменная баба), скалах, кирпичах, металле, дереве и других твердых основах и предметах. \±\ Кыргызское письмо применялось в V - XII вв. С распространением исламской религии и культуры древнее тюркское письмо было вытеснено

арабской письменностью. Элементы орхоно-енисейского письма сохранились как родовые печати кыргызских племен до XX в.” (<http://m.facebook.com/nomadsgreatsteppe/photos/a.341805362610760/1704135526377730/>).

Кыргыз эли өзүнүн бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда ар түрдүү графикадагы жазуу системасын пайдаланып келгендиги жөнүндө дүйнөлүк илим-билимде, жалпы түркологияда, өзгөчө кыргыз коомчулугунда белгилүү бир атайын илимий ой-пикир, көзкараш калыптанып калды. Деги эле жазуунун эң алгачкы түрлөрүнөн болгон пиктографиялык, идеографиялык, эпитафиялык, петроглифтик жазма-чиймелердин байыркы мезгилдерде кыргыздар жүргөн Түштүк Сибир, Алтай, Енисей аймактарында кеңири кездешиши, кыргыздар мекендеп жаткан Ала Тоо аймагындагы “Саймалуу Таш” петроглифтери, Ысык-Көлдүн чыгыш түндүгүндөгү “Чолпон Ата таш галереясы”, Ак-Өлөңдүн батыш тарабындагы Кара-Тоодогу, Талас жергесиндеги жана башка толуп жаткан ушулар сыяктуу “жазмалардын” жаралышы кыргыздардын да мындай жазма-чиймелерге түздөн-түз тиешеси бар элдерден экендигин ачыктан ачык көрсөтүп турат. Андан калса башка түрк элдери огуздар, көк түрктөр менен бирдикте эле кыргыздар V кылымдар ченинен тарта байыркы Енисей-Орхон жазмасын колдонуп келгендигин, байыркы Енисей жазмасы деген жазуу байыркы кыргыздардын жазмасы экендигин бул жазмалар боюнча дүйнөлүк кадыр-баркка ээ чоң адистер В.В.Бартольд, В.Томсен, В.В.Радлов, С.Э.Малов, А.Н.Кононов, С.Абрамзон, Н.А.Баскаков, Э.Р.Тенишевдер башка окумуштууларды айтпай эле коёлу, XX кылымдын 50-60-жылдарында эле так кесе ачык айтып коюшкан...

Болжолу XI кылымдардан тарта кыргыздар согду-уйгур, кийинчерээк Совет мезгилине чейин жана анын алгачкы жылдарында араб графикасына негизделген кыргыз алфавитин колдонушкан. Бирок дүйнөлүк алкакта белгилүү көптөгөн окумуштуулардын “кыргыздар айрым бир башка элдер өңдүү эле алгачкы орто кылымдан баштап жазганды, окуганды өздөштүргөн элдерден болгон, жазып-окуп келишкен (албетте, кыргыздын баары эмес, айрымдары), ар кандай жортуул-уруштардан, турмуштук кырдаалдардын кесепетинен

жазмасын жоготуп койгон учурлары да болгон”, - деген көзкараш, ой-пикирлери эсепке алынбай, “улуу аганын”, “улуу элдин” “улуулугун” көтөрө чалуу саясатына кирептер болгон тарыхый шарт, тарыхый кырдаал, тарыхый-идеологиялык талап, тилекке каршы, Совет мезгилинде кыргыздардын маданиятын, тарыхын, жазмасын өзүнө тандыртып, жокко чыгартып, 100 жылга жакын мезгил “жайдак” кармап келди. Мунун башында советтик-коммунисттик идеология (албетте, бул идеологиянын биздин элдин келечегине тийгизген оң таасирлерин жокко чыгарууга мүмкүн эмес экендигин да түшүнөбүз, бирок улут, тарых, тил, жазма, маданият маселесинде өтө терс таасиринин күчтүү болгондугун да эстен чыгарууга болбойт, кеп ушул жөнүндө бара жатат), ушул идеологияны ишке ашыруучу тоталитардык саясат, шовинисттик амбиция, авторитардык бийлик турган. 1939-жылдарга чейинки “кызыл террордон” такыр коркуп калган улуттук саясий, илимий, чыгармачыл, маданий интеллигенциянын басымдуу көпчүлүгү, айрым бир диссиденттик көзкараштагыларды эске албаганда, советтик-коммунисттик идеология көрсөткөн багыттан эч “жаңылбай”, кыргыз элинин тарыхын бурмалаган, жазуу-сызуубуз болгон эмес, артта калган патриархалдык каада-салттан өйдө көтөрүлө албай, сай-сайлап жүргөн жерибизден “улуу агабыз” (старший брат), “улуу орус эли” (великий русский народ) бизди “киши” кылды деген вульгардык көзкарашта жашап келдик. Ушундай кырдаалда улуту кыргыздарды жөн эле кой, орустан келген К.К.Юдахин, И.А.Батманов сыяктуу “кыргыз академиктерибиз” да Кыргыз республикабыздагы саясий талапка туруштук бере албай, “Енисей жазмасына кыргыздын эч кандай тиешеси жок, кыргыздарда эч кандай жазма болгон эмес, кыргыздар байыркы мезгилде Енисейде мамлекет курган эмес, кыргыздар жазмага Октябрь революциясынан кийин гана ээ болду”, - деп турушкан эле. Бул XX кылымдын 30-жылдарынын башынан тартып күчүнө кирген “совет эли”, “экинчи эне тил”, “улуу орус эли”, “улутчулдук” деген түшүнүктөр (булар түшүнүк эле эмес, чоң багыттагы чоң саясий концепция эле) менен коштолуп, республиканын саясий жетекчилигинин конкреттүү демилгеси, иш-аракети, күнкор жагынуучулук саясаты менен андан ары улантылды. “Кыргыздарда Октябрь революциясына чейин

эч кандай жазма-сызма болгон эмес, Москва, Ленинграддагы айрым бир окумуштуулар маселени түшүнбөй эле кыргыздын байыркы мезгилдерде жазмасы болгон, Октябрь революциясына чейин эле кыргыздар арасындагы билимдүү адамдар жазып-окуп келишкен, китеп жазышкан”, - деген туура эмес пикирде жүрүшөт деп республиканын биринчи жетекчилиги улуу окумуштууларды күнөөлөп китеп жазып турду, сүйлөп турду...

Арийне, кыргыздардын байыркы мезгилдерден бери эле жазма-сызмага ээ болуп, мамлекет куруп келгени бүгүнкү күндө такталган маселе катары белгиленип келүүдө, тарыхыбыз такталууда. Бирок тилибизге, анын жазма аркылуу өнүгүшүндө, адабий тилибиздин жаралышына, калыптанышына, өз өзгөчөлүгүнө, фонетикалык системасына мүнөздүү алфавиттик жазмабызга байланыштуу көптөгөн теориялык да, практикалык да маселелердин башы анча ачылбай калып жатканын бүгүнкү күндө жашырып коюуга же XX кылымдын 90-жылдарына чейинки авторитардык бийлик кезиндегидей жымсалдап коюуга мүмкүн эмес. Ошондуктан бул жаатта айрым бир жагдайларга учкай токтоло кетүү зарылдыгы чыгып жатат.

Арийне, улуу окумуштуу В.В.Бартольддун “Кыргыздар” деген тарыхый очеркинде айтылган маалыматтарга таянсак, X кылымда жашап өткөн Абу-Дулеб аттуу саякатчы өзүнүн саякаты жөнүндөгү баянында “байыркы кыргыздардын жазуусу болгон”, - деген маалымат айткан экен. Ошол маалымат жөнүндө В.В.Бартольд: “кыргыздардын жазуусу жөнүндө Тан-Шуда айтылган. Ошол маалымат бул баянда да айтылып жатат. Тан-Шуда кыргыздардын жазуусу жана тили уйгурлардыкына окшош деп айтылган. Сөз ошол кезде уйгурлар арасында жаңыдан тарала баштаган жана кийинчерээк андан монголдор да пайдаланган алфавит жөнүндө эмес, Орхон жазууларынын табылышы аркылуу гана окулган эскирээк жазуу жөнүндө болуп жатат”, - дейт (В.В.Бартольд, 1927). Менимче, Орхон жазуулары табылып, ошол жазуулар окулгандан кийин гана ал жазуулардагы тамгалардын сөлөкөттөрү өзара бири-бирине салыштырылып окулган эски жазуу – бул Орхон жазуусунан кеминде 2 кылым мурда жаралган (V-VI кылымдар) Енисей аталыштагы байыркы кыргыз жазуусу эле. Демек, Абу-Дулеб саякатчынын айтканы, Тан-Шудагы маалымат, аларды тарыхый факт-материалдар менен салыштырып талдоого

алган В.В.Бартольддун маалыматы Енисей жазмасы байыркы кыргыздардын Борбордук Азияда, Енисей дарыясынын башталышында жашап турганда колдонгон жазуусу экендигин ачыктан-ачык көрсөтүп турат. Муну В.В.Бартольд өзүнүн дагы бир эмгегинде баса белгилейт (В.В.Бартольд, 1943). Ушул эле В. В. Бартольддун “Кыргыздар” деген тарыхый очеркинде да бир маанилүү факт келтирилет. 1909-жылы фин түркологу Г.Рамстедт Монголиянын Сужи даван деген жеринен Орхон-Енисей тамгалары менен ташка жазылган эстелик тапкан. Анда ал жазуу кыргыздын белгилүү бир кишисинин атынан VIII кылымдын аягында жазылгандыгы тууралуу маалымат келтирилген (В.В.Бартольд, 1927). Ошол жазууда “Кыргыз оглы бен” (Кыргыз уулу мен, б.а. мен Кыргыз уулумун) деген жазуу бар экендиги айтылган. Ушундай пикирди жаш окумуштуу Нурдин Усеев да белгилейт да, ошол мен кыргыз уулумун деп жаздырган же жазган киши Бойла Кутулуг Йорган деген ысымдагы киши экендиги аныкталган (Н.Усеев, 2017, 34-б.).

Кыргыздар жөнүндөгү тарыхый маалыматтар ошол Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин өзүндө да кенен-кеңири берилген:

(14) йабгуг шадыг анта бермис. Бирийе табгач будун йагы эрмис, йыпайа Баз каган токуз огуз будун йагы эрмис, кыркыз, курыкан, отуз татар, кытаң, татабы коп йагы эрмис. Каңым каган бунча...

(17) Эчим каган бирле илгерү Йашыл үгүз Шантуң йазыка теги сүледимиз, курыгару Темир капыгка теги сүледимиз, Көгмен аша кы (ркыз) йириңе теги сүледимиз).

(20) Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз; өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң кул болты. «Көгмен йир суб идисиз калмазун», тийин, аз кыркыз будуныг йарат (ып) келтимиз сүңүсдимиз илин).

(25) башлайу кыркыз каганыг балбал тикдим. Түрк будуныг аты күси йок болмазун тийин, каңым каганыг, өгим катуныг көтүрмиш теңри, ил биригме теңри, түрк будун аты күси йок бол (мазун тийин, өзимин ол теңри).

(35) Күл тигин (алты отуз). Йашыңа кыркыз тапа сүледимиз; сүңүг батымы карыг сөкипен, Көгмен йышыг тога йорып, кыркыз будуныг уда басдымыз; каганын бирле Сүңа йышда сүңүшдимиз; Күл тигин Байыркун(ың ак адгырыг) (С.Е.Малов, 1952, 1985).

Байыркы кыргыз Енесай жана Орхон алфавити

Рундар			Транскрипция	Рундар			Транскрипция
Орхон алфавити	Енесей алфавити	Талас алфавити		Орхон алфавити	Енесей алфавити	Талас алфавити	
ᠰ	ᠰ	ᠰ	a	ᠰ	ᠰ	ᠰ	
ᠲ	ᠲ	ᠲ	i	ᠲ	ᠲ	ᠲ	
ᠨ	ᠨ	ᠨ	u	ᠨ	ᠨ	ᠨ	
ᠭ	ᠭ	ᠭ	U	ᠭ	ᠭ	ᠭ	
ᠨ	ᠨ	ᠨ	:	ᠨ	ᠨ	ᠨ	
ᠮ	ᠮ	ᠮ	B	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠬ	ᠬ	ᠬ	B	ᠬ	ᠬ	ᠬ	
ᠳ	ᠳ	ᠳ	D	ᠳ	ᠳ		
ᠬ	ᠬ	ᠬ	D	ᠬ	ᠬ	ᠬ	
ᠭ	ᠭ	ᠭ	G	ᠭ	ᠭ	ᠭ	
ᠭ	ᠭ	ᠭ	g	ᠭ	ᠭ	ᠭ	
ᠮ	ᠮ	ᠮ	J	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠮ	ᠮ		j	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠮ	ᠮ	ᠮ	Q	ᠮ			
ᠮ	ᠮ		K	ᠮ	ᠮ		
ᠮ			x	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠮ			g	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠮ			k	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠮ			X	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
ᠮ	ᠮ	ᠮ	L	ᠮ	ᠮ		
ᠮ	ᠮ		I				

Байыркы кыргыздардын минтип алфавит түзүп, анын негизинде жазма жаратуу мүмкүнчүлүгүнө жетиши ошол

мезгилде алардын коомдук-чарбалык, маданий өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээлине жетип, согуштук-аскерий, мамлекеттик-саясий түзүлүшкө ээ болушу менен түздөн-түз байланышкан. Жазуунун жаралышы, сөзсүз түрдө, мамлекеттик-саясий түзүлүштүн болушу жана анын өнүгүшү, башка андай түзүлүштөр менен карым-катышта иш жүргүзүшү менен шартталат. “Высокому уровню хозяйства и сложному общественному и государственному устройству кыргызов вполне соответствовало их культурное развитие. Его высота наиболее ярко проявилась в письменности” (С. В. Киселев, 1951; 604-б.). Эгерде коомдук-чарбалык, маданий өнүгүү болбосо, ал мезгилде согуштук-аскерий, мамлекеттик-саясий күчтүү түзүлүш болбосо, жазуунун жаралышы мүмкүн эмес эле. Илимий тарыхый жазмалардагы, илимий эмгектердеги маалыматтарга караганда кыргыздар “улуу держава” түзгөнгө чейин эле Енесай, Алтай, Миң-Суу чөлкөмдөрүндөгү коомдук-саясий иштерге активдүү катышкан күчтүү кагандык түзүп келген. Башкасын жөн коё турсак да, Түрк каганатынын, өзгөчө Чыгыш Түрк каганатынын (603-704-жж.) башчылары кыргыз кандыгы менен эсептешип турган. “... на севере выступают объединенные кыргызы, возглавляемые сильным каганом. Тюркский каган Мочжо (692-716) очень считался с каганом кыргызов Барс-бегом. Он выдал за него дочь своего предшественника – кагана-освободителя Гудулу (Ильтерес)... кыргызы при кагане Барс-беге действительно представляли внушительную силу и являлись полноправными членами противоорхонской тройственной коалиции, в которую помимо них входил Китай и Западные тюрки... Однако после убийства их энергичного кагана Барс-бега кыргызы не потеряли полностью самостоятельность. Это видно хотя бы из того, что их посольства (кыргызов – С.М.) и после поражения 711 г. при императоре Сюань-цзуне (713 – 755 гг.) чытыре раза приходили в Китай ” (С.В.Киселев, аталган эмгек, 562-563-бб.).

Ушундай коомдук-тарыхый жагдай-шарт кыргыз хандыгында жазуунун жаралышына түздөн-түз себеп жана негиз болгон. “... когда возникла кыргызская государственность, естественны были попытки создания собственной письменности”, -

деп Сибирь тарыхы жана археологиясы боюнча көп изилдөөлөрдү жүргүзгөн С.В.Киселев ачык белгилейт.

VI кылымдарда жаралып, Енесай жазмасы деген ат менен илимде белгилүү болуп келаткан жазуу дүйнөлүк атак-даңктагы окумуштуулардын белгилөөсүндө, чындыгында, байыркы кыргыздар колдонгон рун алфавитинде жок 15 белгини кыргыздар өздөрү кошумчалагандыгын В.Томсен белгилесе, ал алфавитти Н.Аристов кыргыздардын тамгалык белгилери менен байланыштырат. Кандай болсо да, Енесай алфавитин кыргыздар түзүп, колдонуп, өздөрүнүн байыркы жазуусун жаратышкан.

Бул жазуу байыркы кыргыздар арасында кеңири тараган. “Рунические эпитафии верхнего Енисея и Минусинской котловины явно рассчитаны на широкий круг читателей не только из представителей знати. Рассматривая содержание этих надписей, мы уже извлекли из них ценные сообщения о внутреннем устройстве кыргызского общества в VI-VII вв. При этом мы видим постоянные упоминания о народе, составленные в таких выражениях восхваления, которые не оставляют сомнения в том, что они писались в расчете на их прочтение простым кыргызам... В этих надписях несомненно таятся важнейшие факты внутренней жизни кыргызов”, - деп байыркы кыргыз жазмасы аз сандагы мансаптуу адамдардын гана жазмасы болбостон, белгилүү адамдарга гана багытталбастан, жалпы эл окуй турган жазма экендигин С. В. Киселев атайын баса белгилейт (С. В. Киселев, аталган эмгек, 612-б.). Ошону менен эле катар Енесай жазмасынын үй-тиричилик буюмдарына түшүрүлүшү, алтын жалатылган, күмүштөн жасалган идиштерге жазылышы, колдонуп келген баалуу буюмдарга ээсинин атынын түшүрүлүшү, эл ээлик кылган жерди, чөлкөмдү көрсөткөн жазуулар Енесай жазмасынын калың элге – кыргыздар ичине кеңири тарагандыгын көрсөтөт. Ошол эле С. В. Киселевдун белгилөөсүндө бул жазуунун Енесай аймагында IX-X кылымдарга чейин колдонулгандыгы кыргыздар жашаган аймакта байыркы уйгур жазмасында эстеликтердин жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Кыргыздардын “улуу державасы” X кылымдын ортосунда Кидандар (кара кытай) тарабынан талкалагандан кийин деле кыргыздар Енесайда өзүнүн кандыгын сактап кала алган, бирок

баягыдай күчтүү, бирдиктүү болбой, бытыранды кандыктарга бөлүнгөн. Кыргыздардын биротоло кандыктан ажырашы Чынгыз хандын жортуулу менен байланышкан. 1218-жылы Жучунун колу каршы чыккан кыргыз колун талкалап, аларды Чынгыз хандын кичүү баласы Тулуйдун улусуна кошуп берет. Бирок эркиндикти сүйгөн, өзүнчө кандыкка умтулган кыргыздар 1254-жылы Мунке кан шайланып жатканда дагы көтөрүлүшкө чыгат. Монголдор мында дагы Енесайга кыргыздарга каршы чоң кол жөнөтүп, алардын көтөрүлүшүн басат. Буга карабай кыргыздар улам-улам көтөрүлүшкө чыга берет. 1270-жылы Енесайда монголдор кыргыздарды биротоло жеңип, өз бийлигин орнотот. Бирок дагы да эле кыргыздардан жана алардын күчүнөн чочулаган Чынгыз хан бийлигинин мураскери Хубулай хан 1293-жылы Енесайдагы кыргыздардын чоң бөлүгүн Манжурияга айдатат. Ушундан тартып кыргыздар Енесай, Алтай жергесинде чоң саясий бирикме, согуштук-аскерий чоң күч катары тарыхый аренадан сүрүлүп калат, жазмасын дагы жоготот. Өздөрү чачырап бирдиктүүлүгүнөн, мамлекеттүүлүгүнөн ажырайт.

Арийне, ушу жогоруда айтылган тарыхый маалыматтар жана Енесай жазма эстеликтери деп аталган тексттердеги 1909-жылы Рамстеддин Суджи-даван деген жерден тапкан жазуу эстелигинде жазылып турган “Кыргыз оглы ман... Кыргыз уулумун” деген маалымат Енесай жазмасын байыркы кыргыз жазуусу деп саноого толук мүмкүндүк берет. Муну байыркы түрк жазма эстеликтери боюнча чоң адис В.Е.Малов төмөнкүчө белгилейт: “Вслед за крупными авторитетами – акад. В.В.Радловым и проф. В.Томсеном – я не имею никаких причин не считать енисейские памятники принадлежащими киргизам... Что же теперь сказать о языке эпитафий бассейна р. Енисея? Памятники – киргизские в этом общем государственном смысле, язык – общий, стандартный, эпитафийно-рунический. Памятники эти могли принадлежать покойникам – и киргизам, и тувинцам, и тофларам (карагасам), а возможно и кому то другому. Во всяком случае сюда же можно включить частично и группу, которая теперь у нас именуется хакасским. Эти группы по “киргизскому великодержавию” у меня здесь именуется и могут именоваться киргизскими” (С.Е.Малов, 1952, 4, 7-б.).

Енисей-Орхон жазма эстеликтеринин тексттерин кайра окуган, кайра тактап которгон, басып чыгарууга даярдаган С.Е.Малов: “Характеристика памятников енисейской письменности тюрков, по нашему убеждению, дает нам возможность глубже понять и осветить богатство древней культуры киргизского народа” (С.Е.Малов, аталган эмгек, 3-б.), - деп Енесай жазма эстеликтери байыркы кыргыздар жана алардын бай маданияты жөнүндө жетишээрлик маалымат бере турган жазма булак экендигин баса белгилейт. “Я сделал, что мог, а лучше пусть делают могущие”, - деп Енесай жазма эстеликтерин жаңыча тактап окуп, тактап которуп, транскрипциясын берип, китеп кылып дайындап, бул эстеликтер кыргыз элинин VI-VII кылымдардагы жазма эстеликтери экендигин, ал жерде кыргыз элинин байыркы маданияты, башка элдер менен болгон карым-катышы жөнүндөгү маалыматтар көрүнүп тургандыгын баса белгилөө менен, “Древняя кыргызская письменность” деген ат коюп, колжазмасын 1943-жылы Фрунзеге алып келген экен. СССР Илимдер академиясынын кыргыз филиалынын “Тил, адабият жана тарых” институтунун илимий кызматкерлери (ал мезгилде илимий кызматкерлер деп айтчу деле кызматкерлер болбосо керек, баары атылып кеткенден кийин К. К. Юдахин менен И. А. Батмановдун көзүн карап, жетегинде калган гана анча-мынча бакеевчилер, бактыбаевчылар калса керек) С.Е.Маловдун ушул жазма эстеликтер кыргыздар – силердики дегенине аябай каршы болушуп, ал эстеликтердин кыргыздарга эч кандай тиешеси жок деп такыр жолотпой коюшуптур. Ушуга нааразы болгон С. Е. Малов кайра кетип, ал эстеликтер боюнча изилдөөсүн уланта берген экен. Улуу окумуштуу кантсе да таза нарк-насилде өткөн тарыхты сыйлап, байыркы кыргыздын тарыхын, маданиятын сыйлап, баягы колжазмасын 1948-жылы кайра кыргыздарга бергендиги жөнүндө минтип жазат: “В свое время (в 1948-г.) переводы енисейских эпитафий были представлены мною в Институт языка, литературы и истории Киргизского филиала Академии наук СССР” (С.Е.Малов, аталаган эмгек, 4-б.). Кыргыздарда аталган жазма эстеликтерге эч кандай кызыкчылык жаралбагандан, натыйжа чыкпагандан кийин, ал аны өзүнчө китеп кылып “Тил жана ой жүгүртүү”

институтунун 1950-жылкы планына киргизип, 1952-жылы “Енисейская письменность тюрков” деген аталышта өзүнчө китеп кылып чыгарат. Баягы 1943-жылы С.Е.Малов алып келген “Древняя киргизская письменность” деген колжазма 9 жылдан кийин Москва-Ленинградда таптакыр башка ат менен жарык көрөт да, кыргыздар К.К.Юдахин, И.А.Батманов жана алардын айтканынан чыга албаган, өздөрүнчө ойлонууга кудуреттери жетпеген кыргыз тилчи, тарыхчыларынын кесепетинен кыргыз эли “Байыркы кыргыз жазуусунан” кол жууп куржалак кала берет.

Кийин К.К.Юдахин менен И.А.Батмановдун мындай конъюнктуралык чайкоочулук ишин башка тарыхчы, тилчилер улантып, ал Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын мамлекеттик саясатына айланат, кыргыздар IX-X кылымда эч кандай “улуу держава” түзгөн эмес, Енесай жазмасынын кыргыздарга эч кандай тиешеси жок, антип айткан А.А.Аристов, В.В.Бартольд, С. М. Абрамзондор, борбордогу башка окумуштуулар туура эмес айтып жатышат деген көзкараш Кыргыз Республикасынын 1-секретарынын “илимий концепциясына” айланат. Ушул идеологиялык көзкараш кыргыз элинин тарыхын, жазма эстеликтерин терең жана кенен изилдөөгө эч мүмкүнчүлүк бербей, бул маселелер жөнүндө кичине эле кеп-сөз кылган окумуштуулар, жазуучулар улутчул аталышып, запкы жеп келишти. Ушундан көп кишинин жүрөгү үшүп, түшүп калгандыктан, ушу бүгүнкү күнгө чейин С.Е.Малов 1943-жылы айткан “Байыркы кыргыз жазмасы” дегенди айта албай, жаза албай, изилдей албай келатабыз. Окумуштуу-изилдөөчүлөргө мүмкүнчүлүк берилбей келди. Ушу жерде бир факты жөнүндө кыска айта кетким келди. Чагатай улусуна кирген Орто Азия, Казакстанда Чагатай тили деген жазма адабий тил жаралган, бул тилди кээде Орто Азия түрк тили деп да айтышкан. Бул тилде көп жазма эстеликтер жаралган. СССРдин тушунда Өзбекстандын бийлик жетекчилиги ленинграддык А.М.Щербак деген түрколог-тилчиге “Өзбек Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер” деген наамды берип туруп Чагатай тили дегенди “Байыркы өзбек тили” деп жаздыртып алды. Г.Ф.Благова деген Москвалык окумуштууга

Бабурду өзбек тилинин өкүлү деп жаздыртып алды. А биздин 1-секретарыбыз Москва, Ленинграддагы чоң-чоң түркологдор бул жазуу кыргыздыкы, кыргыз маданияты, кыргыз жазмасы деп койгондорду сүйлөгөн сөздөрүндө, жазган китептеринде “талкалап” турду. Мына, байыркы кыргыз жазмасына, кыргыз тарыхына тиешелүү саясий абал бизде ушундай болгон...

Биздин изилдөөбүз түздөн-түз Енесай жазма эстеликтери деген аталыш менен илимге кирип калган байыркы кыргыз жазмасын терең изилдөө менен байланышпагандыктан (бул өзүнчө чоң проблема, муну жаш изилдөөчүлөр изилдеп башташты), бул боюнча учурунда таамай айткан С.Е.Маловдун гана сөзүн келтирүүнү туура деп эсептеп турам: “в 1943-году я был во Фрунзе и в институте Языка, литературы и истории Киргизского филиала АН СССР во время беседы об этих памятниках я был очень удивлен, что встретил возражения со стороны многих сотрудников института в отношении своих высказываний о принадлежности енисейских памятников киргизам. Оказывается, в этом вопросе мои противники слишком доверяли проф. К.К.Юдахину и доц. И.А.Батманову, ссылаясь на их печатные высказывания по этому вопросу. Мне хотелось бы думать, эти два почетных ученых – И.А.Батманов и К.К.Юдахин – отнюдь не являются противниками мнений В. Томсена и В.В.Радлова. Я позволю себе сказать, не желая обижать вышеупомянутых киргизоведов, что лучше заниматься обнародованием и переводом древних памятников и не тратить время на пока бесплодные и пока априорные рассуждения о разговорном языке древних киргизов...”

Таким образом, ...можно сделать вывод, что язык енисейских памятников письменности V в. представляет собой древний киргизский язык” (С.Е.Малов, 1952, 8-б.).

Енисей жазмасын Байыркы кыргыз жазмасы деп аныктоо А.А.Аристов, В.В.Бартольд, В.В.Радлов ж.б. улуу окумуштуулар менен эле катар Е.Д.Поливановдун да тарыхый-лингвистикалык көзкарашы аркылуу белгиленет. Ал кыргыздардын Енесай менен байланышкан жана ал аймактан чыккандыгы жөнүндөгү идеаларды колдогон. Орто Азияда өзүнүн грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгү боюнча кыргыз тилине жакын турган башка

түрк тили жок экендигин жана кыргыз тилине грамматикалык жактан эң жакын тил Түштүк Сибирдеги алтай, хакас тилдери экендигин баса белгилөө менен, кыргыздар Енесай жазууларынын авторлору деп эсептейм деген (Плоских, 1990, 93-б.).

“Кыргыздарда байыркы тарыхынын алгачкы мезгилинде өзүнүн жазма тили болгондугу Енисей дарыясынын салааларында, Саян тоолорунда табылган ташка жазылган эстеликтер менен далилденет. Кийинчерээк көчмөн кыргыз уруулары түштүк-батышты көздөй берилеп келип, Алтай тоолорун байырлап, азыркы Кыргыз-Нур көлүнүн боюн борбор кылып, феодалдык мамлекет түзүп турган кезде колдонгон жазма тилинен азырынча эстелик табыла элек. Бирок кээ бир кыйыр маалыматтарга караганда кыргыздар бул феодалдык мамлекет кезинде да мурунку жазмасынан (Енесай деген аталыштагы байыркы кыргыз жазмасынан – С.М.) кол үзбөгөн болуу керек. Саманиддердин тукуму Наср-ибн-Ахмед хандын бийлиги кезиндеги (X кылым аягы) саякатчы Абу-Дулеф Букарадан Кытайга бараткан жолундагы элдердин аттарын атоо менен катар алардын ичинен “кимактар” менен “кыргыздар” өзүнчө жазмага ээ деп көрсөтөт дейт да, профессор Бекир Чобан-Заденин “Заметки о языке и словесности кумыков”. Изв. факульт. Азерб.ГУ. Т. 1. Б., 1926, 96-б. эмгегине шилтеме берет (Б.М.Юнусалиев, 1970).

Кыргыз мамлекети бир кылымга жакын жашаса да, анда колдонулган жазма тил, негизинен, эл бийлөөчүлүк максатта кызмат кылып, уруулук же уруу союздарынын диалектилерине анчалык таасир кылышы мүмкүн эмес эле. Мунун себеби феодализм шартында жазма адабий тил менен диалектилердин (жалпы эл күндөлүк жашоо шартында колдонулган тил – С.М.) ортосундагы байланыш өтө начар болгон, ар түрдүү себептерден улам саясий бирдик түзүп, мамлекетке айланган уруулук союздардын өзара байланыштыгына жазма тил таасир кыла алган эмес. Кидандардын (буларды түрк калктары “кара кытай” деп аташкан) соккусу натыйжасында кыргыздардын мамлекеттиги кулагандан кийин уруулук союздардын ортосундагы байланыштар ого бетер бошоңдоп, алардын диалектилери өз алдынча өнүгө берген.

Кидандардын чабуулунан кийин кыргыз урууларынын Алтайдан Тянь-Шанды көздөй мурунтан башталган жылуу

процесси күчөгөн...” (Б.М.Юнусалиев, 1970). Кыргыздар эл катары ушул кийинки чөлкөмдө калыптанат, жазмасын унутуп, кийинчерээк араб тамгасындагы жазманы үйрөнүшөт...

Орхон-Енесай жазмасынан кийин кыргыздар колдонгон жазуу катары кыйыр түрдө болсо да уйгур алфавитиндеги жазууну да эсептөөгө болот. Анткени адегенде уйгурлар да башка түрк элдери сыяктуу эле Орхон-Енесей жазмасынан пайдаланышкан. Кыргыздар менен урушуп жүрүп талкалангандан кийин, алар азыркы Кытай тарапка оошкон. Ошол учурда Борбордук Азияга Алдыңкы Азияда жаралган манихей дини тарала баштаган. Манихей дининин таралышы, Сирия христиан сектасы несториандардын келиши менен несториан жазмасы кошо келет. Иран жазмасы зароастрий дини аркылуу тарайт. Иран тобундагы согди тилинин жазмасынын негизинде Борбордук Азияда уйгур жазмасы пайда болот да, бул жазууну будда дининдеги элдер менен эле катар айрым бир түрк уруулары да колдоно баштайт (Д.Дирингер, 1963).

Албетте, уйгур жазуусун кыргыздардын колдонгондугун тастыктаган тарыхый так далилдер илимде жок. Бирок айрым бир кыйыр жагдайлар жөнүндө гана божомолдоолор кездешет. Манихей, зароастрий дининин кыргыздар арасында да тараш ыктымалдыгы, уйгурлар менен кыргыздардын канатташ катар жашашы сыяктуу жагдайлар айрым окумуштуулардын жогоркудай пикирлерди айтышына өбөлгө болгондой (В. В. Бартольд, 1927). Бул жазууда сөз жогортон төмөн тик жазылган, саптар солдон оңго карай сап-сап болуп түшкөн.

Борбордук Азиянын кеңири аймагына ислам дининин акырындап тарап келиши менен, уйгур жазмасы да акырындык менен колдонулуудан четтетиле баштайт. Будда дининдеги элдерде гана уйгур жазуусу колдонулуп калат, 13-кылымда уйгур жазуусун монголдор өз тилине ылайыкташтырып кабыл алышат, кийинчерээк бул жазуунун негизинде маньчжур жазмасы түзүлөт.

Кидандардын чабуулунан кийин кыргыз урууларынын Алтайдан Тянь-Шанды көздөй башталган жылуусу күчөгөн. Кыргыздар эл катары ушул чөлкөмдө калыптанат, мурунку жазмасын унутуп, кийинчерээк араб тамгасындагы жазманы

үйрөнүшөт... Бирок араб алфавити кыргыздар арасында качантан баштап тарай баштагандыгы жөнүндө так маалымат жок. Айрым бир тарыхый фактыларды салыштырып кароонун негизинде гана кыргыздар, өзгөчө түштүк кыргыздар, XVIII кылымдын ортосунан тартып араб графикасын пайдалана баштаган болсо керек деген божомол айтууга болот. Анткени В.В. Бартольддун маалыматтары боюнча кыргыздар XVI кылымда да, XVIII кылымда да өздөрүн мусулманбыз дешкен эмес, алар капырларга да, мусулмандарга да кошулушпайт, көп кудайга ишенишет, б.а. бутпарас дининде болушкан (В.В.Бартольд, 1943). Демек, ислам дини кыргыздар арасында тарабагандан кийин, исламдын таасири жок болгондон кийин, алар араб алфавитин алышы, колдонушу мүмкүн эмес эле. Арийне, бул маселени тарыхчылар, дин таануучулар такташаар, бирок 1856-жылы Ысык Көлгө келген Ч.Валихановдун маалыматы боюнча “кыргыздар өздөрүн мусулманбыз дешет, бирок салт-санаасында, үрп-адатында шамандык элементтерди карманышат, мусулман адат-жөрөлгөсүнө каршы келген иштерди жасашат”, - делип айтылат. Кыргыздардын мусулманчылык түшүнүктөрүн Орто жүз казактары менен салыштырып келип, биздин казактар мындан 30 жыл мурда так ушундай эле деген пикирин билдирет. Демек, кыргыздарга, өзгөчө Түндүк кыргыздарына ислам дини 19-кылымдын биринчи чейрегинен тартып кире баштаган болсо керек. Ал эми алфавит, сөзсүз, динди ээрчитет, дин алфавитти ээрчитет, экөө катар жүрөт, динди жазуу, окутуу аркылуу таратса, жазууну динди таратуу үчүн пайдаланышат, экөө эриш-аркак. Ошондуктан алфавит да ошол 19-кылымдын биринчи чейрегинен тартып колдонула баштаган болуш керек деген божомолду белгилемекчибиз.

Буга мындан башка дагы төмөнкүдөй жагдайлар өбөлгө болгон. Баарыбыз жакшы билебиз: 1709-жылы Бухара хандыгынан бөлүнүп өзүнчө хандык түзгөн Кокон хандыгы 1822-жылы Олуя Ата, 1825-жылы Пишпек, 1827-28-жылдары Коңур Өлөң, 1830-жылы Жумгал, Куртка чептерин курушкан. Демек, Түндүк кыргыздар 1800-жылдардын башынан тартып Кокондун бийлигинде болгон. Түштүк кыргыздар мындан бир канча жыл мурда Кокон хандыгынын бийлигине баш ийген.

Кокон хандыгы кыргыздарды ийри кылычы, аскер күчү менен гана баш ийдирүүгө аракеттенген эмес. Эң күчтүү куралы ислам дини болгон, аны сиңириш үчүн ислам дининин негизги куралы алфавитти, жазууну кеңири пайдаланышкан, дин мектептерин уюштурушкан, дин китептерин, Куранды окутушкан, курандын тигил же бул тиешелүү аяттарын көчүртүшкөн. Ошентип араб алфавити, араб жазмасы Түндүк Кыргыздар арасында ислам дини аркылуу Кокон хандыгынын басып алуучулук саясатынын негизинде 19-кылымдын 20-30-жылдарынан тартып акырындан кире баштаган...

Арийне, ушул жерде бир жагдай жөнүндө кыскача айта кетейин. Туура, XIX кылымдын 1-чейрегинде араб тамгасындагы жазуу дин менен кошо Кыргыз жергесине келет, бул жерде кеп ушул жөнүндө болуп жатат. Ал эми айрым бир колунда бар адамдар балдарын ичкериге, татарлар, түрктөргө жиберип, сабатсыздыгын жоюп, динчилдикке багыттап, араб жазуусун үйрөткөндүгү да белгилүү, б.а. араб жазмасы Кыргыз жергесине келгенге чейин эле айрым бир колунда бар адамдар аны чет жакка барып үйрөнүп келишкен. Демек, ислам дини, аны ээрчиген араб жазмасы Кыргыз жергесине келгенге чейин эле айрым бир аз сандагы кыргыз арабча жазганды, окуганды билген... Бул жазуу кыргыздар арасында 1927-жылга чейин колдонулуп, Совет бийлиги орногонго чейин ондогон элчилик каттар, Молдо Нияздын колжазма китептери, Нур Молдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо, Ысак Шайбековдун чыгармалары, Борзу уулу Малдыбайдын “Семетей баатыры”, автору белгисиз “Семетей” эпосунан үзүндү, Тыныбектин 1898-жылы Казанда басылып чыккан “Семетей” эпосунан үзүндүсү, Белек Солтоноевдин, Осмонаалы Сыдыковдун, Э. Арабаевдердин Казанда, Уфада, Алматыда бир канчалаган китептеринин басылып чыгышына, эл арасына аз-аздап тарашына жана Кыргыздардын жазуу маданиятынын өнүгүшүнө да чоң салым кошкондугун белгилебей коюуга мүмкүн эмес экендигин көрсөтөт.

Албетте, XIX кылымдын орто ченинен тарта падышалык Россия чеке-белинде жашаган башка элдердин сабатын ачууга атайын камкөрбөсө да, анын тутумунда турган башка

элдер сыяктуу эле кыргыздардын массалык түрдө болбосо да кат-сабаты ачылып, араб графикасында жазганды, окуганды өздөштүрүүгө аракеттерди көрүшкөн. Кыргыз элинин ичинен чыккан болуш-бийлер кат тааныган “молдокелерди” атайын кармашып, бала-бакыраларына кат тааныткан, китеп окуткан. Кат-сабаты ачылган “молдокелер” араб алфавитинде чыгармаларды, каттарды жазышып, бир нече даанада ар кимге көчүртүшкөн, колкитептердин жаралышына, алардын эл ичине таралышына камкөрүшкөн. Ошол эле учурда Россия өз саясатын, басып алуучулук амбициясын ишке ашыруу максатында өз миссионерлеринин жардамы менен айрым бир элдер үчүн орус графикасынын негизинде алфавит түзүүнү да ойлонушкан, орус-тузем мектептерин уюштурушкан, балдарды окутушкан. Мындагы негизги максат – окутуу, жазуу аркылуу туземдерди падышага, падышалык Россияга толук баш ийдирүү болгон. Мындай жагдайдагы максат кыргыз жергесинде да жүргүзүлгөн. Бирок бул миссионерлер аркылуу жүргүзүлгөн кат-сабатты ачууга байланыштуу иш элдин калың катмарын камтыган эмес. Мындай шартта жалпы көпчүлүккө, жалпы элге кеңири тараган, жеткиликтүү болгон жазуу жөнүндө кеп кылууга мүмкүн эмес эле. Бул жазуу, негизинен, клерикалдык мүнөздө айрым гана адамдардын кат-сабатынын ачылышына, жазып-окуй билишине кызмат кылган...

§2. Кыргыздардын Октябрь революциясына чейинки жазмасы (XIX кылым)

Октябрь революциясына чейинки мезгилдердеги кыргыз жазмасы жана анын жаралышы, өнүгүшү жөнүндө терең, ар тараптуу иштелген, системага салынган, атайын жүргүзүлгөн изилдөөлөр, тилекке каршы, алигиче колго алына элек. Бул, албетте, бүгүнкү кыргыз тилчилеринин – биздин мажүрөөлүгүбүз, муну моюндабаска чамаа жок...

Туура, таланттуу тилчи, мыкты уюштуруучу Ж. Ш. Шүкүров агай “Язык Молдо Кылыча (из истории киргизской письменности)” деген темада кыргыз тилчилеринин ичинен алгачкылардан болуп 1946-жылы кандидаттык диссертация

коргогон. Ушул эле эмгегинде XIX кылымдын 60-жылдарынын башында Россия падышачылыгынын төбөлдөрүнө жазылган, өзү бир гана жолку барышында Алматынын Борбордук архивинен тапкан эки каттын тилин талдоого алуу менен, аларды жаздырган кыргыз экендигин, ал кат кыргыздардын каты экендигин, аны жазган дагы кыргыз экендигин баса белгилейт, аларды таза лингвистикалык базада негиздейт. Тигил же бул жазма тексттин тилин аныктоо – өтө татаал маселе болгон. Анткени ал мезгилде Орто Азиянын түрк тилдүү элдери чагатай тили деп эсептелген Орто Азия түрк тилинде жазышкан. Ал тил ошол аймактагы түрк элдеринин жазма адабий тили катары “орток”, “жалпы” мүнөздө болгон. Ал эми сүйлөшкөндө Орто Азиядагы ар бир эл – уйгур, өзүбек, казак, кыргыз, каракалпак, түркмөн өз тилинде сүйлөшө берген. “Вопрос о киргизской национальной принадлежности автора (или тех лиц, от имени которых написан документ) не вызывает сомнения. Что касается языковой принадлежности документа, то этот вопрос решить не так легко, ибо документ написан среднеазиатско-турецким литературным языком. Так мог написать и узбек, и уйгур, и каракалпак, и туркмен, и казах, и киргиз. Ответ (или намек на него) могут дать нам только детали”, - деп 5 пункт менен ошол деталдарды, б.а. ошол каттар түздөн-түз кыргыз тилинде жазылгандыгын далилдеген деталдарды көрсөтөт да, 1861-62-жылдары жазылган делген 2 кат “... не вызывает никакого сомнения в отношении киргизского происхождения его автора” (Ж. Ш. Шүкүров, 1946) деген бүтүмүн чыгарат.

Алматынын Борбордук тарыхый архивинен табылган бул эки каттын тилин талдоодан кийин, 1911, 1913, 1914-жылдары Казан, Уфа шаарларында атайын типографиялык ыкма менен басылып чыккан Молдо Кылычтын, Осмонаалы Сыдыковдун китептеринин тилин бири-бирине салыштырып изилдейт.

Арийне, булардын минтип китеп жазып, аны Россиянын ички шаарлары болгон Казанга, Уфага алып барып типографиялык ыкма менен бастырып чыгарылышына чейин эле кыргыз жергесинде китеп жазуу салты жаралып, ал ошол кездеги сабаттуу “молдолордун” колкитептеринин негизинде манускрипттик адабияттын жаралышын жана улам-улам көчүрүлүп элге тараган-

дыгын көрүүгө болот. Мына ушул жагдайлар улуу тилчини “Не подлежит никакому сомнению, что дореволюционный киргизский письменный язык возник и развился под непосредственным влиянием так называемого “чагатайского языка”, усвоение которого шло путем ознакомления с образцами художественной литературы, так и с материалами деловых бумаг.

Пользуясь этими образцами, киргизы, как и другие тюркские народы Средней Азии, отражали и особенности своего языка, создавая, таким образом, один из местных литературных языков..., я рассматриваю свою работу как “опыт”, “обобщающий накопившийся материал по локальному отражению среднеазиатского литературного языка среди киргизов” (Ж.Ш.Шүкүров, аталган эмгек. Предисловие, 1946.), - деп жыйынтык чыгарууга алып келет.

Кыргыз элинин дагы бир улуу тилчиси академик Б. М. Юнусалиев агай Молдо Нияздын санаттарынын тилин изилдеп, бул аркылуу Октябрь революциясына чейин эле кыргыз тилинде жазма болгон деген жыйынтыкка келген. Ал өзүнүн “Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза” деген изилдөөсүндө кыргыз жергесине араб алфавитинин тарашын мусулман дининин келиши менен байланыштырат. Бул чындык. Байыркы гректер мурда эле “алфавит динди ээрчийт, дин алфавитти ээрчитет”, - деп айтып коюшкан.

Өзүнүн изилдөөсүндө Б.М.Юнусалиев агай Молдо Нияздын туулган жылын XIX кылымдын 20-жылдары, көзү өткөн жылды 1896-жыл деп тактаган. Анын Шаймардан суусундагы өрөөндө жарык дүйнөгө келип, 70 жаш ашып жашагандыгын, жаш кезинен ыр жазып, Түндүк Кыргызстандын Талас, Чүй, Суусамыр, Жумгал, Кочкор, Нарын, Атбашы өрөөндөрүн кыдыргандыгын белгилейт. Молдо Нияз араб алфавитинде жазган, дин менен кошо келген алфавитти Куранды окутуш үчүн үйрөтүшкөн. Молдо Нияз дагы ушундай кырдаалда жазганды, окуганды үйрөнгөн. Орто Азиядагы түрк тилдүү тектеш элдер жазганда “чагатай” адабий жазма тилинде жазышып, бирок ар бири өз-өз тилинде окушу ушул араб тилинин консонанттык системага негизделген өзгөчөлүгүнө байланыштуу болсо керек. Жазмакерлер колдонгон араб алфавитинде болгону 3 гана

үндүү тыбышты билдирген тамга болгон (а, о, ы), калганын каалаганындай өз тилиңдин өзгөчөлүгүнө салып окуй бер. Ошондуктан болсо керек “чагатай” тили деген адабий тилде жазылган текст бүгүнкү күндө бир дагы түрк тилинин материалына толук дал келбейт. “Чагатай” тилинде жазылган мурастын баары бир эле элге, бир эле тилге эмес, жалпы Орто Азия түрк элдерине, түрк тилдерине бирдей тиешелүү. Тилекке каршы, ХХ кылымдын 1970-1990-жылдарында Республиканын башкы жетекчилигинин жүргүзгөн саясатынан улам биз – кыргыздар бул 4-5 кылымдык мурасыбыздан, бул энчибизден кур алакан кылып отурабыз...

Академик Б.М.Юнусалиев агай дагы Молдо Нияздын санаттарынын тилин изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: 1. “Санаты Молдо Нияза написаны на киргизском языке с отражением фонетических, морфологических и лексических особенностей юго-западного (ичкиликского) диалекта; 2. Изучаемая рукопись является еще одним подтверждением наличия письменных памятников киргизского народа в XIX в.” (Б.М.Юнусалиев, 1970).

Кыргыз тилинин тарыхы боюнча атайын изилдөөлөрдү жүргүзүп келген мыкты тилчи окумуштуу Сарыбай Кудайбергенов агай дагы Октябрь Революциясына чейинки жазуу жөнүндө төмөнкүнү белгилейт: “Мүмкүн кыргыз эли араб алфавитин андан да мурун (1854-1862-жылдар – С.М.) колдонгондур, бирок ал белгисиз. Андан мурун колдонсо дагы кыргыз эли аны тажик, өзбек, уйгур элдеринен кийин колдонгон болуу керек.

Алгачкы жазылган адабий эстеликтердин кээ бирөөлөрү чагатай адабиятынын таасири астында болуп, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүн толук көрсөтө алган эмес...

Октябрь революциясынан мурун араб тамгасы аркылуу көпчүлөк эл бүт бойдон сабаттуу болуп кете албаганы менен, кыргыздардын арасында кат тааныган адамдар чыкты. Алардын кээ бирөөлөрүнүн колжазмалары (чыгармалары) жалпы элдик казынага кирди (астын мен сыздым – С.М.). Араб алфавити жазууда, окууда кыйынчылык келтирсе да жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн билдире албаган кемчиликтери болгону менен, өз учурунда коомдук маданиятыбыздын өсүшүндө

белгилүү ролду ойноду (С.М.Кудайбергенов ж.б., 1958, 36, 37-бб.)”

Арийне, Октябрь революциясына чейин эле кыргыз элинин жазмасы болгондугун, кыргыз элинин жазмасы айрым бир жазмасы күчтүүрөөк өнүккөн башка тектеш элдердикиндөй болбогону менен, Октябрь революциясына чейин эле кыргызча китептер типографиялык ыкма менен басылып келгендигин ушул улуу окумуштуу агайларыбыз айтып да, жазып да, изилдөө жүргүзүп далилдеп келишкендигине карабай, ушундай кашкайган чындык фактылар “мен мына” деп турганына карабай, бүгүнкү күнгө чейин эле эч кандай далил талап кылынбаган аксиомалык чындык катары “Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин жазмасы болгон эмес, а жанагы басылып чыккан үч китеп таза кыргыз тилинде эмес”, - деген сымал сандырак ой-пикир Кыргыз Республикасындагы жетекчиликтин официалдуу көзкарашы катары калыптанган. Бул көзкарашка кайчы пикирдин болуп калышы, ошол пикирди ачык айтпай, жымсалдасаң да болбой “чукуп” таап чыгып, улутчулдук сыйыртмагын мойнуңа салып, жазалап келген. Ушундан чочуп калган интеллигенция – тиешелүү окумуштуулар “ач кулактан тынч кулак” болуп, мындай “чуулгандуу” маселеге “бут салбай” тынч жашоого өтүшүптүр.

Ал эми эгемендикке жеткенден кийин деле ал “оорудан” арыла албай келебиз, бул – бир жагы, экинчи жагы, эски жазмаларды издеп таап, аларды чогултууга кам көрүлбөдү, үчүнчү жагынан, Б.М.Юнусалиев агай ХХ кылымдын 70-жылынын аягында жазыптыр: “Если бы даже и было у наших молодых историков (бул түздөн-түз тилчилер – бизге да тиешелүү – С.М.) сильное желание заняться этим важным делом, они лишены этой возможности, так как не в состоянии разобраться в документах, написанных арабским алфавитом” (Б.М.Юнусалиев, 1970, 49-б.). Ушундай пикирдин бир өңүтүн 1946-жылы Ж. Ш. Шүкүров агай минтип жазып кетиптир: “Приходится с крайним сожалением констатировать, что киргизовед, занимающийся исследованием любой стороны дореволюционной жизни Киргизии, принужден искать значительную часть нужных ему материалов вне Киргизии” (Ж.Ш.Шүкүров, аталган эмгек,

Предисловие), - дегендей эле аларды терип-тепчип, изилдөөгө илимибиз “тайкылык” кылып келди же мойнубуз буга жар бербеди. Кыскасы, ушу бүгүн да так ошол мындан 70-80 жыл мурдагы абал толугу менен сакталууда. Эгерде Ж.Шүкүров, Б.М.Юнусалиев, С.М.Кудайбергенов агайлар эртелеп “оо дүйнөгө” кетишпегенде, аталган маселелердин башын эчак ачып, Октябрь революциясына чейин эле кыргыз элинин жазмасы болгондугун, улуттук доорго чейин эле кыргыз оозеки адабий тилинин жаралып, өнүгүп келгенин, жазма адабий тилибиз түйүлдүк (зачаточный) түрүндө жарала баштагандыгын, анын элге тарай баштагандыгын далилдеп коюшмак экен. Тилекке каршы, “багы жокко дагы жок” болуп, агайлар эрте өтүп кетишиптир....

Биздин жеке пикирибизде, кашкайган фактылар турса дагы биздин партжетекчиликтин, өзгөчө республикабыздын башкы жетекчисинин көшөрүп “Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазмасы болгон эмес, адабий тили болгон эмес”, - деген позицияга өтүшүндө алардын “актана” турган жагдайлары да бар экен: биринчиден, революцияга чейин кыргыз элинин бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө жетпей уруу-уруу болуп, бир бөлүгү “тиги” жакта, бир бөлүгү “бу” жакта болуп, билим алуу, окуу менен иши жок тоо-таш аралап жүргөндүгү, жалпы элдин дээрлик массасынын сабатсыз бойдон кала бериши; экинчиден, “молдокелердин” жазган чыгармаларын канчалап, жүздөп кол менен көчүрүп элге таратса да, манускрипттик адабияттын жаралышынын алгачкы үлгүлөрү пайда болуп калса да, элчилик каттар жазылып, документ катары карым-катышка жарап атса да, а түгүл типографиялык ыкма менен беш чоң – поэтикалык, прозалык китептер Казанда, Уфада басылып чыкканына карабай элге жете берген эмес, эл окуган эмес деп көңүлгө алынбаган (бирок окутуп угушкан); үчүнчүдөн, Россия карамагында болгон аз сандуу элдин революцияга чейинки маданий дөөлөттөрүнө, маданий баалуулуктарына, маданиятына, тарыхына, тилине, адабиятына, жазуусуна, өнөрүнө таптык-идеологиялык өңүттө эскинин калдыгы, бай-манапчылыктын саркындысы деген көзкараштагы теңсинбөөчүлүк менен мамиле кылган империялык текеберчилик, “Октябрдын жаңы желаргысы

эскинин баарын учуруп айдап салыш керек” деген борбордук великоросстук шовинизмдин күчү; төртүнчүдөн, республикалык жетекчиликтин бул маселедеги саясаты – кыргыз эли билимсиз болгон, сабатсыз болгон, демек, окуганды, жазганды кайдан билмек эле, кыргызга баарын революция берди, “старший брат” берди, “великий русский народ” берди, кыргыз тили артта калган элдин тили, ошондуктан бул тилдеги кеңеш, Мекен, Ата мекен деген сөздөрдү “совет”, “Родина” деп которбой орусча беришибиз керек деген жагынуучулук күнкор саясат эле; бешинчиден, ушу жагынуучулук күнкор саясаттын кесепетинен “революцияга чейин чыккан китептердеги тил нукура кыргыз тили эмес, ар кошкон тил”, - деген вульгардык-социологиялык көзкарашка өзүн толук ишендирип алуунун негизинде башкача ой жүгүртө албаган, “а, балким биздин ата-бабалар да жазган чыгаар” деген суроону өзүнө коюуга кудурети жетпеген жетекчинин иши эле...

Арийне, чыгыш элинин лингвистикалык тарыхында баскынчы элдин тили катары араб, фарсы тилдери Европадагы латын тили өңдүү жазуу тили катары колдонулуп келди. Ушул тилдер менен эле катар түрк хандыктарында түрк тили жазма адабий тил катары колдонулду. Маселен XI кылымдагы Махмуд Кашкарлыктын, Жусуп Баласагындын, Кожо Ахмед Йасавинин эмгектери түрк жазма адабий тилдин милдетин аткарды. Борбордук Азияда кыргыз-кыпчак жазма адабий тили колдонулду. Ал эми Орто Азиядагы түрк тилдүү, анын ичинде кыргыз элинин тарыхында монгол империясынын баскынчылык ишинин натыйжасы катары чагатай улусунун тили жазма адабий тилдин милдетин аткарды. Ошол мезгилдин жазма адабий тили катары кыргыз элинин XIX кылымдардагы молдокелеринин жазма китептеринде, элчилик каттарында да чагатай элементтери көп жолугаары табыйгый маселе болчу. Анткени Орто Азиядагы түрк элдери үчүн “ортоазия түрк тили” деген жалпы ат менен белгилүү болгон чагатай тили орток жазма адабий тил болгон. Орто Азия түрк тилдүү элдер жазганда ушул тилде жазган, ордо иштери ушул жазма тилде жүргүзүлгөн, ал эми Чагатай улусуна кирген ар бир эл күндөлүк жашоо турмушунда өз тилинде сүйлөшкөн. Чагатай жазма адабий тили менен ар бир элдин өзүнүн оозеки тили бири-биринен анча

болбосо да айырмаланган. Бул айырмачылык өзгөчө лексикада ачык көрүнгөн.

Туура, революцияга чейинки кыргыз жазуусу Орто Азия түрк тилинде – түрк тилинде сүйлөгөн тектеш өзүбек, уйгур, каракалпак, түркмөн, казак, кыргыз тилдерине орток жалпы китептик адабий тилинде жазылган, муну интердиалектилик жазма адабий тил дейт. Анткени ушул элдер канча кылым Чагатай улусунун аймагындагы эл болуп жашап келдик, тилдерибиз этностук аталышы менен катар Чагатай улусунун адабий жазма тили катары эсептелип келди. Союз учурунда тилибиз орус тили менен кандай аралашты, орус тилинен, ал аркылуу башка чет тилдеринен канчалаган сөздөр кирди. Бул – тарыхый табыйгый процесс. Бүгүнкү күндө официалдуу маалымат берген кыргызча тексттен эле же болбосо элчиликтер ортосунда жазылган кыргызча каттардын тексттеринен канча % кыргыз сөзүн табасың, канча % орус жана башка чет тилинин сөзүн табасың. Ушул тилдик кырдаалды түшүнүүгө мүмкүнчүлүгү жете бербеген жетекчилик ал жазмаларда баланча % тигинин сөзү экен, түкүнчө % анын сөзү экен деп бөлүштүрүп, өзүнүн бул багытта билимсиздигин көрсөтүп келди. Тектеш эмес тилдердин сөздөрүн ушинтип бөлүштүрүп аныктаса болот, ал эми тектеш, болгондо да бир канча кылым бир улустун курамында, канатташ аймактарында аралашып жашаган жакын тектеш элдердин сөздөрүн “тиги тигиники”, “бул мунуку” деп бөлүштүрүүгө эч мүмкүн эмес... Анткени бир эле сөз тектеш ар бир элде ар башкача айтылат, ар башкача угулат.

Ошентип, эгерде тарыхый факт, лингвистикалык факт катары айта турган болсок, Ж.Ш.Шүкүров, академик Б.М.Юнусалиев, профессор С.М.Кудайбергенов агайлардын лингвистикалык изилдөөлөрүнөн, ал эми Тазабек Саманчиндин адабияттык аспектеги изилдөөсүнөн кийин Октябрь Революциясына чейинки мезгилдерде эле, б.а. XIX кылымдын ортосунан баштап кыргыздар окуганды, жазганды билишкен, ушул мезгилдерде элчилик каттар жазылган, элдик оозеки күчтүү адабияттын таасири менен манускрипттик поэтикалык адабият жаралган, поэтикалык, прозалык лингвистикалык китептер типографиялык ыкма менен басылып чыккан деген маалыматты жыйынтык

катары көрсөтүүгө болот. Демек, Октябрь революциясына чейин эле кыргыздарда жазуу болгон деп тартынбастан ачык айтышыбыз керек. Ал гана эмес Орто Азия түрк тилдерине орток жалпы араб алфавитинде “чагатай” – жалпы орток Орто Азия түрк тилинде кыргыз адабий тилинин жазма формасынын көчөттөрү жарала баштагандыгын белгилешибиз өтө зарыл. Биз алгачкы улуттук доорго чейинки жазма менен улуттук доордогу кыргыз улуттук жазмасын чаташтырбай жиктеп түшүнүүбүз керек.

Тилекке каршы, ушу бүгүнкү күнгө чейин революцияга чейинки мезгилдеги жазмалардын тили толук изилдөөгө алына электигине байланыштуу (жогоруда аталган эмгектер лингвистикалык тарыхый гана факт, алар жазуунун тилин терең, ар тараптуу, толук изилдөөгө алышкан эмес) бул маселе ачык бойдон калып жатат. Үмүт байлаган жагдай: бүгүнкү күндө биздин айрым бир шакирттерибиз улуттук доорго чейинки кыргыз жазмасына, чагатай дооруна байланыштуу жазмалар боюнча атайын тема алып иштеп жатышат, арасында чагатай тили боюнча атайын билим алып, араб графикасындагы тексти шыр окугандары бар, үмүт ошолордо...

Жогор жакта белгиленгендей, улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тилибиз – аймактык-территориялык, этностук айрым өзгөчөлүктөргө ээ диалектилер менен жалпы элдик кыргыз тилинин жана ошол “тилдердин” негизинде жаралып өнүгүп келген элдик оозеки адабияттын, фольклордук эпопеялык-поэтикалык чыгармалардын ширелишкен биримдигинен түзүлгөн тил. Ошол эле учурда кыргыз элинин улутман уулдары, залкар окумуштуулары, таланттуу тилчилери Б.М.Юнусалиев, Ж.Шүкүров, С.М.Кудайбергенов агайлар кыргыз адабий тилинин жаралышында белгилүү даражада Октябрь революциясына чейин эле байыркы кыргыз жазмасы болгон Енесай жазуусун, орто кылымдын баш чендеринде саякатчылардын кыргыз тили, жазуусу боюнча айткан маалыматтары, XIX кылымдын ортосундагы элчилик каттар, “молдокелер” тарабынан жазылып, улам-улам көчүрүлүп элге таратылган манускриптик колкитептер жөнүндө өз эмгектеринде айтып келатышат. Ал эми таланттуу адабиятчы,

изилдөөчү, адабиятчылардын ичинен биринчи кандидаттык диссертация коргогон Тазабек Саманчин XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы жазгыч акындар деп Алдаш Молдону, Молдо Кылычты, Ысмайыл Сарыбаев (айтылуу сан жылкылуу Сарыбайдын уулу), Ысык Шайбековду атайт (Т.Саманчин, 1948). Калган жазгыч акын молдокелер ал учурда белгисиз эле. Ал эми професор Т.К.Ахматов “1886-жылы Казан университетинин типографиясында “Манас” эпосунун үзүндүсү “Кыз Сайкал”, ушул эле эпостун дагы бир үзүндүсү Казанда К.Чирков дегендин типографиясында басылып чыгат”, - деген маалымат берет (Т.К.Ахматов, 2004, 12-б.). Кыргыз элинин ичинен чыккан биринчи билимдүү молдокебиз Э.Арабаев атабыздын 1911-жылдан баштап Уфада, Оренбургда басылган эмгектери, макалалары, казак журналдарында, гезиттеринде, К.Тыныстановдун, С.Карачаевдин ырлары басылып турганы белгилүү. Булар да революцияга чейинки кыргыз оозеки адабий тилиндеги жазуулар экендиги талашсыз...

Суроо туулат: Эгерде 10 чакты сабаттуу “молдоке” акындар өздөрүнүн поэтикалык чыгармаларын жазып, аларды бир эмес, ондоп, жүздөп көчүртүп (көчүргөндөр да сабаттуу, билим алгандар да), колкитеп кылып түптөп элге таратып, манускрипттик адабияттын башталышын негиздешсе (муну биз, тилчилер, адабиятчылар, тарыхчы, философтор айтабызбы же айтпайбызбы, кеп анда эмес, кеп алардын чыгармачылыгы аркылуу кыргыз көркөм сөз өнөрүндө XIX кылымда эле бизге анча тааныш эмес колжазма, колкитеп адабиятынын башталышы болгон экен), Россиянын чоң-чоң шарларындагы типографияларда бери эле болгондо беш (5) поэтикалык (поэтикалык чыгармалар көркөм адабияттын тилинин туу чокусу экендиги жалганбы?) китеп басылып чыгып атса, Октябрь революциясына чейин кыргызда жазма болгон эмес деп айтууга болобу?

Албетте, болбойт. Бирок мындай деп, биринчиден, империялык саясаттын камчысын чаап, ошол саясат мезгилинде республиканы башкарып келген жетекчилик жүргүзгөн күнкарама саясат айтат, экинчиден, ошол саясий идеологиянын курмандыгы болуп калган манкурт айтат, үчүнчүдөн, ошол саясий идеологиядан коом, өлкө, эл арылса да, өзүнүн

билимсиздигинен алигиче арыла албаган түркөй айтат. Тилекке каршы, эгемендикке ээ болуп, өзүнчө күнкорсуз мамлекет катары жашап жатканыбызга 30 жылдын жүзү болсо да, ушул түркөйлүктөн алигиче кутула албай жүргөн тилчилер да кездешет.

Арийне, Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде канатташ коңшу жашаган, а түгүл бири-бири менен аралаш жашаган казак, өзүбек, кыргыз элдери бир гана араб графикасындагы алфавитти колдонушуп, “Ортоазия түрк тили” деп аталган тилде жазышканы, ал жазма Чагатай түптөгөн феодалдык-патриархалдык хандыктын мезгилинен бери акырындап өнүгүп келгендиги, ал улуска баш ийип кирген элдин баарынын жазмасы чагатай тилиндеги жазма аталып, чагатай тилинин таасири да болгондугу жалганбы?

Ушу жерде бир нерсени белгилей кетүү зарылдыгы бар: ал мезгилде ал тил “Среднеазиатский турецкий язык” деп да аталган, өз учурунда А. Н. Боровков, А. М. Щербак өңдүү орус окумуштууларына ал тилди “древнеузбекский”, “староузбекский” деген термин менен атоону да акырын “суранып” сунушташкандыгы жөнүндө кеп бар. Элинин эртеңине камкөргөн мамлекет катары Өзүбекстан республикасынын жетекчилиги өз учурунда Москва, Ленинграддагы чоң-чоң орус түркологдоруна “Заслуженный деятель науки” деген наамдарды да берип, аларды өз элинин кызыкчылыгына иштетишкен. А биздечи, биз борбордогу андай чоң окумуштууларды антип элдин кызыкчылыгына иштетмек тургай, кайра аларды “кыргыздын байыркы тарыхы, революцияга чейин эле жазмасы болгон” дегени үчүн ур-токмокко алып, партдокументтерде сындап жүрбөдүкпү. А түгүл өз элибиздин атын кыргыз деп туура жаза албай, орустарды туурап “киргиз” деп жазып келбедикпи же бул жалганбы?

Чагатай тилинде жазылган колжазмалардын баарына кыргыз элинин да тиешеси бар. Өз учурундагы вульгардык күнкор саясаттын, кыргыз элинин байыркы тарыхы да, жазмасы да, маданияты да болгон эмес, муну бизге “улуу орус эли”, “старший брат” берди деген республика жетекчилигинин күнкарама башийме саясатынын натыйжасында бул маселелерге

өз учурунда тиешелүү көңүл бурулбагандыктан, көңүл бургандар партсынга кабылгандыктан, кыргыздар бүгүнкү күнгө чейин кийинки Орто кылымдардагы жазма эстеликтерге тиешеси жок эл катары “кур алакан” отурабыз, жазма булактарыбызга ээ боло албай. Анткени жалпы тектеш элдер коомчулугунда “кыргыздардын Октябрь революциясына чейин жазмасы болгон эмес” деген пикир XX кылымдын 60-жылдарынан кыт куйгандай орноп калган. Бул – Кыргызстанда байыркы тарыхка, жазма эстеликтерге карата туура эмес жүргүзүлгөн мамлекеттик саясаттын, тарыхый мураска кайдыгерликтин камчысын чапкандыктын туу чокусу эле.

Ж.Шүкүров, Б.М.Юнусалиев, С.М.Кудайбергенев агайлардын ой-пикир, көзкараштарынан жана алар таянган факт-материалдардан эмнени көрүүгө болот: биринчиден, кыргыз эли байыркы Енесай, Саян-Алтай мезгилинде күчтүү феодалдык-патриархалдык мамлекет түзгөн эл катары өзүнүн жазмасын жараткан жана аны X-XI кылымдарга чейин колдонуп келген, кийин ар кандай тарыхый жагдайларга жараша ал жазмасын жоготкон, Теңир-Тоо (Тянь-Шань), Памир, Алай, Фергана мезгили менен байланышкан тарыхында мамлекеттик биримдик түзүү мүмкүнчүлүгүнө жетише албаган, бирок мурдатан жаралып калган элдик оозеки чыгармачылыгын өтө жогорку деңгээлге жеткире өнүктүрүп өркүндөткөн жана XIX кылымдын ортосунан баштап элчилик каттарды жазуу, автордук көркөм поэтикалык чыгармаларды жазуу, китеп басып чыгаруу иштерин жүргүзүү менен, жазманы экинчи ирет жараткандыгын көрөбүз; экинчиден, “кыргыз урууларынын өткөн кылымдардагы этнографиялык турмушунун жана мифологиясынын гана эмес, кыргыз коомунун далай кылымдар бою башынан өткөргөн реалдык тарыхый окуяларын да көркөм чыгарма аркылуу билдирген баян..., кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр баяны жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы...” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 397-б.) болгон “Манас” эпопеясы баш болгон элдик оозеки адабият, анын жанрдык жактан жиктелген көптөгөн түрлөрү, алардын элдүүлүк, тилинин иштетилгендик, тандалып-тескелгендик, жалпы элге бирдей түшүнүүчүлүк, белгилүү деңгээлде

нормалашкандык, наддиалектилик мүнөзгө ээлик касиеттери ал чыгармалардын тилинин адабиятташкан тил экендигин, ал чыгармалар жалпы элдик кыргыз тилинин негизинде жаралган кыргыз оозеки адабий тил экендигин, Ж.Шүкүров агай айткандай, “кыргыздар өз тилинин өзгөчөлүгүн чагылдырган жергиликтүү адабий тилин түзүүгө киришкендигин” көрүүгө болот. Б.М.Юнусалиев агай белгилегендей, “Манас” Алтай чөлкөмү мезгилиндеги окуялардын негизинде, кыргыздардын 840-жылдан 935-жылдарга чейин Улуу держава түзгөн IX-X кылымдардагы окуялардын негизинде жарала баштап, андан мурдагы Барсбек кагандын тушундагы окуялар, VIII кылымдагы уйгурлар менен болгон 100 жылдык согуш ооздон оозго өтүп келген жаңырык катары эл эсинде болгон. Андан кийинки X кылымдын экинчи жарымынан XII кылымдарга чейинки кидандар – кара кытайлар менен, XII-XIII кылымдардагы монголдор менен, XV-XVIII кылымдардагы калмак-жунгарлар менен болгон тарыхый окуялар “Манас” эпосуна сиңирилип келген. “Манас” эпосунун уникалдуулугу да, тарыхыйлыгы да, элдүүлүгү да, энциклопедиялуулугу да – ушунда.

Суроо туулат: Миң жылдык тарыхый доорду камтыган, миң жыл бою эл оозунда жашап, талантуу манасчылары, акындары тарабынан улам-улам он эмес, жүз эмес, миң эмес, бир нече миң жолу кыргыз аймагынын ар кайсы жеринде күпүлдөтө айтылып келген “Манастын” тили, башка эпостордун тили, элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүнүн, элдик оозеки поэзиянын тили адабий тил болбой калабы, белгилүү бир нормага түшпөй калабы? Эгерде “Манас” баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын тили жалпы элдик тилдин негизинде жаралбаса, кыргыздын баардык аймагына таралбаса, жалпы эл аларды сүйүп угат беле, аларды рухий азык катары эсептешет беле?.. Баткенде жаралган элдик оозеки чыгармаларды кыргыз жергесинин бир четинде жаткан Ысык-Көлдүктөр түшүнөт беле, Таласта жаралган элдик оозеки чыгармаларды Нарындыктар, Чүйлүктөр билет беле, Ош жергебизде жаралган элдик оозеки чыгармачылык калган аймакка жетет беле?”

Туура, элдик оозеки адабий чыгармачылыктын тилинде аймактык-территориялык, этностук айырмачылыкты көрсөткөн

диалектилик элементтер бар. Ошону менен эле катар чектеш жашаган өзүбек, тажик, уйгур тилдеринен кирген элементтер да жок эмес. Мындай өзгөчөлүк – элдин да, тилдин да жашоосунда кездеше турган табыйгый эле көрүнүш, табыйгый эле көрүнүш түгүл тилдин жаралыш, өнүгүш, калыптаныш процессинин толук кандуу мыйзамченеми. Бүгүнкү күндө дүйнөдө диалектилик өзгөчөлүксүз “таптаза” турган, башка тилдердин элементтери кирбеген бир да тил жок. Маселен, бизге дайыма бассак-турсак “багыт” берип, “ориентир” болгон орус тилин эле алсак, орус тилин жанындай көрүп, аны жанталаша коргогон, керек жерлерде орустардын XX кылымдагы алп тилчиси, академик В.В.Виноградовдун пикирлерине да каршылык көрсөтүп, маселенин туура жагын айтып, жазып жүргөн орус окумуштуусу Ф.П.Филиндин “современный русский литературный язык представляет собой органический сплав из русской народной основы (прежде всего, московской койне), церковнославянских элементов и заимствований (прежде всего, греко-латынский и западноевропейский)” деп айтканы эле эмнени билдирет (Ф.П.Филин, 1981, 170-б.). Дагы мисал: орус тилинин сөздүгүн карасаңыз, анын “А” тамгасындагы сөздөрүнүн ичинен эки эле сөзү нукура орустуку (аж, авось) экен. Бул – орус тилинин IX-X кылымдарынан бери келаткан бүгүнкү абалы. Эгерде дүйнөлүк тилдердин бири болгон орус тили ушундай абалда болсо, кыргыз тили эмне болуп калыптыр. Ошондуктан революцияга чейин басылган китептер, жазылган чыгармалар “таза кыргыз тилинде жазылган эмес, анын баланча проценти өзүбек сөзү, түкүнчө проценти араб-иран сөзү, дагы бир канчасы уйгур сөзү, бир тобу татар-башкыр сөзү”, - деп, процент чыгарып, демек булардын кыргыз элине, кыргыз тилине тиешеси жок деп көшөргөн XX кылымдын 70-90-жылдардагы Республикалык жетекчиликтин кылыгын эмне деп айтсак болот?.. Ушуга байланыштуу СССР учурунда биздин биринчи секретарь Т.У. Усубалиев аксакалдын аталган маселеге байланышкан пикирин кичине талдап көрөлү, сөзүбүз кургак болбосун.

Т.У.Усубалиев аксакал ушу бүгүнкү күндө да, б.а. XX кылымдын 90-жылдары «кыргыз улуттук жазуусу Октябрь революциясына чейин болгон эмес», - деген антиилимий,

антигумандуу, кыргыздын улуттук маданиятына, улуттук илимине, улуттук тарыхына карата калыссыздык, иштин чыныгы абалын билбегендик позициядан айтылган негизсиз тезисинен тайбай келет. Эгерде өзү республиканы башкарып турганда айта берип жанчылып, тарпы ташка жайылган бул тезистерин Т.Усубалиев аксакал 1990-жылдары кайрадан туу кылып көтөрүп чыкпаганда, жабылуу аяк жабылуу бойдон кала берсе болмок. Бирок андай болбоду... Жакында Т.Усубалиев аксакал «Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем» деген ат менен ар бири 30 басма табактан ашкан томдук китептерин чыгарды. Туура айтат аксакал: «Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем». Ушул китептин 309-бетинде «Октябрь революциясына чейин кыргыздын улуттук жазуусу болгонбу?» - деп суроо коёт да, ага «кыргыздардын жазуусу болгон эмес», - деп жооп берет. Орхон-Енисей жазмасы жөнүндө эскергиси да келбейт. Кыргыздарда жазма болбогондугун далилдөө үчүн С.Е.Маловго, С.Г. Кляшторныйга, Б.М.Юнусалиевге, К.К.Юдахинге шилтеме берет да, «ученые, расшифровавшие язык древнетюркских памятников, не считали его началом или истоком современной письменности тюркских народов, в том числе киргизов» (310-б.), - деп каратып туруп карандай калп айтат. Мен Т. Усубалиев аксакал шилтеме кылган эле С. Е. Маловдун китебинен төмөнкүлөрдү келтирейин, өзүңүздөр карап көрүңүздөр, урматтуу окурмандар! «Характеристика памятников енисейской письменности тюрков, по нашему убеждению, дает нам возможность глубже понять и осветить богатство древней культуры кыргызского народа».

«Вслед за крупными авторитетами – акад. В.В.Радловым и проф.В.Томсеном – я не имею никаких причин не считать эти енисейские памятники принадлежащими киргизам» (С.Е.Малов, 1952, 4-б.).

«Что же теперь сказать о языке эпитафий бассейна р. Енисея? Памятники – киргизские..., язык – общий, стандартный, эпитафийнорунический. Памятники эти могли принадлежать покойникам и киргизам, и тувинцам, и тофаларам (каргасам), а возможно и кому то и другому» (С.Е.Малов, 1952, 7-б.).

«Таким образом... можно сделать вывод, что язык енисейских памятников письменности 5-века представляет собой древний кыргызский язык» (С.Е.Малов, 1952, 8-б.).

Дүйнөнү дүңгүрөткөн окумуштуу С.Е.Малов «Енисей жазма эстеликтери байыркы кыргыз тили, бул жазма эстеликтери кыргыздардыкы, В.Радловдон, В.Томсенден кийин мен Енисей эстеликтери кыргыздардыкы эмес деп айтканга эч кандай себеп жок», - деп ачык жазып жатат го.

Аксакал китебинин 311-бетинде минтип жазат: «...у нас не была ни графики, ни алфавита, ни орфографии. Киргизское население не пользовалось печатным словом,... в какой-то степени пользовались для практических целей почти не соответствующим особенностям кыргызского языка арабским алфавитом», - деп кыргыздардын өздөрү ойлоп тапкан алфавити, орфографиясы болгон эмес деген жыйынтыкка келет.

Т.Усубалиев аксакалдын маселенин маңызын түшүнбөстүгү так ушул жерде көрүнүп турат. Бул кишинин логикасын ээрчисек кыргыздар өздөрү тапкан алфавити жок, демек, жазуусу да жок, колдонгон алфавити арабдыкы, өзүнүкү эмес, ошондуктан кыргыздардын жазуусу бар деп айтууга болбойт дегендей ой калат.

Суроо туулат, кыргыздардын бүгүн өздөрүнүн ойлоп тапкан алфавити барбы? Демек, ушу бүгүн да биздин жазмабыз жок экен го, аксакалдын логикасы боюнча. Бул логикадан чыксак өз алфавитин ойлоп тапкан финикийлердин гана жазмасы бар, калган элдин жазмасы жок. Анткени эң алгач тыбыштык жазууну ойлоп тапкандар, ага ылайык алфавит жараткандар - финикийлер. Ал эми дүйнөдөгү жазмасы бар элдердин 45% ке жакыны колдонгон латын алфавити да, 10% тен ашык эл колдонгон кирилл алфавиттери ошол финикий алфавитинен өнүгүп чыгат.

Илимде маселе мындай коюлбайт. Алфавит кимдики болсо, аныкы болсун, ошол тамга аркылуу жазылган сөз, сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү кайсы тилдики болсо, жазуу ошол тилде болот. Биз бүгүн орустун тамгасын, анын графикалык системасына негизделген алфавитти пайдаланып, кыргызча жазып жатпайбызбы, латын тамгасын колдонуп

жазсак деле жазуу кыргыздардыкы болот да. Ошондуктан жазуу менен алфавит маселесин чаташтырууга болбойт. Кытай иероглифтеринде кыргызча жазсак деле жазуу кыргыздыкы болот, урматтуу «аксакал».

Аксакалдын аталган китебинде акылга сыйбаган дагы бир жыйынтык бар: «В республике нет ни одного научного исследования, в котором бы убедительно доказывалось наличие национальной письменности кыргызов» (311-б.) дейт. Өзү жазуу болгон эмес деп улам-улам сүйлөп, жазып жатса, кайсы илимий мекеме, анын жетекчиси ал кишинин оюна каршы чыга алат?.. Республикадагы эмес тиги алыскы Ленинградда иштеп жүргөн С.М.Абрамзон дүйнөлүк кадыр-барктагы даңкы менен Т.Усубалиевге туруштук бере албай жатса, кыргыз окумуштуулары эмне болуп кетиптир? Ошого карабай кыргыздарда жазуу болгон деген изилдөө В.Радловду, В.Томсенди, С.Маловду, А.Бернштамды ж.б. айтпаганда да кыргыз окумуштууларынын ичинен Жапар Шүкүров атайын диссертациясын 1946-жылы жазып коргогон, 1958-жылы К. Дыйканов, С.Кудайбергенов, Ю. Яншансин «Кыргыз жазуусунун тарыхынан» деген монография чыгарышкан. Б.М.Юнусалиевдин, В.Плоскихтин эмгектеринин өзү эле кыргыздарда, Енисей эстеликтерин жөн коё туралы, жазуу 19-кылымдарда эле болгондугун айгинелеп турат го. Бул изилдөөлөр аксакалдын көзүнө эмнегедир илинбеген же бул илимий эмгектер аксакалдын илимий түшүнүгүнө сыйбайбы?

Т.Усубалиев аксакалдын логикасы боюнча типографиядан чыккан китеп болсо гана жазма деп эсептелет экен. Анда байыркы Египет, Иран, Сирия, санскрит жазмалары кантет, алар колжазма түрүндө жетти да бизге, типография 14-кылымда гана пайда болот да.

Ушул негизде минтип жазат: «До октября типографическим способом не было издано ни одной книжки на кыргызском языке. Но наши оппоненты утверждают обратное, заявляя, что до революции выходцами из Киргизии были выпущены три брошюры: Молдо Кылыча Шамырканова «Кыса и Зилзала», две брошюры Осмоналы Сыдыкова «Мухтасар тарих Кыргызие» и «Тарых кыргыз шадмание».

Проведенный учеными-филологами анализ словарного состава этих брошюр показывает полную безосновательность утверждений оппонентов. Что же показал анализ? На каком языке написаны эти сочинения? Ученые установили, что название сочинения Молдо Кылыча написано на арабском языке... Установлено также, что в лексике и грамматическом оформлении имеется заметное число арабизмов, половину лексики составляют слова, общие для тюрских языков, четвертую часть – узбекские, немного – казакские и лишь одна четвертая часть – киргизские слова» (314-б.).

Биринчиден, байкуш кайсы окумуштуу-филолог болду экен «Кыса и Зилзаладагы» сөздөрдүн жарымы түрк тилдерине орток сөздөр, төрт бөлүгү өзүбек сөзү, айрымдары казак сөзү, төрттөн бири гана нака кыргыз сөзү деп бөлүштүргөнгө жараган? Казак, кыргыз, өзүбек сөздөрү жалпы түрк сөздөрүнө кирбейби же аксакалдын «өтүнүчү» менен орусча-кыргызча макала даярдашкан академиктер К. Каракеев, Б. Жамгырчиновдорбу? Булардын тилге тиешеси жок академиктер экендиги аксакалга маалым эмеспи?; экинчиден, ошол китеп чыккан 1911-жылдары түрк тилдеринде азыркыдай ачык жиктелүү, бул сөз казактыкы, бул сөз өзүбектики, бул сөз кыргыздыкы деп бөлүштүрүү жүргүзгөнгө эч кандай орфографиялык принцип, негиз болгон эмес. Бардык түрк тилдери, өзгөчө, Орто Азия түрк тилдери үчүн жазма бирдей болгон, ар бир элдин өкүлү ошол жазылган сөздү өз тилинин айтылышына салып окуган; үчүнчүдөн, эгерде ошол «Кыса и Зилзаладагы» жалпы сөздүн “төрттөн бири нака кыргыз сөзү” болсо, анда ал чыгарма, сөзсүз кыргыздын чыгармасы, кыргыз тилинде жазылган чыгарма. Анткени бүгүнкү күндө биз колдонуп жүргөн К.К. Юдахиндин “Кыргызча-Орусча сөздүгүндөгү” 41 миң сөздүн 30 миңи жалпы түрк элдерине, жалпы түрк тилдерине орток лексика, орток сөз, 10 миңчеси четтен кирген интернационализмдер. Бар болгону ар бир тилдин өз өзгөчөлүгүнө жараша гана ар башкача фонетикалык оформлениеде. Анткени кээ бир түрк тилинде 42 тыбыш, кээсинде 34 тыбыш, кээсинде 36, кээсинде 39 тыбышты чагылдырган алфавит бар. Алфавиттеги тамгалардын саны да түрк тилдеринде ар башка. 1911-жылдары бардык түрк тилдери үчүн бир гана сандагы алфавиттик тамга, бир гана

сандагы тыбыштар колдонулган. Ошондуктан тиги сөз тиги тилдики, бул сөз бул тилдики деп өзгөчөлөө өтө кыйын болгон. Бекеринен Академик В.В.Радлов өзүнүн 8 китептен турган 4 томдук эмгегин «Тюркские языки» дебей, «Тюркские наречия» – «Түрк диалектилери» деп атаган эмес. Анткени 19-кылымдын аягы, 20-кылымдын башында, б.а. мындан 100 жыл мурун түрк тилдери бири-биринен азыркыдай алыстай элек эле, ал тилдер аябай жакын болушкан, академик белгилегендей, наречиелик гана катышта болгон.

Ушунун баары Т. Усубалиев аксакалдын жогоруда туу туткан ойлорунун таптакыр алгылыксыз экендигин көрсөтөт.

Мына, кыргыз элинин Октябрь революциясына чейинки улуттук маданий-адабий, тарыхый, тилдик баалуулуктарына, мурастарына, жазмасына болгон официалдуу мамиле. Буга тиги же бу конкреттүү кишини бүгүнкү күндө күнөөлөштүн, менимче, анча зарылдыгы жок. Буга, негизинен, империялык саясат, ошол саясатка чөгөлөп баш уруп, бийликте көбүрөөк отурууну көксөгөн, союздук-орустук бийликтин камчысын чапкан, улуттук кызыкчылыгын коргой албаган партноменклатура, анын жетекчилиги күнөөлүү. Ошол эле учурда улуттук деген улуу түшүнүктүн тегерегине уютку боло албай, жаатташып жатып империялык саясатты жүргүзүүчүлөргө жем болгон чыгармачыл, илимий, маданий интеллигенция күнөөлүү.

Демек, жалпы кыргыз улуттук адабий тилинин оозеки, жазма формасынын жаралышына жана колдонулушуна Октябрь революциясына чейин эле жалпы элдик кыргыз тилинин, кыргыз оозеки адабий тилинин базасында жаралган “Манас” баш болгон элдик оозеки чыгармачылык негиз болду. Ошол эле учурда кыргыз тилинде жазылган манускриптик тексттер, элчилик каттар, басылып чыккан китептер да улуттук жазманын жаралышына өбөлгө болду деп эсептейбиз. Анткени улуттук жазманын төлбашы катары эсептелип жүргөн “Эркин-Тоо” гезитинин тили нукура оозеки тилде, ошол гезитти чыгаргандардын диалектисинде болгондугу, бара-бара нормага түшкөндүгү эч жашыруун эмес. Бул тилдик өнүгүүнүн табыйгый абалы жана эволюциясы, муну ушундай түшүнүү зарыл.

II БӨЛҮМ. УЛУТТУК ДООРДОГУ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ

I ГЛАВА. УЛУТТУК ДООРДОГУ КЫРГЫЗ ЖАЗМАСЫ

§1. Улуттук доордогу алфавит түзүү маселеси

Арийне, Улуу Октябрь социалисттик революциясынын жеңишинин натыйжасында совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле Россиянын чет жакасында жашаган элди маданий революция аркылуу өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулуп, мунун негизги маселеси катары ар бир элдин өз эне тилинде жазуу системасын жаратып, бул аркылуу жалпы элдин массалык түрдө кат-сабатын ачуу, сабатсыздыкты жоюу, сабаттуулукка жеткирүү болгон. Бул багытта жүргүзүлгөн көптөгөн иштердин натыйжасы катары кыргыз тили үчүн араб графикасынын негизинде мурдатан эле колдонулуп келген алфавитти кыргыз тилинин фонетикалык системасына ылайыкташтыруу реформасын, жалпы элдин кат-сабатын ачууга болгон чоң-чоң иштердин жүргүзүлүшүн көрсөтүүгө болот. Бул тилдик курулуш (языковое строительство) деп аталып, ар бир элдин эне тили үчүн алфавит түзүү, жазуу системасын өркүндөтүү, негизинен, үч этапта жүргүзүлгөн:

I этап совет бийлигинин алгачкы мезгилинде мурдатан жазма-сызмага ээ традициясы бар элдердин тилинин алфавит системасын өркүндөтүү, ар бир элдин эне тилинин фонетикалык системасына төп, шайкеш келген алфавитти жаратуу. Бул мезгилде көпчүлүк башка, түрк тилдүү азербайжан, башкыр, казак, каракалпак, кырым-татар, кумык, ногой, өзүбек, татар, түркмөн, уйгур сыяктуу түрк элдери менен катар эле кыргыздар да реформаланбаган араб алфавитин колдонушкан. Чуваш, ойрот, хакас, якут өңдүү элдер кириллицага негизделген орус алфавитинде жазышкан. Ал эми Ыраакы Чыгышта, Сибирде, Түндүктө, Түндүк Кавказда жашаган көптөгөн элдерде эч кандай жазма болгон эмес. Бул өңдүү элдердин тилдери үчүн

жаңы жазуу жаратуу негизги маселелердин бири катары өзгөчө мааниге ээ болгон.

II этап латын графикасына негизделген алфавитке өтүү жана ошого ылайык жазуу системасын өркүндөтүү. Бул этапта араб графикасына негизделген алфавиттен кайтып, латын графикасынын негизинде түзүлгөн алфавитке өтүү менен эле катар, мурда алфавити, жазуу системасы калыптанбаган элдер үчүн жаңы алфавит түзүү иштери да жолго коюлган.

III этап кириллица графикасына негизделген алфавитке өтүү жана ошого жараша ар бир эне тилдин фонетикалык системасына төп келген жазуу системасын иштеп чыгуу.

Арийне, жогорто айтылгандай, XX кылымдын 20-30-жылдары ченде башка түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар да араб графикасына негизделген алфавитти колдонуп келишкен. Ал алфавит араб тилинин фонетикалык системасына ылайыкталып, консонанттык негизде түзүлгөн алфавит катары түрк тилдеринин, анын ичинде үндүү тыбыштары арбын кыргыз тилинин да фонетикалык түзүлүшүн толук чагылдыра албагандыгы, андан калса ислам дининин негизги курал-каражаты катары элге терс таасир тийгизип жаткандыгы ачык көрүнө баштаган.

Советтер Союзунда жашап, араб графикасына негизделген алфавитти колдонгон элдердин тили үчүн анын туура, төп келбеген төмөнкүдөй таза лингвистикалык мүчүлүштүктөрү бар эле:

Араб алфавитиндеги 28 тамганын 16сы гана өз алдынча формада жазылган, б.а. 28 тамганын 16сы гана өзүнчө формадагы тамга болгон. Калганы ошол 16 тамгалык белгинин гана астына, үстүнө, капталына коюлган ар кандай диакриталык белгилер аркылуу айырмаланган. Маселен, **ـ** белгиси ушул тутумунда эч кандай тамгалык мааниге ээ эмес, эч кандай тыбышты туюнтпайт. Мунун астына бир чекит коюлса, **ب** тыбышын туюнткан, үстүнө эки чекит коюлса, **ت** тыбышын билдирген, астына үч чекит коюлса, **پ** тыбышын, үстүнө үч чекит коюлса, **ث** тыбышын, үстүнө эки чекит тигинен коюлса, **ن** тыбышын билдирген. Демек, бир эле формадагы белги чекиттер менен айырмаланып 5 тыбышты билдирген. Кол жазмада да,

басмаларда да бул чекиттер өтө оорчулук жараткан. Андан калса мындай чекиттер жазган киши койбосо деле сырткы себептерден улам коюлуп калган учурлар да көп кездешип, кайсы тамга, кайсы сөз экендигин аныктоо кыйынчылыктары да түзүлгөн.

Араб алфавитиндеги ар бир тамга сөздүн башында, ортосунда, аягында, жеке өзүнчө турганда ар башка формада жазылган. Маселен, т тыбышын билдирген тамга өзүнчө турганда ت, сөз башында ث, сөз ортосунда ث, сөз аягында ث формасында жазылган.

Араб графикасындагы алфавитте болгону 3 гана үндүү тыбышты белгилеген тамга болгон: а тыбышын белгилөө үчүн бир тамга, о, ө, у, ү төрт үндүүнү белгилөө үчүн бир тамга, ы, и, е үч үндүүнү белгилөө үчүн бир тамга гана колдонулган. Буларды бири-биринен айырмалоо үчүн дагы ар түрдүү диакритикалык белгилер колдонулган. Ал эми үндүү тыбыштары арбын, 8ден 16 үндүү тыбышы бар түрк тилдери үчүн бул алфавитте текст жазуу, үндүүлөрдү бири-биринен ажыратуу өтө кыйынчылыктарды жараткан.

Бир эле тыбыш араб графикасындагы алфавиттерде ар түрдүү тамгалар менен белгиленген. Маселен, С тыбышы үч, З тыбышы төрт түрдүү, төрт башка сөлөкөттөгү тамга менен жазылган.

Араб графикасындагы алфавитте турган тамгалардын ичинен тогуз тамганын биздин тилдер үчүн эч кандай тиешеси жок болгон, алар араб тилиндеги тыбыштарды белгилеген тамга катары ар кандай чаташууларга гана өбөлгө түзүп, кыйынчылыктарды жараткан.

Араб графикасына негизделген алфавиттеги таза лингвистикалык бул кемчиликтер элдин кат-сабатын ачып, алардын массалык сабаттуулугун көтөрүүдө бир топ кыйынчылыктарды жаратып, маданий революцияны тезирээк жүзөгө ашырууга кедерги түзсө, ал жазуу ислам дининин курал-каражаты катары элди коммунисттик духка тарбиялоого, саясий-идеологиялык иштерди тездетүүгө, өркүндөтүүгө терс таасирин тийгизип тургандыгы да белгилүү боло баштаган. Алфавит идеологияны, саясатты, желекти ээрчийт, идеологияны, саясатты элге таңуулап сиңирүүнүн эң күчтүү куралы алфавит,

жазуу экендиги жөнүндө тээ байыркы мезгилдерден бери айтылып келе жаткан сөз нукура чындык экендиги дагы бир ирет тастыкталган...

Совет мезгилинин алгачкы жылдарында колдонулган араб графикасындагы кыргыз алфавитинин жогоруда белгиленген таза лингвистикалык кемчиликтери шылтоо гана, шылтоого шынаа гана болуп, бирок негизги максат элди ислам таасиринен оолактатуу, совет бийлигинин саясий-идеологиясын жүзөгө ашыруу менен байланышкан стратегиялык чоң максатты аркалоо менен, араб алфавитин таштап, орус алфавитине өтүү маселеси экендигин ал кезде көбү анча жакшы түшүнө беришпеген.

Эгерде совет бийлигинин алгачкы жылдарында мурдатан араб графикасына негизделген алфавитти колдонуу традициясы бар элдердин, мунун ичинде кыргыз элинин да, тили үчүн араб алфавитин өз тилдерине ылайыктап реформалоо маселеси күн тартибиндеги маселе болсо, мурда андай жазма традициясы жок майда элдердин тили үчүн алфавит түзүү маселеси негизги маселе катары коюлган жана ушул багытта иштер жүргүзүлгөн. Ушул иштер менен эле катар 1924-25-жылдары Советтер Союзундагы түрк тилдүү элдердин тили үчүн латын графикасына негизделген алфавит түзүү жумуштары да демилгелене баштаган, практикалык бир катар иштер жүргүзүлгөн. 1926-жылдын февраль-мартында Баку шаарында Бүткүл союздук биринчи түркологиялык съезд болот да, анда түрк элдеринин тили үчүн латын графикасына негизделген улуттук алфавит түзүү маселеси талкууланат. Ушул съездде Жаңы түрк алфавитинин борбордук комитети (ЖТАБК-ЦКНТА) түзүлөт. Кийин бул комитет Советтер Союзундагы башка элдердин тилдери үчүн да уюштуруу иштерин тескөө максатын аркалаган Жаңы алфавиттин Бүткүл союздук борбордук комитети (ЖАБСБК-ВЦКНА) болуп кайра түзүлөт. Советтер Союзунда жашаган башка элдер менен эле катар латын графикасына негизделген алфавитти Монгол Элдик Республикасы 1930-жылы кабыл алат. Көп өтпөй ушундай эле алфавитти 1932-жылы ошол кезде өзүнчө чет өлкө катары жашап жаткан Тува Элдик Республикасы кабыл алат.

Албетте, араб алфавитинен кетип, латын графикасына негизделген жаңы алфавитти кабыл алып, ишке киргизүү

өтө оор идеологиялык, саясий, таптык карама-каршылыктар менен коштолгон. Таза лингвистикалык далил-аргументтерди идеологиялык, саясий, таптык, андан калса “көнүп калдык, көп каражат талап кылынат, эл сабатсыз болуп калат, мурунку жазылгандарды жаштар окуй албай калат”,-деген өңдүү суу кечпес “аргументтер” менен далилдөөгө далбастагандар ал кезде да болушкан. Бирок ар кандай мүнөздөгү ар кыл тоскоолдуктардын болгондугуна карабай, Советтер Союзунда маданий революцияны жүзөгө ашырууга багытталган саясий-идеологиялык иш-аракеттердин натыйжасында 1928-жылдын 1-сентябрынан тартып жаңы латын графикасына негизделген кыргыз алфавитин колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ал эми араб графикасын катар колдонуу эки жылга созулуп, 1930-жылдан тартып анын колдонулуусу токтотулду.

Албетте, улуттук алфавиттерди түзүүдө Жаңы алфавиттин бүткүл союздук борбордук комитети (ВЦКНА) өтө көлөмдүү уюштуруу иштерин жүргүздү, илимий негиздемелерди берди. Алфавиттер таза лингвистикалык, психологиялык, графикалык, полиграфикалык, технологиялык, математикалык ар түрдүү экспертизалардан өткөрүлүп, кеңири талкуланууга мүмкүнчүлүк түзүлдү, практикалык жактан колдонууга ыңгайлуу болушун илимий жактан негиздөөгө өзгөчө маани берилди. Таза лингвистикалык аспектиде ар бир улуттук тилдин фонетикалык системасын толук чагылдырып, ага төп, шайкеш келген алфавит түзүү маселесине келгенде окумуштуулар арасында принципалдуу мүнөзгө ээ эки түрдүү көзкараш жаралды. Бир көзкараштагы окумуштуулардын пикири боюнча улуттук тилдин алфавити фонетикалык транскрипция принцибине таянышы зарыл. Мындай пикирди, негизинен, фонетисттер жана диалектологдор жакташты. Ушул көзкараштын негизинде эларалык фонетикалык транскрипциянын базасында якут тили үчүн латын графикасына негизделген алфавит түзүштү. Бирок ал алфавит татаал, үйрөнүүгө кыйынчылык туудургандыгы жана тамгалык, диакритикалык белгилердин өтө көп болуп кеткендиги үчүн якуттар ал алфавиттен баш тартууга мажбур болушуп, ал бат эле өзгөртүүгө учурады.

Экинчи бир көзкараштагы окумуштуулар алфавит тилдин улуттук фонетикалык системасындагы гана фонемаларды

графикалык жактан толук чагылдырыш керек, б.а. алфавит ар бир тилдин өзүнө мүнөздүү фонемаларын гана белгилеген тамгалардын системасынан турушу керек деген принципти карманышкан. Бул көзкараштагы окумуштуулар тилде канча фонема болсо, алфавитте ошончо гана тамга болуш керек деген талапты сунушташып, жалпы элдик тилдеги же адабий тил кайсы диалектинин базасында түзүлсө, ошол диалектидеги гана фонемаларды белгилеген тамгалар алфавиттен оорун алышы керек дешкен.

Ушундай илимий принципке таянуу менен XX кылымдын 30-жылдарында түрк тилдери үчүн латын графикасына негизделип улуттук алфавиттер түзүлгөн. Айрым бир диалектилерде жолугуп, жалпы элдик тилге, адабий тилге, тилдин башка диалект-говорлоруна тарабаган тыбыштар өзүнчө тамгалык белги катары алфавитке киргизилген эмес. Андай тыбыштар аймактык, этностук жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүк катары оозеки кепте анын өкүлдөрү тарабынан колдонула берген.

Албетте, бир тилдин фонетикалык системасына ылайыкталып жаралган алфавит экинчи тилдин фонетикалык системасын толук чагылдырып, ага төп, шайкеш келе бербейт. Мындай болуу мүмкүн да эмес. Ошол эле учурда алфавит жараткан тил өзү да такай эле кыймылсыз, алфавит жараткан учурдагыдай өзгөрүүсүз кала бербейт. Ал коомдук-социалдык, саясий-экономикалык, маданий өнүгүүнүн ыңгайына жараша кыймылда, өзгөрүп-өнүгүүдө да болот, башка тилдер менен карым-катышта болуу менен, мурда жок өзгөчөлүктөргө да ээ боло баштайт. Ошондуктан бир кездерде жаралган алфавит эч өзгөрүүсүз кийинки доорлорго келе бербейт. Маселен, ошол эле латын алфавити б.з.ч. IX кылымдарда жаралгандан бүгүнкү күнгө чейинки колдонулушунда кандай гана өзгөрүүлөргө учураган жок. Алфавитте колдонулган тамгалардын саны боюнча да (адегенде 16, 21, 24 гана тамга болгон), жазылыш, чийилиш сөлөкөтү боюнча да, тигил же бул тыбышты туюнтуучу, белгилөөчү тамгага карата болгон карым-катышы боюнча да чоң өзгөрүүгө учураган, бүгүнкү күндөгү латын графикасы да, ага негизделген алфавит да, андан калса латын алфавитин жараткан,

ал колдонулган латын тили да жок, ал өлүү тил катары байыркы эски жазмаларда гана калган. Ошондуктан латын графикасына негизделген алфавит өзүнө тектеш роман, герман тилдеринин фонетикалык системасын толук чагылдыра албай, ал тилдердин фонетикалык түзүлүшүнө төп келбейт. Алгач 16-21, 24 тамгадан турган латын алфавити 35-40 фонемадан турган европа тилдерин, 36-45 фонемадан турган башка тилдердин, анын ичинде түрк, кыргыз тилдеринин да фонетикалык түзүлүшүн толук бере албастыгы ачык. Андыктан латын графикасына негизделген улуттук алфавиттерди түзүүдө анда жок тамгаларды кошумча табууга туура келген. Түрк тилдери үчүн латын графикасына негизделип түзүлгөн улуттук алфавиттерде латын алфавитиндеги тамгаларга кошумча дагы 20дан ашык тамгалык белгилер киргизилип, латын алфавитиндеги тамгалардын жазылыш-чийилиш сөлөкөттөрү да өзгөргөн, тизмектешип тыбыш билдирген тамгалар да көбөйгөн.

Латын графикасына негизделген улуттук алфавит түзүү учурунда кездешкен ушул өңдүү жагдайлар окумуштуулардын алдына жаңы алфавитке карата төмөнкүдөй талаптардын болушун шарттады:

- Алфавит тилдин фонемалык составын так жана толук чагылдырышы керек;
- Алфавитте ошол тилдин фонемалык составында жок, ашык тамгалар дагы, ошол тилдин фонемалык составында бар фонеманы белгилебеген көрүнүш дагы болбошу керек;
- Ар бир фонема өз-өзүнчө бир гана тамга менен белгилениши керек;
- Ар бир фонема өз-өзүнчө айырмаланган графикалык белги аркылуу туюнтулушу керек;
- Бир фонема бир нече окшош тамга менен белгиленбеши керек;
- Бир эле тамга бир нече фонеманы белгилебеши керек;
- Бир эле фонема бир нече тамганын тизмеги менен берилбеши керек;
- Ар бир тамга жазганга оңой, жөнөкөй, жеңил болушу керек;

• Ар бир тамга калган тамгалардан өзүнүн жеке сөлөкөтү аркылуу айырмаланып турушу керек (В.А.Артемов, 1933; Н.Ф.Яковлев, 1928).

Белгилеп коюу зарыл, алфавит түзүүдөгү бул талаптар ушу бүгүнкү күндө да өтө актуалдуу экендиги талашсыз. Бүгүнкү күндө колдонулуп жүргөн Кирилл графикасындагы “орусташкан” кыргыз алфавитибиз да алфавит түзүүнүн таза лингвистикалык принциптеринин негизинде түзүлбөстөн, СССРдеги саясий-идеологиялык көзкараштын принциптеринин негизинде түзүлүп калгандыгын жашырып коюу мүмкүн эмес...

Ачык айтышыбыз керек, араб графикасына негизделген алфавиттен шак эле кириллица графикасындагы орус алфавитине өтүү же жазмасы жок элдерге орус алфавитин сунуштоо жөнүндө маселе коюудан 20-30-жылдарда СССРдин саясий жетекчилиги бир топ кооптонгон. Өлкө ичинде коомдук, саясий-идеологиялык кырдаал оор болгон, өлкө сыртында да СССРге ар тараптан ар кандай кысымдар көрсөтүлүп турган. Ушундай шартта улуттук республикаларда жашаган элдерге орус алфавитине өтүү жөнүндөгү маселенин көтөрүлүшү орустук шовинизмдин бир көрүнүшү, майда улуттарды, элдерди орусташтыруу саясатынын башталышы катары бааланмак. Өлкө ичиндеги жана өлкө сыртындагы ар кандай күчтөрдөн жазганган ошол кездеги саясий жетекчилик айрым бир белгилүү окумуштууларды, маданий, коомдук ишмерлерди латын графикасына негизделген алфавитке өтүү зарылдыгын көтөрүп чыгууга түрттү... Ошентип 30-жылдардын башынан тартып орус, украин, белорус, түрк тилдүү элдердин ичинен чуваштар орус алфавитинде калса, армяндар, грузиндер, еврейлер традициялык өз алфавиттерин пайдаланышып, башка элдердин баардыгы ошол кезде эле латын графикасын колдонуп жүргөн латыш, литов, эстондордун катарына кошулуп, латын графикасына негизделген алфавитке өтүштү. Саясий-идеологиянын курмандыгы болгон эл 13 жыл латын графикасындагы алфавитти колдонушуп, социалисттик коомду өнүктүрүп, маданий революцияны ишке ашырып, кат-сабаттуу болуп турган учурда улуттук республикалардын илим изилдөө мекемелеринин, окуу жайларда иштеген илимпоз-окумуштуулардын өкүлдөрүнүн “демилгеси” менен: “латын

графикасынын негизиндеги алфавит СССР элдеринин тилин орус тилинен бөлүп-жарып жатат, элдердин биригип бир үйбүлөө болушуна кедергисин тийгизип жатат, СССРде жашаган элдердин өзара карым-катышынын өнүгүшүнө, улуттар аралык мамиленин келечегине терс таасирин тийгизип, орус эли менен болгон жакындыкты алыстатып баратат, латын графикасындагы алфавиттер СССР элдеринин тилдеринин өзгөчөлүгүн толук чагылдыра албай жатат, андан калса латын алфавити капиталисттик өлкөлөрдүн тилинин алфавити, ал алфавит менен өнүккөн социалисттик коомду кура албайбыз, биз социалисттик өлкөбүз, ошондуктан орус алфавитине өтүү социалисттик коомдун талабыбы” - деген сымал сандырактаган ойлор Советтер Союзу боюнча айтыла баштады. Элдин атынан ушул духта сүйлөгөндөр, партиялык гезиттерге макала жазгандар орус элинин, орус тилинин, орус тилинин алфавитинин “артыкчылыктарын” атайын “далилдеп” турушту. “Орус тилинин алфавити СССРде жашаган элдердин тилдеринин фонетикалык системасын толук чагылдырат, тилдин фонетикалык түзүлүшүн так, толук чагылдырган алфавит ушу орус тилинин алфавити”, - деп улуттук республикадагы илимпоздор элди үндөп турушту. Ушул абал Кыргызстанда К.К.Юдахиндин, И.А.Батмановдун демилгеси жана аракети менен жогорку деңгээлде аткарылып, натыйжада 1940-жылы кирилл графикасына негизделген орус алфавитин өзгөртпөстөн кандай болсо, так ошондой кабыл алдык.

Албетте, улуттук кадрлар тарабынан айтылган бул сунуштар маселенин маңыз-мазмунунун үстүнкү эле бети. А чыныгы максат советтик-коммунисттик идеологиянын стратегиялык багытында эле. Ал багыт – кайсы? Биринчиден, башка улуттагылардын жашоо-турмушунда орус элинин ролун көтөрүү, башкаларга орустарды “улуу ага” (старший брат) катары таанытуу, “улуу орус эли” деген түшүнүктү калыптандыруу, экинчиден, орус тилин башка улут өкүлдөрү үчүн “экинчи эне тил”, “улуттар аралык тил” катары таңуулоо аркылуу иш жүзүндө биринчи эле эне тилдик деңгээлге көтөрүү, жыйынтыгында Советтер Союзу үчүн бир тилди калыптандыруу, үчүнчүдөн, «совет эли» деген жасалма элди жаратуу жана акырындык менен улуттук чекти жоюп орусташтыруу багыты эле. Ушул багыттарды жүзөгө ашыруунун

эң таасирдүү, эң күчтүү каражаты катары Советтер Союзунда жашаган баардык улуттар үчүн орус алфавитин таңуулоо иш-чарасы тандалып алынган. Бул саясаттын коркунучтуу жагы да, карөзгөйлүк жагы да орус алфавитине өтөлү деп эмгекчи элдин өзүн, эл ичинен чыккандарды “мөгөдөй салбыратып” суратып койгондугунда, эл өзү орус алфавитине өтөлү деп суранып жатпайбы деген жоопто, өтө амалдуу айлакер жол менен элдин акыл-эс, аң-сезимин каалагандай манипуляциялап башкарып алгандыгында болду...

Албетте, бул ошол кездин саясий-идеологиялык багыты эле. Бул жалпы союздук деңгээлде саясий өнөктүк (компания) катары өткөзүлгөн. Ар бир улуттук республиканын өкүлдөрү үн кошкон. Кыргызстанда буга, жогорто белгиленгендей, И.А.Батмановдун ролу чоң болду. Латын графикасындагы алфавиттен кирилл графикасындагы орус алфавитине өтүүнүн лингвистикалык зарылчылык менен шартталган эч кандай себеби болгон эмес. Аны ошол кезде Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институтунун И.А.Батманов жетекчилик кылган кызматкерлеринин “Орус алфавитине өтүү тууралуу” деген макаласынан ачык көрөбүз: Ал ачыктан ачык эле “Сибирдеги элдерден 14 эл жана түрк тили системасында сүйлөгөн элдерден йакут, кумук жана ойрот (алтай – С.М.) элдери өткөн жылга чейин колдонуп келген латындаштырылган тамгаларын таштап, орус алфавитине өтүштү.

Азербайжан, Татарстан, Казакстан жана Тажикстан элдери да латындаштырылган тамгадан орус алфавитине өтүү маселесин коюп жатышат.

Орус алфавитине өтүү маселесинин зарылдыгы төмөнкүлөрдөн келип чыгып жатат:

1. Орус алфавитине өтүү жергиликтүү элге Ленин, Сталин эмгектери жазылган жана Маркс, Энгелс эмгектери которулган, эчен сонун көркөм адабийаттарга бай болгон орус тилин үйрөнүүгө көп жеңилдик берет;

2. Орус алфавитине өтүү полиграфийа иштерин да алда канча жеңилдетет... Бир нече түрдүү арып койуунун оордуна бир гана түрдүү арып койулат. Арып терүүчүлөр кайсы тилде болсо да тере беришет... Орус алфавитине өтүү кыргыз тилинин

өзгөчөлүктөрүнө эч кандай кыйынчылык деле кылбайт... Алфавит системасын курганда орус тилин үйрөнүүчү кыргыздарга да, кыргыз тилин үйрөнүүчү орустарга да кыйынчылык болбогондой жана советтик, интернатсионалдык сөздөр орусчасында да, кыргызчасында да бирдей жазылгандай болуу жагын кароо...” (Кызыл Кыргызстан. 1939-жыл, 10-июль). Ушул ойлор мындан бир жыл мурда И.А.Батманов, К.Бакейев, У.Бактыбайев тарабынан жазылып, “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” деген аталышта 1938-жылы жарык көргөн эмгекте мындайча берилет: “Формасы улуттук, мазмуну сотсиалисттик болгон улут маданиятын түзүүдө улуу орус элинин тилинин совет сойузунагы улуттардын маданиятына жана тилине кыла турган өтө чоң таасирин эске алуу керек... Кыргыз тилине револйутсия аркылуу кирген өзгөрүштү эске алып, сунуш кылып отурган эрежелерде үндөштүк Законунун негизин колдонууда чек койот: бир сөз ичинде жоон жана ичке үндүү тыбыштар жазыла берет... Жаңы эрежелер бойунча интернатсионалдык сөздөр орус адабий тилиндей жазылат, мындайча айтканда орус адабий тилинин жазуусунда кандай жазылса, ошондой жазылат...” (К.Бакейев, И.А.Батманов, У.Бактыбайев, 1938). Демек, орус алфавитине өтүүнүн бирден бир максаты саясий-идеологиялык максат менен байланышкан жана акырындап кыргыз тилинин сөздүк фондуна орус тилинен, орус тили аркылуу башка тилдерден кирүүчү сөздөрдүн агылып киришине шарт түзүү, келечегинде улуттук тилдердин жоюлуп кетиш мезгилин камсыз кылуу болгон.

Албетте, ал кездеги коомдук-саясий жагдай ушуга түрткөн, ал кезде 1937-38-жылкы “кызыл террордон” кийин улуттук маселе көтөрүп, орус тилинин алфавитине өтпөйбүз дешке эч мүмкүн эмес эле. Бирок бүгүнкү күн таптакыр башка да. Эмне үчүн алфавитибизди 38-жыл жыттанган абалда түзүлгөн бойдон калтырабыз. Кириллицага негизделип түзүлгөн “орус-кыргыз алфавитибиздин” оң жана терс жактарын салмактап, өз тилибиздин төл тыбыштарын гана белгилеген тамгаларды калтырып, ашыкчаларын алфавиттен чыгарып, жетпегендерин кошсок дурус болбойт беле...

§2. Э. Арабаев жана араб графикасындагы кыргыз алфавитинин маселелери

1917-жылкы Октябрь революциясы кыргыз элин эл катары жоголуп кетүү коркунучунан сактап калган болсо, Совет бийлигинин алгачкы алсыз мезгилиндеги жарандык (граждандык) согуштун кесепетинен маданий курулуш, элди агартуу, сабатсыздыкты жоюу, билим берүү маселелери улам кетенчиктеп, мезгил талап кылган темпте жүргүзүлбөгөн. Анткени Совет бийлигинин алгачкы жылдарында, өзгөчө, 1920-1922-жылдарга чейин өлкөдө социалдык-экономикалык, каржылык, кадрлык каатчылык маданий курулуш жаатында жасалуучу иштерди тез жана өз деңгээлинде ишке ашырууга кедергесин тийгизип келген. Ушундай шартта Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатынын тутумунда 1920-жылы Окумуштуулар кеңеши ачылган. Бул кеңештин алдында казак, өзбек, түркмөн Илим комиссиясы түзүлгөн. 1924-жылдын апрелине чейин кыргыз менен казак бир Илим комиссия катары иштешкен. Ушул жылдын 12-апрелиндеги коллегиясынын чечими менен Түркстан Эл агартуу комиссариаты Окумуштуулар кеңешинин алдында кыргыз Илим комиссиясын өзүнчө ачат. 1924-жылдын сентябрында Түркстан ССРинин Кеңештеринин борбордук аткаруу комитетинин кезексиз сессиясында Орто Азия республикаларынын чегараларынын бөлүнүшү жана Кара Кыргыз Автономиялык обласынын түзүлүшү жөнүндө чечим кабыл алынат. Кара Кыргыз Автономиялык облусунун (1924-ж. 14-октябрында түзүлөт, 1925-жылдын 25-майында Кыргыз Автономиялык Обласы болуп кайра түзүлүп, РСФСРдин составында калат, 1926-жылдын 1-февралында Кыргыз АССР болуп кайра түзүлөт да, РСФСРдин составынан чыгат) ревкомунун Президиумунун 1924-жылы 20-декабрындагы Токтому менен кыргыз Илим комиссиясы 1925-жылдын 1-январынан тартып Академиялык борборго айланат да (КР МБА, ф. 647, опись 1, дело 34; опись 2, дело 10), элге билим берүүнү уюштуруучу, илимдин өнүгүшүн пландаштыруучу биринчи илимий жетекчи орган катары иштей баштайт. Бирок каржылык каатчылыкка байланыштуу Кара Кыргыз Автономиялык облусунун Эл агартуу

бөлүмүнүн буйругу боюнча 1925-жылдын 13-апрелинен тартып кайра Илимий комиссия деп атала баштайт.

Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатынын тутумунда 1920-жылы Окумуштуулар кеңешинин ачылышы, өзгөчө 1924-жылдын апрелинде кыргыз Илим комиссиясынын өзүнчө ачылышы тил курулушу боюнча 20-жылдан тарта мерчемделип келе жаткан иштердин алга жылышы үчүн чоң өбөлгө болду. Биринчи кезекте жасала турган иш – бул кыргыз тилинин алфавитин түзүү жана ал алфавитте кыргыздар үчүн окуу китептерин жазуу эле. Албетте, ага чейин Э.Арабаев “Төтө окуусун” түзгөн, К.Тыныстанов жана башкалар ырларын чыгарган, чыгармаларын жазышкан. Ал алфавит 1913-жылдан бери Ахмед Байтурсунов колдонуп келген казак тилинин алфавити эле. Араб графикасына негизделген бул алфавит ошол кездерде “байтурсуновдук жазма” деген ат менен белгилүү болгон. Кыргыздын алгачкы жазмакерлеринин баардыгы тең ошол “байтурсуновдук алфавитти” колдонуп, өз чыгармаларын жазышкан. Ушул кырдаал Э.Арабаевди жана К.Тыныстановду кыргыз тилинин алфавити жөнүндөгү маселеге өзгөчө көңүл буруу керектигине мажбурлаган. Ал кезде кыргыз тилинин алфавити жана орфографиясы боюнча өтө дасыккан билимдүү адам Э. Арабаев эле. Ошол мезгилде, б.а. 1923-жылдын аяк чегинде кыргыздар Түркстан АССРинин тутумунан өзүнчө автономиялуу облус болуп бөлүнүп чыгаары белгилүү болуп калганда, кыргыз алфавитин түзүү, кыргыз тилинде окуу китептерин жазуу, алиппелерди чыгаруу күн тартибине коюла баштаган. Бул Илим комиссиясына тапшырылган. Бул кезде Илим комиссиясынын төрагасы Э. Арабаев, орун басары Б. Данияров, мүчөсү К. Тыныстанов болгон. Ушулар Э. Арабаевдин жетекчилиги менен агартуу иштерин жолго коюуга шымалана киришкен. 1924-жылдын мартында Э. Арабаевдин “Кыргыз алип-бееси”, К. Тыныстановдун “Окуу китеби” хрестоматиясы жарык көрөт, араб тамгасында. Ушундан кийин гана Кара Кыргыз Автономиялык облусунун өзүнүн гезитин чыгарууга даярдык көрүлө баштайт. О. Алиев – редактор, С. Карачев – жооптуу катчы, К. Карасаев – орфография маселесине жооптуу, М. Акматов – корректор, акыркы экөө – студент. Демек, мурдатан

колдонулуп келген араб алфавитин пайдаланып, кыргыздын алгачкы жазмакерлери 1922-жылдан тарта чыгармаларын жаза башташкан. Бул мезгилге чейин Э. Арабаев 1911-жылдан баштап өзү окуу китебин жазып келген, Молдо Кылычтын “Зилзаласын” чыгарткан, 1912-жылы “Жазуу өрнөктөрү” (Сулуу жазуунун үлгүлөрү) китеби басмадан чыккан. Ушул эле жылы “Оренбургдан Ташкентке чейин” деген макаласы жарык көргөн. Кыскасы, ал мезгилдин аалымы Э. Арабаев эле. Ошондуктан араб графикасындагы кыргыз алфавитинин түзүлүшүнүн, колдонулушунун башында Э. Арабаев аксакал турат, кыргыз алфавитинин негиздөөчүсү – Э. Арабаев. Араб тамгасындагы кыргыз алфавитин Э. Арабаев молдоке түзгөн, К.Тыныстановдор ошол алфавитти колдонуп жазышкан.

1925-жылдын 25-27-майында Бишкек шаарында Каракыргыз автономиялуу облусунун илимий-педагогикалык 1-съезди чакырылат. Бул съезддин чакырылышы кыргыз элинин жазуусунун келечек тагдыры жөнүндөгү маселени чечүү менен тыгыз байланышкан. Анткени ошол кезде эле, бир жагынан, буга чейин колдонулуп келген араб графикасын кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыктап реформалоо маселеси, экинчи жагынан, араб графикасын таштап, латын графикасына өтүү жөнүндөгү маселелердин тегерегиндеги кызуу талаш-тартыш пикирлер айтылып келгендиктен, Каракыргыз РКП(б)нын облустук I съезди мугалимдердин съездин чакыруу жөнүндө атайын токтом кабыл алат (Кыргыз Республ. МБА фонд 647, опись 1, дело 31). Кыргыз жазуусуна байланыштуу маселелердин ошол кезде өтө курч мүнөздөгү талаш-тартыштарды туудуруп тургандыгын ушундан да билсек болот, Каракыргыз автономиялуу облусунун мугалимдеринин 25-27-майда өтүүчү илимий-педагогикалык съездинин алдында жооптуу кызматкерлердин атайын өзгөчө кеңешмеси болот да, анда болор съезддин күн тартибине араб алфавитинен башка алфавитке өтүү жөнүндөгү маселени койсо кандай болот, - деген суроо атайын талкууланган. Аябай курч мүнөздө өткөн кызуу талаш-тартыштардан кийин гана (талаш-тартыш, негизинен, Э.Арабаев менен К.Тыныстан уулунун ортосунда болгон) ал кеңешме тарыхый мааниге ээ төмөнкүдөй токтом кабыл алат:

УГУЛДУ:

§1. Каракыргыз облусунун облустук илимий-педагогикалык I съездин чакырууга байланыштуу араб алфавитин жоюу жана европалык алфавиттин бирине өтүү жөнүндө (К.Тыныстанов уулунун доклады)...

ТОКТОМ КЫЛАТ:

- Тыныстановдун пикири макул табылсын.
- Латын алфавитине өтүү жөнүндөгү маселе облустук илимий-педагогикалык съездге коюлсун.
- Араб алфавитин мындан ары реформалоо токтотулсун.
- Эч кандай күңкүл кепти пайда кылбай тургандай кылып алфавит жөнүндөгү маселени съездге коюу Тыныстановго тапшырылсын.

(Тыныстанов К., 1937. Кыргыз Республ. ИА колжазмалар фондусу. Инвент. 73.).

Аталган съезддин күн тартибинде, негизинен, эки доклад талкууланат.

1. Кыргыз тилинин жазуусу жана орфографиясы. Докладчы Э.Арабаев; 2. Жаңы алфавитке өтүү жөнүндө. Докладчы К.Тыныстан уулу.

Биринчи докладда, негизинен, үч маселе каралган:

- Кыргыз тилинин тыбышы. Кыргыз тилинде беш үндүү жана он тогуз үнсүз тыбыш болуп, бардыгы жыйырма төрт тыбыш экендиги айтылат.

• Тыбыштарды белгилөөчү тамгалар. Кыргыз элинин араб тамгаларын колдонуп келе жаткандыгы, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыктап бул алфавитти дагы реформа жасоо керектиги жана мындан ары да бул алфавитти эле колдоно берүү сунуш кылынат.

• Кыргыз тилинин морфологиясын жана синтаксисин түзүүнү кечиктирбөө маселеси баса белгиленет.

Араб алфавитин колдонуу кыргыздарда эки баскычта болгон: биринчиден, башка түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар да өз эне тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылбаган араб алфавитин пайдаланып келишсе, экинчиден, кыргыз тилинин тыбыштык системасына жакындатылган араб алфавитин 1928-жылга чейин колдонушуп, аны реформаланган араб алфавити деп аташкан.

Кыргыздар пайдаланып келген реформаланбаган араб алфавитинин курамында үндүү тыбыштар үчүн 3 тамга, ал эми үнсүз тыбыштарды белгилөө үчүн 33 тамга колдонулуп, алфавиттеги тамгалардын жалпы саны 36 тамга болгон. Реформаланбаган араб алфавитинде **А** тыбышы үчүн бир тамга (араб шрифти болбогондуктан, аталган тыбыштардын арабча тамга сөлөкөтүн бере албадык) алынса, **О, У, Ө, Ү** төрт үндүүнү белгилөө үчүн бир гана тамга, **Ы, И, Е** үч үндүүсүн белгилөө үчүн да бир гана тамга кабыл алынган. Жогорку төрт тамганы билдирген бир эле араб тамгасы кээде жарым үндүү **ВА** тыбышын да билдирип калган болсо, аталган үч тыбышты билдирген араб тамгасы кээде жарым үндүү **Й** тыбышын да берген. Төрт үндүүнү жана үч үндүүнү билдирген арабча эки тамгага сөз башында алиф тамгасы кошулуп жазылган, бирок ал окулбаган, б.а. **АОТ** болуп жазылганы менен **ОТ** болуп окулган, **АУН** болуп жазылганы менен **УН** болуп окулган ж.б.

Мындан сырткары реформаланбаган араб алфавитинде тыбыштардын жоон-ичкелигин аныктай турган даекчи же кыбачы белгиси коюлбаган. Ошондуктан бир эле сөз, маселен **ТОР** деген сөз **тор, төр, түр, тур** болуп төрт түрдүү, ал эми **ТЫЙ** деген сөз **тый, тий, тей** болуп үч түрдүү окулган. Демек, реформаланбаган араб алфавитинде жеке турган сөз кандай сөз экендигин билүү эч мүмкүн болбогон, ал эми сөздөрдүн тизмегинде тигил же бул сөздүн кандайча окулары, эмнени билдирип тургандыгы сүйлөмдүк жалпы мазмун менен аныкталып, контекст аркылуу белгилүү болгон, б.а. **торбу, төрбү, түрбү, турбу** сүйлөмдүк контекстте гана билинген.

Ошентип, кыргыз тилиндеги 14 үндүү фонеманы белгилөө үчүн реформаланбаган араб алфавитиндеги үч тамга такыр жетишсиз болуп, элдин сабатсыздыгын жоюуда, аларды сабаттуулукка үйрөтүүдө өтө чоң кыйынчылыкка дуушарланткан болсо, кыргыз тилинин фонемалык системасында жок үнсүз тыбыштарды белгилеген айрым тамгалар алфавит тутумунда артыкбаш колдонулуп келген. Маселен, **дзе** тыбышын белгилеген тамга, **С, З** тыбыштарын белгилөө үчүн үчтөн, ал эми **Ж, Х** тыбыштарын белгилөө үчүн экиден тамга алынып, артыкбаш тамгалар көп болгон. Ушундан улам көрсөтүлгөн кемчиликтерден

арылуу максатында эски араб алфавитин колдонгон башка түрк элдери менен бирге кыргыздар да алфавитке реформа жасоо зарыл экендигин сезүү менен, ага аракет көрө башташат...

Арийне, араб алфавитин ким реформалаган, качан реформалаган деген суроолор алиге чейин такталбаган бойдон калып жатат. Ал гана турсун кыргыз тил илиминин тарыхында араб алфавитинин реформаланыш маселеси жагдайында ар түрдүү көзкараштар айтылып, бири-бирине карама-каршы, кайчы пикирлер жашап келе жатат. Маселен, филология илимдеринин доктору С.М.Кудайбергенов «...араб алфавити Касым Тыныстанов тарабынан 1923-жылы реформаланган. «Эркин-Тоо» гезити ошол реформаланган алфавитте чыккан» (С.М.Кудайбергенов, 1972) деген пикирди айтса, дагы бир эмгегинде «...реформа 1925-жылы майда Пишпек шаарында өткөн Каракыргыз автономиялык облусунун илимий-педагогикалык I съездинде ишке ашырылат», - деген пикирин айтат (С.М.Кудайбергенов, 1973).

Ал эми көпчүлүк эмгектерде араб алфавитин ким, качан реформалагандыгы жөнүндө так пикир айтылбастан, жөн гана араб алфавити реформаланган, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташтырылган делип келе жатат. Ошону менен бирге эле жашы улгайып, 70-80ден ашкан аксакал интеллигенттер менен баарлашсак, алардын көбү эч нерсе айта алышпайт, айрымдары «реформаны Эшенаалы жасаган болуш керек», - деген бүдөмүк ойлорун айтышат.

К.К.Юдахин 1940-жылы Москвада чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» 1923-1928-жылдары кыргыздар реформаланган араб алфавитин пайдаланышкан» - деп айтат, бирок ал реформаны ким жасагандыгы, качан жасагандыгы жөнүндө эч маалымат бербейт. Ал эми З.Б.Бектенов болсо «1923-жылдын аягында Эшенаалы Арабаев кыргыз алфавитин түзөт», - деп кесе айтат (Э.Арабаев, 1993).

Мындан сырткары Кусейин Карасаевдин «Баштан өткөн мажралар» аттуу эскермесинде «Эркин-Тоонун» чыгышында негизги колдонмо казак орфографиясы, алфавити болгондугун ачык белгилеген пикири бар («Ала-Тоо» 1988, №9). Эгерде К.Карасаев карыянын «Эркин-Тоо» гезитинин биринчи номурун чыгарууга түздөн-түз катышкандыгын, кийин анын активдүү

бирден-бир кабарчысы болгондугун эске алсак, бул пикир да жогорку маселени тактоого илимий булак боло аларында шек жок.

Демек, жогоркуда айтылгандардан ушу бүгүнкү күндө да араб алфавитинин реформаланыш маселесине, аны ким, качан реформалагандыгына, «Эркин-Тоонун» биринчи номуру ким реформалаган араб алфавитинде чыккандыгын аныктоого байланыштуу көп түрдүү көз-караш жашап жаткандыгын көрүүгө болот. Арийне, бул сыяктуу ой-пикирлердин такталышы – кыргыз тили илими, жалпы эле кыргыз маданияты үчүн өтө принциптүү маселе. Анткени, биринчиден, илим үчүн майда, кичине нерсе жок, «кичинекей» делген факт дагы илимий жактан так болуш керек. Ал эми, экинчи жагынан болсо, күнөөсүз «күнөөкөр» болуп, репрессиянын кандуу чеңгелинде шейит кеткен Касым Тыныстан уулу менен Эшенаалы Арабай уулу сыяктуу залкарлардын илимий-педагогикалык, агартуучулук мурастарын калыс карап, кыргыз маданиятынын, кыргыз илим-билиминин тарыхында булардын ар бирин өз-өз ордуна коюп, кылган кызматын, өтөгөн эмгегин мүмкүн болушунча туура баалаш – жалпы коомчулуктун, өзгөчө, илим-билим адамдарынын парзы.

Арийне, кыргыз тили илиминин башаты, тарыхы жөнүндө кеп кылганда, Касым Тыныстан уулунун эмгеги өзгөчө айтылып, Эшенаалы Арабаев көлөкөдө, көмүскө калгансып да жүрөт. Туура, кыргыз тили илиминин башаты Касыкенин эмгектеринен, анын уюштуруучулук ишмердигинен башталат. Анын Элагартуу Камиссары, Кыргыз маданияты курулуш институтунун деректири, илимий кызматкери болуп иштеши буга түздөн-түз өбөлгө түзөт. Касым Тыныстан уулу кыргыз тилинин нормативдик грамматикасын түзүүгө, терминологиясын иштеп чыгууга, орфографиялык эрежелерин аныктоого көбүрөөк көңүл буруп, бул маселелердин илимий-теориялык негизин аныктап, принциптерин, аспектилерин белгилөөдө чоң иштерди жасагандыгында жана кыргыз тилин окутууга байланыштуу иштерди уюштуруунун башатында тургандыгында талаш жок. Анын ушундай тагдырына тарыхый шарт себепкер болгон. Касыкенин лингвистикалык концепциясы, илимий-теориялык

мурастары бир нечелеген атайын илимий изилдөөлөрдүн предметине айланып, ал тууралуу диссертациялардын жазыларында шек жок... Бирок ошондой болсо да кыргыз тилин окуу предмети катары системалаштырууга эң алгач чыйыр салып, анын **БИРИНЧИ АЛИППЕСИН** түзүп, кыргыз тил илиминин жаралышына негиз болуучу эмгек жазып, бир нечелеген окуу китептерин жараткан Эшенаалы Арабай уулу экендигин айтпай, белгилебей, сөз кылбай коюу, менимче, калыстык болбос. Анткени бул эки адам – кыргыз тил илиминдеги, анын илим катары калыптанышындагы, өнүгүп-өркүндөшүндөгү эки бийик чоку, теңдешсиз эки залкар. Булардын тарых чаңына басылган мурастарын иликтеп-изилдөө аркылуу гана кыргыз тил илиминдеги ар биринин ордун так аныктап, кимиси эмне иш кылгандыгын белгилеп, салымын салмактай алабыз. Арийне, айрым бир адамдар аракеттенишкендей, экөөнү бири-бирине карама-каршы коюуга да, экөөнү бири-биринин устаты, бири-биринин шакирти деп кароого да болбойт. Анткени экөө эки башка илимий-практикалык позицияда болгон, дүйнөлүк лингвистиканын эки башка традициясынан башат алышкан. Бирок ошого карабай экөө тең кыргыз тили, кыргыз тил илими үчүн агедил аруу кызмат өтөшкөндүгү менен баалуу, барктуу жана унутулгус...

Кыргыз элинин 20-кылымдын башындагы жазуу маданиятынын өнүгүп-өркүндөшүнө негиз болгон алфавиттин реформаланышын, качан реформалангандыгын, «Эркин-Тоонун» ким реформалаган араб алфавитинде чыккандыгын аныктоодо «араб алфавити 1923-жылы К.Тыныстанов тарабынан реформаланган», - деп айткан С.М.Кудайбергеновдун көзкарашына эч ынанууга болбойт, ал туура эмес пикир. Себеби, биринчиден, 1923-жылы Касым араб алфавитин кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыктап реформалаган деген бир да тарыхый булакты кездештире албадык; экинчиден, С.М.Кудайбергенов жогорку оюн далилдөө үчүн өзү бир да тарыхый булакка же архивдик материалга шилтеме бербейт; үчүнчүдөн жана негизгиси, Касым Тыныстанов башынан араб графикасына каршы болгон (албетте, алгачкы чыгармаларын араб графикасында чыгарган, бөлөк графикадагы алфавит жок

болсо, анан эмне кылмак эле), латын графикасындагы алфавитке өтүү идеасын көтөрүп, 1924-жылдары эле өзүнүн латын тамгасындагы алфавитин түзүп койгон; төртүнчүдөн, ал кезде араб алфавитинин ачык жактоочусу, араб алфавити жана жазуусу боюнча дасыккан адис, Касыкемден да көрүнүктүү, белгилүү агартуучу жана Түркстан АССР Элагартуу комиссариатынын алдындагы мамлекеттик окумуштуулар кеңешинин кыргыз билим комиссиясынын жетекчиси Эшенаалы молдоке бар эле. Демек, мындан «Эркин-Тоо» гезити Касым Тыныстанов реформалаган араб алфавитинде чыкты деген көзкараш туура эмес экендиги өзүнөн-өзү анык болот.

Ал эми реформа «1925-жылы Каракыргыз автономиялуу облусунун илимий-педагогикалык I съездинде болду», - деген пикирди шарттуу түрдө гана туура деп айтууга болот. Анткени ага чейин эле «реформаланып» кеңири колдонулуп, Эшенаалынын «Алиппелер», Касыкемдин «Окуу китеби» чыгып келген араб алфавитин ал съездде реформаланды деп официалдуу түрдө гана эсептеп коюшкан, «закондоштуруп» коюшкан. Башкача айтканда, 1920-жылдарда эле «реформалана баштаган араб алфавитинин вариантын гана съездде официалдуу түрдө кабыл алып бекитип койгону болбосо, реформа ал съездге чейин эле болгон жана реформаланган араб алфавитинде Касымдын, Сыдык Карач уулунун, Аалыкенин ж.б. ырлары, аңгемелери чыгып келген, «Алиппе», «Окуу китеби», «Эркин-Тоо» басылып чыккан.

Жалпыга белгилүү, 1920-жылдары кыргыз жергесинде орто окуу жайлары, институттар жок болгондуктан, кыргыздын зирек, дилгир жаштары билимин улантуу үчүн Ташкент, Алматы шаарларындагы окуу жайларынан окушкан. Кыргыздын тунгуч жазмакерлери Сыдык Карач уулу, Касым Тыныстан уулу, Аалы Токомбай уулу ж.б. чыгармаларын казак гезит-журналдарына чыгарышкан. Булар чыгармаларын кайсы алфавитте чыгарышы мүмкүн эле? Албетте, казак гезит-журналдары чыккан алфавитте, б.а., өз чыгармаларын казактар үчүн реформаланган араб алфавитинде жазышкан, аны казактар өз гезит-журналдарында кыргызча чыгарышкан. Биз бүгүн орус алфавитиндеги тамгаларды пайдаланып кыргызча жазып

жаткандагыдай эле кеп. Ал эми ошол учурда казак жазуусу «Байтурсуновдук алфавит», «Байтурсуновдук орфография» деген ат менен белгилүү болуп, араб алфавитинин Ахмед Байтурсунов тарабынан реформаланган варианты кеңири колдонулуп калган эле.

Жакшы белгилүү, Түркстан АССРинин Элагартуу комиссариатынын алдында 1920-жылы мамлекеттик окумуштуулар кеңеши (МОК) ачылган. Бул кеңеште казак, өзбек, түркмөн билим комиссиясы болгон. 1924-жылдын апрелине чейин кыргыз билим берүү комиссиясы өз алдынча болбостон, казактар менен бирдикте бир комиссияга биригип, казак-кыргыз билим комиссиясы деп аталып келген. Түркстан АССР Элагартуу комиссариаты 1924-жылдын 12-апрелиндеги коллегиясында комиссариаттын алдындагы окумуштуулар кеңешинде кыргыз билим комиссиясын өзүнчө түзүү жөнүндө атайын доклад болуп, аны Эшенаалы Арабаев жасаган. «Коллегияда каракыргыздардын тили казактардын тилине окшошпостугун эскерип жана каракыргыздардын толук өзалдынчалыгын эске алып, мамлекеттик окумуштуулар кеңешинде каракыргыз билим комиссиясын түзүү зарыл деп табылсын», - деген токтом кабыл алынган (Эркин-Тоо. 1925, 29-март, №13).

Каракыргыз билим комиссиясы облустук Элагартуу бөлүмүнүн алдында илим изилдөө, окуу-методикалык иштерди уюштуруп, тескеп-тейлей турган илимий орган катары кызмат аткарган. Билим комиссиясынын башчысы Эшенаалы молдоке, анын мүчөлөрү Касым Тыныстан уулу, жооптуу катчысы К.К.Юдахин болгон. Булар эне тилибиздин фонемалык системасын чагылдырып, анын тыбыштык түзүлүшүнө шайкеш келген алфавит түзүү, терминдерди иштеп чыгуу, элдик оозеки адабияттарды жыйноо, окуу китептерин жазып, аларды басмага даярдоо маселелери боюнча казак-кыргыз билим комиссиясы бир болуп, бөлүнө элек кездерде эле, б.а. 1920-жылдардан баштап эле акырындык менен колго алына баштаган иштерди уланткан. Билим комиссиясы тарабынан кыргыз тилиндеги туңгуч гезитибиз «Эркин-Тоонун» биринчи номурун чыгаруу иши уюштурулган. Ал эми Э.Арабаевдин “Алиппеси”, Касым Тыныстан уулунун “Окуу китеби” хрестоматия да кыргыз билим

комиссиясынын атайын тапшыруусу менен жазылгандыгын байкоо анча кыйын эмес... «...бул китептин ашыгыштык менен жазылгандыгы, өзүбүздүн чабалдыгыбызды айтып отурсак да, бул китепти бир ай ичинде даяр кылдык. Бул китеп билим кыскандыктан эмес, зарылдык кыскандыктан жазылып отурат. Айтор «жоктон бар артык» дегенди эске алып, куралакан отурган мектептерибизди соорото туралы дедик» (Касым Тыныстан уулу, Окуу китеби. Ташкент, 1924).

«Эркин-Тоонун» жарык көрүшү, реформаланган араб алфавитинин Каракыргыз автономиялык облусунун 1925-жылы 25-27-майда Пишпекте өткөн илимий-педагогикалык I съездинде официалдуу түрдө кабыл алынышы түздөн-түз билим комиссиясынын иши болгон. Албетте, бул жерде реформаны Каракыргыз билим комиссиясы жүргүздү деген ой жок, бул комиссияга чейин эле «реформаланып калган» араб алфавитинде кыргызча ырлар, аңгемелер, алиппелер, окуу китептери жазылгандыгы жөнүндө жогорто сөз болду го. Бул комиссия мурдатан даярдалып калган гана алфавиттик курамдын долбоорун I съездге сунуш кылып, съезд аны официалдуу түрдө гана кабыл алып койгондугун эстен чыгарбашыбыз керек.

Ушул жерден бир фактыга көңүл бура кетишибиз зарыл. Съездде «реформаланды» деген алфавитте кыргыз тилинде 24 тыбыш бар, үндүүсү – бешөө, калган он тогузу – үнсүз, булардын сегизи – жумшак, калган он бири – катуу тыбыштар делип («Эркин-Тоо» 1925, 16-июнь), Эшенаалы Арабай уулунун «Алиппесиндеги» 25 тыбыштын бири делип эсептелген **ВА** тыбышы алфавиттен чыгарылып салынат.

1924-жылы белгилүү окумуштуу Е.Д.Поливановдун «Казак, кыргыз (Байтурсуновдук) орфографиясы» аттуу илимий макаласы САГУнун бюллетенинде жарыяланат. Ал макалада А.Байтурсунов казак тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыктап араб алфавитин реформалагандыгы жана ал алфавит 1920-жылдары кеңири пайдаланылгандыгы жөнүндө айтылат.

Кыргыздардын алгачкы тилчилеринин бири тунгуч кызыл профессор Касым Тыныстан уулунун Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын колжазмалар фондусундагы «Кыргызстанда жаңы алфавит үчүн он жылдык күрөш» аттуу

илимий материалы менен таанышсак, (бул материал биздин колдо турат), анда Касым Байтурсуновду да эскерип, 1925-жылы 25-27-майда Пишпекте өткөн илимий-педагогикалык I съездде А.Байтурсуновдун да катышкандыгы жана ал алфавит маселеси боюнча Эшенаалы Арабай уулу сунуш эткен илимий пикирди жактап сөз сүйлөгөндүгү жөнүндө маалымат берет, б.а. съезддин күн тартибиндеги негизги маселе – алфавит боюнча талкууда араб алфавитин калтыруу жана аны мындан ары да реформалоо керектигин кубаттап сүйлөйт. Демек, ушул эки маалымат (Поливанов менен Касымдын маалыматы) жана К.Карасаевдин «Эркин-Тоонун» биринчи номурун чыгарууда негизги колдонмо казак орфографиясы, жазуусу болгон деген маалыматы араб графикасын кыргыздын пайдаланган мезгилиндеги, өзгөчө анын реформаланыш мезгилиндеги айрым фактыларды бири-бирине салыштырып кароо керек экендигин айгинелеп турат.

Албетте, А. Байтурсуновдун кыргыз жазуусуна, алфавит маселесине болгон катыштыгы кыргыз тили боюнча жазылган эмгектерде буга чейин эч белгиленбесе да, жогоруда келтирилген булактар жана 1920-жылдардагы тарыхый коомдук жагдай-шарт анын кыргыз алфавитинин реформаланышына түздөн-түз тиешеси бар экендигин ачык тастыктап турат...

А.Байтурсуновдун өмүрүндөгү бизди кызыктырган маселеге тиешелүү урунттуу учурлардын башталышы Оренбургда биринчи жолу чыга баштаган «Казак» гезити менен байланышат. Бул гезиттин чыгышына демилге көтөргөндөр ошол кезде Уфадагы «Галлия» медресесинде окуп жүргөн казак жаштары болушкан. Алар элден жана өздүк каражаттын эсебинен акча жыйнашып, Ахмед Байтурсуновду ал гезитке редактор кылып шайлап алышат. Уфадагы «Галлия» медресесинде ал кезде кыргыздын тунгуч агартуучусу Эшенаалы Арабай уулу да окуп, 1911-жылы казак студенти Хафиз Сарсекеев менен бирдикте «Алиппе жаки төтө окуусун» чыгарып, аны менен казак айылдарын кыдырып китебин таратып, бала окутуп, акча жыйнап жүргөндөрүн, медреседеги эң кадырлуу шакирттерден болуп, чоң-чоң жыйындарда устаты менен катар дайыма президиумда отуруп жүргөндүгүн эстесек, Ахмед Байтурсунов менен анын таанышпай калышы эч мүмкүн эмес экендигин көрөбүз.

Ахмед Байтурсуновдун турмушундагы бизди кызыктырган экинчи учур 1917-жылдын аягынан баштап «Казак» гезитинен кетип, ошол кезде түзүлгөн «Алаш Ордо» партиясынын ишине аралашкандыгы менен байланышат. Бул учурда Эшенаалы Арабай уулу «Алаш» партиясынын Пишпек филиалын жетектегендиги маалым.

1919-жылдан тартып А.Байтурсунов «Алаш Ордо» партиясынан кол үзүп, агартуу системасында көп жыл эмгектенет. 1920-жылдардан тартып Казак АССР Элагартуу комиссары, андан кийин Элагартуу комиссариатынын алдындагы академиялык борбордун төрагасы, кийин ал борбордун мүчөсү болуп кызмат аткарат. Бул учурда Эшенаалы Арабай уулу кыргыз билим комиссиясынын башчысы, кийин академиялык борбордун төрагасы болуп иштеп тургандыгы белгилүү. 1924-жылдын 12-18-июнунда Оренбург шаарында өткөн казак билимпоздорунун тунгуч съездине кыргыздардын өкүлү болуп Эшенаалы молдоке катышат. Съезддин жүрүшүндө ал президиумдун мүчөсү болуп шайланат да, 15- жана 18-июндагы жыйынга төрагалык кылат. Бул съездде А.Байтурсунов да болуп, өзү реформалап 1913-жылдардан бери колдонуп жүргөн араб алфавитин коргоп бир нече ирет сөз сүйлөйт. Ахмед Байтурсуновдун алфавитин жактап Эшенаалы Арабай уулу да сүйлөгөн. А түгүл ал казак окумуштуу, агартуучуларынын кыргыздарга эч жардам бербей жаткандыгын белгилеп, аларга нааразычылык да билдирген.

Съезддин жүрүшүндө Москвадагы Күнчыгыш басмасөз мекемесинен келген Назир Төрөкулов деген өкүл баш болгон топ казак алфавитин латын графикасына которуу маселесин коюшкан. Бирок съездде латын графикасына өтүү али эрте экендиги белгиленип (албетте, А.Байтурсунов, Э.Арабаевдин катуу аракети менен), Ахмед Байтурсунов тарабынан реформаланып, мурдатан бери колдонулуп келген араб алфавити калтырылат да, ага бир аз гана өзгөртүү киргизилет, б.а. Ахмед Байтурсуновдун 1913-жылдан бери акырындык менен реформалап 1924-жылга чейин колдонуп келген алфавитиндеги **Ш** тыбышын жана **Е** тыбышын билдирген тамгалардын гана съездде сөлөкөтү өзгөртүлөт. Калганы бүт бойдон өзгөртүлбөй калтырылат да, казактар латын графикасына өткөнгө чейин эч өзгөрүүсүз колдонулат.

Мындан кийин Ахмед Байтурсунов менен Эшенаалы Арабай уулунун ортосундагы илимий-агартуучулук байланыш Каракыргыз автономиялык облусунун 1925-жылы 25-27-майда Пишпекте өткөн илимий-педагогикалык I съездинде улантылат. Бул съездде Ахмед Байтурсунов атайы чакырылып, Эшенаалы Арабай уулу сунуш кылган маселени жактап сөз сүйлөйт. Арийне, жогорку фактылардан көрүнгөндөй, казак, кыргыз элинин эки залкар илимпоз-агартуучуларынын ортосундагы илимий-агартуучулук, достук байланыш 1911-жылдардан башталып, өмүрлөрүнүн акырына чейин улантылат. Араб алфавитин реформалоону Ахмед Байтурсунов 1913-жылдардан баштайт да, 1920-жылдары казактар ушул алфавитти кеңири пайдаланышат. Ошондуктан 1920-жылдардан тартып «Байтурсуновдун алиппеси», «Байтурсуновдун орфографиясы» деген термин кеңири колдонула баштайт. Демек, ушундан улам кыргыз тилинде араб алфавитинин реформаланыш маселеси (эгерде кыргыздар чын эле алфавитти реформалады десек...) ушу Ахмед Байтурсунов жана Эшенаалы Арабай уулу менен гана байланыштуу каралышы мүмкүн экендигин жогоруда сөз болгон тарыхый фактылар далилдеп турат...

Дагы бир кашкайган факт жөнүндө айтпай коюуга мүмкүн эмес. Эшенаалы Арабай уулу 1920-жылдардан баштап Түркстан АССР Элагартуу комиссариатында иштөө менен эле бирге, анын алдында түзүлгөн мамлекеттик окумуштуулар кеңешиндеги казак-кыргыз биргелешкен билим комиссиясынын кыргыз бөлүмчөсүн башкарат. Ушул мезгилде эле ал комиссиянын алдында кыргыз тилинин алфавитин түзүү, кыргыз алиппесин жазуу, окуу китептерин, окуу программаларын даярдоо, сабатсыз чоңдор үчүн окуу куралдарын, мугалимдерге методикалык колдонмолорду даярдоо, оозеки чыгармаларды жыйноо, аларды басмага даярдоо, терминологияны иштеп чыгуу, кыргыз тилинде гезит чыгарууну уюштуруу сыяктуу милдеттер турган. Ошондуктан Эшенаалынын «Алиппеси» да, Касымдын «Окуу китеби» хрестоматия да ошол кыска мөөнөттө жазылып, Элагартуу комиссариатынын алдындагы окумуштуулар кеңешинин чечими менен 1924-жылдын 11-мартында «Алиппе» басмага тапшырылат. Буга удаа эле «Окуу китеби» басмага

өткөрүлөт. Бул китептерди жазууда Эшенаалынын, Касымдын өз сөздөрү менен айтканда «казактын жазуу тартиби алынган, бирок тыбыштык айырмалар эске алынып, айрым өзгөртүүлөр киргизилген» (Эшенаалы), «билим кыстагандыктан эмес, зарылдык кыстагандыктан» бир ай ичинде даяр кылышкан (Касым).

Эшенаалы молдокенин «Алиппесин» окуган киши ал 25 тамгадан турган алфавиттин негизинде жазылгандыгын көрөт, б.а. алиппедеги 25 тамга кыргыз тилиндеги 28 тыбышты белгилөө үчүн колдонулган. Бул тамгалардын бешөө үндүү **А, О, У, Ы, Е** тыбыштарын, экөө жарым үндүү **ВА, Й** тыбышын, калган он сегизи үнсүз **Б, П, Т, Ж, Ч, Д, Р, С, З, Ш, КЫ, ГЫ, КИ, ГИ, Л, М, Н, Ң** тыбыштарын билдирген. Кыргыз тилиндеги үч үндүү **Ө, Ү, И** тыбыштарын билдирүү үчүн «кыбачы» белгиси алынган. Мындан башка дагы кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөрдү туура жазуу үчүн дагы үч тамга **Х, Ф, В** берилген. Бирок бул үч тамга кыргыз алфавитинин курамына киргизилбестен, кыргыз алфавитиндеги 25 тамга окулуп бүткөндөн кийин гана «Кыргызга башка тилден катышкан сөздөр үчүн алынган тыбыш тамгалар» деген тема менен өзүнчө берилген. Демек, маселенин чындык чоо-жайына келсек, Эшенаалы молдекенин жөн коёлу, кыргыз тилинде алгачкы чыгармаларын жазган Касым, Сыдык, Аалы да Ахмед Байтурсунов тарабынан реформаланган казак алфавитин кеңири пайдаланышканында эч талаш жок. «Билим кыскандыктан эмес, зарылдык кыскандыктан», «казактын жазуу тартиби алынып», «тумактан кыргызча тегерек тебетей жасалгандыгын» Эшенаалы молдеке өзү «Алиппесинин» баш сөзүндө жазып отурат. Ал гана эмес «Эркин-Тоо» гезити да Ахмед Байтурсунов тарабынан реформаланган алфавитте жарык көргөндүгү казакча, кыргызча реформаланган алфавиттерди бири-бирине салыштырганда ачык көрүнүп турат.

Жогоруда айтылган фактылардан кийин ой туулат: кыргыздар араб алфавитин атайлап реформалашканбы же «Байтурсуновдук орфографияны», «Байтурсуновдук алфавитти» эле пайдаланышканбы? Бул суроого жооп мындай: албетте, кыргыздар алфавитке реформа жүргүзүүгө аракеттенген. 1920-жылдардан баштап Түркстан АССР Элагартуу

комиссариатынын алдындагы мамлекеттик окумуштуулар кеңешинде кыргыз, казак билим комиссиясы биргелешип иштеп турган мезгилдеги максаттардын бири – араб алфавитин официалдуу түрдө реформалоо маселеси болгон. Бул мезгилде Элагартуу комиссариатында А. Байтурсунов да, Эшенаалы Арабай уулу да иштегендиги белгилүү. Эшенаалы молдоке «Байтурсуновдук алфавитти» негиз кылып алып, араб алфавитин кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө «ылайыктаган». Бирок кыргыз тилине «ылайыктоодо» «ылайыкталган» ал алфавит «Байтурсуновдук алфавиттен» эч айырмаланбагандыгын буларды салыштырганда эле ачык көрөбүз.

Айрым бир официалдуу маалыматтарга караганда «... кыргыздар араб алфавитине атайын реформа жүргүзбөгөн. Реформаны Оренбург шаарында казактар жүргүзүшкөн. Ушуга карата кыргыздар да алфавитти өз тилине ылайыктап, басма адбияттарын чыгарышкан», - деген пикир бар (К. Дыйканов, С. Кудайбергенов, Ю. Яншансин, 1958). Бул пикирдин биринчи бөлүгү гана туура, б.а. «кыргыздар араб алфавитине өздөрү атайын реформа жүргүзбөгөн» дегени гана чындыкка жакын. Кийинки бөлүгү таптакыр туура эмес. Анткени жогорто сөз болду, казактар араб алфавитин официалдуу түрдө 1924-жылы 12-18-июнда Оренбург шаарында өткөн казак илимпоздорунун тунгуч съездинде реформалайт. Демек, казактардын съезди Эшенаалынын «Алиппеси», Касыкенин «Окуу китеби» чыккандан кийин өткөн. Анан кантип жогорку пикирди туура деп айтууга болсун... Чындыгында биздин илимий-педагогикалык I съездибиз Эшенаалы молдокенин «Алиппеси», Касыкенин «Окуу китеби» жазылган алфавитти кандай «реформаласа», казак илимпоздорунун тунгуч съезди да мурдатан эле реформаланып, 1920-жылдардан бери кеңири пайдаланылып келген «Байтурсуновдук алфавитти» так ошондой эле «реформалайт», б.а. шарттуу түрдө эле «реформаланды» деп закондоштуруп коёт. Албетте, биздин I съездде да, казактардын тунгуч съездинде да аябагандай катуу талаш-тартыш пикирлер айтылат. Бирок алар араб алфавитин реформалоо маселесинде эмес, араб алфавитин калтыруу керекпи же латын графикасына өтүү керекпи деген маселенин тегерегинде болот.

Демек, тарыхый фактыларды, архивдик материалдарды салыштыруунун негизинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: 1. 1925-жылы 25-27-майда Пишпек шаарында өткөн илимий-педагогикалык I съезде мурдатан эле кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташтырылып, жакындатылып даяр болуп калган араб алфавити биринчи жолу «реформаланды» болуп закондоштурулат да, кыргыз тилинде 24 тыбыш бар деп белгиленет. Кыргыз алфавитинин бул биринчи вариантына кийин дагы, латын графикасына өткөндө да бир нече жолу кайра кайрылып, айрым тыбыштар кошулуп, айрымдары алынып салынгандыгын эске алсак, бул «реформа» биротоло жасалган реформа катары каралбаш керек, бул алфавитти толук реформалоонун биринчи гана этабы болгон; 2. Араб алфавитин кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташтырып «реформалоо» «Байтурсуновдук алфавит», «Байтурсуновдук орфографияга» негизделип, Эшенаалы Арабай уулу тарабынан 1920-1921-жылдардан эле башталат; 3. Эшенаалы молдоке түзгөн кыргыз алфавити А.Байтурсунов реформалаган араб алфавитинен эч айырмаланбайт. Мунун жогоруда белгиленгендей объективдүү тарыхый себеби болгон; 4. Эшенаалы Арабай уулунун «Алиппеси», Касым Тыныстан уулунун «Окуу китеби», «Эркин-Тоо» гезити да Эшенаалы молдоке түзүп чыккан алфавитте жарык көргөн. Молдокенин «Алиппесинде» съезде кабыл алынгандай 24 тыбыш эмес, 25 тыбыш, 25 тамга жөнүндө кеп болот.

Демек, араб алфавитин биз сөздүн чыныгы маанисинде шарттуу түрдө гана «реформаладык» деп айта алабыз. Араб алфавитинин реформаланган вариантын кыргыздардын колдонушу Ахмед Байтурсуновдун ишмердиги менен түздөн-түз байланышкан. Ал казактар үчүн реформалаган алфавитти Эшенаалы молдоке кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташтырууга аракеттенген. Муну 1924-жылга чейин казактарда, кыргыздар арасында кеңири колдонулуп келген «Байтурсуновдук алфавит» менен 1924-жылы Оренбургда өткөн казак илимпоздорунун тунгуч съездинде «реформаланган» алфавитти жана кыргыздардын 1925-жылы Пишпекте өткөн илимий-педагогикалык 1-съездинде «реформаланган» алфавитти өз ара салыштырып караганда да ачык көрүүгө болот.

Казак алфавити

Байтурсуновский алфавит до 1927 после 1927 НТА			Примерное произношение
ا	ا	a	a
ب	ب	b	б
پ	پ	p	п
ت	ت	t	т
ج	ج	ʕ	ж
چ	нет замена	c	ш
د		d	д
ر	ر	r	р
ز	ز	z	з
س	س	s	с
ش	ش	ʃ	ш
غ	غ	q	глубокое (заднее) проточное г
ك	ك	k	к
گ	گ	G	г
ن	ن	N	
ل	ل	L	л, ль
و	و	M	м
ن	ن	N	н
و	و	O	о
ۇ	ۇ	U	у
ۋ	ۋ	V	w
ە	ە	E	е
ى	ى	B	типа ы
ي	нет замена	I	и
ۋ	ۋ	E	с приб. англ. знак смягчен. глас.
ق	ق	q	глубокое заднее

Кыргыз алфавити

На арабской графике		Примерное произношение
ا	a	a
ب	b	б
پ	p	п
ت	t	т
ج	ʕ	англ. ДЖ
چ	c	ч
د	d	д
ر	ر	г
ز	z	з
س	s	с
ش	ʃ	ш
غ	q	глубокое (заднее) проточно
ك	q	глубокое заднее К)
گ	k	к
ن	و	г
ل	n	
و	l	л, лў
ن	m	м
و	n	н
ۇ	o, e	о
ۋ	y	у белоруск. у, англ.
ە	v	
ى	e	е
ي	i	ы

Казак алфавитиндеги 1927-жылга чейин жана 1927-жылдан кийин деген сан басмадан кеткен ката. Муну 1924-жылга чейин жана 1924-жылдан кийин деп окушубуз керек. Анткени Оренбургда казактар араб алфавитин официалдуу түрдө 1924-жылы реформалайт. Бул жерде ошол жөнүндө кеп болуп жатат. 1924-жылга чейинки алфавит – Ахмед Байтурсунов реформалаган казак алфавити. Ал эми 1924-жылдан кийинкиси Оренбургда официалдуу түрдө кабыл алынган алфавит. Кыргыздардын «реформаланган» араб алфавити менен Ахмед Байтурсуновдун реформаланган алфавитинде эч айырма жок. Тамгалардын саны да, жазылыш сөлөкөтү да, айтылышы да бипбирдей. Ошондуктан кыргыз жазуу маданиятынын, кыргыз тил илиминин өнүгүш тарыхында казак элинин агартуучу-окутуучусу, коомдук ишмери Ахмед Байтурсуновдун да залкар эмгеги бар экендиги талашсыз чындык...

Каракыргыз автономиялуу облусунун мугалимдеринин 25-27-майда өткөн илимий-педагогикалык 1-съездинин күн тартибиндеги экинчи доклад латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүү жөнүндөгү маселеге арналган да, сабатсыздыкты жоюуда, маданиятты көтөрүүдө алфавиттин ролу, мааниси жөнүндө кенен-кесири сөз болуп, араб графикасынан латын графикасына өтүүнүн зарылдыгы баса көрсөтүлөт. Эки докладда камтылган маселелер съездде кеңири талкууланып, съезддин чечими менен араб графикасын колдонуу токтотулуп, жакын арада латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүүнүн зарылдыгы жөнүндөгү токтом кабыл алынат (Кыргыз Республ. МБА, фонд. 647, опись 1, дело 166.).

§3. К.Тыныстанов жана латын графикасындагы кыргыз алфавитинин маселелери

Касым Тыныстанов Кара Кыргыз Автономиялык облусунун Элагартуу бөлүмүнүн алдындагы Илимий комиссия менен карым-катышта, тыгыз байланышта 1923-жылдан баштап иштешет, б.а. Ташкентте Казак-кыргыз эл агартуу институтунда студент болуп окуп жүргөн кезинен баштап 1924-жылдын

аягына чейин анын кызматкери, ал эми 1925-жылдын январынан тартып жаңы түзүлгөн Академиялык борбордун төрагасынын (Э.Арабаев) орун басары, кайра эле ушул жылдын 23-августунан баштап кайра түзүлгөн Илимий комиссиянын төрагасы болуп дайындалат. Академиялык борбор аталышында ал 1924-жылдын 20-декабрында түзүлсө, 1925-жылдын 13-апрелинде кайра Илимий комиссия болуп түзүлөт да, 1927-жылдын жаз айларына чейин К.Тыныстанов анын төрагасы болуп иштеп турат. 1927-жылдын мартында аны Кыргыз АССРинин Агартуу комиссары кылып дайындаганда, ал өз ордуна Академборборго (Илимий комиссия) Т.Жолдошовду төрага кылып дайындайт да, ошондон баштап Академборбор Агартуу комиссариатынын алдындагы илимий мекеме катары иштей баштайт. 1927-жылдын аягында (кээ бир маалыматтар боюнча 1928-жылдын октябры) Академборбор Край таануу илим изилдөө институту болуп түзүлөт.

К.Тыныстановдун Илимий комиссиянын төрагасы, Академборбордун төрагасынын орун басары (Э.Арабаев адегенде төрага болгон, К.Юдахин тех. секретарь) болуп иштеп турганда, илимдин, агартуунун баардык иштерине жетекчилик кылган, өзү да ошол иштерди аткарууга түздөн-түз киришкен. Маселен, Илимий комиссиянын 1926/27 – 1935/36-жылдар үчүн жылдык жана 10 жылдык перспективалык планын эле карап көрсөк, илимге, билимге, маданиятка тиешелүү эмне деген гана маселелер пландаштырылбаган. Министр болгондо ошол мерчемделген иштердин аткарылышы үчүн эмнелерди гана жасабаган, кандай гана маселелерди көтөрбөгөн. Баарын айтууга азырынча мүмкүн эмес, ошондуктан мен алфавитке тиешелүү гана айрым бир учурларга токтолмокмун...

Жогор жакта белгиленгендей, 20-30-жылдардагы мезгилдин билимдүүсү да, аалымы да Э.Арабаев эле, араб графикасындагы кыргыз алфавитинин түзүлүшүнүн, колдонулушунун башында Э.Арабаев аксакал турган, араб графикасындагы кыргыз алфавитинин негиздөөчүсү – Э. Арабаев. Ошондуктан “... 5. На наш взгляд, К.Тыныстанов, в первую очередь, имеет право называться создателем национальной письменности на основе

арабской графики” (А.Джанибеков, 2003, 79-б.) деген тезис кичине так эмес. Ушул эле беттеги “... вместе с Арабаевым он был одним из составителей третьего, улучшенного варианта арабской графики, приспособленного для изображения киргизских слов на бумаге” дегендин (аталган эмгек, 79-б.), “одним из” дегени чындыкка жакын. Араб тамгасындагы кыргыз алфавитин Э.Арабаев молдоке түзгөн, К.Тыныстановдор ошол алфавитти колдонуп жазышкан. Бирок К.Тыныстановдун мыктылыгы араб графикасынан башка графикадагы алфавитке өтүү жөнүндөгү маселеге биринчи болуп киришкендигинде. Ал консонанттык системага ылайыкташкан араб тамгаларынын кыргыз тилине анча ылайык келбестигин, андан калса ал тамганын идеологиялык, саясий жактан да биз үчүн зарылдыгы жок экендигин жакшы түшүнгөн. “Алфавит идеологияны ээрчитет”, - деп б.з.ч. эле 6-5 кылымдарда айтылган формуланы жакшы билген Касым Тыныстановдун көрөгөчтүгү – мына ушунда.

К.Тыныстанов араб графикасын колдонуп өзү чыгармаларын жазганы жана күнүмдүк практикада араб тамгаларындагы “байтурсуновдук жазманы” колдонгону менен, ал ушул графиканы кыргыз тилине ылайыктап жакшыртууну реформалоону, “третьего, улучшенного варианта арабской графики” түзүүнү ал иштеген эмес, ага киришкен да эмес. Ал араб графикасын реформалап, оңдоп, кошумчалап кыргыз тили үчүн түзүп чыгууга таптакыр каршы болгон, ал европалык алфавитке өтүү маселесин биринчи болуп көтөргөн жана 1924-жылдын аягы, 1925-жылдын башында бул пикири туруктуу пикир катары калыптанып калган.

1924-жылдын 7-ноябрында ВЦИКтин токтому боюнча Кара Кыргыз Автономиялык облусу РСФСРдин составында түзүлүшү менен, 1925-жылдын мартына чейин кыргыз облустук өкмөтү, анын аппараты Ташкенттен Пишпекке көчөт. Ушул учурда 1925-жылдын 11-мартында Ташкентте ККАОнун облустук бөлүмүнүн Академборборунун Президиумунун жыйыны өтөт да, анда майдын аяк чендеринде илимий съезд өткөрүү маселеси талкууланат. 1925-жылдын 2-апрелинде ККАОнун Эл агартуу комиссариатынын облустук бөлүмүнүн коллегиясы өтөт, анда

анын төрагасынын орунбасары Буруй “Педагогикалык съезд” жөнүндө доклад жасайт, ушул съездди өткөрүү үчүн Баишев, Көкөнөв, Тыныстанов, Тихомиров тутумуна кирген атайын уюштуруу комиссиясы түзүлөт. 1925-жылдын 6-апрелинде Баишевдин төрагалыгы менен ал комиссиянын отуруму өтөт да, анда съездди өткөрүүнүн конкреттүү маселелери – ким катышат, күн тартиби, съезд өтчү жер, ким кайсы маселе боюнча доклад жасайт ж.б.у.с. маселелер талкууланат.

ККАОнун мугалимдеринин 1925-жылдын 25-27-майында өтө турган илимий-педагогикалык съездинин алдында жооптуу кызматкерлердин атайын өзгөчө кеңешмесин уюштурушат. Ал кеңешмеде жакында болоор съезддин күн тартибине араб графикасындагы алфавитти таштап, башка алфавитке өтүү жөнүндөгү маселени койсо кандай болот деген суроонун саясий, маданий жана таза лингвистикалык маселелери атайын талкууланат.

Мына ушундай саясий-маданий кырдаалда ККАОнун мугалимдеринин илимий-педагогикалык туңгуч съезди 1925-жылдын 25-27-майында Пишпекте өтөт. Аталган съезддин күн тартибинде, негизинен, эки доклад талкууланат:

1. Кыргыз тилинин жазуусу жана орфографиясы. Докладчы – Э. Арабаев.

2. Жаңы алфавитке өтүү жөнүндө. Докладчы – К. Тыныстанов.

ККАОнун мугалимдеринин илимий-педагогикалык съездиндеги экинчи докладда – латын графикасына өтүү жөнүндөгү маселеге арналган докладда сабатсыздыкты жоюп, элди агартууда, маданиятты көтөрүүдө алфавиттин ролу, мааниси жөнүндө кенен-кесири сөз болуп, араб тамгасындагы мүчүлүштүктөр, кемчиликтер, ыңгайсыздыктар так көрсөтүлүү менен, латын тамгасындагы алфавитке өтүүнүн зарылдыгы белгиленет. Латын графикасына негизделген кыргыз алфавитинин жаңы долбоору даяр экендигин билдирет. Окурмандарга түшүнүктүү болуш үчүн 24 жаштагы Касымдын ошол докладынын айрым жерлеринен үзүндү келтирейин: “За последнее время старый арабский алфавит пересмотрен

и упрощен... В настоящее время появилось новое течение коренного изменения арабского алфавита, т.е. вместо трех форм изображения взяли только одну начальную форму каждой из букв, отбросив среднюю и конечную форму. Эта мысль хороша, но только едва ли это изменение может принести желанное упрощение...

Все выше изложенные причины и трудности, связанные с употреблением арабского алфавита, и заставляет нас изыскать более удобный и легкий алфавит. Вопрос о замене арабского алфавита другим, более удобным, поднят не нами одними и не теперь, а года два-три тому назад... Но теперь... мы должны освободиться и от старых религиозных мировоззрений, рассматривая этот вопрос исключительно с практической точки зрения, а именно: как можно скорее и проще поднять культурный уровень своего отсталого народа...

При обсуждении этого нового для нас вопроса... могут быть подняты вопросы:

1. Какое облегчение может нам принести латинский алфавит?
2. Прием нами латинского алфавита (туурасы алфавита латинскими буквами или на латинской графике – С.М.) не отзовется ли на нашем родном наречии и не может ли изменить самой родной язык?

Принимая латинский алфавит мы, во-первых, избавляемся от множества точек, второе, латинские буквы при употреблении пишутся каждая отдельно, не сливаясь как это происходит с арабским, да и в техническом отношении несравненно удобнее арабского..., принимая латинский алфавит, его должны упростить, ибо наша цель – не слепое подражание чужому, а изыскание более легкого... В латинском алфавите начертание некоторых букв тоже затрудненное, а поэтому я думаю, что можно взять некоторые буквы более простого начертания из русского алфавита” (ЦГА ПД, ф.10, оп.1, д. 46).

Эки докладда камтылган маселелер съездде кеңири талкууланьп, съезддин чечими менен араб графикасын колдонуу токтотулуп, жакын арада латын графикасына негизделген жаңы

алфавитке өтүү зарылдыгы жөнүндөгү токтом кабыл алынат (КР МБА, ф. 647, оп.1, д. 166).

Арийне, ушул жерде бир маселеге өзгөчө көңүл бурууга туура келет. Латын графикасындагы тамгалардын айрымдарынын жазылышы деле (начертание) жеңил эмес, бул жагынан араб тамгалары сыяктуу ал деле үч-төрт формада жазылат, ошондуктан аны кичине жөнөкөйлөштүрүү зарыл жана жазылышы оорлорун албай, аны орус алфавитиндеги тамгалардан алсак болот деген маселе жөнүндө сөз болот. “... почему не принять русский алфавит целиком, тем более, что мы каждый день соприкасаемся с русской культурой и русскими”, – деген сөзүн да айтканы белгилүү (1-Тюркол. съездин стенограммасы, 1926, 384-б.). Ушу азыр орус алфавитине өтүү жөнүндөгү маселени караңгы эл кабыл албайт, нааразычылык жаралат, мунун саясий жагы да бар дегендей кылат. “Конечно, приходится задумываться и над этим вопросом... Русский алфавит мы не принимаем не потому, что этот алфавит труднее латинского, а, во-первых, потому, что латинский алфавит распространен среди большинства европейских народов и больше употребляется в науке, во-вторых, прием русского алфавита может вызвать – среди некультурных масс. Из этих двух причин... я считаю более важной вторую причину как политическую, а посему мне кажется, что каждый сознательный гражданин, учитывая политическое соотношение, не станет возражать и соглашаться принять не русский, а латинский алфавит” (ЦГА ПД, ф.10, оп. 1, д. 46).

Алфавитке байланыштуу мен ушул жерде К.Тыныстановдун өтө көрөгөчтүк менен айткан бир оюн баса белгилеп кетким келет. Ал “нужно иметь в виду то, что, принимая латинский алфавит, его должны упростить, ибо наша цель – не слепое подражание чужому... Поэтому мы должны выбрать из латинского алфавита только нужное количество букв (24-буквы)”, – дейт. Кийин 1939-1940-жылдары кыргыз тилинин алфавитин орусташкан кирилл алфавитине өткөрүп жатканда ушинтип керектүүсүн гана алышыбыз керек, аны жөнөкөйлөштүрүп, өз тилибизге зарыл тамгаларын гана алышыбыз керек, сокур туурабашыбыз керек деп айткан киши болбой, Батманов, Юдахин жана ага

жантарткан Бакеев, Бактыбаев, Асылбековдор сокур туурашып, кереги жок тамгаларды кошо алып, өзүбүздүн тамгаларды алфавиттен чыгарып салышып, бүгүнкү орусташкан кыргыз алфавитин 80 жылдан бери колдонуп келебиз, орусташкан ушул алфавиттин айынан кыргыз сөздөрүн жаш муундун өкүлдөрү орустун акценти менен айтып калышты, жазуу тилибизге жалаң орус, орус тили аркылуу башка тилдерден кирген чоочун сөздөр эч өзгөртүүсүз эле жамырап кирип жатат. Аларды чыпкалап, фонетикалык жактан өз тилибизге ылайыкташтырып өзгөртүп айтканга, өзгөртүп жазганга орфографиялык эрежелерди иштеп чыккан баягы “манкурттар”, орусташып калган орус тилчилери жол бербей келет. 1939-1940-жылдары ушул алфавитти кабыл алабыз деп долбоорлор даярдалып жатканда жалгыз Болот Мураталиевич Юнусалиев туура пикирин айтып, алфавиттеги айрым тамгаларды алуунун зарылчылдыгы жок дегенге жараптыр (бул жөнүндө кийинчерээк атайын сөз болот).

Латын графикасына өтүү жөнүндөгү маселени сунуштоо менен Касым Тыныстанов: “бул алфавит өзүбүздүн төл сөздөрүбүзгө таасир этип, эне тилибизди өзгөртүп бузбайбы?” деген өңдүү маселени да көтөрүптүр, ушуга тынчсызданыптыр. “Прием нами латинского алфавита не отзовется ли на нашем родном наречии и не может ли изменить самый родной язык?” (ЦГА ПД, ф.10, оп. 1, д. 46).

Ушундай коркунуч бар экендигин сезген, билген, көрүп турган К.Тыныстанов орус тилинен, орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү фонетикалык жактан өз тилибизге ылайыктап өзгөртүп жазууга, андай сөздөрдү мүмкүн болушунча кыргызчага которуп жазууга, айтууга аракет кылса, аны өзүнүн эле жанында жүргөн кесиптеш кыргыз тилчи сөрөйлөр А.Идирисов, Ы.Тойчинов, К.Рахматуллин, Дөгдүров сыяктуулар улутчул, эскичил, орус сөздөрүнө, орус тилине, орус элине, Совет мамлекетине каршы деп күнөөлөшүптүр, чагымчылдык жасашыптар. Кийин Б.М.Юнусалиев да ушундай тагдырга туштукту. Бул экөөнүн тагдырын, ушинтип, кыргыз алфавити да чырмалыштырган экен.

Мугалимдердин илимий-педагогикалык туңгуч съезди эз ишин аяктаар менен эле, К.Тыныстановдун демилгеси менен “Жаңы кыргыз алфавитинин достору” деген коом уюшулуп, анын мүчөлөрү жер-жерлерге барып, жайкы мугалимдик курстарды уюштурушуп, жаңы алфавитти элге үйрөтө башташты, жалпы элдин сабатын ачууга бул демилге аябагандай зор жардам кылды.

Латын графикасына негизделген жаңы алфавитти түзүү, аны элге үйрөтүү маселеси Кыргыз Автономиялуу облусунда кызуу жүрүп жаткан учурда, КАОнун облустук Эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы Илим комиссиясына 1925-жылдын аяк ченинде Бүткүл союздук түркологиялык съездди чакыруучу, уюштуруучу комиссия атайын кат жолдоп, анда 1926-жылдан февраль-март айларында Баку шаарында өтө турган съездге кыргыз облусунан өкүл чакыргандыгын билдирет.

Илимий комиссиясынын төрагасы катары К.Тыныстанов жооп катында андай форумду өткөрүү жана ага катышуунун өтө маанилүүлүгүн билдирүү менен, съездге катышуу үчүн эки өкүлгө орун берүүсүн өтүнөт. Ал съездге даярдана башташат. Облустун партиялык, идеологиялык саясий жетекчилиги бул форумга өтө тыкыр мамиле жасап, бара турган өкүл-делегаттардын саясий, идеологиялык жактан ката кетирбөөчүлөрүн жиберүү керектигин белгилешет да, бул багытта атайын саясий тарбия иштерин жүргүзүүнү уюштурушат. Мунун натыйжасында 1925-жылдын 27-декабрында облустук эл агартуу бөлүмүнүн коллегиясы болуп, анда съездге баруучу делегат-өкүлдөр кимдер деген маселе талкууланып, Илим комиссиясынын кызматкери Э.Арабаев жана Бүткүл союздук түркологиялык съездди өткөрүүчү уюштуруу комиссиясынын төрагасынын өтүнүчү боюнча Илим комиссиясынын төрагасы К.Тыныстанов Бакыга съездге барат деп чечилет.

1926-жылдын 1-февралында ВКП(б) облустук Агитпроптун коллегиясы болот, анда К.Тыныстанов Бакыда өтө турган бүткүл союздук түркологиялык съезд жөнүндө информациялык доклад жасайт, К.Тыныстановдун жасай турган доклады жактырылып кабыл алынат. Докладдын темасы “Мое мнение о реформе алфавита тюрских народов (бакинскому съезду тюркологов)”, –

деп аталат да, ал сегиз бөлүмдөн турат, б.а. сегиз маселе боюнча пикирин айтат: ошол сегиз бөлүмдүн айрымдарын белгилей кетсек:

“3. Необходимо выбрать путь новый и верный. На фронте создания культуры необходим нам новый и легкий путь достижения, а ныне употребляемый нами алфавит по времени стар, а по употреблению тяжел: а) многоточие, нужное для отличия букв друг от друга, отбирает немного времени..., б) арабские буквы, кроме того, имеет каждая три начертания..., в) арабские буквы при употреблении сливаются друг с другом; г) в техническом отношении (в типографии) доставляют бесчисленное множество затруднений.

4. Можно перейти к новому алфавиту, но только к такому, к каким бы он отвечал всем нашим требованиям. а) принимаемый нами новый алфавит должен быть легче арабского, одного начертания и легко применяемого в технике; б) новый алфавит должен быть общим для всех тюрских народов...

5. Какой же из существующих алфавитов более подходящий? Нам более подходящий латинский алфавит: а) он легче арабского; б) в науке и среди культурных народностей он более распространен; в) среди темных масс он не поднимает политического ропота, как если бы принять русский;

6. Ныне существующий латинский алфавит не вполне соответствует всем нашим требованиям. Арабский алфавит мы бракуем за то, что в нем много точек и буквы в нем имеют по три начертания, но и латинский алфавит, хотя не имеет много точек, но имеет даже больше начертаний, чем арабский: а) имеет печатную и письменную форму; б) имеет прописные и строчные буквы” (ЦГА ПД, ф.10, оп. 1, д. 46). К.Тыныстанов ушундай тезис менен Бакыга түркологиялык съездге жөнөмөк болду.

Бүткүл союздук 1-түркологиялык съезд 1926-жылы 26-февралдан 5-мартка чейин Бакы шаарында өттү. Ага Кыргызстандан К.Тыныстанов, Э.Арабаев, Б.Данияров жана буларга башка дагы үч музыкант-артист кошулат. К.Тыныстанов Илимий комиссиянын атынан өзү түзгөн латын тамгасындагы кыргыз алфавитинин долбоорун съездге ала барат.

Бул съезддеги негизги маселелердин бири түрк тилдүү элдердин алфавити кандай болуш керек, араб тамгасы калабы же латын тамгасына өтүү керекпи деген маселе болгон. К.Тыныстанов 4-мартта сөз сүйлөп, негизинен, Галимжан Шараф, Алпаров, Байтурсуновдордун араб тамгасын эле калтыралы, жаңы тамгалуу алфавитке өтүү азыр эрте деген сымал пикирлерине каршы сүйлөйт. Ал эми докладынын толук тексти съездди уюштуруу комиссиясынын “Бюллетенине” жарыяланат.

Бакыда өткөн Бүткүл союздук съездден кайтып келгенден кийин, ал Эл агартуунун облустук бөлүмүнүн коллегиясында съезддин жүрүшү, анда талкууланган маселелер жана чечимдер жөнүндө кеңири маалымат берет.

Кыргыз автономиялуу облусунда латын графикасына негизделген алфавитке өтүүгө даярдык көрүү иштерин, негизинен, облустук Эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы Илимий комиссия жүргүзүп келген. 1926-жылдын 14-октябрында Кыргыз облустук аткаруу комитетинин жыйыны болуп, анда Илимий комиссия тарабынан сунуш кылынган жаңы алфавиттин долбоору каралган. Бул сунушту бир добуштан жактыруу менен, ал жыйынга катышкандар “Кыргыз автономиялуу облусунда колдонулуп жаткан араб алфавити жаңы алфавит менен алмаштырылсын”, – деген чечим кабыл алат (Наш новый алфавит. Краткая история нового киргизского алфавита. Ф., 1927). Ушул эле жыйында латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүү ишин жетектөө үчүн облустук атайын жаңы алфавит комитети түзүлөт. Ал эми жаңы алфавитке өтүү процессиндеги илимий-методикалык иштерди уюштуруу жагы облустук Эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы Илимий комиссияга жүктөлөт. Жаңы алфавит комитети биринчи жыйынын 1926-жылдын 2-ноябрында өткөзүп, комитеттин ишин алып баруучу президиум шайлайт да, негизинен, төмөнкү багыттар боюнча иш жүргүзүүнү пландаштырат: 1. Жаңы алфавитти пропагандалоо; 2. Жаңы алфавит кызматкерлерин даярдоо; 3. Жаңы алфавитти окутуу; 4. Жаңы алфавитти басма ишинде колдонуу ж.б.

1927-жылдын 7-12-мартында Кыргыз АССР Кеңештеринин уюштуруу съезди болот. Съезддеги негизги докладдардын бири кыргыз жазуусун латын графикасына негизделген алфавитке өткөзүү жөнүндөгү маселеге арналган. Бул маселе боюнча жасалган докладдын негизинде 12-мартта атайын токтом кабыл алынган:

1. Кыргызстанда кыргыз жаңы алфавити үстүбүздөгү 1927-жылдан тартып милдеттүү түрдө киргизилсин;

2. Араб алфавитин жоюу жана аны жаңы алфавит менен алмаштыруу тууралуу обулустук жаңы алфавит комитети түзгөн план бекитилсин;

3. Обулустук кыргыз жаңы алфавит комитети Кыргыз АССР жаңы алфавитинин борбордук комитети деп аталсын жана кыргыз жаңы алфавитинин кантондук комитеттери уюштурулсун;

4. Комитеттин ишине көмөк көрсөтүү, тийиштүү адабияттарды жарыкка чыгаруу үчүн республикалык бюджеттен каражат бөлүп берүү, комитетти басмасөз жана кызматкерлер менен камсыз кылуу жагы Кыргыз АССРинин Борбордук аткаруу комитетине сунуш кылынсын (Кыргыз Респуб. МБА, фонд 21, опись 2, дело 6, 33).

Латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүүнү тездетүүдө жана жаңы алфавит идеасын эл арасына таратууда практикалык мүнөздөгү бир топ иштер ийгиликтүү аткарылгандыктан, 1927-жылдын 12-декабрында Кыргыз өкмөтү жаңы алфавитти мамлекеттик алфавит деп эсептеп, атайын токтом чыгарган. 1928-1929-окуу жылынан тартып мектептерде сабактар жаңы алфавит менен өтүлө баштаган. Бирок араб алфавити латын графикасына негизделген жаңы алфавит менен кошо 1929-жылдын аягына чейин катар колдонулуп келген. Кыргыз АССРинин Борбордук аткаруу комитетинин 1929-жылдын 29-ноябрындагы токтому менен араб графикасын колдонуу 1930-жылдын 1-январынан баштап токтотулат да, ал алфавит колдонуудан чыгарылат.

Латын графикасына негизделген жаңы алфавит маселеси негизинен Кыргызстанда чечилип, өкмөттүк деңгээлде бир топ

иштер жасалып калган кезде, (бул иштин ийгиликтүү чечилиши жана жогорку деңгээлде уюштурулушу Касым Тыныстановдун жеке демилгеси жана ишмердиги менен түздөн-түз байланыштуу) латын графикасына өтүү маселеси башка элдерде да көтөрүлүп калган эле. Түрк элдеринин латын графикасына өтүүсү жөнүндөгү маселе 1926-жылы Бакыда өткөн түркологиялык съездде көтөрүлүп, түрк элдеринен башка элдердин да латын графикасына өтүшү жөнүндө кеп боло баштаган. Ал эми ар бир элдин өз алдынча, бири-бири менен кеңешип-таңашпай туруп, “чоочун” жаңы графикага өтүү аракеттеринде бир топ кыйынчылык болоору жана, баарыдан мурда, бир эле тамга ар бир элде ар башка аталышка ээ болуп, ар башка тыбышты билдирип калуусу, а бул болсо алфавиттеги чаржайыттуулукка, башаламандыкка алып келер коркунучу бар эле. Ошондуктан ар бир тилдин ички өзгөчөлүгүн эске алуу менен, жаңы графикага өтүүнү каалаган элдердин алфавитиндеги тамгалардын бирдейлигине жетишүүгө аракеттенүү, жаңы алфавитке өтүүнү борбордоштуруу үчүн жалпы жетекчиликтин зарылдыгы пайда болгон. Бул зарылчылык СССР Борбордук аткаруу комитетинин президиумунун 1927-жылкы 11-майындагы чогулушунда талкууланып, Түрк жаңы алфавит комитетинин уюштурулушу жөнүндө атайын токтом кабыл алынат (Түрк жаңы алфавитинин бүткүл союздук борбордук комитетинин 1-плenumунун стенографиялык отчету. Бакы, 1927).

Түрк жаңы алфавитинин бүткүл союздук борбордук комитетинин 1-плenumу 1927-жылдын 3-7-июнунда Бакы шаарында өткөн. Бул пленумда ТЖАБСБК жөнүндө токтом кабыл алынат. Сунуш кылынган бир нече долбоорлордун негизинде Түрк жаңы алфавитинин составы белгиленген, түрк тилдериндеги өзгөчө тыбыштардын өзүнчө тамга менен берилиши, алфавиттин иретин сактоо, кошумча белгилер аркылуу түзүлгөн окшош тамгаларды удаа жазуу кубатталган, баш тамга жөнүндөгү маселе каралып, бирок ал кабыл алынбаган.

Түрк жаңы алфавитинин бүткүл союздук борбордук комитетинин II пленуму 1928-жылы 7-январда Ташкентте өткөн.

Бул пленумда Кыргыз жаңы алфавит комитетинин доклады коюлат да, анда жаңы алфавит боюнча конкреттүү иштер саналып, Республикада жаңы алфавит ишке киришкендиги жөнүндө баяндалат, алфавитти унификациялоо маселеси боюнча да бир топ иштер жүргүзүлгөндүгү туурасында айтылат. Анткени кыргыздардын латын графикасына негизделген алгачкы жаңы алфавитинин составы кыбачыны кошкондо 25 гана тамгадан турган, алфавиттин составында баш тамгалар жана ичке Ө, Ү, И үндүүлөрүн билдирүү үчүн атайын тамгалык белгилер да жок болгон. О, У, Ы тыбыштары катышкан сөздөрдүн четине кыбачы – жумшартуу белгиси коюлса, анда аталган тыбыштар ичке окулган.

1928-жылы 13-майда Кыргыздын жаңы алфавитинин Борбордук комитетинин мүчөлөрүнүн, өкмөт мүчөлөрүнүн жана маданият кызматкерлеринин атайын кеңешмеси болуп, анда Касым Тыныстан уулунун жасаган докладынын негизинде алфавитке жаңы тамгаларды киргизүү жөнүндө токтом кабыл алынат. Жогорку алфавиттин составынан кыбачы алынып салынат да, ичке Ө, Ү, И тамгалары, в, х, ф үнсүздөр үчүн v, h, f тамгалары кошумча киргизилет. Ошентип алфавиттеги тамгалардын саны 25 тен 31ге жеткен, баш тамга жөнүндөгү маселе дагы да болсо чечилбеген.

Жаңы алфавит менен эң алгач чыккан китептер Э.Арабаевдин “Алиппеси”, Э.Арабаев менен К.Карасаевдин “Жаңылыгы”, Касым Тыныстан уулунун “Эне тилибиз” (кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн таанымал кылуу китеп) жана башка китептер. Булардан сырткары, 1928-жылдын 1-майынан тартып Кыргыз Элагартуу коммисариатынын жана кыргыз жаңы алфавитинин Борбордук комитетинин органы “Жаңы маданият жолунда” журналы чыга баштайт.

1928-жылдын 18-23-декабрында Казан шаарында Түрк жаңы алфавитинин бүткүл союздук борбордук комитетинин III пленуму болуп өтөт. Бул пленумда II пленумдан бери иштелген иштердин жыйынтыгы чыгарылып, биринчилерден болуп Кыргызстанда жаңы алфавит кеңири колдонула баштагандыгы

атайы белгиленет. Баш тамга жөнүндөгү маселе да бир нече жолу көтөрүлүп, алфавиттин составына баш тамга киргизилсин деген атайын чечим кабыл алынат (ТЖАБСБКнын. III пленумунун стенографиялык отчету, Казан, 1928). Бирок бул маселе бизде 1930-жылга чейин эле мурдагыдай кала берген. 1930-жылы 30-майда Кыргыз АССРинин Эл агартуу комиссариатынын чогулушу болуп, анда кыргыз тилинде баш тамганы кабыл алуу жөнүндөгү маселе негизги маселе катары коюлган. Кеңири пикир алышуудан кийин чогулуштун катышуучулары баш тамга жөнүндөгү маселе адегенде жалпы мугалимдердин, агартуу кызматкерлеринин талкуусунда коюлсун да, андан кийин коллегияда каралсын, – деген чечимге келишкен (КР МБА, ф. 688, оп.1, д. 290).

1930-жылы июль айында Бишкекте терминология, орфография жана баш тамга жөнүндө эл агартуу жана маданият кызматкерлеринин кеңешмеси чакырылып, анда баш тамга кабыл алынып, алфавитке 1928-жылы киргизилген h тамгасы алфавиттен чыгарылат да, тамганын саны 30 болот.

1930-жылдын 6-13-майында Алматы шаарында Түрк жаңы алфавитинин бүткүл союздук борбордук комитетинин IV пленуму өтөт. Ал пленумда Касым Тыныстан уулу доклад жасап, кыргыздар латын графикасына негизделген жаңы алфавитке биротоло толук өткөндүгү туурасында билдирет. Жаңы алфавитке өтүүдө катуу саясий каршылыктын болбогондугу баса көрсөтүлүү менен, “жаңы алфавитке ачык каршы чыккан бир гана киши болгондугу” айтылат (ТЖАБСБКнын IV пленумунун стенографиялык отчету, Алматы 1930).

Ушинтип латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүү маселеси Кыргызстанда алгач 1925-жылы ачык көтөрүлүп, 1927-жылы ал алфавитке өтүү иши башталып, 1929-жылдын аягы менен толук аяктаган. 1930-жылдын 1-январынан тартып бардык иш жаңы алфавит менен жүргүзүлгөн, б.а. араб графикасынан латын графикасына негизделген алфавитке өтүү иши эки гана жылда ишке ашат...

Кийинчерээк айрым бир орус сөздөрүн жазуу үчүн 1938-жылы жаңы алфавиттин тутумуна Z (ж) тамгасы киргизилип, алфавиттеги тамганын саны 31ге жеткен.

Ушул алфавит 1940-жылдын 1-сентябрына чейин колдонулуп келди... 1939-жылы июль айында “Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө” институтунун кызматкерлери “Орус алфавитине өтүү тууралуу” пикир айтып чыгышкан (“Кызыл Кыргызстан”, 1939, 10-июль). Бул пикир 1940-жылдын 1-сентябрынан тартып кыргыз жазуусун орус алфавитине которуу жөнүндөгү Кыргыз өкмөтүнүн чагылгандай тез чечими менен кубатталган...

Арийне, ушул жерде бир жагдай боюнча кичине артка кылчаюуга мажбур болуп жатабыз. Анткени араб графикасындагы кыргыз алфавитин таштап, латын тамгасындагы кыргыз алфавитин түзүп жатканда А.Идирисов алфавитке жумшак [Ә] тыбышын туюнта турган Ә тамгасын кошуу жана созулма үндүүлөрдү өзүнчө тамга менен белгилеп, алфавиттин тутумуна киргизүү керек деген оюн билдирип келген. Ал эми К. К. Юдахин айтылышы боюнча жакын тыбыштарды бир эле тамга менен белгилөө керектигин, б.а. Қ, К, Ғ, Г тамгаларынын бирденин эле калтыруу керектиги жөнүндө айтып да, жазып да келген. Бирок латын графикасынын негизинде кыргыз алфавити түзүлгөндө жана ал кабыл алынганда Ә тамгасын туура киргизишкен эмес, созулма үндүүлөр алфавиттик эмес, орфографиялык ыкма аркылуу туура берилген, К.К.Юдахин каршы болгон (Қ, К, Ғ, Г) тыбыштарын билдирген тамгалар К.Тыныстановдун күчү менен өз-өзүнчө тамга аркылуу алфавитке туура кирген. Ушул тамгалар жөнүндө К.Тыныстановдун төмөнкү пикирлерин берүү ашыктык кылбайт деп ойлойбуз. Анткени ушул маселелер бүгүнкү күндө да көтөрүлүп жатат. “Не могу не предложить на обсуждение совещания те соображения, которые выдвигают некоторые наши научные работники. Например, гр. Идрисов выдвигает (во всяком случае, раньше выдвигал) вопрос о том, что в состав алфавита надо ввести букву “Ә” для того, чтобы приблизить южный диалект к литературному языку. Есть еще

соображение Идрисова о том, чтобы долгие гласные фонемы обозначать особыми буквами, поскольку эти фонемы уже являются самостоятельными, т.е. семантическими. У него, как видите, довод очень серьезный.

Третье соображение, соображение профессора т. Юдахина о том, чтобы существующие в киргизском языке близкие по произношению фонемы передавать только одной фонемой. Иначе говоря, проф. Юдахин предлагает уничтожить или буквы Q и K или |q| и g.

Вот те соображения, по качеству нашего современного алфавита, которые были выдвинуты данными лицами.

Теперь останавлиюсь коротко на характеристике этих соображений и путаницах в них. Если передать всю особенность отдельных диалектов, то мы обязаны ввести в алфавит для обозначения разных вариантов и согласных фонем тоже специальные значки. Если подходить только с этой стороны, то соображение Идрисова само собою отпадает. Почему? Потому, что данная фонема “Ә” резко семантического значения не носит; это во первых, а во вторых, если обозначать все варианты фонем специальными знаками, то мы превратили бы алфавит из массового орудия, в орудие узкого круга ученых, т.е. в транскрипцию. Возьмем из лексического запаса южного диалекта слово “әтәкі”: и если я это слово передам через «а», оно абсолютно в семантическом разрезе не изменится. В порядке подкрепления своего довода, я должен довести до сведения совещания еще и о том, что узбекская орфография имела тенденцию на уничтожение этой фонемы «Ә» в узбекском языке, через который и принял южный диалект данную фонему. Другой вопрос, почему я не согласен с соображениями о том, чтобы долгие гласные передавались через специальные знаки. Происхождение этих долгих гласных идет из такого источника: A+W=AA, т.е. из гласного и полугласного. Значит, долгие гласные в нашем языке, когда-то имели прогрессивные тенденции; а в дальнейшем? А в дальнейшем они не имеют и не будут иметь таких тенденций развития. Если это будет

оспариваться кем либо, я могу остановиться на этом в своем заключительном слове.

Теперь перейдем к оценке соображения профессора Юдахина. Действительно, эти четыре фонемы близки. Они брали свое начало из одного источника. А теперь имеют ли эти фонемы специальное семантическое значение? Имеют. В киргизском языке давно по-разному звучит «Аq», т.е. белый и «Ак» – известняк. Если мы перейдем на метод, который предлагает проф. Юдахин, тогда мы создадим такой хаос в нашем языке: «Аq» будет означать и «белый» и «известняк». По части оценки качества нашего алфавита я сказал все” (К.Тыныстанов, 1934, 6-7-бб.).

Ушул эле эмгегинин 23-бетиндеги төмөнкү пикир кыргыз тилинин эле сөздөрүндө **Ф, Х** тыбыштарынын бар экендигин көрсөтүп турат: “Три из вводимых согласных звуков (**Ф, Х, Н**) должны войти в фонетику так или иначе со своими буквенными изображениями в алфавите, имея на это полное право с одной стороны на основе постановления первого Научно-Педагогического съезда Киргизии, созданного еще в 1925 году, и с другой они очень ясно звучат в междометиях киргизского языка” (К.Тыныстанов, 1934, 23-б.).

**Кыргыздын латын графикасына негизделген жаңы
алфавитинин курамы төмөнкүдөй болгон
(1925-1928-жылдар)**

(a) ا a	(б) ب b	(n) پ p	(m) ت t	(дж) چ ç
(o) و o	(ч) چ c	(д) د d	(p) ر r	(з) ذ z
(y) و u	(с) س s	(ш) ش z	(—) ع г	(—) ف q
(ы) ى ə	(k) ك k	(г) گ g	(—) گ η	(л) ل l
(э,е) لا e	(м) م m	(н) ن n	(й) ي y	(ь) знак смягчения

**Оңдолуп толукталган жаңы варианты
(1930-1934-жылдар)**

Басма		Жазма		Окулуштары	Басма		Жазма		Окулуштары
Баш тамгалар	Кичине тамгалар	Баш тамгалар	Кичине тамгалар		Баш тамгалар	Кичине тамгалар	Баш тамгалар	Кичине тамгалар	
A	a	A	a	a	O	o	O	o	o
B	b	B	b	б	Є	є	Є	є	є
C	c	C	c	ч	P	p	P	p	п
Ç	ç	Ç	ç	ж	Q	q	Q	q	кы
D	d	D	d	д	R	r	R	r	р
E	e	E	e	е	S	s	S	s	с
G	g	G	g	ги	Ş	ş	Ş	ş	ш
Q	q	Q	q	гы	T	t	T	t	т
I	i	I	i	и	U	u	U	u	у
J	j	J	j	й	Y	y	Y	y	ï
K	k	K	k	к	Z	z	Z	z	з
L	l	L	l	л	Ь	ь	Ь	ь	ы
M	m	M	m	м	F	f	F	f	ф
N	n	N	n	н	X	x	X	x	х
Ю	η	Ю	η	ў	V	v	V	v	в
					H	h	H	h	х

§4. Б. М. Юнусалиев жана орус алфавитин алуудагы айрым пикирлер

1940-жылдан баштап кыргыз тилинин алфавити кириллицага негизделген орус алфавити менен алмаштырылып, орус тилиндеги негизги шарттуулуктар таптакыр эске алынбай, алфавитти орусташтыруу саясатына негизделген идеология үстөмдүк кылуу менен, кыргыз тилине мүнөзсүз тамгалар ц, щ, ю, я, е, ё кошо кыргыз алфавитине кирип, ал тамгалар туюнткан тыбыштардын тизмеги да, маселен, тс, тш, йу, йа, йе, йо ж.б. кыргыз тилинин тыбышы катары эсептелип “сокур ээрчүү” менен орус алфавити толук кабыл алынган. Бирок,

тилекке каршы, ошол 1939-40-жылдары орус алфавитине өтүү жөнүндөгү маселелер көтөрүлүп, долбоор талкууланып жатканда, 37-38-жылкы “кызыл террордон” жүрөгү түшүп калган кыргыз тилчи, адабиятчы, акын, жазуучулардан, деги эле кыргыз тилинин келечек өнүгүшү жөнүндө ойлонгон киши болбоптур, бир да бирөө орус алфавитиндеги кыргыз тилине мүнөзсүз, ага таптакыр тиешеси жок тамгалар, кыргыз сөздөрүнүн орфографияланышы жөнүндө бир ооз да бирдеме дебептир. “Өрдөк жок жерде, чулдук бий” болуп, К.Тыныстанов атылып кеткенден кийин, К.К.Юдахин, И.А.Батмановдор өз билгендерин кылышып, К.Бакеев, У.Бактыбаев, Т.Актанов, У.Асылбеков өңдүү кыргыз тилчилери бул экөөнүн айтканы менен болуп, кыргыз тилинин алфавитинин дагы, орфографиясынын дагы ойронун чыгарышыптыр. Албетте, түшүнөбүз, ал кезде саясий да, идеологиялык да басым күчтүү болгон, 1937-38-жыл көбүнүн жүрөгүнүн үшүн алып койгон. “Ач кулактан тынч кулак”, - дешип бүжүрөп жан багуу жагын көздөшкөн. К.Тыныстановдун идеалары, эмгектери, окуу китептерине тыюу салынган, алар “камакка” алынган. Ошондуктан аларды мүмкүн болушунча “өзгөртүп”, “оңдоп-түздөп”, өз эмгек катары чыгарыш керек болчу... Мурда окуу китептерине, орфографияга автор боло албай жүргөндөр, грамматика түзө албай жүргөндөр шак эле 1938-1939-жылдары шыгыратып китеп чыгарып баштаптыр. Булар кимдин эмгегинин негизинде андай китеп чыгарышты, эмне үчүн Батманов 1939-40-жылы үч бөлүктөн турган “Грамматика киргизского языка” деген китеп чыгарат да, кийин грамматика боюнча бир макала жазганга жарабай, тилдин башка тармагына өтүп кетти..., ал китептерди өзгөртүштүн амалы үчүн алфавитке **Қ, Ғ, Ж** тамгаларын кийирбей, алып салышты, кыргыз сөздөрдүн йоттоштуруп жаздырышты.

Ушундай татаал, катаал идеологиялык жагдай курчуп турганда К.К.Юдахин, И.А.Батманов баш болгон топко жалгыз шамыян кайтарып, кыргыз алфавитин орус тамгасына өткөзүп жатканда, алардын долбоору жөнүндө окумуштуу катары түз жана туура, бирок өтө жумшак пикирин айта алган 26 гана жаштагы жалгыз Болот Мураталиевич Юнусалиев агай болуптур.

Жымсалдап, жумшартып айтпаса, макаласы партиялык гезитке басылмак эмес, өзү запкы тартмак. Эми ал кишинин “Жаңы алфавиттин проектиси тууралуу” деген аталышта “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 1939-жылдын 16-сентябрындагы санына жарыяланган макаласында айтылган айрым ойлорго кайрылалы.

“Биздин өлкөбүздө орус алфавитине өтүү маселеси эң чоң саясий маселелердин бири болуп отурат. Өз убагында араб алфавитинен латын алфавитине өтүүгө акылман Ленин кандай оң маани берген болсо, азыр бул маселени чечүүгө биз да ошондой маани берүүбүз керек”, – деп орусташкан кыргыз алфавитине өтүүнүн саясий жагына басым коюп отурат. Минтпеске кенедей да аргасы жок болчу, кырдаал ошондой эле. Ошондуктан “... орус пролетариаттарынын жардамы аркасында... эрктүү, кубанычтуу, гүлдөгөн советтик Кыргызстанга айландык... формасы улуттук, мазмуну сотсиалисттик маданиятка ээ болдук”, – деп атпайбы. Ал учурда мындан башкача айтууга эч мүмкүн эмес болчу. Бирок буга карабай, “жаңы алфавит түзүүдө эмнени эске алуу зарыл?” деген темачаны коюп, өз ой-пикирин төмөнкүчө билдирет:

“Алфавит – бул адабий тилибиздин имласынын негизги маселеси. Жаңы түзгөн алфавитибиз маданий тилибиздин өркүндөшүнө, өсүшүнө бөгөт болбогондой болушун көздөп, кайта ал өсүшкө жол ачкыдай болушуна жетишүүбүз керек. Алфавитибиз канчалык оңтойсуз болсо, имлабыз да ошончолук татаал, кыйын болот. Ал эми алфавитибиз оор болбой жеңил болуу үчүн эмнелерди эске алуу керек?”

“Алфавитти көпчүлүк калк үчүн түзүп жатканыбызды эске алып, аларды ошол алфавитке тез, жеңил үйрөтүүнү көздөөбүз керек. Албетте, бул учурда **кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн эскербей коюуга болбойт** (астын мен сыздым – С.М.).

Маселе орус алфавитин алуу жөнүндө бара жаткандыктан, фонемалуу тыбыштарды белгилөөдө, мүмкүн болушунча, ошол алфавиттин рамкасынан чыкпоого тырышуу керек. Иштин мындайча болушу материалдык жактан да чоң пайдалуу” (Б. Жунушалиев “Кызыл-Кыргызстан” гезити, 1939, 16-сентябрь. Текст латын тамгасы менен жазылган. Автор өз аты жөнүн Болот Жунушалиев деп берген). 1940-жылдан баштап бул киши

да орус алфавитиндеги Ю тамгасына өткөн көрүнөт, Юнусалиев деп, анткени кыргыздын Ж (Ѓ) сынын оордуна орустун Ж сын (З) киргизип, жаңы алфавиттен Қ, Ғ жана Жны чыгарып салышкан. Кыргыздын Жсын ДЖ деген тизмек аркылуу жазуу бекитилген. Анткени орус алфавитинин рамкасынан чыкпоо керек деген чоң көрсөтмө бар эле, өз аты-жөнүн чоң тилчи ДЖ деп жазгысы келбесе керек.

И.А.Батманов өзү жана ал баш болгон топ “Ж” тамгасынын ордуна бардык сөздөрдө дж тамгаларын жазуу керек, *жок* деген кыргыз сөзүн *джок* деп, *жарым* деген сөздү *джарым*, *жаз* деген сөздү *джаз* деп жазууну сунушташкан эле (Орус алфавитине өтүү тууралуу. “Кызыл Кыргызстан” 1939, 10.07; Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясынын кайсы бир маселелери “Кызыл Кыргызстан” 1940, 08.05). Алардын ушул сунушуна Б.М.Юнусалиев минтип жооп берет: “Кыргыз тилинде “Ж” ариби (З) эң эле көп учурагандыктан, аны кош арип менен (дж – С.М.) жазуу окуганда да, жазганда да эң эле үнөмсүз болот (Жунушалиев Болот, “Кызыл Кыргызстан”, 1939, 16. 09). Тилекке каршы, көбүбүздүн аты-жөнүбүз ДЖ деген эки тамганын тизмеги менен жазылып, *Джолдош*, *Джээнкул*, *Джакып* болуп жазылып келди, бүгүн да ошондой жазылып жүрөт.

Ушундай эле пикирин **ц, щ** тамгалары боюнча төмөнкүчө билдирет: “Аффрикат ариптерди – **ц, щ** ариптерин алфавитке ошол аффрикат катарында калтыруунун зарылдыгы жок. Аларды алуу иши кыргыз тилин орустарга үйрөтүү үчүн болгон алфавитте гана болууга ылайык. Биз алфавитти кыргыздар үчүн түзүп жаткандыктан, ал аффрикаттар кыргыз тилинде учурабай, жаңы кирген гана бир аз сөздөрдө учурагандыктан, аларды албаса да болот. Бул ариптерди алуу мурун **h** арибин алып, эч кимге үйрөтө албай, ар ким ар башка айтып жүргөн сыяктуу кыйынчылыктарга учуратат.

Буларды алуунун экинчи бир ылайыксыздык жагы да бар, аз да болсо, кыргыз тилинде ошол аффрикат окшоп кездешүүлөр болот, маселен, *атса*, *жатса*, *ташчы*, *жумушчу* ж.б. “Мындай учурда окуучулар чаташууга мүмкүн. Алардын ордуна аффрикат жазуу эң жол коюлгус иш. Ал ариптер эң аз учурагандыктан,

аларды кош арип менен тс, тш менен берүүгө болот” – деп **Ц, Щ** тыбыштык тизмектердин кыргыз тили үчүн эч кандай фонема эмес экендигин көрсөтөт. Орустун **Ц** тамгасы менен кыргыздын кеңилжээр менен айтылуучу **Ч** тыбышын белгилөө керек деп эсептеп, аны “Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө” институтунун И.А.Батманов баш болгон кызматкерлери сунуштаган кош арип менен **НГ** деп берүүнүн туура эместигин айтат. Ошону менен эле бирге коллективдин алфавит түзүүгө берген сунуштары кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө басым коюлбастан, “баардык эреже жаңыдан кирген (орус – С.М.) сөздөрдүн жазылышына багындырууга багытталып калгандыгын” белгилейт.

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарды белгилөөчү тамгалар системасына байланыштуу төмөнкү пикирин билдирет: “Кыргыз тилинин **а, о, у, и, ы** тыбыштары айтылыш жагынан эквиваленттүү (барабар) болбосо да, орустун тиешелүү ариптери менен оңой эле алмаштырылат. Үндүүлөр жөнүндөгү эң кыйын маселе **ө, ү, е** ариптерин алмаштыруу болуп отурат.

Кыргыздын **[е]** тыбышы орустун **ие (йе)** тыбышы менен **[е]** тыбыштарынын ортосундагы тыбыш. Бул тыбышты белгилөө тууралуу коллективдин (Батмановдун тобу – С.М.) берген эрежеси дурус эмес, баш аламан. Баардык эрежени жаңыдан кирген сөздөрдүн жазылышына багындырууга болбойт. “Европа” деген сөздү кыргыздын эле **Е**си менен окуудан бузулуп кетпейт. Сөздүн кай жеринде учурабасын, мейли жаңы кирген сөздөр болсун, мейли “эски” сөздөрдө болсун, баардык учурда **Е** ариби менен белгиленип, кыргызча айтылышы менен эле окула берүү керек” (Б. Жунушалиев, аталган эмгек), б.а. Б.М.Юнусалиев агай бир эле **[е]** тыбышын эки түрдүү сөлөкөттөгү эки башка тамга менен **е, э** белгилеп жазууга таптакыр каршы болгон. Бир гана **[е]** тыбышын сөздүн баардык жеринде **е** тамгасы аркылуу жазуунун туура экендигин көрсөткөн.

Ө тыбышын **ё** менен белгилейли деген коллективдин пикирине да кошулууга болбойт. Себеби кыргыз тилинде **ө** тыбышы сингармониздуу сөздөрдө эң эле көп учурайт, мисалы “мөөнөттөн” ж.б. Бул учурларда катарлап точка коюп отуруп

күн өтөт, тез жазууга да тоскоол болот... Коллектив бир топ терминдерди орусча да, кыргызча да окшоштуруп жазабыз деген максатты коюп, көп учурларда шашып, жөнөкөй маселелерди эске албай кеткен... Ажыратуу белгиси үчүн апостроф алуунун зарылдыгы жок. Жумшартуу белгилерин албоо тууралуу коллективдин пикири туура пикир”, - деп орус тилиндеги **Ц, Щ, Ъ, Ь** тамгаларынын кыргыз тили үчүн зарыл эместигин баса көрсөтөт... [е] тыбышын белгилеген **е** сөлөкөтүндөгү тамганы кыргыздын тамгасы дейт (Б.Жунушалиев, 1939-ж., 16-сентябрь). Тетири Энин зарыл эместигин белгилейт.

Ажыратуу, ичкертүү (жумшартуу) белгилерин да алфавитке албоо жөнүндө Б.М.Юнусалиев минтип жазат: “ажыратуу белгиси үчүн апостроф алуу тууралуу коллективдин пикирине кошулууга болбойт. Кыргыз тилинин орфографиясы үчүн апострофту окуунун эч кандай зарылдыгы жок... Жумшартуу белгилерин албоо тууралуу... пикир – ... туура пикир” (Б.Жунушалиев, аталган эмгек).

Демек, Б.М.Юнусалиев ошол мезгилде, б.а. 1937-38-жылдардагы алааматтан кийин ушул өңдүү пикирлерин билдирип, орус алфавитиндеги айрым тамгаларды жаңы кыргыз алфавитине албоо жөнүндө ой айтышы өтө кооптуу болгон. Ошондуктан ал киши өз ичинде көп маселеге каршы болсо да, аларды ачык, катуу айта албай, жымсалдап билдирип жатат. Ал учурда Юдахин менен Батмановго жана алардын сөзүн сүйлөгөн К.Бакеев, У.Бактыбаев, У.Асылбеков, Т.Актановдорго каршы бирдеме айтуу Советтик идеологияга, коммунисттик саясатка каршы чыккандык катары бааланмак. А мындайларды кандай тагдыр тоорумагы белгилүү эмес беле...

Арийне, кыргыздын [Ж] тыбышын кош тамга менен белгилөө боюнча Батмановдордун долбоору кабыл алынаарын жан дүйнөсүндө сезген улуу окумуштуу Болот Мураталиевич кириллицага негизделген орус алфавитине өткөнүбүздө кыргыздын [Ж] тыбышынын дж деп белгиленишине каршы болгон, өзүнүн аты-жөнүн Джунусалиев деп жазуунун таптакыр туура эместигин көрсөтүп, Юнусалиев деп жазганга өтүптүр.

Орусташкан алфавит таңууланып жатканда, Б.М.Юнусалиев агай каршы болгон маселелер ошол күндөн ушул күнгө чейин адистер тарабынан улам-улам көтөрүлүп келе жаткандыгы белгилүү. Кыргыз тилинин орусташкан алфавитиндеги одоно, олдоксон кемчиликтер качан оңдолуп, кыргыз тили качан өз жолу, өз мыйзамы, өз күүсү, өз ыргагы менен өнүгөт деген суроо канчадан бери баш оорутуп келет. Муну өлкө жетекчиси саясий эркин көрсөтүп чечип койсо, элдин да, тилдин да сообуна калат эле. Ушуга биздин өлкө жетекчибиз бара алабы?.. Менимче, бара албайт, көкүрөк-көөдөнүндө улуттук духу жок жетекчилер бизди башкарып келе жатышпайбы.

Жалпы эле түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили үчүн кириллицага негизделген графикадагы орус алфавитинин айрым тамгалары такыр алыгылыксыз экендигин Москва, Ленинграддагы орус түркологдору да атайын белгилеп келишет. Бирок улуттук республикалардагы “улуттук” нигилисттер, космополиттер бул маселеге такай каршы болуп, бизди Кремль менен “коркутуп” келишкен. Ошондой болсо да Б.М.Юнусалиев агайдын “орусташкан” кыргыз алфавити жөнүндө айткандарына үндөш пикир билдирген Москвада СССР Илимдер академиясынын Тил илими институтунун Түрк жана монгол тилдери бөлүмүнүн башка илимий кызматкери, орус улутундагы дүйнөлүк атак-даңкка ээ, улуу түрколог Н.А.Баскаковдун төмөнкү көзкарашын келтирүүнү зарыл деп эсептейм: “...ни в одном из современных тюркских алфавитов не были учтены все условности русского алфавита... Таким образом, следует признать, что современные тюркские алфавиты на русской основе ни в отношении йотированных гласных, ни в отношении других условностей не способствуют облегчению усвоения русского языка тюркоязычными школьниками, но, напротив, затрудняют... Из этого следует общий вывод о необходимости рекомендовать изъятие из тюркских алфавитов букв я, е, ё, ю и обозначить этих сочетаний аналитическим способом, т.е. йа, йэ, йо, йу, наряду с тем же аналитическим обозначением других йотированных гласных йи, йы, йэ, йө, йү” (Н.А.Баскаков, 1972, 8-9-бб.).

§5. “Орусташкан кыргыз” алфавитинин бүгүнкү абалы

Алфавиттик жазуунун маңыз-мазмуну, эң алды, тамганын жазуу белгиси катары тилдеги тыбыштарды так, таамай белгилөөсүндө. Тамганын тилдеги тыбыштарга карата болгон карым-катышы, ал тыбыштарды туюнтуу мүмкүнчүлүгү графикага байланыштуу болот, б.а тигил же бул конкреттүү тамга кандай тыбыштык мааниге ээ, кеп агымында айтылган тыбыштардын акустикалык-айтылыш өзгөчөлүктөрүн кантип чагылдырат жана жазууда ал тамга тигил же бул тыбышты белгилеген тамгалар менен катар келгенде кандай окулат деген маселелер да графика аркылуу аныкталат. Ошондуктан тигил же бул конкреттүү тил үчүн алынган алфавит кайсы графикада, кандай графикада деген маселе да өтө олуттуу маселе болуп саналат. Анткени ар бир графиканын тигил же бул тыбышты туюнтуу, белгилөө, атоо мүмкүнчүлүгү ар түрдүү.

Жалпыга белгилүү, кыргыз эли өзүнүн тарыхый өнүгүш жолунда беш түрдүү: байыркы кыргыз, уйгур, араб, латын, кирилл графикасындагы алфавитти колдонуп жазып келишти. Ушул беш графикадагы кыргыз тилинин алфавити өздөрүнүн графикалык мүмкүнчүлүгүнө жараша бири-биринен өзгөчөлөнгөн, айырмаланган жакшы жактары менен эле катар кемчил, мүчүл жактары да бар экендигин окумуштуулар белгилеп эле жүрүштү. Бул жерде аларга токтолуп отуруунун зарылчылыгы деле жок. Бирок бир нерсени баса белгилеп коюу өтө керек: биринчиден, ушул беш түрдүү графикадагы алфавитти колдонгон мезгилибизде деле кыргыз тилинин өзүнө гана мүнөздүү фонетикалык системасы, андагы төл тыбыштар өзгөргөн деле жок, же көбөйгөн, же азайган жок. “Орус тилинен же ал аркылуу четтен кирген сөздөрдү жазуу, айтуу үчүн **ф, х, в** деген тыбыштар кабыл алынды, булар жаңы тыбыштар”, - деген пикир болбогон сөз, орус тилинин кыргыз тилине тийгизген “жагымдуу” таасирин көрсөтүү үчүн гана айтылган жагымпоздордун сөзү экендигин өткөн убакыт ачык тастыктады.

Башкасын жөн койсок да өмүр бою орфография менен иштеп келген кыргыз тилчилери Э. Абдулдаев, Д. Исаевдер да, ал түгүл 1953-жылы кабыл алынган орфографиялык эрежелерде да [в] тыбышына байланыштуу минтип жазылып турбайбы: “Тажрыйбада ар түрдүү жазылып жүргөн кээ бир сөздөр төмөнкүчө жазылат: *ава эмес, аба, авал эмес, абал, увакыт эмес, убакыт, ошон эмес, обон ж.б.*” (Кыргыз тилинин орфографиясы. Ф., 1954, 15-б.). булар деле – кыргыз тилинин тыбыштары, кыргыздын көмөкөйүндөгү, айтылышындагы эле тыбыштар. Муну К.Тыныстанов минтип жазып жатпайбы: «Три из вводимых согласных звуков должны войти в фонетику так или иначе со своими буквенными изображениями в алфавите, имея на это полное право... они очень ясно звучать в междометиях киргизского языка» (К.Тыныстанов, Проект, 1934; 23-б.). Сырдык сөздөрдө, тууранды сөздөрдө кеңири эле айтылып келген; экинчиден, ушул графикалардын негизиндеги алфавиттерибизде айрым тигил же бул тыбыштарыбыз атайын тамга менен белгиленбей, туюнтулбай келген учурлар арбын болгон. Бул кыргыз тилинде андай тыбыш жок дегенди билдирбейт. Болгону ошол кезде алфавит түзгөндөр тигил же бул тыбышты алфавитке кийирген, кошкон эмес. Бул кыргыз тилинин күнөөсү эмес, ошол алфавитти түзгөндөрдүн мүчүлүштүктөрү. Башкасын жөн эле коёлу Э.Арабаев да, К.Тыныстанов да араб, латын графикасынын негизинде алфавит түзүшкөндө 24 – 25 эле тамга менен түзүшкөн, 24 – 25 тыбыш жөнүндө эле кеп кылышкан. Э.Арабаевдин “Алиппеси” да, К.Тыныстановдун “Окуу китеби” алиппе-хрестоматиясы да 1924-жылы 24 – 25 тамга менен эле жазылган, кыбачы коюшуп, жоон үндүүлөрдү ичке окушкан. Демек, бул кыргыз тилинин фонетикалык системасында 24 – 25 эле тыбыш бар экен дегендик эмес; үчүнчүдөн, бир нече тилдин алфавитинде бирдей окшош тамгалардын болушу ошол тамгалар белгилеген, туюнткан тыбыштар да опокшош дегенди билдирбейт. Тамга – шарттуу гана белги, ал тилдеги тыбышты абсолюттук даражада так туюнта албайт, жакындатып гана туюнтат. Ошон үчүн тилдердеги тыбыштарды так туюнтуу үчүн

фонетикалык транскрипциялар иштелип чыгып жатпайбы. Маселен, орус, англис, немис француз, кыргыз тилдеринин алфавитинде **А, В, Е, М, О, Р, К, Т, С, Х** сыяктуу сөлөкөттөгү тамгалар турат. Бирок ушул тамгалар жогорку беш тилде беш башкача окулат, булардын тыбыштык айтылышы беш башка. Муну фонетисттер жакшы билишет, жакшы түшүнүшөт.

Ал эми орус тилинин алфавитиндеги тамгалар менен кыргыз тилинин алфавитиндеги тамгалар да сөлөкөттөрү, жазылыштары, чиймелеништери бипбирдей болгону менен, ар бир тамга аталган эки тилде эки башка окулат, эки башка үн, добуш, акцент чыгат. Орус тилинин алфавитиндеги 24 тамга кыргыз тилиндеги 24 тамга менен окшош, алар менен бирдей сөлөкөттө экендигине карабай, бирдей окулбайт, бирдей айтылбайт, бирдей добуш, үн чыкпайт. Анткени, биринчиден, орус тили – акценттик тил; экинчиден, орустун көмөкөйү менен кыргыздын көмөкөйү бирдей эмес, сүйлөө органдарыбыздын түзүлүшү да, иштеши ар башка; үчүнчүдөн, бул тилдерде тыбыштардын тизмектешүүсү ар башка; төртүнчүдөн, тыбыштардын сапаттык өзгөчөлүгү ар башка, маселен: кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш болсо, орус тилинде, негизинен 5 эле үндүү тыбыш, кээде йоттошкон тамгалар да үндүү катары белгиленет; бешинчиден, орус тилинде 15 үнсүз тыбыштын каткалаң айтылыш варианты да, жумшак айтылыш варианты да бар, бир эле **Т, Л** ж.б.у.с. 15 тыбыш бир учурда каткалаң айтылса, бир учурда **ТЬ, ЛЬ** болуп жумшак айтылат. “В русском языке различают твердые и мягкие согласные звуки. Они служат для различения слов (ср. кон и конь, мол и моль), поэтому необходимо их дифференцированное обозначение на письме. Между тем у нас нет особых букв для такого обозначения твердых и мягких согласных звуков: ... одна и та же буква **н** употребляется и для обозначения твердого согласного [**н**] и для обозначения мягкого согласного [**нь**]... В русском письме 15 согласных букв, которые могут обозначать соответственно либо твердый, либо мягкий согласный звук: Это может быть представлено в следующей таблице...”

б	б	либо	бъ
в	в	либо	въ
г	г	либо	гъ
д	д	либо	дъ
з	з	либо	зъ
к	к	либо	къ
л	л	либо	лъ
м	м	либо	мъ
н	н	либо	нъ
п	п	либо	пъ
р	р	либо	ръ
с	с	либо	съ
т	т	либо	тъ
ф	ф	либо	фъ
х	х	либо	хъ (Иванова, 1966, 39-б.).

Мына, ушул өңдүү өзгөчөлүк ар бир тилдин алфавитиндеги тамгалар бирдей окулбасын, бирдей айтылбасын ачык көрсөтүп турат. Ошондуктан тигил же бул башка тилде сүйлөгөн адамдардын кебинде акценттин жаралышы ар бир тилдин фонетикалык системасындагы ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр менен шартталат. А бул түбү келип башка типтеги тилдин күүсүн, ыргагын, улуттук өзгөчөлүгүн бузат. Ошондуктан алфавиттер ар бир тилдин өз өзгөчөлүгүн, спецификалык мүмкүнчүлүгүн так чагылдыргандай түзүлүш керек.

Ар бир тил өз өзгөчөлүгүнө, фонетикалык системасына, андагы тыбыштардын санына жараша тамгага ээ болот, ошол тамгалык белгилер аркылуу ар бир тыбыш белгиленет. Тилдеги тыбыштардын ошол тамгалар менен туюнтулуш абалына жараша, ошол тамгалардын жазылыш сөлөкөтүнө (эстетикалуулугу, көзгө көрүнүшү, аң-сезимге кабылданышы, жазууга оңой, ыңгайлуулугу ж.б.у.с өзгөчөлүктөрүнө) жараша алфавиттин сапаты, анын жакшы же начар экендиги аныкталат.

Албетте, идеалдуу афавит жок, орустар өздөрү белгилеп жүрүшкөндөй, “для того, чтобы звуковое письмо было построено рационально, графика должна отвечать следующим требованиям: 1) каждая буква должна обозначать звук, т.е в алфавите не

должно быть букв, не обозначающих звуков; 2) каждая буква должна обозначать лишь один звук, а не сочетание двух или больше звуков подряд; 3) каждая буква во всех случаях своего употребления должна обозначать один и тот же звук, а не разные звуки... Не отвечает этим идеальным требованиям и современная русская графика.

Вопреки первому требованию, в русском алфавите есть буквы, не обозначающие звуков, а именно буквы **ь** и **ъ**; вопреки второму требованию, в русском алфавите есть буквы, которые могут обозначать два звука: **я** [йа], **ю** [йу], **е** [йэ], **ё** [йо], **и** [йи]; вопреки третьему требованию, одна и та же буква в разных случаях своего употребления в русском письме может обозначать разные звуки, например, букве **н** в слове няня соответствует мягкий согласный звук [нʲ], а букве **н** в слове наш обозначает твердый согласный звук [н]; букве **я** в слове няня соответствует звук [а]: [нʲ а нʲ а нʲ а], а в слове яма буква **я** обозначает звук [а] в сочетании со звуком йот: [йама]" (Иванова, аталган эмгек, 1966, 37-б.).

Мына, орус тилинин алфавитиндеги орус тилинин өзүнүн фонетикалык системасына төп, шайкеш келбеген көрүнүштөр. Ушул өзгөчөлүктү, орус алфавитиндеги ушул кемчиликтерди түшүнбөгөн айрым бир кыргыз тилчилери, улуту кыргыз орус тилчилери башкаларды жөн эле коёюн, орус тилинин алфавитин макташып, андан ажырабоонун амалы үчүн эмнеге гана барбай, эмне гана дебей жүрүшөт...

Албетте, идеалдуу алфавит жок дедик. Бирок идеалдуу алфавит жок деп отура бербей, окумуштуулар өз тили үчүн идеалдуу алфавит түзүүгө улам умтулуп, улам аракет көрүшү зарыл. Орустар да өз тилинин алфавитин реформалоо, жакшыртуу багытында үч-төрт жолу аракет кылышып, акыры ушул алфавитти өз тили үчүн түзүп алышты. Ал эми орус тили менен кыргыз тили типологиялык жактан да, грамматикалык жактан да бири-биринен кескин айырмаланган тилдерден, фонетикалык системасы, тыбыштык түзүлүшү, айтым күүсү, илеби боюнча да бири-бирине коошпогон тилдерден, бири акценттик, бири сингармониялык тил. Ошондуктан бул тилдердин алфавитинин бирдей болушу, 33 тамгадан турган орус алфавитин өзгөртпөй,

биздин тилге ылайыкташтырбай туруп кабыл алуу таза лингвистикалык жактан да, саясий жактан да өтө чоң катачылык болгон, туура эмес болгон. Ал эми саясий жактан (алфавит саясий маселе, саясаттын эң таасирдүү каражаты да, куралы да – алфавит) кыргыздардын орус алфавитине өткөрүлүшү ошол мезгилдин, б.а. 1939-40-жылдардагы “бара-бара улуттук чектердин жоюлушу, улуттардын өзара жакындашуусу, ушунун негизинде гүлдөшү, “совет эли” деген улутсуз жасалма жалпылыктын жаралышы, бир элдин түзүлүшү, анын бир тилде сүйлөшү” жөнүндөгү стратегиялык чоң саясаттын жемиши да, курмандыгы да болгондугун жашырууга эч мүмкүн эмес. Муну ошол кезде орус алфавитине өтөлү деп ураан таштаган И.А.Батмановдун жана башкалардын жазганынан ачык көрүүгө болот. Алар лингвистикалык зарылчылык эмес, саясий стратегиялык максатты минтип жымсалдап жазып жатышпайбы. (Макала латын графикасында жазылган, эч жери өзгөртүлбөй берилди). “Орус алфавитине өтүү маселесинин зарылдыгы төмөнкүлөрдөн келип чыгып жатат:

- орус алфавитине өтүү жергиликтүү элге Ленин, Сталин эмгектери жазылган жана Маркс, Энгелс эмгектери которулган, эчен сонун көркөм сонун адабияттарга бай болгон орус тилин үйрөнүүгө көп жеңилдик берет;

- орус алфавитине өтүү полиграфия иштерине да алда канча жеңилдик берет, анын кеңишине да кеңири жол ачат...

Орус алфавитине өтүү жөнүндө негизги шарттар төмөнкүлөрдөн болушу зарыл:

- кыргыз тилиндеги орус алфавитинде жок тамгалар үчүн тыштан эч кандай жаңыдан тамга киргизбөө;

- алфавит системасын курганда мүмкүн болушунча орус тилин үйрөнүүчү кыргыздарга да, кыргыз тилин үйрөнүүчү орустарга кыйынчылык болбогондой жана советтик, интернационалдык сөздөр орусчасында да, кыргызчасын да бирдей жазылгандай болуу жагын кароо” (Т.Актанов, К.Бакейев, И.А.Батманов, У.Бактыбайев баш болгон Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институтунун 11 кишиси жазып жатат) (“Кызыл Кыргызстан”, 1939, 10.07).

Демек, ушундан И.А.Батманов баш болгон топ кыргыз тилинин алфавитин түзүүдө, аны кирилл графикасындагы орус алфавитине өткөртүүдө орус тилинин өзгөчөлүгүнөн, орус элинин кызыкчылыгынан чыгып, кыргыз тилинин өнүгүү келечегине тоскоолдуктарды жаратуучу, тилдин өзүнүн табыйатына коошпогон саясий жагдайлар, узак ташталган стратегиялык саясий максаттар менен коштолгон жагдайлардан чыгып мамиле кылынгандыгы ачыктан ачык эле көрүнүп турат, муну көрбөй, байкабай калууга эч мүмкүн эмес. Өзгөчө “Кыргыз тилиндеги орус алфавитинде жок тамгалар үчүн тыштан эч кандай жаңыдан тамга киргизбөө”, “...советтик, интернатсионалдык сөздөрдүн орусчасында да, кыргызчасында да бирдей жазгандай болуу жагын кароо”, - деген жоболор кыргыз тилинин келечек тагдырына балта чаап, тамырын кырккан жоболор экендигин ал учурда “улуу орус элинин” “улуулугуна” сыйынышкан партжетекчилер да, И.А.Батманов, К.Бакейев, У.Бактыбайев, Т.Актанов сыяктуу тилчилер да көңүлдөрүнө алышпаган, маселенин түпкү маңызына маани беришпеген сыяктанышат же маселени түшүнүшсө да, 1937-1938-жылкы кызыл террордон кийин унутчул аталгылары келишпеген, “ач кулактан тынч кулак” болуп, баарына макул болушкан өңдөнүшөт. Кандай болгондо да ушул эки жобо кыргыз тилинин алфавит системасына да, орфографиялык системасына да коюлган “бомба замедленного действия” экендигин мына бүгүнкү күнгө чейин түшүнбөгөн маңкурттар жаралып отурабыз... Ушул эле топ кыргыз тилинде **үндүү тамгалардын** составы деп, **а, я, е, э, ы, и, о, ё, у, ю** ушул 10 тамганы беришет (И.А.Батманов, ж.б., 1939; 10.07). Тамга эч качан үндүү же үнсүз болбойт, тамга угулбайт, экинчиден, кыргыз тилинде **я, е, ё, ю** тыбыш эмес, орус тилиндеги эки тыбыштын тизмеги, үчүнчүдөн, кыргыз тилинде тигилер көрсөткөндөй 10 эмес, 14 үндүү тыбыш бар, сегизи – кыска үндүү, алтоо – созулма үндүү.

Ушул макалада үндүү тыбыштар боюнча кыргыз тилинде бир эле үндүү тыбышты туюнткан тетири **э** жана **е** тамгаларын эки түрдүү жазууну сунушташат, анткени орус тилинде ошондой жазылат.

-ү тыбышынын оордуна “ю” тамгасын алууну сунуш кылат да, ачык минтип жазат: “эгерде ю тамгасын “ju” катарында ала берсек, кыргыздын “ү” тамгасы үчүн тыштан жаңы тамга алышыбыз керек, андай кылыш эч бир пайдасыз... Сойуз деген сөз орусча жазганда союз болсо, кыргызча тилде жазганда “сойуз” делип жазылып калат;

-кыргыздан ө тамгасынын ордуна “ё” тамгасын алуу пайдалуу – деп, уч деген сөздү юч деп, күн деген сөздү кюн деп, көл деген сөздү кёл деп, өтө деген сөздү ётё деп жазуу керек дейт.

ja сөздүн кайсы жеринен кезиксе да **я** тамгасы менен жазууну киргизүү. Бул кыргызча жана орусча бир түрдөгү сөздөр бир калыпта жазылуу мүмкүндүгүн берет *jalta - Ялта, айал - аял ж.б*”, - деп кыргыздын төл сөздөрүн да орус орфографиясындай жаздырууну сунуштаган. Эң өкүнүчтүүсү “орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр орусча кандай жазылса, кыргызча да ошондой жазылыш керек”, - деп кыргыз тилинин келечегине “жай жарылуучу бомба” койгон, акырындан ууландыруучу уу сепкен эреже-талап кирип жатпайбы.

Кыргыз тилинин алфавитин орус алфавитине өткөрүү маселесине байланыштуу айтылган ой пикирлер И.А.Батмановдун жеке өзү тарабынан жазылган макаласында да улантылат. “Эгерде кыргыз орфографиясында “ё”, “ю” тамгалары орустун орфографиясындай болуп берилсе, анда кыргыздын орфографиясы көп жеңилдетилген болор эле. Профессор Йудахиндин сунушу боюнча “*сойот*”, “*тойут*” деген сөздөр *соёт*, *тоют* болуп жазылууга тийиш. Үнсүздөрдөн кийин “ө” жана “ү” ордуна “ё” жана “ю” колдонулууга тийиш (мисалы: көл – кёл, күн – кюн). Профессор Йудахиндин **К, Г** тамгаларын алып таштоо жөнүндө айткан пикири эң туура” (И.А.Батманов, “Кызыл Кыргызстан”, 1940, 8-май). Мына биз этектерине намаз окуп жүргөн академиктерибиздин кыргыз тилине кылган “жакшылыктары” же кыянатчылыктары. Муну келечек муундар билип коюулары өтө зарыл...

Кыргыз тилинин алфавитин орус тилинин алфавитине өткөрүү маселеси көтөрүлгөн 1939-жылдын алды 37-38-жылдын кандуу капшабы каптаган жыл эле. Ошондуктан Йудахин да,

Батманов да орус тилинин алфавитине башка тамга кошууга каршы болушкан, баардык маселени орус тилинин алкагында чечүүгө аракеттенишкен. Башка аргалары болгон эмес өңдөнөт. Ушинтип булар жандарын сактап калышкан. Анткени ошол мезгилде кыргыздардын өзүнөн чыккан эле айрым адамдар Э.Арабаевди да, К.Тыныстановду да улутчул деп атап, асты түрмөдө өлүп, арты атылып кеткен кез эле. 1940-жылдары орус алфавитине өтүүгө байланыштуу жазылган бир макаладан кичине шилтеме келтирсем эле, бул өзүнөн-өзү түшүнүктүү болот: “Алфавит жана орфография маселесинде улутчулдардын зыйанкечтиги аркасында олуттуу жетишпегендиктер болду... Мына бул жетишпегендиктердин негизги себептери – маданий очогубуздун бири болгон тил, адабий жактарыбызга кирип алган эл душмандарынын зыйанкечтигинин, душмандыгынын натыйжасынан келип чыккан. Алар кыргыз элинин тилинин маданийаттуу тил болушуна, СССРдеги улут республикаларынын тилине, айрыкча **улуу орус элинин тилине жакындашына каршы турушкан...** Алар кыргыз тилинин орфографиясын иштөөдө тилибизге күн санап кошулуп жаткан жаңы сөздөрдүн жаңы мазмунун, маанисин бузууга аракет кылышкан... жаңы сөздөрдүн мазмунун, формасын бузушкан...”

Контрреволютсийачыл улутчулдар кыргыз элинин өсүп бара жаткан адабий тилине атайын түрдө тоскоолдук кылышкан. Кыргыз тилинин грамматика закондоруна көңүл бурушкан эмес жана көңүл бурууну каалаган да эмес. Алар кыргыз тилинин законун догмалык көз менен карашкан. Башкача айтканда 19-кылымдагы айтылган “үндөштүк закону түрк тили үчүн темирдей закон” деген эски теорияны жакташкан... Мурдагы негизги закон болуп каралган үндөштүк закону прогрессивдүү закондордон эмес, ал закон азыркы доордо кыргыз тилинде интернационалдык сөздөргө байланыштуу белгилүү гана сөздөргө тараган закон катарында каралды” (К.Бакейев, “Кызыл Кыргызстан”, 1940, 11-декабрь).

Мына, 1937-38-жылдардан кийин кыргыз тилине, анын орусташкан алфавитине, орфографиясына карата болгон официалдуу көзкараш. **Кыргыз тилин “улуу орус тилине” жакындатуу, алфавитти орусташтыруу негизги максат болгон.**

Муну И.А.Батманов да, Иудахин да, К.Бакейев ж.б да ачык айтып жатышпайбы. Кан жыттаган 37-38-жылдардын капшабынан кийин кайсы кыргыз окумуштуусу орус алфавитин тигиндей же мындай деп айта алат. Мындай жагдай СССРде жашаган башка улуттук республикаларда да жүрүп жаткан. Ошондуктан орус тилинин алфавити эч өзгөртүлбөстөн гана кыргыз тилинин алфавити деп аталып, 33 тамгадан турган орус алфавитине кыргыздыкы деген үч тамга кошулуп кабыл алынган. Бирок ушул үч тамга да машинкага терилген кыргыз тексттеринде жазылбастан, *Ө* нүн ордуна *О*, *У* нүн ордуна *У*, *Н* дын ордуна *Н* жазылып келди. Кыргыздын *мең* деген сөзү *мен* болуп, *уй* деген сөзү *уй* болуп, *көө* деген сөзү *коо* болуп, *көлгө түшпөй колго түшүп*, *төөгө минбей тоого минип*, *уйгө кирбей уйга кирип*, “*Кыргызстан – жалпыбыздын уйубуз*” деген ураан “*Кыргызстан – жалпыбыздын уйубуз*” болуп, орус, кыргыз, казак, өзүбектер “уйдун төрт эмчегин эмп” келбедикпи... Бүгүнкү күндө да биздин кыргыздардан чыккан айрым бир аттуу-баштуу деген эле кесиптештерим кыргыздын канчалаган сөзү бучуктай бузулуп жазылып жатса, ага кабыргасын бит чаккандай көрбөйт да, жумшартуу белгисин алып салсак, Балзакты кантип жазабыз деп кан жутушат, Юну алып салсак, Йудахинди кантип жазабыз деп канкакшашат, Цны алып салсак, цементти кантип жазабыз деп ыйламсырашат. Балзакты француздар өздөрү Балзак деп айтат, Балзак деп жазат, ал француз, Батманов Юдахинди Йудахин деп эле жазыптыр, Йудахин өзү цыганды **сыган** деп эле жазыптыр... Ошондуктан орус тилине камкөрүмүш болуп ыйлактабай койсок деле болчудай. Орус тили сен эмес, мен эмес, мүлдө кыргыздын камкөрүүсүнө муктаж эмес, пилге камкөргөн кандектей болуунун зарылдыгы канча...

Жогоруда белгиленгендей, алфавитти түзүүгө коюлган атайын лингвистикалык, психологиялык, педагогикалык, эстетикалык, техникалык ж.б.у.с. талаптарга таянуу жана аларды жетекчиликке алуу менен, кирилл графикасындагы орус алфавитине негизделип түзүлгөн кыргыз алфавитинин кыргыз тилинин өзүнүн табыйатына, грамматикалык законуна, фонетикалык системасына төп, шайкеш, туура келбеген төмөнкүдөй мүчүлүш жактары бар экендигин белгилөөгө болот:

• Биринчиден, азыркы кыргыз адабий тилинде туура эмес белгиленип жүргөндөй 39 тыбыш эмес, 34 гана тыбыш бар. Алардын 14 – үндүү, 20 – үнсүз тыбыш. Үндүү тыбыштар – булар: **а, о, ы, у, э, ө, и, ү, аа, оо, уу, ээ, өө, үү** (кээ бир китептерде кыргыз тилинде 8 үндүү, 10 үндүү, 12 үндүү тыбыш бар деп сандырактаган ойлор айтылган учурлар да кезигет. Тиш кагып эле калган айрым сабатсыз “тилчилер” ушинтип китепке жазышат). Үнсүз тыбыштар – булар: **й, л, м, н, ң, р, в, б, г, д, з, ж, ф, п, к, т, с, ч, ш, х**. Илимий-теориялык негизде кыргыз тилиндеги түпчүл жоон **К** да, түпчүл жоон **Г** да, б.а. “куйруктуулар” да өзүнчө фонема катары эсептелет. Карта – карта, БаК – бак, КабаК – кабак муну кыргыз тилинин башатында турган Касым Тыныстанов да, чоң теоретик окумуштуу Болот Юнусалиев да ушундай деп эсептешет. Бүгүнкү күндөгү тилчилердин көбүбүз да буларды өзүнчө тыбыш деп эсептейбиз. Бирок кыргыз тилиндеги бул эки тыбыштын фонемалык маанисин алфавитте өзүнчө тамга менен бөлүп көрсөтүү зарылбы же анын зарылчылыгы жокпу деген маселеде окумуштуулар арасында эки түрдүү көзкараш өкүм сүрүп келет. Аталган эки тыбыш араб графикасын колдонгон учурда да, латын графикасын колдонгон учурда да алфавит тутумунда өзүнчө тамгалар менен берилген. 1940-жылы орус алфавитине өтүп жатканда, К. Юдахин менен И. Батмановдун сунушу боюнча алфавитке киргизилбей калган. Белгилеп коюу керек, бул эки тыбыш кыргыз тилинин фонетикалык системасында өзүнчө тыбыш катары мурда колдонулган, сырттан кирген сөздөрдү айтканда өзүнүн тыбыштык сапатын сактайт. Бирок бул тыбыштар 1940-жылдан бери 80 жылга жакын убакыт алфавитте берилбей келди. Бирок ошого карабай кыргызча окуган кыргыздар да, өз тилине аяр мамиле кылган айрым “киргиздер” деле кыргызча **карганы карга** деп, **китепти китеп** деп эле айта алат. Анткени **Қ, Ғ** жоон үндүүлөр менен келсе, жоон, ичке үндүүлөр менен келсе, ичке айтыла тургандыгын билишет. Ал эми четтен кирген сөздөрдү орусча окугандар туура айтканы менен, таза кыргызча окугандар кичине бузуп айтып алган учурлар кездешет. Анткени четтен кирген сөздөрдө жоон үндүүлөр менен да, ичке үндүүлөр менен да келсе, **Қ, Ғ** ичке айтылат. Ошондуктан бул маселеге этият мамиле керек,

оң турганды бузуп алуу оңой... алфавитке өзүнчө тамга менен белгилөөнүн практикалык зарылчылыгы барбы, жокпу муну да абайлаш керек...

Албетте, аталган бул эки тыбыштын алфавит тутумунда өзүнчө куйруктуу тамгалар менен берилбеши аларды тыбыш эмес деп айтууга негиз боло албайт, б.а. бул тыбыштар бар, бирок алар алфавитте созулма үндүүлөр берилбеген сыяктуу эле өзүнчө атайын тамга менен берилбеген, бул **а, о, у, ы** жоон үндүүлөрү менен келгенде түпчүл жоон каткалаң айтылат, **э, ө, ү, и** ичке үндүүлөрү менен келгенде, орточул ичке жумшак айтылат деген сымал орфографиялык ыкмада чечилип жүрөт... Бирок мунун дагы бир ыңгайсыздагы бар, анткени орус тилинен, ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдө **К, Г** “куйруктуу” тыбыштар аталган жоон үндүүлөр менен айкашта келе берет. Эрежени жаттап алган кыргыздар ал сөздөрдү, **баК, Карта, КабаК** деп кыргызча окуп салат. **Колхоз, КомпаК** деп окуп коёт. Бул жагын да эске алуу зарылдыгы келип чыгат;

- Экинчиден, азыркы кыргыз адабий тилинин айрым бир төл тыбыштарын белгилеп турган тамгалар кыргыз тилинин орусташкан алфавитинен орун албай калган, б.а. **Г, К, Ж** үнсүздөрүнүн, **аа, оо, уу, ээ, өө, үү** созулма үндүү тыбыштардын алфавитте тамгалык белгилери жок, өзүнчө тамга менен белгиленген эмес. Кыргыз тилинин бул тыбыштары алфавиттик ыкма менен эмес, орфографиялык ыкма аркылуу берилген. Кыргыздын **Ж** тыбышын **ДЖ** деген тизмек аркылуу беришкен. Ошондуктан кыргыздын эле *Жолдош, Жээнкул* деген сөздөрүн *Джолдош, Джэнкуль* деп жазып жүрүшөт, *Джакинович* деп жазышат. Буларды кыргыз тилинин алфавитинде атайын тамга менен белгиленбеген тамгасыз тыбыш дейбиз;

- Үчүнчүдөн, азыркы кыргыз адабий тилинде эч кандай тыбыштык, фонемалык мааниге ээ эмес тамгалар кыргыз тилинин орусташкан алфавитинен орун алып калган: **ъ** – ажыратуу жана **ь** – жумшартуу (ичкертүү) белгилеринин, йоттошкон **е, ё, ю, я** тамгаларынын, **ц** (ытс) жана **щ** (ытш), кээде муну орустар **шч** нын тизмеги дешет, тамгаларынын кыргыз тилинде фонемалары жок. Булар – кыргыз тили үчүн тыбыштык мааниси жок, кыргыздын алфавитин “орусташтырып” турган,

кыргыз сөздөрүнүн жазылышын бузуп-бурмалап “бучук сөз” кылып турган тамгалар ушулар. Ушул жерде улуу окумуштуу тилчи Б. М. Юнусалиев агайдын 1939-жылы орус алфавитине өтөбүз деп И. А. Батманов, К. Бакейевдер ж.б. маселе көтөрүп, орусташкан кыргыз алфавитин түзүп жатканда, “Жаңы алфавиттин проектиси тууралуу” деп “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 1939-жылдын 16-сентябрындагы санына макала чыгарган эле. Ошол макалага мындай бир кыска шилтеме берейин: “Аффрикат (татаал – С.М.) ариптерин – **ц, щ** ошол аффриката катарында калтыруунун зарылдыгы жок... Биз алфавитти кыргыздар үчүн түзүп жаткандыктан, ал африкаталар кыргыз тилинде учурабай, жаңы кирген гана бир аз сөздөрдө учурагандыктан, аларды албаса да болот. Бул ариптерди алуу... кыйынчылыктарга учуратат. Буларды алуунун экинчи бир ылайыксыз жери бар. Аз да болсо кыргыз тилинде ошол африкаталарга окшош кездешүүлөр болот. Маселен: атса, катса, жашча, жумушчу... алардын ордуна африката жазуу эч жол коюлгус иш. Ал ариптер эң аз учурагандыктан, аларды кош арип менен **тс, щч** менен берүүгө болот... ажыратуу белгиси үчүн апостроф албоо, жумшартуу белгисин албоо жөнүндөгү пикир – туура пикир” (Б. Жунушалиев, 1939).

Мына, 1939-жылдары орусташкан кыргыз алфавитин түзүү ишинде Болот Мураталиевич Юнусалиев бүгүнкү күнгө чейин биз талашып жүргөн жогорку сегиз тамганы (**е, ё, ю, я, ц, щ, ь, ы**) кыргыз тилинин алфавитине киргизүүгө болбойт деп ачык, бирок жумшагыраак жазып жатпайбы. Кан көксөгөн, кан жыттанган 1938-жылдан кийин орус алфавитине каршы ушундай пикир айтуу өзүнүн башын балтага тоскон менен барабар эмеспи. Ошол мезгилде кан көксөгөн машинадан коркуп-үркпөй, башын баталгыга коюп, мойнун канжыгага байлап, кыргыз тили, анын өнүгүш келечеги үчүн адамдык, окумуштуулук милдетин аткарган Болот Мураталиевич агайыбыздын осуят-мурасын, эңсөөсүн, ой-пикирин эмне үчүн ишке ашыра албайбыз, менин “урматтуу” “жумуру баш, айры бут” кесиптештерим..., элдин-жердин ээсимин деген чоңдор, жетекчилер..., саясий чечим кабыл ала аласыңарбы...?;

- Төртүнчүдөн, азыркы кыргыз адабий тилинин “орусташкан” алфавитинде бир эле тыбыш эки башка сөлөкөттөгү тамга менен белгиленип жүрөт. Кыргыз адабий тили үчүн **Э** жана **Е** (**э**, **е**) тамгаларынын бири-биринен айырмаланган эч кандай фонемалык мааниси жок: *Эне, эле, экен, электеген* деген сымал сөздөрдүн баарында тең эле бир гана тыбыш айтылат. Бирок жазуу сөлөкөтү алфавитте эки башка, муну да оңдоо өтө зарыл...;

- Бешинчиден, азыркы кыргыз адабий тилинин “орусташкан” алфавитинде **К**, **Г** тамгаларынын ар бири үчтөн: кыргыз тилинин төл сөздөрүндө жоон үндүүлөр менен келгенде, түпчүл жоон каткалаң айтылган “куйруктуу” **К**, **Г** тыбыштарын, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө ичке үндүүлөр менен келгенде, орточул, ичке, жумшак айтылган тыбыштарын, орус тилинен кирген сөздөрдө жоон үндүүлөр менен келсе да, ичке үндүүлөр менен келсе да ичке, жумшак айтылган **к**, **г** тыбыштарын берет. Ал эми алфавиттеги **Ж** тамгасы кыргыздын *жел, жол* сыяктуу сөздөрдөгү **Ж** тыбышын жана орустун *журнал, юри* деген сымал сөздөрүндөгү **ж** тыбышын билдирет. Демек, кыргыз тилинин орусташкан алфавитиндеги аталган үч тамга экиден, үчтөн тыбыш туюнтуп, эки, үч тыбыштын милдетин аткарып, татаал тамгалар деп аталат.

- Алтынчыдан, биздин тилдин “орусташкан” алфавити 36 тамгадан куралган. Кыргыз адабий тилиндеги фонемалар бири-биринен кескин айырмаланып тургандыгына карабай, алфавиттеги айрым бир тамгалардын аталышы, кызматы, белгилениши ал фонемаларга төп, шайкеш, дал келбейт, б.а. кыргыз адабий тилинин 9 тыбышынын алфавитте тамгасы жок (**аа**, **оо**, **уу**, **үү**, **ээ**, **өө**, **К**, **Г**, **Ж**), 27 тыбыш гана өз тамгасы менен белгиленип жүрөт (8 үндүү тыбыш – **а**, **о**, **у**, **ы**, **э**, **ө**, **ү**, **и**; 6 – уяң үнсүз – **м**, **н**, **ң**, **р**, **й**, **л**; 5 – жумшак үнсүз – **б**, **в**, **д**, **з**, **г**; 8 каткалаң үнсүз – **п**, **ф**, **с**, **ш**, **ч**, **х**, **к**, **т**). Алфавиттеги 10 тамганын экөөнүн фонемасы жок (**ъ**, **ь**). Алты тамга – эки башка тыбыштын биригип айтылышын гана көрсөтө турган фонемасыз шарттуу белгилер (**е**, **ё**, **ю**, **я**, **ц**, **щ** – **йэ**, **йо**, **йу**, **йа**, (**щ**) **тш** же (**ц**) **тс**; эки тамганын тыбыштык мааниси орус тилинде эки башка болгону менен, кыргыз тилинде алардын фонемалык мааниси айырмаланбайт, б.а. бул эки тамга – орус тилинде эки башка

тыбыш, кыргыз тилинде эки башка сөлөкөттөгү тамга болгону менен, бир эле тыбыш (э, е), бир эле тыбыштык тип.

Демек, азыркы кыргыз тилинин бүгүнкү күндө биз колдонуп жүргөн “орусташкан” алфавити шарттуу түрдө гана “кыргыз тилинин алфавити” деп аталганы болбосо, чындыгында “орус – кыргыз” алфавити, кыргыз тилинин фонетикалык системасына төп, фонемалык тутумун так, толук чагылдырган алфавит боло албайт. Кыргыз тилинин орфоэпиялык, орфографиялык туура нормасынын калыптанышына кедерги гана болуп келе жатат...

Жалпыга белгилүү, жазып да, айтып да жүрөбүз, орусташтыруу, “совет элин” түзүү, ал элди бир тилде сүйлөтүү саясатын ишке ашыруу өз учурунда СССР курамындагы элдердин тилинин алфавитин орус алфавитине көчүрүүнүн бирден-бир себеби болгон. Ачык айтылбаганы менен партиянын генералдык багыты ушуну мээлеген. Муну бүгүнкү күндө эч ким тана деле албайт. Тагдырыбыз ошондой болгон. Маселенин маңызын туура, так түшүнгөн, эртеңки тагдырыбыз кандай болуп калаарын баамдаган адамдардын, анын ичинде Болот Мураталиевич Юнусалиевдин “орус алфавитине өткөрүүдө кыргыз тилинин өз өзгөчөлүгүн эске албай коюуга болбойт”, - деген ой-пикирлери эске алынбай, алфавитибиздин “орусташып” калганы бүгүнкү күнгө чейин проблема жаратып келет.

Арийне, кыргыз тилинин “орусташкан” «орус-кыргыз алфавитинде» өзүнчө тамга катары белгиленип турганы менен, жогорто айтылгандай, ичкертүү жана ажыратуу белгилеринин (ъ, ь) кыргыз тилинде эч кандай тыбыштык маанилери жок, эч кандай милдет аткарбайт. Булар орус тилинин гана сөздөрүндө жазылып, ажыратуу белгиси өзүнөн мурунку үнсүз тыбышты өзүнөн кийинки үндүү тыбыштан ажыратып айтуу милдетин аткарат, маселен *съезд, объект, субъект* ж.б.у.с. Ушундай эле милдетти орус тилинин сөздөрү үчүн апостроф белгиси да аткарат, ушундай эле милдетти орус тилинин сөздөрү үчүн жумшартуу белгиси да аткарат. Бирок жумшартуу белгиси ажыратуу белгисинен, апострофтон айырмаланып, жогор жакта белгиленгендей, орус тилиндеги 15 үнсүз тыбышты жумшартып айтуу касиетин да кошо аркалайт. Кыргыз тилинен айырмаланып орус тилиндеги 15 үнсүз тыбыштын бирде каткалаң *т, л*, бирде

жумшак *ть, ль* болуп айтылышы фонемалык мүнөзгө ээ, б.а. сөздүн маанисин ажыратуу касиетине ээ. Ошол тыбыштардын ичке, жумшак вариантын билдирүү үчүн алынган шарттуу белги – ушул ичкертүү белгиси. Бул эки белги дүйнө элдеринин биринин да тилинде жок, орус тилинин гана өзүнүн жеке типологиялык өзгөчөлүгүн көрсөтө турган шарттуу белгилер. Ошондуктан ажыратуу жана жумшартуу белгилеринин кыргыз тилинде фонемалык маанисинин жоктугу, эч кандай милдет аткарбастыгы жана кыргыз тилинин сөздөрүн бузуп-бурмалап Эльнур, Кызыльгуль, Гульнара, Жанъара деп жаздырууга өбөлгө түзүп жатканын эске алуу менен, буларды кыргыз тилинин “орусташкан” алфавитинен чыгарып коюу зарылдыгы бар. Антпесе канчалаган кыргыз кыздарынын, балдарынын аттары жумшартуу белгилери аркылуу орусча бузулуп жазылып же жумшартуу белгисисиз кыргызча жазылып, жеке өздүк документтеринде башаламандык өкүм сүрүп келет, канчалаган адам ошол жумшартуу белгисинин бир жерде кошулуп, экинчи жерде ал жок жазылышынан улам документтери бузулуп убарачылык тартып жүрөт. Энгелс, Балзак, Элнур орус тилинде гана Энгельс, Бальзак, Эльнур болуп жумшартуу белгиси менен жазылат. Башка бир да тилде жумшартуу белгиси колдонулбайт. Эмне үчүн немис Энгелсти, француз Балзакты, кыргыз Элнурду орусту туурап, орустун орфографиясы менен жумшартуу белгиси аркылуу жазышыбыз керек? Мунун лингвистикалык негиздүү жүйөсү жок, болушу да мүмкүн эмес, болгону жооп мындай болот: анткени ушул сөздөр бизге орус тили аркылуу кирген, орус тилинде ушундай жазылат, т.а. жумшартуу белгиси менен жазылат. Жооп мындан башкача болушу эч мүмкүн эмес. Экинчи жолу да суроо койгум келет: эмне үчүн орусту туурап жазышыбыз керек, кыргыз сөздөрүн?..

Кыргыз тилинин фонетикалык системасында бир гана **е** деген тыбыш бар. Бул тыбышты белгилөө үчүн “орусташкан” «орус-кыргыз алфавитинде» эки башка сөлөкөттөгү эки тамга колдонулат, тетири **э** деген жана **е** деген. Кыргыз тилинин ушул бир эле тыбышы эки тамга аркылуу белгиленип, беш түрдүү жазылып жүрөт. Муну алфавиттеги, анын кесепетинен келип чыккан орфографиядагы өтө олдоксон орой кемчилик

деп баалоого болот. Кыргыз тилинин орфографиясында э, е тамгасынын жазылышы боюнча төмөнкүдөй беш эреже бар:

– Биринчиден, кыргыздын төл сөздөрүндө сөз башында тетири э тамгасын жазабыз: *эне, эки, эгиз, эмгек, эртең* ж.б.у.с.;

– Экинчиден, сөз ортосунда жана сөз аягында е тамгасы жазылат: *желек, элек, кереге, жер, эжеке*;

– Үчүнчүдөн, е тыбышынын созулма варианты сөз башында да, сөз ортосунда да, сөз аягында да тетири ээ тамгалары аркылуу жазылат: *ээр, ээк, мээ, бээ, берээр* ж.б.у.с.;

– Төртүнчүдөн, орус тилинен же башка тилдерден кирген сөздөрдө сөз башына да, сөз ортосунда да, сөз аягында да е тамгасы менен эле катар э тамгасы да жазыла берет: *экспресс, Европа, поэзия, алоэ, аэропорт* ж.б.у.с.;

– Бешинчиден, е тамгасы й тыбышынан кийин келсе, сөздүн баардык жеринде йе түрүндө эки тыбыштын тизмегин билдирип, йоттошуп жазылат: *кием, (кийэм), ниет (нийэт), тиет (тийэт)*. Демек, кыргыз тилинин “орусташкан” алфавитиндеги бир эле е тамгасы бир эле тыбышты билдиргенине карабай, беш түрдүү жазылып жатат. Бул дагы биздин “орусташкан” алфавитибиздин алгылыксыздыгын көрсөтөт. Эгерде бир эле [е] тыбышын жаза турган болсок, орфографиядагы жогорку (беш) 5 эрежеден арылат элек.

Кыргыз тилинин “орусташкан” алфавитиндеги йоттошкон төрт тамганын турушу жана алардын кыргыздын төл сөздөрдө колдонулушу кыргыз тилинин фонемалык составын, фонетикалык жана морфологиялык түзүлүшүн так, туура берүүгө кедергисин тийгизип келүүдө. Жогор жакта белгилегендей, йоттошкон төрт тамга кыргыз тилинде фонемалык касиетке ээ эмес, алардын тыбыштык мааниси жок. Эгерде алфавиттеги тамгалардын көбү (сегиз тамгадан бөлөгү) тыбыш туюнтуу касиетине ээ болуп, тыбыштык маани билдирип турса, йоттошкон тамгалар да ажыратуу, ичкертүү белгилери сыяктуу эле тыбыш туюнта алышпайт. Алар – ар башка фонемалардын жуптала айтылган тизмегин көрсөтүп, жасалма бириктирилген гана шарттуу белгилер. Ошондуктан йоттошкон тамгалар катышкан сөздөрдө фонемалык мааниге ээ тыбыштар менен аларды белгилеп туюнткан шарттуу белгилердин – тамгалардын саны бири-

бирине дал, төп келбейт: *коён, жаян, кием, коюм* деген төрт сөздүн ар бири төрт тамгадан куралган, бирок бул сөздөрдүн ар биринде бештен тыбыш бар: *койон, жайан, кийем, койум*. Ушул эле тамгалар катышкан төмөнкү сөздөрдө: *коёюн, соёюн, чоёюн, боёюн* бештен тамга жана жетиден тыбыш бар: *койойун, сойойун, чойойун, бойойун*. Ал эми таң калууну билдирген *ойойоой, айайаа* деген сымал сөздөрдө канчадан тыбыш бар жана аларды кандай жазабыз: *оёёой, аяаа* деппи?

Ушуга байланыштуу төмөнкү жагдайды баса белгилеп кетүү өтө зарыл болуп турат. СССР Компартиясынын “совет эли”, “улутчулдук”, “улуттук чектердин жоголушу”, бир эле “совет эли” деген жасалма эл үчүн бир эле тил жетиштүү” деген сымал стратегиялык багыттагы саясаты өз күчүндө, өз үстөмдүгүндө турганда эле СССР Илимдер академиясынын Тил илими институтунун Түрк жана монгол тилдери секторунун башчысы, чоң окумуштуу Э.Р.Тенишев, СССРдеги улуу түркологдордун бири Н. А.Баскаков, К.М.Мусаев сыяктуу окумуштуулар түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин да алфавит системасын, орфографиясын тактоо, толуктоо, өркүндөтүү, унификациялоо маселелери боюнча атайын изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, түрк тилдеринин төл сөздөрүндөгү йоттошкон тамгалар ал тилдердин фонетикалык, морфемалык, грамматикалык түзүлүшүн бузуп жатканын ачык көрсөтүшкөн. Ушул маселелер боюнча СССР Илимдер академиясынын грифи менен чоң-чоң эки-үч китеп басылып чыккан. Ошолордун төмөнкү пикирлерин келтире кетүү ашыктык кылбайт деп ойлойм: “... считалось необходимым принять русский алфавит со всеми его условностями для того, чтобы облегчить детям изучение второго – русского языка и особенно его письменности. Однако ни в одном из современных тюркских алфавитов не были учтены все условности русского алфавита, тесно связанные с условностями русской орфографии. Совершенно излишними для тюркских языков окажутся, прежде всего буквы я, ё, ю, е (э) которые в русском алфавите используются для передачи, во-первых, соответствующих сочетаний йа, йо, йу, йэ, а во-вторых, палатализации предшествующего согласного, сочетающегося с гласными а, о, у, э.

Излишними являются также для всех современных тюркских литературных языков принявших русский алфавит, такие знаки, как щ, ц, ь, ъ. (көрдүңүзбү щ, ц тыбыш эмес, белги деп жатпайбы, а айрым кыргыз тилчилер буларды тыбыш дешет) без которых тюркские языки могут обойтись, если будут приняты особые правила орфографирования заимствованных слов, имеющих эти звуки... Из этого следует общий вывод о необходимости изъятия из алфавитов указанных букв (Баскаков, 1972), - деп Н.А. Баскаков 1972-жылы жазат.

Ушундай эле пикирди дагы бир Москвалык илимпоз, алфавит боюнча чоң окумуштуу, профессор К.М.Мусаев төмөнкүчө билдирет: "...фонетическая система языка, для которого создавался алфавит не совпадала с русской..., новые алфавиты, созданные на базе русской графики, содержали ряд существенных недостатков, устранение которых трудно было осуществить в период культа личности" (К.М.Мусаев, 1965), - деп 1965-жылы жазып жатпайбы.

Бул айтылган пикирлерге үндөш ойду кыргыз тилчилеринин ичинен Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, К.Дыйканов, С.М.Кудайбергенов, Т.К.Ахматов, А.Жапаров, С.А.Давлетов, Ж.К.Сыдыковдор айтып да, жазып да келишти.

Кыргыз тилинин табыйатына ылайык **б** тыбышы жетесинен төрчүл тыбыш, ошондуктан ал төл сөздөрдө сөз аягына келбейт. Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө эки үндүүнүн ортосунда б тыбышы в тыбышына өтүп (эрин тишчилге жакын) айтылат: *ава, увак, овон, Суван, өвөк, чывык, бава, бөвөк, авайлап сүйлө, авайла* ж.б. Мунун өзү "**в** тыбышы кыргыз тилинин тыбыштык составында болбогон, ал орус тилинен өздөштүрүлгөн жаңы тыбыш" – деген сымал пикирдин бир беткей экендигин айгинелейт. Ошол эле учурда эрин-тишчил **в** тыбышына жакын тыбыш сырдык сөздөрдө, тууранды сөздөрдө да кеңири колдонулат. (алыстан-алыстан авалап үргөн иттердин үнү угулат-у.с.). Демек, в тыбышына жакын тыбыш оозеки кепте айтылса, сырдык сөз, тууранды сөздөрдө кездешсе, эмне үчүн аны өзүбүздүн эле төл тыбышыбыз катары эсептөөгө болбосун. **В, Х, Ф** тыбыштарын "өздөштүрүлгөн" тыбыш катары аныктоо төмөнкү жагдай менен байланыштырылгандай. Бүгүнкү күндө бул тыбыштар

толук маанилүү төл сөздөрдү жазууда сейрек колдонулат, негизинен, орус тилинен же ал аркылуу башка, өзгөчө, араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдү жазууда пайдаланылып жүрөт. Бирок тил – толук маанилүү сөздөрдүн гана жыйындысы эмес. Анын лексикалык кору толук маанилүү сөздөрдөн, диалектилик (*бовойт*) жана тууранды, сырдык сөздөрдөн куралат. Тилдин өзүнүн жаралышы үчүн да сырдык сөз, тууранды сөздөр кандай мааниге ээ болгондугу белгилүү. Бекеринен сырдык сөз теориясы, үн тууроо теориясы жаралбаган чыгаар... (*Бах, чиркин, өф-ийи*, ж.б.у.с. мисалдарды С.М.Кудайбергенов, С.И.Иманалиевдердин эмгектеринен караңыз). Ушул өңдүү тикелей да, кыйыр да фактылар *в, ф, х* тыбыштарынын кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүндөгү эле, балким, тээ мурунку мезгилдерде кирген тыбыштарыбыз экендигин айгинелейт. Кандай болгондо да бул тыбыштар орустарга аралашканга чейин эле болгон. Бул тыбыштар орус тилинин “жагымдуу” таасирин көрсөтүү үчүн гана “өздөштүрүлгөн” тыбыш деп айтылып жүргөндөй. Анда эмне үчүн буларды орус тилинин эмес, араб-иран тилдеринин жагымдуу таасири дебейбиз. Бул тыбыштар орус тилинен мурда араб-иран тилдеринен кирбедиби.

Тилдин алфавиттик системасы менен анын фонемалык системасы эки башка нерсе. Тил – белгилер системасы. Анын графикалык системасы менен фонемалык системасы – тилдик белгинин эки жагы – жасалма, шарттуу жагы жана реалдуу жагы. Тил илиминин негиздөөчүсү Фердинанд де Соссюрдун сөзү менен айтканда “тилдин графикалык системасынын маңызы анын фонемалык системасынын сүрөтү, сөлөкөтү гана боло алгандыгында” (Ф.де Соссюр, 1977).

Демек, кыргыз тилинин алфавитинде **Ғ, Қ, Ж** тамгаларынын берилиш-берилбеши шарттуулук катары тилдин фонемалык системасындагы реалдуулукка кээрин тийгизе албайт. Шарттуу түрдө тамга аркылуу белгиленген-белгиленбегенине карабай, ал тыбыштар тилде реалдуу жашай берет, колдонула берет, туруктуу келишет... Буга алфавитте тамгасы жок экендигине карабай, *таҚ – так, баҚ – бак, кабаҚ – кабак, табаҚ – табак, кулаҚ – кулак, Карта – карта, Кант – кант, Қокус – кокус* тариздеги “окшош” сөздөрдү эч окшоштурбай эле бири-биринен

бөлүп, айырмалап айтып, окуп жүргөнүбүз, *КарГа, КорГо, колхоз, ЖорГо, Жол, Жок, журнал, пейзаж, абажур* өңдүү сөздөрдү кыргыздар бир башка, орус тилдүү жолдоштор бир башка айтып, булардагы айырмачылыктардын бар экендигин ачык сезип жүргөнүбүз айкын күбө: Буга мектептер үчүн түзүлгөн окуу китептеринен тартып, илимий изилдөөлөргө, андан калса кыргыз тилинин орфографиясынын практикалык колдонмолоруна чейинки эмгектерде булардын ар биринин “эки түрдүү милдет аткара тургандыгы” жөнүндө айтылган пикирлер күбө (Э. Абдулдаев, Д.Исаев, 1987).

Арийне, **Г, К, Ж** тыбыштарынын эки түрдүү милдет аткараарын эч ким, жада калса буларды өзүнчө тамгалык белги менен көрсөтүүгө каршы болуп жүргөн айрым бир жолдоштор да танбайт. Алар үч тыбышка байланыштуу минтип ачык жазышат: “Сөздөгү же муундагы жоон же ичке үндүүлөрдүн катышына карай г тамгасы эки түрдүү тыбыштык милдет аткарат, түпчүл Г(ы) тыбышын, орточул Г(и) тыбышын билдирет. Кыргыз тилиндеги **Ж** тыбышы менен орус тилинен кабыл алынган сөздөрдөгү **ж** тыбышынын айтылышы бири-бирине туура келбесе да, бул эки тыбыш бир гана тамга менен берилет. Сөздөгү же муундагы жоон же ичке үндүүлөрдүн катышышына карай к тамгасы эки түрдүү тыбыштык милдет аткарат, түпчүл К(ы) тыбышын, орточул К(и) тыбышын билдирет” (Э.Абдулдаев, Д.Исаев, 1987, 39-40-бб.)...

Тыбыштык айкашууларга жараша тигил же бул тыбыштын айтылышында билинер-билинбес өзгөрүүлөрдүн болушу ыктымал. Бул өзгөрүү ал тыбыштын ички касиетине эмес, тигил же бул сүйлөөчүнүн, айтуучунун тыбыш айтуу өзгөчөлүгүнө, анын көмөкөйүнө көбүрөөк көзкаранды. Анткени бир эле тыбышты баардыгыбыз тең бипбирдей, опокшош кылып айтпай, ал тыбыштын фонемалык негизги тибин, негизги касиетин сактаганыбыз менен, ар бирибиз кичине болсо да ар башка айтып, ар башка угабыз. Ошондуктан тигил же бул тыбышты айтуудагы кээ бир каткалаң, жумшак же ичкерээк, жоонурак же ачыгырак, күңүртүрөк айтылыш маани ажыратуучу касиетке, бирин экинчисине каршы коюу касиетине ээ эмес. Ал эми аталган үч тыбыштын ар биринин жоон, ичке, каткалаң, жумшак

айтылышы маани ажыратуучу касиетке, бирине экинчисин каршы коюу касиетине ээ экендиги келтирилген фактылардан ачык көрүнүп турат. Булардын фонемалык касиети өзгөчө кыргыз тилиндеги сөздөр менен орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн айтылышындагы айырмачылыкта ачык көрүнөт. Ошондуктан бул үч тыбыштын мааниси бүгүнкү күндө айрыкча жогору. Башка экстралингвистикалык факторлорду жөн койгондо да кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары саясий укукка ээ болушу республикабызда ал тилди башка тилдер менен, өзгөчө орус тили менен салыштырып изилдеп, алардагы окшоштуктар менен айырмачылыктарды так, туура берүү, ар бир тилдин өзгөчүлүктөрүн ачык чагылдыруу, интерференция кубулушун терең изилдөө сыяктуу маселелер социоллингвистикалык проблема катары коюлуп отурат. Ушуну менен эле катар практикалык максаттагы маселелерди чечүү жумушу да алдыда турат.

Кыргыз тилин орус тилдүү жолдошторго, орус тилин кыргыздарга окутуу процессинде бул тилдердин фонемалык системасындагы өзгөчөлүктөрдү аныктоодо бул тыбыштардын “мен мындалап” тургандыгы ачык. Айрыкча интерференция кубулушунун табыйатын ачууда аталган тыбыштардын мааниси – кыргыздарга кыргыз тилин үйрөтүүдө эмес. Анын мааниси – орус тилдүү жолдоштордун кыргыз сөздөрүн туура айтуусуна өбөлгө түзүүдө...

Демек, ушул айтылгандардын негизинде мындай жыйынтык чыгаруу зарылдыгы бышып жетилди: “орусташкан” кыргыз алфавитине белгилүү даражада реформа керек. Анын эки жолу бар: бири, алфавиттеги ашык 9 тамганы алып салуу; экинчиси, Кирилл графикасындагы “орусташкан” кыргыз алфавитин латын графикасынын негизинде түзүү. Мындан башка консенсустук дагы бир жол бар: ал алфавиттеги кыргыз тилине тиешеси жок тамгаларды кыргыз сөзүндө колдонбой, сөздөрдү йоттоштурбай, жумшартуу белгилерин койбой жазуу. Муну орфографиялык эрежелер аркылуу чечүү: *айуу*, *койойун*, *айайын* ж.б. Орустар өздөрү *маёр*, *раён* дебей *майор*, *район* деп аналитикалык формада жазып жүрүшпөйбү...

II ГЛАВА. КЫРГЫЗ УЛУТТУК АДАБИЙ ТИЛИНИН ОРФОГРАФИЯСЫ ЖАНА АНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ

§1. Кыргыз орфографиясынын жалпы негизи

1928-жылдан баштап кыргыз жазмасы латын графикасына негизделген кыргыз алфавитине өттү. Албетте, араб графикасындагы алфавитти латын графикасындагы алфавитке өткөзүү кыргыз улуттук адабий тилинин баардык маселелери боюнча иштиктүү, белгилүү максатка багытталган уюштуруу иштери менен коштолоору ачык. Бул багытта өтө көп дагы, өтө чоң дагы иштер жасалды. Анткени жазууну жаңы системага которуу так ушундай масштабдуу иштердин аткарылышын талап кылат.

Жазууну жаңы – латын графикасындагы кыргыз алфавитине которуудагы эң биринчи кадам ошол латын графикасындагы алфавитти түзүүдөн башталат. Ушул маселеде шак эле араб алфавити кезиндеги 25 тамгадан турган кыргыз тилинин алфавити кыргыз улуттук адабий тилинин өнүгүш, өркүндөө талабына жооп бере албастыгы ачык сезилип, латын графикасындагы кыргыз тилинин алфавит курамына тамгаларды кошуунун зарылдыгы келип чыгат. 1927-жылдын май айындагы бир докладында К.Тыныстанов латын графикасына негизделип түзүлүп жаткан жаңы алфавиттен “кывачыны” чыгарып таштап, анын оордуна жумшак айтылган ичке үч үндүү **ө, ү, и** жана **х, һ, Ғ, в** төрт үнсүзүн кошууну зарыл деп эсептейт. Ошентип, латын графикасына негизделип түзүлө турган кыргыз алфавитинин курамын 36 тыбышты белгилөө үчүн 31 тамга кабыл алуу аркылуу түзүүнү К.Тыныстанов сунуштайт. Бул тамгаларды кийрүүнүн негизги эле максаты – кыргыз улуттук адабий тилинин тыбыштык курамын туура белгилөө жана бул аркылуу кыргыз тилинин орфографиясын иштеп чыгуу. Араб тамгасындагы алфавитти колдонгон учурубозда 25 эле (бирөө “кывачы”) тамга колдонулуп, 24 тыбыш, 25 тамга эле жөнүндө сөз болуп келген. К. Тыныстанов да 1925-жылдары латын графикасына негиздеп түзгөн кыргыз алфавитинде 24 эле тамга жөнүндө кеп кылып, ошолордун сөлөкөтүн берген. Кийин 1925-жылдан тартып ал өзү

латын графикасынын негизинде түзүлүүчү кыргыз алфавитине кошумча тамгалар, сөзсүз, кошулушу керектигин сезген. 1927-жылы атайын жыйында доклад жасап, бүгүнкү күндө кыргыз тилине орус тилинен, чет тилдерден көптөгөн сөздөр кирип жатканын белгилеп жана ал сөздөрдү жазуу зарылчылыгы **х, һ, Ғ, в** тамгаларын жаңы алфавитке кийрүүнү талап этип жатканын баса көрсөтөт. Ушул төрт тыбыштын ичинен **х** жана **Ғ** тыбыштары кыргыз тилинин эле төл тыбыштары экендигин, алар сырдык жана тууранды сөздөрдө көп эле кездешээрин баса белгилейт. Бул К.Тыныстановдун өз тилин мыкты билгендигин жана тилдик өнүгүүнүн тенденциясын мыкты түшүнгөндүгүн көрсөтөт.

Кыргыздын латын графикасына негизделген жаңы алфавитинин курамы төмөнкүдөй болгон

(a) ا	(б) ب	(п) پ	(m) م	(дж) ج
a	b	p	t	ç
(o) و	(ч) چ	(д) د	(p) ر	(з) ذ
o	c	d	r	z
(y) و	(с) س	(ш) ش	(-) ع	(—) ف
u	s	z	г	q
(ы) ی	(k) ك	(г) گ	(—) گ	(л) ل
ə	k	g	η	l
(э,е) ل	(м) م	(н) ن	(й) ي	(ь) знак смягчения
e	m	n	y	

Албетте, мындай масштабдуу иштерди жүзөгө ашыруу, бир жагынан, каржылык каатчылыкка туштуруп келсе, экинчи жагынан, маселенин маңызын толук, терең түшүнгөн тилчи-филолог кадрлардын жетишсиздигине кабылды, ал эми үчүнчү жагынан жана эң өкүнүчтүүсү ошол аз эле кадрлар да алфавит маселесин, жалпы эле маданий курулуш, тил курулуш маселелерин жакшы терең түшүнүшпөй, түшүнүшсө да көпчүлүгү көрпөнделиктин, көрөөлбастыктын чектелген алкагынан чыга албай бирин экинчиси, анысын дагы башкалары жектеп бут тосушуп, кылдан кыйкым таап, “жумурткадан кыр”, “каймактан из издешкен” абалда жалпы маселеге терс

таасирлерин тийгизишкен. Алфавит, орфография, терминология, деги эле кыргыз улуттук адабий тил маселелери башталганда эле талаш-тартыштын, бирин-бири жыга чабуунун, саясий-идеологиялык күнөө тага коюунун куралына айланган. Ушунун азабын өздөрү эле эмес, жалпы эл тартты, элдин маданияты, адабияты, тили, тарыхы тартты.

Латын графикасына негизделген кыргыз жаңы алфавити колдонулган мезгилдердеги орфография боюнча дагы бир талаш-тартыштуу маселе – орус тилинен жана орус тили аркылуу чет тилдеринен кирген сөздөрдү кандай айтабыз жана кантип жазабыз деген маселеге келип такалды. Бул учурда Октябрь революциясына чейин, андан кийинки алгачкы учурларда оозеки кептешүү-сүйлөшүү аркылуу орус тилинен же ал аркылуу четтен кирген сөздөр ошол айтылыш боюнча жазылышы керек деген норма жашап, колдонулуп келсе, айрымдарына бул норма жакпай аларды да, кийин кире тургандарын да орус тилинде кандай болсо, ошондой айтып, ошондой жазабыз деген принципти кармангандар көбөйдү. Жалпы союз боюнча ушундай тенденция күч алды. Кыргызстанда бул аябагандай колдоого ээ боло баштады. Мунун башында К.К.Юдахин, И.А.Батмановдор жана алардын ой-пикирин жерге таштабай көтөрүп кеткен К.Рахматулин, К.Бакейев, У.Бактыбайев ж.б. турду. Бул айтылышынча, угулушунча жазылат деген таза фонетикалык принципти жектегендер үчүн чоң колдоо болду.

Туура, кыргыз улуттук жазма адабий тилдин жазуу формасы жарала жана өнүгө элек мезгилдерде оозеки кептешүү-сүйлөшүү аркылуу орус тилинен, ал аркылуу чет тилдеринен кирген сөздөрдү ошол айтылышындай, ошол угулушундай жазалы деген принцип туура болгон. Анткени араб графикасындагы, латын графикасындагы кыргыз алфавитинде орус тилинен, орус тили аркылуу башка чет тилдеринен келген сөздөрдү орус тилиндегидей айтууга кыргыздын көмөкөйү даяр эмес болчу, орус тилиндегидей жазууга алфавитте тамгалар жок болчу. Алфавитте орус тилиндегидей тамга жок болсо, эмнеси менен жазат, кантип жазат? Кийин алфавитке тамга кошулуп, алар бекитилгенден кийин орус тилинен же ал аркылуу четтен кирген сөздөрдү таза фонетикалык принциптин негизинде “айтылышынча жазуу”

белгилүү даражада так эместикти көрсөтөөрү, туура эмес болоору ачыктала баштаган. Таза фонетикалык принциптин негизинде “айтылышынча жазылышына” өз учурунда К.Тыныстанов да каршы пикирин билдирген. Ал 1931-жылы “ene tilibiz” II китеп, Маскөө – 1931 деген китебинин жазуучудан деген башсөзүндө 1929-жылы эле апрель айында минтип жазыптыр: “экинчи “uğuluşunça cazylsyn” degen uraан qançalıq tuura bolor eken”.

Арийне, латын графикасына негизделген кыргыз улуттук адабий тилинин алфавитин колдонгон учурубүзгә тиешелүү К. Тыныстанов айткан жогорку үч маселе (алфавиттин курамына орус тили аркылуу башка чет тилдеринен кирген сөздөрдү айтуу жана жазуу үчүн **x**, **h**, **f**, **v** тыбыштарын билдирген ушул 4 тамганы кошуу; орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү шартына жараша орус тилиндегидей да айтуу, жазуу; “угулушунча жазылсын деген ураанды канчалык туура болот” экендиги) он жыл өтүп, К.Тыныстанов атылып кеткенден кийин, Батманов, Бакейев, Бактыбайев өңдүү “сөөк өчтүлөрү” 1938-жылы чыгарышкан “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” деген иштелмесинде караөзгөйлүк менен карандай калп айтып, аны ошол үч тамганы алфавитке кийирбей келген, орус сөздөрүн бузуп жазган, угулушунча жазылсын деп таза фонетикалык принципти жактаган, өлүп бараткан сингармонизм законун темирдей закон деп буздурбай келген дешип күнөөлөшөт. А чыныныда К.Тыныстанов муну 1927-жылдан бери айтып келген экен. Көөдөнү сокур көрбөстөр тоону да көрбөйт деген ушул.

Ошол мезгилде К.Тыныстановдун “Прозэкт новой орфографии киргизского языка” деген аталышта 1934-жылы орусча да, кыргызча да китебинде кыргыз тилинин орфографиясы фонетикалык, морфологиялык, традициялык, символикалык принциптердин негизине таянышы керектиги ачык жана далилдүү жазылат. Орус тилинен же орус тил аркылуу четтен кирген сөздөрдүн жазылышына байланыштуу кыргыз тилинин өзүнүн нукура улуттук муун түзүлүшү өзгөрүп, тыбыштык жаңы айкашуулардын негизинде жаңы-жаңы муун типтери жаралгандыгы көрсөтүлөт. Муну менен ал орфография жалпы элге жетик түшүнүктүү, жалпы эл колдонгондой негизге таянып

түзүлүшү зарыл, ошону менен эле катар орфография кыргыз улуттук адабий тилдин баюу, көркөм, ийкемдүү болуп такталган, тартипке келтирилген, стандартташтырылган нормага түшкөн бирдиктүү, жалпы элди бириктире турган адабий тил болушуна багытталышы керек экендигин талап кылган жобону сунуштайт. Мындай жобо-талаптарды сунуштоодо ал, сөзсүз түрдө, кыргыз тилинин өзүнүн ички имманенттүү объективдүү грамматикалык закондоруна таянган жана аны жетекчиликке алган. Тилдин грамматикалык ички объективдүү закондору – тигил же бул изилдөөчүнүн, окумуштуунун ойлоп тапканы эмес, ал өзүбүздүн эне тилибиз жөнүндөгү биздин билимдерибиздин, өз эне тилибиздин ички законченемдерин канчалык даражада билебиз, тилибиздин табыйатын канчалык даражада түшүнө алабыз, анын өнүгүш, өзгөрүш законченемдерин аныктоого канчалык даражада мүмкүнчүлүгүбүз жетет деген билимдерибиздин жалпы жыйындысы. Тилчи, изилдөөчү тилге закон чыгарбайт, тилдин ички закондорун гана ачып, ошонун ошондой экенин көрсөтөт. Ушул билимдерибизди адекваттуу түрдө эреже кейпине келтирип гана айтып, жазып бере алсак, кыйраткан болоор элек. Тилекке каршы, кыргыз тил илиминин өнүгүшүндө тилибиздин ички имманенттүү объективдүү закондорун ачып, жазып бере албаган, түшүндүрүп бере албаган учурларыбыз көп болду.

Орфография маселесине байланышкан дагы бир жагдай варианттуулук аркылуу мүнөздөлөт. Варианттуулук тилдик өнүгүүнүн табыйгый көрүнүшү катары орфографиянын негизги маселелеринин бирине айлангандыгы – варианттык формаларды функционалдык классификациялоо боюнча атайын иштер жүргүзүлбөгөндүгү менен, ал кубулушка карата эмпирикалык байкоолордун негизинде өзара оорун талашкан (конкурирующие), кеңири тараган, катар колдонула берген, сейрек колдонулган ж.б.у.с. варианттык формалардын кыргыз тилинде арбын кездешкендиги эле. Бирок белгилеп коюу зарыл, улуттук доордо деле орфографиялык иштелмелерде тилдик варианттар, норманын варианттуулугу жана аларды орфографиялоонун эреже-талаптары жөнүндө эч кандай ой-пикир айтылбаган, варианттуулуктун түрлөрү, типтери тууралуу

сөз болбогон. Варианттык формалар тилде жоктой мамиле кылынган. А чындыгында кыргыз тилинде фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик варианттар кеңири колдонулат, тилге жандуулук киргизген, анын көркөмдүүлүгүн арттырган, ийкемдүү колдонулушун шарттаган тилдик табыйгый бирдиктерден болуп санала тургандыгын эч ким жокко чыгарбайт. Бирок бир маселе: кеп тилдик варианттарда эмес, ошол варианттардын кайсынысы адабий тилдик нормага төп келет, колдонууга ыңгайлуу келет, кайсынысы тилдик өнүгүүнүн тенденцияларына жооп берет, кайсылары мындай эмес деген тандап-тескөө, иргеп-ылгоо жүргүзө алуубузда, селективдик иш жүргүзө билүүбүздө. Варианттуулук дагы тилдин башка элемент-бирдиктери сыяктуу эле тилдин өзүнүн боюндагы, тилдик өнүгүүнүн жолундагы табыйгый түрдө жаралган көрүнүш. Ошондуктан илимий адабияттарда “эки-үчтөн бирди тандап-тескеп, иргеп-ылгап колдонууга мүмкүн болгон учурда гана норма жөнүндө сөз кылууга болот”, - деген ойлор да айтылып жүргөнү белгилүү (В.А.Ицкович, 1982).

Ошентип, кыргыз улуттук адабий тилибиздин түптөлө баштаган алгачкы жылдарында уюштуруучулук жактан да, тилдик маселелерди иштеп чыгуучулук жактан да бир катар масштабдуу жумуштар аткарылуунун натыйжасында жана түздөн-түз ал жумуштардын башында К.Тыныстанов турушу (латын графикасына байланышкан алфавит маселелерине Э.Арабаев молдоке эч кийлигишкен эмес) менен кыргыз улуттук адабий тилибиздин орфография маселесинин негизи туура иштелип чыккандыгын биз бүгүнкү күндө көрүп-билип турабыз. Ал, биринчиден, кыргыз улуттук адабий тилибиздин фонемалык түзүлүшүндө канча фонема бар экендигин так аныктаган, 37 фонема, 31 тамга деп. Албетте, анын h деген тыбыш бар деп, аны h тамгасы менен белгилегени туура эмес, ал тамганын ал учурда алфавитке кирип калганын араб-иран тилдеринен кирген сөздөрдү жазуу зарылдыгы менен түшүндүрүүгө аракеттенген. Ал учурда кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөргө караганда, араб-иран тилдеринен кирген сөздөр басымдуулук кылган, андан калса, ал элдин өкүлдөрү менен канатташ жашап

жатканыбыз (тажиктер менен чектеш, Тажик республикасында кыргыздын чоң облусу); экинчиден, ал 1929-жылы эле союздун башка улуттук республикаларында, өзгөчө түрк тилдүү республикаларда, а түгүл Россия федерациясындагы якут, татар ж.б. элдеринде курч көтөрүлүп турган “угулушунча жазылсын” деген ураан канчалык деңгээлде туура болот, бул изилдеп тактап чыга турган маселе деген оюн билдирген, ошондуктан ал кыргыз адабий тилинин орфографиясы фонетикалык, морфологиялык, биз бүгүнкү күндө атап жүргөн салттык принциптерге таянып түзүлүшүн туура белгилеген; үчүнчүдөн, кыргыз тилинин сингармонизм законун үндүүлөргө эле эмес үнсүздөргө да түздөн-түз тиешелүүлүгүн белгилөө менен, тыбыштык айкашуулардын өзгөрүп жатканын, мунун натыйжасында муундун түрлөрүнүн өзгөргөндүгүн, тыбыштык жана муундук тизмектешүүлөрдөгү мындай өзгөрүү орус тилинен жана ал аркылуу башка чет тилдеринен кирип жаткан сөздөрдүн таасири менен болуп жаткандыгын жана бул тенденция дагы улана, күчөй бере тургандыгын далилдүү көрсөткөн.

Арийне, орфография маселеси, эң алды, алфавитке жараша жана ага ылайыкташа иштелип чыгат. Ошондуктан алфавит менен орфографиянын ортосунда түздөн-түз карым-катыш, байланыш болот. Эгерде алфавиттеги тамгалар тилдин фонемалык курамын, андагы өзгөчөлүктү туура белгилебеген болсо, тилдин фонемалык курамын толук чагылдыра албаса, же болбосо алфавит курамында тилдин фонемалык түзүлүшүнө төп келбеген ашыкча белгилер, тамгалар болсо, ошол тилдин орфографиясында да ашыкча эреже-талаптардын оорун алышына алып келген жагдайлар жаралат. Ошондуктан алфавит менен орфографиянын байланышы жөнүндөгү маселе 1926-жылы Бакуда өткөн түркологиялык 1-съездде кеңири талкууланган жана ага алфавит түзүү боюнча дасыккан россиялык чоң окумуштуу Н. Ф. Яковлев түздөн-түз кийлигишип сөз сүйлөгөн. Анда ал кыргыз тилинин “гармониялуу”, “сингармониялуу” тил экендигине өзгөчө басым коёт (Бүткүл дүйнөлүк түркологиялык 1-съезд. 1926-ж. 26-февраль – 5-март (Стенографиялык отчет) БАКУ. – АССР. 1926-ж. 224-226-бб.).

§2. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери

Бүгүнкү тапта саясий жана маданий эгемендүүлүккө ээ болгон кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин, патриоттук духунун жогорулашы менен, рухий маданиятыбыздын, жандүйнө байлыгыбыздын орчундуу элементи, мамлекеттик эгемендүүлүгүбүздүн негизги атрибуттарынын бири болгон эне тилибиздин келечек тагдырына, өнүгүп-өркүндөшүнө, мамлекеттик тил катары коомдук функциясынын артышына камкөрүү, ага аң-сезимдүүлүк, акыл-эстүүлүк менен жигердүү таасир этүү маселесине атайын көңүл бурула баштады. Ушунун натыйжасында кыргыз тилинин коомдук-саясий абалын аныктаган Улуттук стратегиялар, программалар кабыл алынып, орфография, графика, алфавит, тыныш белгилер системасына тиешелүү практикалык мүнөздөгү маселелер тескелип, мамлекеттик тил саясаты жаатындагы маселелер байма-бай көтөрүлө баштады. Анын жалпы элдик бирдиктүү нормаларынын, адабий тилдик жалпы белгилеринин, негиздеринин, критерийлеринин баардык жагынан терең жалпыланган, терең иштелип толукталган абалга жетишине кедергисин тийгизген жагдайлар жөнүндө кеңири сөз болууда. Кыргыз адабий тилинин тилдик жалпы нормаларынын системалуу калыптанышына, анын фонетикалык, лексикалык, грамматикалык: морфологиялык; синтаксистик; орфоэпиялык; орфографиялык; стилистикалык нормаларынын андан ары өркүндөшүнө өбөлгө болуучу шарттар белгиленүүдө...

Кандай гана тил болбосун, ал өзүнүн жалпы элдик, бирдиктүү нормаларына, адабий тилдик жалпы белгилерине ээ болмоюн, өзүнүн коомдук милдетин толук өлчөмдө, толук көлөмдө, толук кандуу аткара албайт. Андыктан адабий тилдин эң негизги белгиси, адабий тил катары статусу анын нормативдүүлүккө ээ касиети аркылуу гана аныкталат. Ошондуктан тилдик нормалардын жалпы системасы катары фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык, орфографиялык, орфоэпиялык нормалардын тууралыгы жөнүндөгү илимий-практикалык түшүнүк жаралат.

Тил аркылуу пикир алышуу, негизинен, айтуу жана жазуу нормалары аркылуу ишке ашат да, оозеки адабий тилдин нормалары жана жазма адабий тилдин нормалары жөнүндөгү маселелер келип чыгат. Бул “эки” норманы бири-бирине карама-каршы коюу анча туура болбойт. Булар – бир эле кыргыз адабий тилинин эки формасы, эки нормасы, эки көрүнүшү. Бири бир учурда кеңири колдонулса, экинчиси экинчи бир учурда кеңири колдонулат. Жазма тил – оозеки тилдин гана графикалык белгилер аркылуу берилген “кийимчен” түрү, анын көчүрмө образы. Бирок жазма тил оозеки тилден айырмаланып нормалаштырууга, кодификациялоого өтө ыңгайлуу жана ийкемдүү келет да, тилди сактап калуунун, улам өнүгүү-өркүндөтүүнүн, узак убакыттар бою муун менен муунду байланыштыруунун негизги каражаты катары милдет аткарат. Ушул өзгөчөлүгү, ушул касиети анын жалпы элдик бирдиктүү адабий норманын калыптанышындагы, анын андан аркы өнүгүп-өрчүшүндөгү ролун баса белгилөөгө негиз берет. Демек, ушундан жалпы элдик бирдиктүү адабий норманын калыптанышында жана кыргыз адабий тилинин жалпы нормаларынын системасында орфографиялык нормалардын мааниси өтө жогору экендигин жана жалпы элдик бирдиктүү адабий норманын иштелип чыгышында, кыргыз тилинин адабий тилдик белгилеринин толукталып өнүгүшүндө анын ролу өзгөчө экендигин көрөбүз.

Суроо туулушу мүмкүн: орфографиялык норма деген эмне? Жогорто белгиленгендей, орфография деген түшүнүктү биз жалпы эле жазуу кебинин графикалык жагын уюштуруучу лингвистикалык бардык каражаттардын (тамгалар, алардын тизмектеле келүүсү, тыныш белгилер системасы, табыштык өзгөрүүлөрдүн, морфемалардын тизмектешүүсүндөгү өзгөрүүлөр ж.б.) жазылыш системасы деп түшүнөбүз. Демек, жазууда тыбыштардын жана алардын өзгөрүшүн, сөздөрдү, сөз мүчөлөрүн, алардын тизмектешүүсүн бир кылка, бир түрдүү жазууну камсыз кылуу максатында атайын иштелип чыккан, мамлекеттик маанидеги расмий документ катары бекитилген жана милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш болгон эреже-талаптардын системасы – орфографиялык норма деп аталат. Арийне, жазуу тилибизде,

жазуу практикабызда бир кылкалуулукка, бир түрдүүлүккө жана орфографикалык сабаттуулукка жетишүү үчүн ар бир адам мына ушул орфографиялык нормалардын эреже-талаптарын так аткарышыбыз жана аларды жетекчиликке алуу менен, так колдонушубуз зарыл.

Туура, орфографиялык нормалардын эреже-талаптарын так аткарып, сабаттуулугубузду арттырып, сабаттуу жаза билүүгө жетишүү үчүн аларды негиз катары колдонушубуз керек. Ошол биз так аткарган эреже-талаптар, орфографиялык нормалар кандай принциптерге таянып, кандай критерий-белгилерди жетекчиликке алышы керек? Деги эле кыргыз орфографиясынын негизги принциптери кайсылар, тигил же бул сөздү, сөз формаларын, сөз тизмектерин жазууда алардын өзара катышы кандай?

Албетте, орфографиянын принциптерин сыпаттап жазуунун актуалдуулугу, алды менен, анын объект катары өтө маанилүүлүгү аркылуу аныкталат. Анткени деги эле жазуу системасында орфографиянын принциптери жөнүндөгү маселе – негизги маселе экендиги талашсыз. Жазуу, жазма жана анын элементтери боюнча атайын изилдөөлөрдү жүргүзүп жүргөн чоң окумуштуулардын бири В.А.Истрин “Каждая система письма характеризуется ее значением, типом (например, слоговым, звуковым и т.п.), составом и формой письменных знаков, а также основными орфографическими принципами” (В.А.Истрин, 1961), - деп орфографиялык принциптер жазуунун негизги элементтеринин бири экендигин белгилейт. Ошол эле учурда орфографиялык принциптерди, бир жагынан, тигил же бул орфографиялык системалардын негизинде жаткан белгилүү бир законченемдүүлүктөр катары, экинчи жагынан, ошол реалдуу законченемдүүлүктөрдү чагылдырган системаны сыпаттоо, мүнөздөөнүн принциптери катары аныктап да жүрүшөт, б. а. объективдүү реалдуулук жана ошол реалдуулуктун жазылышы катары. “Орфографические принципы – это, с одной стороны, определенные закономерности, лежащие в основе той или иной орфографической системы, а с другой – принципы описания этой системы” (Л.Н.Булатова, ВЯ, 1969, № 6, 64-70-бб.). Демек, орфографиялык принцип – тигил же бул жазуунун тибине,

түрүнө карата объективдүү реалдуулук катары ар дайым адистер тарабынан мүнөздөлүүчү эки жактуу көрүнүш. Ошол объективдүү реалдуулукту адис кандай, кайсы деңгээлде төп, шайкеш мүнөздөп, сыпаттап бере алат, кеп мына ушунда...

Жалпыга белгилүү, орфографиялык принциптер тигил же бул конкреттүү тилдин жазуунун кайсы түрүн, кайсы тибин колдонгондугуна жараша аныкталат. Кыргыз тили башка түрк тилдери, славян тилдери, роман-герман тилдери сыяктуу эле белгиленүүчү бирдиги боюнча тыбыштык, ал эми белгилөөчү бирдиги боюнча тамгалык жазууну колдонот. Тыбыштык жазууда сөздүн ар бир тыбышы өз-өзүнчө тамга менен белгиленип, ал тамгалар биринен кийин бири келген тартипте ырааттуу жайгашуу аркылуу бүтүн сөз жасалат. Сөз дайым эле уңгудан тура бербейт. Кеп агымында сөз менен сөз тизмектешет, сөз менен мүчө тизмектешет. Бул учурда ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө жараша фонетикалык, грамматикалык ар кандай өзгөрүүлөрдүн болушу да мүмкүн. Ошондуктан орфографиялык нормаларды иштеп чыгууда, сөзсүз түрдө, тилдин фонемалык түзүлүшү, анын тамга менен белгилениш мүмкүнчүлүгү, фонетикалык, грамматикалык жалпы туруктуу, жеке өзүнө мүнөздүү законченемдүүлүктөрү, агглютинация механизмдери, сөз бириктирүү ыкмалары, фонетикалык жана грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдүн учур талабына ылайык өнүгүү тенденциялары, айрым фонемалардын жаңы жаралышы же жок болуп кетиши, фонетикалык өзгөрүүлөр системасы, грамматикалык закондору сыяктуу учурлар эске алынышы талапка ылайык. Демек, орфографиялык нормалар тилдин өзүнүн ички өзгөчөлүгүнө шайкеш келип, тилдин азыркы учурдагы өнүгүп-өркүндөө, калыптануу жана коом мүчөлөрүн тейлөө деңгээлинен чет калбоосу зарыл. Анткени орфографиялык нормалар аркылуу кеп маданиятын өнүктүрүүгө, аны арттырууга, кептин коммуникативдик сапаттуулугун, коммуникативдик максаттуулугун көтөрүүгө камкөрүлөт.

Кайсы гана тил болбосун анын орфографиялык нормалары фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик законченемдүүлүктөргө негизделгендиктен жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик бирдиктерди жазуу ар кыл, ар

түрдүү принциптерге таянгандыктан, туура жазуунун негизги принцибин аныктап алуу орфография үчүн чоң мааниге ээ. Ошол эле учурда орфографиянын негизги предмети катары ар кыл мүнөздөгү, ар кыл сапаттагы бирдиктер колдонулгандыктан жана орфография өзү көп кырдуу, көп жактуу объект болгондуктан, бардык учур үчүн орфографиялык бирдей талап, бирдей принцип колдонуу да мүмкүн эмес. Жазуу тажрыйбабыздагы жагдайлар көрсөткөндөй, орфографиянын алкагына фонетикалык да, морфологиялык да, синтаксистик да маселелер киргендиктен, буларды жаза билүүнүн принциптери да ар бир учур, ар бир жагдай үчүн ар кыл болушу табыйгый көрүнүш. Графемика илиминде тыбыштык-тамгалык жазууга негизделген орфографиянын бир канчалаган принциптери аталып жүрөт: фонетикалык принцип, морфологиялык принцип (этимологиялык), тарыхый-традициялык принцип, фонематикалык принцип, дифференциалдык же символикалык принцип ж.б.

Баарыбыз жакшы билебиз, кыргыз орфографиясынын тарыхы, анын өнүгүшү, калыптанышы, негизги принциптери жөнүндө атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүлбөгөн. Жалпы жайыкта түрк тилдерине, орус тилине тиешелүү айтылган пикирлерди гана коштой кайталап келе жатабыз. Биздин эмгек орфографиялык принциптер жөнүндөгү атайын илимий изилдөө эмес. Бирок ошондой болсо да мектеп окуучуларын, студенттерди, мугалимдерди, сабаттуулукка үйрөтүүгө аракеттенген, жалпы эле окурмандарды туура жаза билүүгө жетектөө максатын көздөп, иштин практикалык жагын эске алуу менен, биз тыбыштарды жазуунун, сөз мүчөлөрүн жазуунун, уңгу сөздөрдү жазуунун, кош сөздөрдү жазуунун, сөз мүчөлөрүн жазуунун, кошмок сөздөрдү жазуунун, толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн тизмектеше келүүсүн жазуунун, сөздөрдү ташымалдап жазуунун, энчилүү жана жалпы аттарды жазуунун пиринциптерин аныктоо зарылчылыгы келип чыгарын белгилемекчибиз. Анткени кандай гана жазуу болбосун, тилдик кайсы гана каражатты, кайсы гана морфеманы (сөздүн кеңири маанисинде) жазбайлы, булар белгилүү бир принциптин негизинде жазылат, тигил же бул принципке

таянбаган, ал принципти жетекчиликке албаган орфографиянын болушу мүмкүн да эмес. Маселен, сөздөрдү айрым-айрым жазуу бир принципке негизделсе, аларды бириктирип жазуу башка принципти жетекчиликке алат, баш тамга аркылуу жазуу дагы башка бир принципке таянат.

Кыргыз тилинде сөздөр, морфемалар, алардын структуралык бөлүктөрүнүн бири-бири менен тизмектеше келүүлөрү, негизинен, кандай айтылса, кулакка кандай угулса, айтылышы боюнча ошондой түрдө жазылат. Бул биздин тилде оозеки кеп менен жазуу кебинин же сөздөрдүн, морфемалардын, алардын тутумундагы бирдиктердин айтылышы менен жазылышынын ортосунда бүгүнкү күндө анча чоң айырма жок экендигин, кыргыз тилинин жазуу формасы менен оозеки формасынын алыстабай бири-бирине жакын экендигин айгинелейт. Оозеки тил менен жазуу тилинин анча айырмаланбаган жакындыгы орфографиянын ийкемдүү болуусуна, жалпы элдин сабаттуулугун көтөрүүгө өбөлгө болуучу шарт түзүүгө көмөк көрсөтөт.

Демек, ушундан улам кыргыз тилиндеги сөздөр, алардын структуралык бөлүктөрү, негизинен, фонетикалык принцип (тагыраагы фонематикалык принцип, анткени тамга аркылуу тилдеги тыбыштар эмес фонемалар белгиленет. Традиция боюнча биз фонетикалык деп эле атоону туура таптык) боюнча жазылат деген жыйынтыкка келебиз.

Фонетикалык принципке негизделген орфографияда сөз жана анын структуралык бөлүктөрү айтылышы боюнча жазылат, б.а. сөз тутумундагы фонемалар кулакка кандай угулса, ал фонемалар кандай тамга менен белгиленсе, ошондой жазылат. Мисалы: *ата, ана, эне, бала, чоң, кичине, ал, бул, ээр, эр, күйүц, тоо, суу ж.б.у.с.*

Кыргыз тилинин фонетикалык жана грамматикалык ички мыйзамченемдүүлүктөрүнө ылайык эки морфеманын айкашкан чегинде үндүү жана үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышы кыргыз тили үчүн өтө мүнөздүү көрүнүш. Бул алардын лингвистикалык, акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүгү менен байланышат. Ошондуктан кыргыз тилинде эки морфеманын чегинде жумшаруу, каткалаңдашуу, окшошуу, окшошпоо, үндөшүү ж.б.у.с. фонетикалык процесстер жандуу

тил тажрыйбасында такай эле болуп туруучу процесстерден болуп саналат. Ушундан улам кыргыз тилинде сөз мүчөлөрү, бир жагынан, көп варианттуу болуп, тыбыштык түрүн өзгөртүп, тыбыштык составын кыскартып же тыбыштык составын узартып колдонулса, экинчи жагынан, ички флексияга ылайык өзү уланган уңгунун баштапкы формасын өзгөртүп жиберген учурлары да кездешет. Мындай учурларда алардын жазылышы фонетикалык принципке негизделет да, орфографияда алардын баардык өзгөргөн түрүн жазууга жол берилет. Себеби алардын фонетикалык бир гана вариантын жазуу же болбосо уңгунун мүчө уланганда өзгөрүп кеткенине карабай, анын баштапкы формасын калыбына келтирип жазуу бүгүнкү күндө мүмкүн эмес. Маселен, кыргыз тилинде жөндөмө мүчөлөрдүн айрымдары уңгудагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата 12 вариантта өзгөрсө, айрымдары 8 вариантта өзгөрөт. Ал эми таандык мүчө менен келген учурларда айрымдары 16 вариантка чейин өзгөрүп кетет. Демек, булардын баарын бир кылка кылып, бирдей жазууга эч мүмкүн эмес. Ошондуктан жазууда булардын ар бир вариантына орфографиялык укук берилет да, ошол варианттарда жазылышы бүгүнкү күндөгү орфографиялык норма болуп эсептелинет.

Арийне, ушул жерде И.А.Батмановдун кыргыз тилинин морфологиялык ички мыйзамына, сингармонизм законуна туура келбеген өксүк, калпыс пикирин келтире кетүүнү туура таап отурам: ал мүчөлөрдөгү варианттуулукту кыскартып, жумшак үнсүздөр менен башталгандарын гана жазууну талап кылат. “Нецелесообразно в письме отражать ступени озвончения согласных в аффиксах, и достаточно принять только звонкие варианты их написания, таким образом из трех вариантов написания аффикса *lar, dar, tar* оставить варианты *лар/дар...*, из двух вариантов *да/та* оставить *да* ... Это сократить на 30% количество вариантов аффиксов” (И.А.Батманов, 1937). Өзүнүн ушундай калпыс пикири аркылуу И.А.Батманов жана анын айрым бир пикирлештери кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүн бузууга, сингармонизм законун эскинин калдыгы катары караган оюн таңуулоого катуу аракеттенишкен.

Эгерде көптүк **-лар** мүчөсү, жөндөмө мүчөлөр өздөрүнүн тыбыштык турпатын өзгөртүп, фонетикалык ар кыл варианттарда

колдонулса, кыргыз тилиндеги айрым бир сөз мүчөлөрү уңгуга уланганда өзүнүн тыбыштык составын кыскартып да колдонулат. Кээде сөз мүчөлөрүнүн жалганышы менен айрым бир уңгулар өзүнүн тыбыштык составын өзгөртүп, бир аз кыскарган формада кездешет да, жазууда ошол түрүнө да орфографиялык укук берилет. Демек, мүчөнүн уланышы менен сөздөрдүн мындайча өзгөрүп кетиши фонетикалык принципке негизделет да, алардын айтылышы боюнча жазылышына орфографияда жол берилет.

Жогорто айтылгандай, сөз мүчөлөрүнүн тыбыштык турпатынын жана тыбыштык составынын өзгөртүлүп жазылышы, айрым учурларда мүчөнүн жалганышы аркылуу уңгу сөздөрдөгү фонетикалык өзгөрүүлөр, уңгунун тыбыштык составынын өзгөрүп кетиши сыяктуу фонетикалык процесстер гана фонетикалык принципке негизделбестен, кошмок сөздөрдүн бирге жазылышы, айрым бир өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы да фонетикалык принципке таянуу жана аны жетекчиликке алуу аркылуу жазылат. Мисалы: *Гүлсарат, Молдакмат, тиригара, гезит, деректир, карды, орду, табыл, жээги, эмн, сээп, быйыл, бугун, торала, алалат, кууп, мурду ж.б.*

Кыргыз орфографиясындагы дагы бир негизги принциптердин бири – морфологиялык принцип. Уңгу сөздөрдүн жазылышы, негизинен, ушул принципке таянат. Морфологиялык принцип боюнча уңгу сөздөрдүн жанаша турган сөздөгү үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата же болбосо уңгуга мүчө уланганда уңгунун фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөргө учурап айтылышы орфографиялык норма болбостон, алардын уңгу түрүндөгү баштапкы тыбыштык турпатынын өзгөртүлбөй жазылуусу орфографиялык норма болуп саналат. Демек, бул принцип уңгунун тыбыштык жактан ар кыл турпатта өзгөрүп айтылышына негизделбестен, анын баардык учурда бир түрдүү жазылышын камсыз кылууга багытталат. Ошондуктан уңгу сөздөрдүн өзүнөн кийин келген экинчи бир сөздөрдөгү үндүү жана үнсүз тыбыштарга байланыштуу же ага сөз мүчөлөрү улангандагы өзгөрүп кеткен фонетикалык турпатын морфологиялык принцип тескебейт, б.а. морфологиялык принцип сөздүн баардык бөлүктөрүнө тарабайт, ал уңгу сөздүн гана жазылышын тескейт. Ал эми ага уланган сөз мүчөлөрү,

жогорто айтылгандай, фонетикалык принциптин талабына ылайык айтылышы боюнча жазыла берет. Маселен,

Уңгунун айтылышы	Уңгунун жазылышы
сөссүз	сөзсүз
көссүз	көзсүз
ишемби	ишенби
чашса	чачса
тумма	тунма
көссал	көз сал
түмбү	түнбү
тассал	таш сал
түңкү	түнкү
кашты	качты
ушсуз	учсуз
Жээмбай	Жээнбай
Сагымбай	Сагынбай

Айтылышы менен жазылышы бири-биринен бир аз өзгөчөлөнүп турган мындай сөздөрдүн пайда болушу эки морфеманын чегиндеги үнсүз тыбыштардын позициялык өзгөрүүгө учурап айтылышына байланыштуу жана бул кыргыз тилинин өзүнүн фонетикалык ички законченемдүүлүгү болуп саналат. Ушул законченемдүүлүккө ылайык кыргыз тилинде сөздүн уңгу бөлүгү өзүнүн баштапкы тыбыштык турпатын сактап, негизинен, морфологиялык принципке ылайык жазылат. Ошондуктан морфологиялык принцип айрым учурларда этимологиялык принцип катары да аталып жүргөндүгү белгилүү.

Кыргыз тили агглютинативдик түзүлүштөгү тил катары, негизинен, уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышына, сөздөрдүн өзгөрүшүнө өбөлгө болуучу каражаттарга өтө бай. Ошондуктан кыргыз тилинин орфографиясы морфологиялык жана фонетикалык принциптердин биргелешкен комбинациясына негизделет деген пикир үстөмдүк кылат. Анткени кыргыз тилинде уңгу жана ага улана турган

сөз мүчөлөрү бири-бири менен бирге жазылгандыктан, бул эки принцип эки морфемадан турган бир эле сөздө өзара айкалышып колдонулгандыгын көрөбүз, б.а. сөздүн уңгусу, дээрлик, морфологиялык принципке негизделсе, анын мүчөлөрү фонетикалык принципке таянат. Бирок орфографиялык бул принциптердин нормалары, жогоруда сөз болгондой, бардык эле учурда толук сактала бербейт, толук туруктуу колдонула бербейт. Айрым учурларда уңгуларда морфологиялык принциптин нормасы сакталбастан, ал уңгунун жазылышы фонетикалык принциптин негизинде болуп калган учурлар да арбын кездешет, б.а. мүчөнүн жалганышы менен айрым бир уңгулар өзүнүн уңгу түрүндөгү фонетикалык турпатын сактабай, мүчөлөрдүн таасиринде бир аз өзгөрүп айтылган турпатында жазылат. Ушундан улам кыргыз тилинде фонетикалык принцип сөз мүчөлөрүнүн гана жазылышын тескебестен, айрым учурларда сөздүн мүчө уланган уңгусунун жазылышын да, татаал сөздөрдүн жазылышын да, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышын да тескеген (бул боюнча кийинчерээк атайын сөз болот, жогорто да кичине айтылды) универсалдуу негизги принцип деп жыйынтыктоого болот.

Албетте, кыргыз тилинин орфографиясынын негизги принциби – фонетикалык, тагыраагы фонематикалык принцип. Белгилүү өлчөмдө морфологиялык принциптин нормалары да колдонулат. Көпчүлүк учурда бул эки принцип айкалыша келет да, орфографиялык нормалар ушуга негизделип жазылган жагдайлар бир топ кеңири кездеше тургандыгын да көрөбүз.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин орфографиялык бул принциптери менен эле катар кыргыз тилиндеги сөздөр дагы эки принциптин негизинде жазылат. Алардын бири – дифференциалдык же символикалык принцип, экинчиси – традициялык же тарыхый принцип.

Тил – дайыма кыймылдагы кубулуш, ал эми жазуу тилге караганда алда канча туруктуу келет, консервативдик мүнөзгө ээ. Тилдин өнүгүп өркүндөөсүндө тигил же бул сөздүн, тигил же бул форманын айтылышы, анын тыбыштык турпаты өзгөрүп кетип, бирок жазылышы эч өзгөрбөй мурдагы

калыбында кала берген учурлары да көп болот. Убакыттын улам өтүшү тилдин жазуу формасы менен оозеки формасынын ортосундагы айырма-ажырымды улам чоңойтуп, бара-бара ал тилдеги сөздөрдүн айтылышы менен жазылышы бири-бирине көп коошпой калат. Тилдин өнүгүшүндөгү мындай абалдын классикалык үлгүсү катары англис тилин көрсөтүүгө болот. Англис тилиндеги сөздөрдүн бүгүнкү күндөгү айтылышы менен жазылышы бири-бирине эч жакындабайт. “Подлинные звуки английского языка произнести не очень трудно, но поскольку они столь непоследовательно отражаются алфавитом, английская орфография рассматривается как одна из наихудших...

Пять условных знаков... **a, e, i, o, u** используются в настоящее время столь непоследовательно, что сильно озадачивает всех, кто хочет правильно говорить по-английски...

Пять гласных букв используются для передачи восьми различных гласных звуков и двенадцати дифтонгов; тем не менее великая путаница порождается не столько этим, сколько тем, что каждая гласная буква может принимать пять или большее число фонетических значений...

Тем не менее имеются непоследовательности и в употреблении согласных букв...

Однако радикальная реформа английского правописания сделала бы неузнаваемым весь облик любого английского текста... это и является главнейшей причиной, почему реформа английского правописания до сих пор практически была неосуществимой...” (Дирингер, 1963). Ошондуктан англис тилиндеги ар бир сөздү туура айтуу үчүн анын транскрипциясы берилет, транскрипциясыз ал сөздөрдү туура айтууга, туура окууга эч мүмкүн эмес. Анткени ал тилдин орфографиясы туруктуу бойдон кала берген да, XVI кылымдан бери эч өзгөрүүсүз колдонулуп келе жатат. Натыйжада англичандар мындан беш кылым мурун кандай сүйлөшсө, кандай жазышса тилдин өнүгүп, өзгөргөн айтылышына карабай, ошол жазуу бүгүнкү күндө да колдонулуп келе жатат, т.а. алардын орфографиясында сөздөр бүгүнкү күндөгү айтылышындай жазылбастан, мындан беш кылым илгерки айтылышы боюнча

жазылат. Ошондуктан орфографиядагы мындай жазуу ыкмасы традициялык же тарыхый принцип деп аталат. Анткени мындай принципке таянган орфографияда сөздүн азыркы мезгилдеги же тилдин өнүгүшүнүн бүгүнкү учурундагы айтылышы эмес, мурдагы айтылыш абалы чагылдырылат да, сөздөр традиция боюнча тарыхый абалына ылайык жазылат.

Мындай көрүнүш англис тилинин эле орфографиясында кездешкен көрүнүш болбостон, дүйнөдөгү көпчүлүк тилдердин орфографиясында деле кездеше берет. Кыргыз тилинде да айрым сөздөрдүн жазылышы ушул принципке таянат. Бирок бул принцип жогоруда сөз болгон фонетикалык, морфологиялык принциптер сыяктуу орфографиянын негизги принциптеринен боло албайт. Ошондой болсо деле кыргыз тилинде, бир жагынан, орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр традиция боюнча ушул принциптин негизинде өз традициясын сактап өзгөртүлбөй жазылып жүрсө, экинчи жагынан араб, иран тилдеринен мурда кирген сөздөр, 1920-1930-жылдары орус тилинен оозеки өздөштүрүлгөн сөздөр тарыхый факт катары ошол формасында, ошол фонетикалык турпатында традиция боюнча жазылып жүргөндүктөн, мындай сөздөрдү да тарыхый же традициялык принцип боюнча жазылган сөздөр деп аныктоого болот. Мисалы: *старчын, сот, түрмө, каамыт, чиркөө, меш, ирет, деректир, момносуй, соко, ашмүшкө, мүштөк, болуш, үтүг, сандык, можу, номур, догдур, гезит, обулус ж.б.у.с.* Демек, ушундан көрүнгөндөй, традициялык же тарыхый принцип кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн сөздөрдү жазуу ишинде эки багытта колдонулат: бир жагынан, четтен кирген айрым сөздөр өз традициясын сактап өзгөртүлбөй жазылса, экинчи жагынан, оозеки түрдө кабыл алынгандары ошол өзгөртүлүп 1920-1930-жылдары кабыл алынган тарыхый формасында жазылат.

Тилде айтылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөр жана айтылышы да, мааниси да бирдей болгон окшош сөздөр кыйла эле учурайт. Оозеки кепте айтылышы боюнча бири-биринен анча айырмаланбаган, окшошуп калуу мүмкүнчүлүгү бар ар кандай сөздөрдү өзара айырмалап, бирине

бирин окшоштурбай жазуу дифференциалдык же символикалык принципке негизделет. Бул принципке таянуу аркылуу оозеки кепте окшош эле айтылып жүргөн төмөнкүдөй сөздөрдү бири-биринен айырмалап жазууга туура келет:

<i>бары</i>	<i>баары</i>
<i>суну</i>	<i>сууну</i>
<i>кан</i>	<i>хан</i>
<i>солу</i>	<i>соолуу</i>
<i>гүн</i>	<i>күн</i>
<i>бүлө</i>	<i>бүлөө</i>
<i>урмат</i>	<i>Урмат</i>
<i>акыл</i>	<i>Акыл</i>
<i>жалын</i>	<i>Жалын</i>
<i>темир</i>	<i>Темир</i>
<i>жылдыз</i>	<i>Жылдыз</i>
<i>дабыш</i>	<i>табыш</i>
<i>салкын</i>	<i>Салкын</i>
<i>дүйнө</i>	<i>дүнүйө</i>
<i>толкун</i>	<i>Толкун</i>
<i>кант</i>	<i>Кант</i>
<i>орду</i>	<i>оорду</i>
<i>иштер</i>	<i>иштээр</i>
<i>баштар</i>	<i>баштаар</i>
<i>ойлор</i>	<i>ойлоор</i>
<i>карар</i>	<i>караар</i>

түрүндө бирин созулма үндүү аркылуу, экинчисин кыска үндүү аркылуу, бирин кичине тамга, экинчисин баш тамга аркылуу, бирин к тамгасы, экинчисин х тамгасы аркылуу, дагы бирин г тамгасы аркылуу жиктеп, экөөнү эки башка сөз катары жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Эңчилүү ат менен жалпы аттардын баардыгы тең ушул дифференциалдык же символикалык принцип аркылуу жазылат...

§3. Кыргыз улуттук адабий тилинин орфографиясынын бүгүнкү абалы

Жалпыга белгилүү, кандай гана тил болбосун, ал ошол тилди жараткан жана өз турмуш-жашоосунда аны кеңири колдонгон элдин өзүн бир эл, бир журт катары таануу аң-сезимин калыптандыруучу улуу касиетке, ошол элди бириктирүүчү зор күчкө ээ каражат. Тил качан мындай улуу касиет-күчкө ээ болот? Качан гана жалпы элдик, улуттук бирдиктүү бириктирүүчү белгилерге жетишкенде, ошол тилде сүйлөгөн, жазган ар бир адам ошол жалпы элдик белги-талаптарды так жана өтө дыкат аткарганда тил жогорку касиет-күчкө ээ болот, анын адабий тилдик белгилери калыптанат. Ушул адабий тилдик белгилердин негизинде анын адабий нормасы жаралат жана ал тил адабий тил катары өнүгөт. Адабий тилди жалпы элдик тилден – “иштетилбеген”, “чийки” тилден бөлгөн негизги өзгөчөлүгү да анын адабий нормативдүүлүк касиети, ошол нормативдик деп эсептелген белгилердин, талаптардын, критерийлердин кодификацияланышы. Адабий нормативдүүлүктүн жана анын кодификациясынын негизин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик (грамматикалык), стилистикалык, орфоэпиялык жана орфографиялык нормалар системасы жана алардын кодификациясы түзөт.

Тилдик нормативдүүлүк жана анын кодификациясы – негизинен, жазуу аркылуу ишке ашуучу көрүнүш. Ошондуктан башка нормалар жана алардын кодификациясы менен эле катар орфографиялык нормалар сөздөрдүн жана аларга улануучу морфемалардын, сөз тизмектешүүлөрүнүн нормага ылайык бир кылка, бир түрдүү жазылышын камсыз кылуу үчүн атайын иштелип чыккан жана атайын документ катары мамлекеттик деңгээлде бекитилген орфографиялык эреже-талап – кодификация аркылуу теске салынат. Ошондуктан жазуу иштеринде кодификацияланган мына ошол эреже-талаптарды милдеттүү түрдө так аткаруу зарылчылыгы келип чыгат. Ансыз бир эле элдин, бир эле улуттун өкүлдөрү бирин-бири түшүнбөй калуу коркунучу келип чыгышы мүмкүн. Анткени сүйлөө кебинде ар ким өз аймактык, этностук өзгөчөлүктөрүнө жараша

ар кандай сүйлөй бериши толук ыктымал. Бирок бардыгыбыз бирдей жазууга милдеттүүбүз. Маселен, англис тилинин айтылышы менен жазылышын же кытай тилинин аймактык өзгөчөлүктөрүн алыңыз, эгерде жазуусу бирдиктүү болбосо, жазууга коюлган катуу талаптар аткарылбаса, бул эки тилде сүйлөгөн элдер бирин-бири түшүнбөй калышмак, бул элдин бирин-бири түшүнүп, бирдиктүү бир эл экендигин көрсөтүп турган фактор болуп алардын баардыгы үчүн жазуусунун бирдейлиги, орфографиялык норманын милдеттендирүүчү күчкө ээлиги жана кодификациянын эреже-талап катары баардыгы үчүн милдеттүү түрдө так аткарылышы эсептелет. Бул жагдайды академик Л.В.Щерба да өзгөчө белгилеп жатпайбы (Л.В.Щерба, 1957, 57-6.).

Чындыгында эле ар бир адам ар кандай сүйлөй бериши толук ыктымал, бирок бардыгы бирдей, бир түрдүү жазууга милдеттүү. Андай болбосо адамдар бирин-бири түшүнө албай калган абалга жетмекпиз, тилдин бириктирүүчүлүк касиет-белгиси да так ушунда. Демек, адабий тилдин жазуу формасын теске салуучу, улуттук тилдин ошол улутка тиешелүүмүн деген баардык адамдары үчүн, баардык аймакта жашагандар үчүн өзүн бир элдин, бир улуттун өкүлү экендигин тааниткан менталдык белгиси да жазуунун – орфографиянын бириктирүүчү күчүндө. Ошондуктан тил кубулуш катары алгач оозеки кеп аркылуу жаралып, оозеки сүйлөшүү аркылуу анын нормасы да акырындап калыптанып өнүгүп-өзгөрүп, өркүндөп келгени менен, жазма формасы тилдин ошол элдин тили катары сакталып калышын, улам кийинки муунга калтырылышын, адабий нормасынын жалпы элдик, улуттук мүнөзгө ээ болушун жана ошол норманын кодификацияланышын жөнгө салуучу күчтүү фактор болуп саналат. Жазуу аркылуу гана тилдин оозеки формасындагы элемент-бирдиктер, көрүнүштөр, варианттык формалар тандалып-тескелип, оозеки формасында эле башат алып жаралган көрүнүштөрдүн, формалардын адабий тилдик нормалары андан ары өнүгөт, чыңдалат жана кодификацияланат, жалпы элдик бирдиктүү, милдеттендирүүчү, бириктирүүчү күчкө ээ болот. Ушундан улам орфографияны тилдин жазуу формасына тиешелүү баардык маселелерди камтыган жана

анын жазууда колдонула турган бирдиктүү адабий нормаларын бузбай туура, так сактоо аркылуу сөздөрдү, морфемаларды жана сөздөрдүн тизмектеше келүүсүн иштелип чыккан эреже катары кодификацияланган норманын талаптарына ылайык бир кылка, бир түрдүү жазуу системасы катары аныктоого, б.а. адабий нормага ылайык туура жазуу катары аныктоого болот (К.Карасаев, 1966).

Албетте, орфографиянын эң негизги милдети туура, сабаттуу жаза билүүгө жетелөө, ошого үйрөтүү, тилдин жазма адабий нормасын калыптандыруу, өнүктүрүү жана чыңдоо. Бул милдет, бул талап, ачык айтыш керек, өткөн кылымдын 40-жылдарынан тартып 90-жылдарга чейин, белгилүү деңгээлде, так аткарылгансып келди, ар бирибиз эреже катары кодификацияланган талаптын негизинде жазганга аракеттендик, басма иштериндеги корректорлор орфографиялык нормага таянуу менен оңдоп-түздөп да бергенге аракеттенишкен. Бирок, ачык айтыш керек, ошол мезгилдерде эле кыргыз тилинин 1938, 1940-жылдары түзүлгөн орфографиясындагы, өзгөчө 1953-жылы 30-майда Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун атайын Указы менен бекитилген орфографиясындагы кемчиликтер, мүчүлүштөр жөнүндө окумуштуулар, кыргыз интеллигенциясынын, акын-жазуучуларынын өкүлдөрү республикалык басма сөздөрдө байма-бай өз пикирлерин билдирип турушкан. А түгүл Кыргыз ССР Элге билим берүү министрлиги өзүнүн 1971-жылдын 13-июлундагы буйругунун негизинде 1953-жылы бекитилген орфографиялык эрежелерге тактоо, оңдоо, толуктоолорду киргизип, ийкемсиз жерлерин оңдоого аракет да кылып көрдү. Мындан да түзүк майнап чыкпады. Орфографиядагы эң кейиштүү маселелер, мына, 100 жылга жакын мезгилден бери эле ушу бүгүнкү күнгө чейин баш тамгалардын, өзгөчө эки-үчтөн кем эмес компоненттен турган кошмок сөздөрдүн жазылышына, кошмок энчилүү аттардын, кошмок жалпы аттардын жазылышына жана четтен кирген сөздөрдүн, йоттошкон тамгалардын жазылышына байланышкан маселелер экендиги жалпы коомчулук тарабынан да, адистер, мектеп мугалимдери, окумуштуулар тарабынан да кескин сыңдалып келе жатат. 1985-90-жылдар аралыгында

эле бир нечелеген макалалар (350-360ка чукул) жазылып, бир нечелеген жыйындар, талкуулар өткөрүлдү. Ошонун негизинде бир канча долбоорлор сунушталды (1995-жылкы), кыргыз орфографиясынын жаңы редакциясы (2002-жылкы), соңку редакциясы (2012-жылкы) деген долбоорлор бекитилди, кайра бекитилди. Бирок, тилекке каршы, булардан да майнап чыкпай жатат.

Коомдогу жалпы кырдаал, башаламандык, тартиптин, жоопкерчиликтин жоктугу, либералдык жылаңач демократия, өзүмбилемдик үстөмдүк кылып турган бүгүнкү абал тилге, тилдин орфографиялык системасына да өтүп, өзүнүн терс таасирин тийгизип келет. Бүгүнкү күндө орфографиялык эреженин талаптарын эске албай, аларды сактабай, бирдиктүү “нормага” ылайык жазбагандар мен баш болуп көбөйүп бараткандай.

Ооба, ушундай абал түзүлүүдө. Буга өткөн кылымдын 40-жылдарынан баштап тилдин ички мыйзам-ченемдерин эске албай, идеологиялык кызыкчылыктын негизинде “орусташтыруу”, орус тилине жакындатуу, орус орфографиясына жакындатуу максатына баш ийдирилип түзүлгөн, стратегиялык саясаттын алкагында калган алфавиттик системабыз жана орфографиялык эреже катары таңууланган талаптар күнөөлүү, буга 1938-жылы, 1940-жылы жана 1953- жылдары К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Ж.Бакеев, У.Бактыбаев, Т.Актанов ж.б.у.с. тилчилердин саясаттын курмандыктарына айланган “илимий далилдери” күнөөлүү жана, эң негизгиси, 30 жылга жакын убакыт мурда эгемен күнкорсуз мамлекетпиз деп декларация жарыяласак да, дүйнү жүзүнө көзкарандысыз өлкөбүз деп жар салсак да, алфавитибиз менен орфографиябызды ушу күнгө чейин өз тилибиздин өзгөчөлүгүнө ылайыктап оңдоп-түздөп ала албаган, оңдоп-түздөп алалы деген Болот Мураталиевич Юнусалиев баш болгон чоң-чоң окумуштуулардын аракетин колдой албаган, ишке ашыра албаган “күнкарама” өлкө жетекчилиги, мамлекет башчылыгы, анан “орусташып” калган космополит, муңкурт, нигилист айрым бир кесиптештерим, интеллигенциянын өкүлдөрү күнөөлүү, алфавит, орфография маселерин түшүнбөй туруп, “түшүнбөсөм да айтып коёюн, ушундай болуш керек” деген “билермандар” күнөөлүү...

Ачык айтыш керек, ушул кемчиликтерибизди оңдоп, күнөөлөрүбүздү жууп, алардан арылуучу мезгил келди. Менимче, муну жалпы коомчулук да, мамлекеттик бийликтин жетекчилиги да, эң негизгиси, өлкө башчысы да бүгүнкү шартта туура түшүнүүгө кудурет-күчтөрү жетеби? Бул чоң суроо. Анткени кыргыз тилинин алфавитиндеги жана орфографиясындагы олдоксон орой кемчиликтер оркоюп турат жана мурда империялык идеологиянын, стратегиялык саясаттын алкагынан чыккысы келбеген, ага чыланып, ууланып бүткөн аң-сезимдегилердин айрымдары бүгүн андан кайтып калгандыгын да байкап жүрөбүз, мурда асман айдан так секирип жүргөндөр бүгүн алфавитти, орфографияны оңдош керек экен деген жыйынтыкка келип жатканын, а түгүл латын графикасына өтөлү, кол топтойлу дегендер да көбөйүп баратканы (латын графикасына тиешелүү маселе – башка маселе, кеп азыр ал жөнүндө эмес) жашыруун эмес. Ушуга байланыштуу бир жагдайды белгилей кетейин: Алмазбек Атамбаев Президент болуп турганда (2016-жылы) алфавит, орфография маселеси боюнча жакшы сунуш айтып, ал сунушту макулдашып, алфавитке, орфографияга оңдоо, тактоо, толуктоолорду киргизели деп сүйлөшүп, алфавиттин да, орфографиянын да долбоорун үч жолу кездешип такташып, ал кишинин айрым бир “сунуштарын” “аргасыздан” макул таап, айрым учурлар өз позициябызга туура келбесе да макул болуп, “асыл баштан кулак-мурун садага”, - дегендей консенсустук негизде (тилчи менен Президенттин ортосунда) ишти бүткөздүк эле. Бирок, тилекке каршы, аны аягына чыгарганга Президенттин убактысы жетпей калды, себебин билем, аракети токтоп калды, тегереги, өзгөчө Ф.Ниязов, М.Карабаева баш болгон космополит чиновниктердин иш-аракети маселени бузду. Ушунун өзү, өйдөдө белгиленгендей, алфавит, орфография маселесиндеги кемчиликтерди жана аларды оңдоонун жол-жобосун, зарылчылыгын өкмөт, бийлик башындагылар да түшүнүп калышты дегеним да ушул.

Арийне, “мамлекеттик маанидеги бул маселелердеги оркойгон кемчиликтер эмнеде?” деген суроо коомчулукту түйшөлтүп келет. Буга жооп төмөнкүчө:

– биринчиден, кыргыз тилинде 39 эмес 34 гана тыбыш бар (ц, щ, ж кыргыз тилинин тыбыштары эмес);

– экинчиден, нукура кыргыз алфавити 28 гана тамгадан турушу керек;

– үчүнчүдөн, бүгүнкү алфавиттеги 9 тамганын кыргыз тилине эч кандай тиешеси жок, ал 9 тамга орус тилиндеги тыбыштарды, тыбыштык тизмектерди белгилөө үчүн гана зарыл;

– төртүнчүдөн, кыргыз тилинин “куйруктуу” делип жүргөн үч тыбышынын бүгүнкү алфавитте тамгалык белгиси жок (К, Г, Ж).

Көрсөтүлгөн бул маселелер көбүрөөк алфавитке тиешелүү, бирок орфография ошол алфавиттеги тамгаларга ылайыкталып түзүлөт, ал тамгалар тилдеги тыбыштарды туура белгиледиби же туура эмес белгиледиби, ал тамгалар белгилеген тыбыштар кыргыз тилде барбы же жокпу, кыргыз тилинин өзүнүн төл тыбыштары кайсылар, алар кандай тамга менен белгиленди, кыргыз тилине тиешеси жок тыбыштарды көрсөткөн тамгалар алфавитте жокпу деген чоң маселеге жараша орфография маселеси иштелет...

Арийне, кыргыздыкы делген бүгүнкү күндөгү орусташкан алфавиттеги бул сыяктуу кемчиликтер жана аларды оңдоонун жол-жобосу, зарылдыгы буга чейин көп эле жолу айтылган, ошондуктан бул жерде ага токтолуп отуруунун зарылдыгы жок. Биз төмөндө орфография маселесинде кайсы проблемалар оңдоого муктаж экендигине гана кыскача токтолмокчубуз.

Жалпыга белгилүү орфография – бир жагынан, коомдук-социалдык, саясий, экинчи жагынан, таза лингвистикалык, үчүнчү жагынан психологиялык-педагогикалык проблема. Ушул өңүттөн алганда кыргыз адабий тилинин, жалпы эле түрк тилдеринин алфавитин, орфографиясын өркүндөтүү, оңдоо, тактоо, жазууну тигил же бул конкреттүү тилдин өзүнүн ички мыйзамдарына шайкеш келтирүү, төп келтирүү маселеси өтө актуал маселе катары канчадан бери көтөрүлүп келе жаткандыгы адистерге жакшы белгилүү. Бул багытта Кирилл – орус графикасына негизделген ар бир түрк тилдеринин алфавит системасындагы, анын орфографиясындагы абал, өзгөчө кемчиликтер, оркойгон дал келбестиктер туурасында өткөн кылымдын 70-80-жылдары Москвада СССР Илимдер академиясынын Тил илими институтунун илимпоздору

тарабынан төмөнкү үч чоң илимий монография жарык көргөн эле: К.М.Мусаев “Алфавиты народов СССР”, М., 1965; “Орфография тюркских литературных языков”, Наука, 1973; “Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР”. М.: Наука, 1972. Аталган бул эмгектердеги негизги маселе орус графикасына негизделип түзүлгөн ар бир түрк тилинин алфавитин жана орфографиясын ошол конкреттүү тилдин ички мыйзамына шайкеш келтирүүнүн, тилдин оозеки формасы менен жазуу формасын бири-бирине жакындатуунун жана адабий тилдин жазуу формасын жеңилдетүүнүн илимий, психологиялык-педагогикалык, таза лингвистикалык негизин иштеп чыгуу катары көтөрүлгөн. Анткени улуу тилчи, азыркы тил илиминин негиздөөчүсү Фердинанд де Соссюрдун белгилөөсүндө: «Язык и письмо суть две различные системы знаков; единственный смысл второй из них – служить для изображения первой; предметом лингвистики является не слово звучащее и слово графическое в их совокупности, а исключительно звучащее слово. Но графическое слово столь тесно переплетается со словом звучащим, чьим изображением оно является, что оно в конце концов присваивает себе главенствующую роль; в результате изображению звучащего знака приписывается столько же или даже больше значения, нежели самому этому знаку (устному языку – С. М). Это все равно, как если бы утверждали, будто для ознакомления с человеком полезнее увидеть его фотографию, нежели его лицо. Такое заблуждение существует издавна, и ходячие о языке мнения этим именно и грешат. Так обычно полагают, что при отсутствии письменности язык изменяется быстрее. Нет ничего более ошибочного! Итак, у языка есть устная традиция, независимая от письма и в не меньшей мере устойчивая... Доныне многие образованные люди смешивают язык с его орфографией (Ф. де Соссюр, 1977, 61-63-бб.).

Мындан 110 жылча мурда тил илиминин теориясына тиешелүү маселелер боюнча Ф. де Соссюр айткан жогорку проблема ушу бүгүн да кыргыз тилинин оозеки формасы менен жазма формасынын ортосундагы карама-каршылык, дал, шайкеш, төп келбестик аркылуу көрүнүп турат. Анткени бүгүнкү күндүн дагы бир мыкты окумуштуулары Н.А.Баскаков,

К.М.Мусаевдердин белгилөөсүндө “письменный язык – это приближенная копия, слепок с устного языка, имеющая существенные отличия от него” (К.М.Мусаев, 1973, 5-б.).

Бүгүнкү күндө көпчүлүк адамдар, айрым бир тилчилер деле тил менен жазууну бир деп түшүнүп алышат да, экөөнүн ортосундагы чоң ажырымды көрүүгө мүмкүнчүлүктөрү жетпегендиктен, тилдин өнүгүү тенденциясына жараша орфографияга тактоо, оңдоо, толуктоо киргизүү зарылдыгына каршы болгон учурлар кездешет. Анткени тилдин жандуу организм сыяктуу эле коомдогу өнүгүү-өзгөрүүлөргө жараша өзгөрүп, өнүгүп тураарын, ал эми жазуу, орфография болсо андай өзгөрүүлөргө, өнүгүүгө көп учурабай консервативдүү болоорун элес алышпайт. Ушул тенденция улана берип, убакыттын өтүшү аркылуу тил менен жазуунун, оозеки кеп-сөз менен жазма кеп-сөздүн ортосунда ажырым пайда болуп, бара-бара ал тереңдей берээрин түшүнүшпөйт. Андан калса, адабий тил, өзгөчө анын жазма формасы кодификацияланган система катары адамдардын аң-сезиминде өзгөрбөй турган, туруктуу форма катары кабылданат да, сөздүн графикалык образы анын акустикалык образына салыштырганда туруктуу келет, ачык көрүнүп турат, б.а. укканга (сөздүн оозеки образы, айтылышы, угулушу) караганда көзгө көрүнүп турган нерсе (сөздүн графикалык образы, көрүнүшү, жазылышы) адамга ачык таасир этип, эсинде бекем, терең, узакка сакталат. Ошондуктан тигил же бул сөздүн айтылышына, угулушуна караганда көрүнүшүнө, жазылышына көбүрөөк көңүл буруп жүрүшпөйбү, жазуу оозеки тилге таасир этип жатпайбы. Ошентип, сөздүн жазылышы анын айтылышына төп, туура келбей калып жатат. Буга мисал кыргыз тилинде четтен чыгат: **К, Г, Ж** тыбыштарына байланышкан маселелер, бир морфеманын алкагында жумшак үнсүз менен каткалаң үнсүздөр тизмектешкен айтылыштар, жумшак айтылыштардын каткалаң тыбыштар аркылуу жазылышы ж.б.у.с.

Ошону менен эле катар башка типологиялык системадагы тилдин алфавитин кабыл алуу, пайдалануу менен, андагы шарттуулуктардын баарын өз тилибизге механикалык түрдө көчүрүп алуунун натыйжасында, ал чоочун алфавиттеги графикалык каражаттар кабыл алган тилдин ички өзгөчөлүгүнө

ылайыкташтарылбастан берилет. Өз тилибиздеги төл сөздөр ошол чоочун алфавиттеги графикалык белгилер аркылуу жазылат. Маселен, Кирилл графикасына негизделген орус тилинин алфавитиндеги графикалык белгилер аркылуу кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн жазылышы буга айкын мисал болот: *коён, аюу, аян, кием, Джээнкуль, Бюбюгуль, эжеке, Бактыгуль, тоёюн, боёюн* ж.б.у.с.

Буга байланыштуу дагы бир жагдай мындай, тигил же бул коомдогу идеологиялык көрсөтмөлөр, стратегиялык саясатка чулганган конъюнктуралык мамилелер да тилдеги тигил же бул сөздөрдүн жазылыш “нормаларын” аныктаган учурлар кездешет. Кыргыз тилинде интернационалдык деген сөздөрдүн жазылышы да так ушул идеологиялык саясий талаптар менен шартталган. Демек, тил менен жазуунун карым-катышы, алардын ортосундагы шайкеш, төп, дал келбестик, тилдин табыйгый жол менен өнүгүшү, өркүндөөсүнө жазуунун оң же терс таасири жөнүндөгү маселелер, айрым бир жолдоштор ойлоп жүргөндөй, жөнөкөй нерселерден эмес. Тил менен жазуунун ортосундагы төп, шайкештикке мезгил-мезгили менен тактоо киргизип, жазуунун таасирин туура жолго багыттап турбаса, тилдин өнүгүү тенденциясы башка жолго түшүп кетиши толук мүмкүн. А бул тилдин ички грамматикалык закондорун бузуп, тилдин аргын тил катары аралашып кетишине өбөлгө-шарт гана болот. Муну менен мен жазуунун маанисине, ролуна шек келтиргим келбейт, бирок тилдин өзүнө караганда жазуунун маанисин ашепке эле көтөрө берүүнүн туура эмес экендигин гана айткым келет. Тилдин табыйгый өнүгүш тенденциясын туура аныктаса, жазуу өтө маанилүү, а эгер туура эмес аныктаса, ал өтө зыяндуу. Муну улуу окумуштуу Ф. де Соссюр минтип айтып жатат: “... графический образ слов поражает нас как нечто прочное и неизменное, более пригодное, нежели звук, для обеспечения языка... У людей зрительные впечатления яснее и длительнее слуховых, чем и объясняется оказываемое им предпочтение. Графический образ в конце концов заслоняет собою звук. Литературный язык еще более усиливает незаслуженное значение письма. Он имеет свои словари и грамматики..., литературный язык выступает как некоторая кодифицированная

система, а соответствующий кодекс представляет собою письменный свод правил, подчиненный строгому узусу – орфографии. Все это придает письму первостепенную значимость. В конце концов начинают забывать, что говорить научаются раньше, чем писать, и естественное соотношение оказывается перевернутым.

Наконец, когда налицо расхождение между языком и орфографией, противоречие между ними едва ли может быть разрешено кем-либо, кроме лингвиста-ученого, но, поскольку лингвисты-ученые не пользуются никаким влиянием в этих делах, почти неизбежно торжествует письменная форма, потому что основываться на ней гораздо легче, тем самым письмо присваивает себе первостепенную роль, на которую не имеет права, написанное слово стремиться вытеснить в нашем сознании произносимое слово... Однако, язык неперестанно развивается, тогда как письмо имеет тенденцию к неподвижности. Из этого следует, что написание в конце концов перестает соответствовать тому, что оно призвано изображать. Написание последовательное в данный исторический момент, столетием позже оказывается нелепым” (Ф. де Соссюр, 1977, 64-64-бб.)

Тил менен жазуунун карым-катышы жөнүндө теориялык мүнөздө айтылган мындай пикирлерди кыргыз тилинин факт-материалдары толугу менен кубаттайт. Улуу Октябрь Революциясына чейинки орфографиялык жазылыштарды жөн эле койгондо да, 1924-жылы “Эркин-Тоонун” жарык көрүшү менен өнүгүүнүн жогорку тепкичине көтөрүлө баштаган улуттук жазуубуздун жана анын орфографиялык мүмкүнчүлүгүн бүгүнкү күндөгү орфографиялык талаптар менен эле салыштырып карасак, 100 жылга жетпеген убакыт ичинде тилибиз кандай өнүккөнү жана анын жазуу системасындагы кандай өзгөрүүлөр болгондугу ачык эле көрүнөт. Көптөгөн жазылыш формалар “нелепый” жазылыш катары четке кагылып, колдонуудан такыр чыкты, айрымдары такталды, айрымдары бузулду, айрымдары тилдин ички законченемдеринин талабына жооп бере албай кала берүүдө.

Ушул өңүттө караганда тилдин орфографиясы окумуштуу Н.Ф.Яковлевдин жана К.М.Мусаевдин пикири боюнча,

алды менен, төмөнкүдөй талаптарга төп келиши керек: “максимальная простота, общедоступность и легкость усвоения, а также стандартность (твердая установленность) написаний... Наиболее экономное и вместе с тем полное отражение в письме национальных (грамматических) особенностей живого языка... орфография должна отражать минимум живых языковых особенностей... следует стремиться к наименьшему количеству орфографических правил... 1. обеспечить легкость, удобство и простоту написания слов и их чтения; 2. правильно отражать фонематический строй языка, его основные морфологические закономерности (способы аффиксации, словосложения и т.д.); разработка орфографии не должна отставать от современного уровня развития языка... сложность, противоречивость и трудность орфографических правил служат значительным препятствием распространения высокой грамотности, овладения культурой речи и все более растирающимся стилистическим многообразием литературного языка” (Н.Ф.Яковлев, 1933, №1, 16-28-бб.; К.М.Мусаев, аталган эмгек, 7-б.). Демек, ушундан кийин бүгүнкү күндө биз колдонуп жүргөн орфографиялык талаптар кыргыз адабий тилинин өзүнүн ички законченемдерине төп, шайкеш келеби, жандуу тилибиздин өз айтылыш күүсүнө, ыргагына, сингармониясына төп өнүгүшүнө шарт түзөбү, туура багытта өнүгүү тенденциясын камсыз кыла алабы жана, эң негизгиси, дүйнөлүк теориялык тил илиминин орфографияга койгон жогоркудай талаптарына жооп берип, анын ишке ашышын жөндөй алабы деген суроо өзүнөн-өзү коюлуп отурат.

Арийне, кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери, белгилүү даражада, жогорку талаптарга төп, шайкеш келет, дурус эле иштелген эрежелер да жок эмес, бар. Бирок коомдун өнүгүшү, адамдардын тилге, анын кеп маданиятына болгон тыкыр талабы, тилдин адабий тил катары улам өнүгүп-өркүндөшү, тилдердин өзара бири-бирине тийгизген таасирлеринин күчөшү сыяктуу жагдайлар тилдин сырткы гана графикалык сүрөтү болгон жазуу (алфавит, орфография) системасына коюлган талаптарды дагы күчөтөт, дагы тактоо, жакшыртуу багытында иштөөсүн жолго коюуга багыттайт. Бүгүнкү күндөгү орфография жаатында чоң окумуштуу К.М.Мусаевдин белгилөөсүндө: “... сказанное, однако,

не означает, что ныне действующие орфографии удовлетворяют всем требованиям. Чем дальше развивается общество, чем выше культура людей, тем выше и требования, представляемые к орфографии. Несмотря на имеющиеся достоинства, тюркские орфографии не лишены и ряда недостатков... **большинство лингвистов, к сожалению, фактически изучают не самые человеческие языки, а лишь их графические трансформации, которые привносят в речевые сообщения не свойственную ему “буквенную” дискретность** и, таким образом, затушевывают его собственную дискретность” (К.М. Мусаев, аталган эмгек, 12-13-бб.). Демек, башка түрк тилдери (орус тилин айтпай эле коёлу, англис тилинин орфографиясынан кийинки эле, акын Е.Евтушенконун сөзү менен айтканда, “отвратительная” орфография орус тилинин орфографиясы. Ошон үчүн академик В.В.Виноградов 1962-жылы орус тилинин орфографиясын оңдоо боюнча комиссиянын төрагасы катары эки жыл араң чыдап, коомчулук көрүнгөндү айтып, тилчилерди укпай, бир пикирге келбей койгондон кийин “кечтим байдын кызынан” деп таштап салган. Ошол бойдон орус тилинин орфографиясы оңдоло элек) сыяктуу эле кыргыз тилинин орфографиясында да тактоону, оңдоону, толуктоону талап кылган учурлар арбын. Бул жерде биз 1953-жылы бекитилген орфографиялык эрежелердеги дагы тактоону талап кылган гана айрым маселеге байланышкан учурларды талдоону көздөдүк.

Албетте, орфографиянын айрым бир маселелери алфавит, андагы тигил же бул тамгалар менен түздөн-түз байланышта, карым-катышта чечмеленет. Алфавит системасында тигил же бул тыбышты туюнткан тамганын жок болушу, же тетирисинче, тилде жок тыбышты билдирген тамгалардын алфавитте турушу орфографиянын ыңгайлуу, оптималдуу болушуна терс таасирин тийгизет жана коомчулукта, адистер арасында аркыл ой-пикирлердин жаралышын, өкүм сүрүшүн шарттайт. Кыргыз тилинин орфографиясындагы бир топ алгылыксыз, туура эмес ашыкча эрежелердин болушу да биздин “орусташкан” кыргыз алфавитибиздин так эмес, начардыгынан экендиги мына 80 жылдан, б.а. орус алфавитине өткөн биринчи эле күндөн бери баса көрсөтүлүп келатат. Бирок, тилекке каршы,

идеологиялык, саясатташкан стратегиялык багыттын жана мамлекет башчыларыбыздын кайдыгерлигинен, алардын саясий эрктеринин жоктугунан тилчилер, адистер, коомчулуктун түшүнгөн өкүлдөрүнүн бул маселеге таасири жетпей, маселе чечилбеген бойдон бүгүнкү күнгө чейин калып келүүдө.

Кыргыз тилинин орфографиясы жөнүндө кеп кылганда, адатта 1953-жылы Жогорку Кеңештин Указы менен бекитилип колдонууга киргизилген эрежелерге басым коюлуп жүрөт. Ачык айтыш керек, бул эрежелер орус графикасына негизделген алфавитке өтүүгө камкөрүү алкагында 1938, 1940-жылдары И.А.Батманов, К.Бакейев, У.Бактыбайев, Т.Актанов, ж.б. тарабынан иштелип чыккан эреже-талаптарга негизделет, булардан эч айырмаланбайт, көп маселелер тайкы иштелген, көп маселелер каралган эмес. Бирок ал эрежелерди терең окубаган, аны билбеген айрым бир жолдоштор 1953-жылы бекитилген эрежелерге “сөз тийгизгилери” келбейт. Ошондуктан мен ошол эрежелердеги жогоруда белгиленген маселелерге токтолууну туура таптым...

Алфавит маселеси жөнүндө

Латын графикасына негиздеп, 1934-жылы К.Тыныстанов түзгөн кыргыз алфавитинде 37 фонема бар, алар 31 тамга аркылуу белгиленет, 6 созулма үндүү имлада кош тамгалар менен берилет деп көрсөтүлгөн. Кыргыз тилиндеги *ө, у, ң* тыбыштарын белгилеген тамгалардын ар бири алфавит тутумунда өздөрүнө окшош сөлөкөттөгү *о, у, н* тыбыштарына удаа жайгаштырылган. Бүгүнкү күнгө чейин биздин орусташкан алфавитибиздин тутумуна киргизилбей, бирок өзүнчө фонема катары такай белгиленип келе жаткан **Қ, Ғ, Ж** тыбыштарыбыз бул алфавитте өз ордунда турат.

К. Тыныстанов түзгөн бул алфавитте эки кемчилик бар: биринчиси, кыргыз тилинде 37 фонема бар деп берет; экинчиси алфавиттин аягына берилген **h** тамгасы туюнткан тыбыш кыргыз тили үчүн мүнөздүү тыбыш эмес, ошондуктан алфавитте **h** тамгасынын турушу туура эмес.

1938-жылы К.Тыныстанов камалып, атылып кеткенден кийин К.Бакейев, Н.Батманов, У.Бактыбайев тарабынан

1938-жылы латын тамгасы менен “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” деген аталышта орфографиялык эрежелер жыйнагы жарык көрөт. Мында алар “кыргыз тилинин алфавит составында 31 тамга бар деп, тамгалардын орун тартибин кичине өзгөртүмүш болушат да, ү тыбышын туюнткан тамганы у тамгасына удаа жайгаштырышпай, алфавиттин аяк жагына жылдырышат. Кыргыз тилинде кезикпеген, К.Тыныстанов туура эмес киргизген **h** тамгасын алфавит тутумунан чыгарышат да, анын ордуна орус тилиндеги сөздөрдө жолуккан **Z (ж)** тамгасын киргизишет. Ошентип алфавиттин тутумундагы тамгалардын саны кайра 31 тамга болот да, кыргыз сөздөрүндөгү **Ж** жана орус сөздөрүндөгү **Ж** тыбыштарын билдирген тамгалар алфавиттен айрым-айрым орун алат.

Мындан көп өтпөй “Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институтунун” атынан 1939-жылдын 10-июлунда “Кызыл Кыргызстан” гезитине “Орус алфавитине өтүү тууралуу” деген ат менен латын тамгасында Актанов, И.А.Батманов, Бактыбайев, Бекжанов, Жакишев, Мураталиев, Саманчин, Шүкүров, Кошойева, Татыбеков, Убукейевдердин биргелеше жазган макаласы жарык көрөт. Ушул макалада кыргыз тилин “орусташтыруунун” эпкини өтө күчтүү көтөрүлгөн. Мен эки жагдайды гана көрсөтөйүн: “Орус алфавитине өтүү жөнүндөгү негизги шарттар төмөнкүлөрдөн болушу зарыл: 1. кыргыз тилиндеги орус алфавитинде жок тамгалар үчүн тыштан эч кандай жаңыдан тамга киргизбөө. Орус алфавитиндеги кыргыз тили үчүн артык болгон тамгаларды ооштуруп пайдалануу; 2. алфавит системасын курганда мүмкүн болушунча советтик, интернационалдык сөздөр орусчасында да, кыргызчасында да бирдей жазылгандай болуу жагын кароо” (“Кызыл Кыргызстан”, 1939, 10. 07).

Мына, ушул талап 1940-жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясы” деген аталыштагы биринчи жолу орус тамгасы менен басылган орфографиялык эрежелердин негизи болгон. Мындан сырткары дагы аталган макалада белгиленгендей, “бул маселе жөнүндө институтта жол. Актанов, жол. Батманов жана жол. Бактыбайев тарабынан түзүлгөн бир проекти бар” (“Кызыл Кыргызстан”, 1939, 10.

07.) Ал проект да Батмановдун жетекчилиги менен жазылган проект. Мына ушул проект менен жогорку макаладагы негизги концепция 1940-жылкы орфографиянын жана алфавитти түзүүнүн принциптерин иштеп чыгуунун бирден-бир негизи болгон.

Жогоруда белгиленген талаптардын негизинде 1940-жылы чыккан эмгекте орус тилинин алфавити эч өзгөртүүсүз кабыл алынып, андагы тамгалардын орун тартиби да, ар бир тамганын окулушу да орус тилиндегидей берилген. А түгүл “кыргыз тилиндеги орус алфавитинде жок тамгалар үчүн тыштан эч кандай тамга киргизбөө” деген Батманов, Юдахиндер баш болгон топтун талабы боюнча канчадан бери колдонулуп келген кыргыз тилинин өзүнүн **Қ, Ғ, Ж** деген төл тыбыштарын белгилеген тамгалар орус тилинин алфавитинде жок тамга катары анын тутумунан чыгарылып салынат, б.а. орус тилинин **к, г, ж** тамгаларынын ар бирин үчтөн тыбышты билдирген татаал тамга катары колдонуу сунушталат. Бул тамгалардын алфавит тутумунан чыгарылып салынышы кыргыз тилинин өз айтым күүсүнө, өз ыргагына, өз илебине ылайык айтылуу, өнүгүү мүмкүнчүлүгүн таптакыр жоготуп, келегей айтылыштагы тилге айланып бара жатышына өбөлгө түзүп келди, бүгүнкү күндө да ушундай абал сакталып кала берүүдө.

Дагы бир жагдай, алфавит түзүүдө, тыбыштарды тамга аркылуу белгилөөдө сөлөкөтү, чийилиши, жазылышы окшош тамгалар биринен кийин бири катар келип удаа жазылышы зарыл деген графемика илиминин талабы аткарылбай, мурдатан бери катар жазылып келе жаткан **ө, ү, ң** тамгалары орус алфавитинин акыркы тамгасы **Я** дан кийин жазылып калган. Кеп бул тамгалардын алфавиттин аягына жазылып калышында эмес, “орус алфавитинде жок кыргыз тилинин тамгалары үчүн сырттан тамга албоо” деген туура эмес талаптын принцип катары коюлушунда, көтөрүлүшүндө.

Арийне, мындан кийин “Кыргыз тилинин орфографиясы” деген аталышта 1953-жылы 30-майда Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен бекитилген эрежелер жыйнагы жарык көрдү (Кыргыз тилинин орфографиясы, **Ф.**, 1954). Мында деле алфавит маселесинде 1940-жылкы алфавит

курамы бекитилди, болгону **ө, ү, ң** тамгалары өз-өз ордуна жылыштырылды. **Қ, Ғ, Ж** тамгалары дагы деле болсо Юдахин, Батмановдордун күчү менен алфавитке кирбей кала берди... Демек, 1940-жылдары Кирилл графикасына негизделген орус алфавитин “кыргыз алфавити” деп кабыл алгандагы эң чоң проблема: биринчиден, кыргыз тили үчүн эч кандай тыбыштык касиети жок, орус тилине мүнөздүү гана болгон шарттуу белгилердин: **я, ё, е, ю, ц, щ, ь, э** кошо кабыл алынышы; экинчиден, мурдатан бери эле колдонулуп, жазылып келген төл тамгаларыбыздын: **Қ, Ғ, Ж** алфавит тутумуна кирбей калышы; үчүнчүдөн, ушул проблемалардын 1953-жылы кабыл алынган алфавитте да, “2002-жылкы “жаңы редакциясында” да, “2008-жылкы соңку редакциясында” да чечилбестен, бүгүнкү күнгө чейин калып жатышы. Муну улуу окумуштуу Н.А.Баскаков төмөнкүчө белгилейт: “...при переходе на кириллицу... ни в одном из современных тюркских алфавитов не были учтены все условности русского алфавита, тесно связанные с условностями русской орфографии... Таким образом, следует признать, что современные тюркские алфавиты на русской основе ни в отношении йотированных гласных, ни в отношении других условностей не способствуют облегчению усвоения русского языка, но, напротив – затрудняют усвоения различных принципов русской орфографии... и в этом отношении, например, аналитическое обозначение сочетаний **йа, йо, йу, йэ** в большей степени помогло бы тюркоязычному школьнику понять сущность таких знаков (а не звуков, фонем – С.М.) русского алфавита, как **я, ё, ю, е...**

Из этого следует общий вывод о необходимости рекомендовать изъятие из тюркских алфавитов букв **я, е, ё, ю** и обозначение этих сочетаний аналитическим способом, т.е. **йа, йэ, йо, йу** наряду с тем же аналитическим обозначением других йотированных гласных **йи, йы, йө, йү...** Совершенно излишними для тюркских языков окажутся, прежде всего, буквы **я, ё, ю, е** (или **э**), которые в русском алфавите используются для передачи, во-первых, соответствующих сочетаний **йа, йо, йу, йэ, а**, во-вторых, палатализации предшествующего согласного, сочетающиеся с гласными **а, о, у, э**.

Излишними являются также для всех современных тюркских литературных языков, принявших русский алфавит, такие знаки, как **щ, ц, ь** без которых тюркские языки могут обойтись, если будут приняты особые правила орфографирования заимствованных слов, имеющих эти звуки” (Н.А.Баскаков М., “Наука”. 1972, 8-16-бб.).

Муну мен айтып жаткан жокмун, муну улуу окумуштуу түрколог Н.А.Баскаков айтып, жазып жатат. Коммунисттик идеология, саясий стратегия үстөмдүк кылып, орус тилинин “жагымдуу” (а чындыгында жагымсыз, тилди бузуп-жарган) таасири кыргыз тилине тийип, аны “өнүктүрүп”, “өркүндөтүп”, “байытып” жатат деп кыргыз бийлиги, ага көзкаранды Арзыматтар, 1-катчыбыз баш болуп үстөккө-босток макала жазып, сөз сүйлөп, отчет берип турган убакта Н.А.Баскаков, К.М.Мусаев, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов сыяктуу Москва, Ленинграддык түркологдор ачык көрсөтүп жазып жатышпайбы. Ошол эле учурда өзүбүздүн эле академик Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, С.М.Кудайбергенов, Т.К.Ахматов, К.Дыйканов өңдүү тилчилерибиз да ачыктан-ачык айтып жаза алышпаса да жондотуп, сыйпалатып, алфавитибиздин сапаты жөнүндө тынчсызданып келишти. Бирок коммунисттик идеология менен саясий стратегиянын “жоокерлери” башында турган илимий мекемелер (маселен Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту, анын жетекчилиги) жана айрым бир коммунист тилчилер, адабиятчылар бул маселени таптакыр “кол тийгис” маселеге айлантышып, “экинчи эне тилге”, “улуу агага” сөз тийгиздирбей, улутчулдуктун караанын улам-улам эскертип турушту. Ошонун айынан бул маселе бүгүнкү күнү да ошол 1938-1940-жылдардагы абалынан арыла албай турат... Бүгүнкү күндө да 70-80 жыл бою акыл-эс, аң-сезимге сиңип, кыт куйгандай мээге кадалып калган көндүм адаттан кайта албаган айрымдар “биздин алфавит укмуштай сонун, орфографиябыз да жакшы” деген маргиналдык, либералдык, космополиттик маанайдан кутула албай келишет... Ушинтип жүрүп айрымдарынын көзү өтүп да кетти. Алар “тиги жакка барып тынч” жатып алышты, ал эми мектеп окуучуларынан тартып чоңдоруна чейин “орусташкан кыргыз” алфавитибиздин

азабын тартып келе жатышат, а жазма тилибиз болсо кунары качып, грамматикалык структурасы, айтым күүсү, ыргагы, илеби бузулуп, туура эмес жазуунун таасири астында келегей тилге айланууда. Албетте, мунун начар алфавиттен башка дагы себептери бар: жоопкерчиликсиз демократия, либерализм, өзүм билемдик, сабатсыздык, диалектилик өзгөчөлүктө сүйлөө, жазуу ж.б.у.с. адам факторуна мүнөздүү жагдайлар да тилге терс таасирин тийгизүүдө.

Арийне, буга чейин жогоруда айтылгандар формалдык жактан кыргыз тилинин алфавити деп эсептелген, а бирок маңыз-мааниси, мазмуну жагынан “орусташкан” алфавитибиздеги көйгөйлүү проблемаларга тиешелүү айтылды. Эми ошол алфавиттеги кыргыз тилине тиешеси жок тамгалардын жазылышы менен байланышкан орфографиялык көйгөйлөр жөнүндө кыскача кеп кылалы.

Алфавиттеги тамгалардын жазылышы жөнүндө

Ее тыбышын жазуу боюнча И.А.Батманов баш болгон топтун сунушу төмөнкүчө:

а) кыргыз тилинин сөздөрүндө **е** тамгасы сөз башында жана үндүү тыбыштардан кийин **Э** болуп, башка жерлердин баарында **е** болуп жазылгандай болсун делет. Маселен: *екеп – экен, еки – эки, aeroplan – аэроплан* ж.б.

б) сөз башында жана үндүү тыбыштардан кийин орусча **је (йе)** деген тамга катарында колдонуу эрежесин алуу. Андай болгондо советтик, интернационалдык сөздөрдүн орусчасы да жана кыргызчасы да бир түрдө жазылмакчы, маселен: *jeuropa – Европа, Jeletsk – Елецк, Kijev – Киев* ж.б.

Демек, мындан көрүнгөндөй, кыргыз тилиндеги бир эле **[е]** тыбышын жазуу үчүн сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында, үнсүздөрдөн кийин, үндүүлөрдөн кийин, созулма болгондо сөздүн башында да, ортосунда да, аягында да деп 6 түрдүү эреже берүүнүн башат-тарыхы 1938-жылы И.А.Батмановдун, К.Бакейевдин жана У.Бактыбайевдин сунуштарына негизделип, 1939-жылкы макалаларында кеңейтилип, 1940-жылы орус алфавитин алганда ого бетер өркүндөтүлүп, анан 1953-жылы бекитилген долбоордо улантылат. Кыргыз тилиндеги бир эле

[e] тыбышын 6 эреже аркылуу берүү, болгондо да бир эле тыбышты эки түрдүү сөлөкөттөгү (э жана е) тамга менен берүү такыр акылга сыйбаган туура эмес көрүнүш. Ушул эле туура эмес жоболор улам кийинки орфографияларга, өзгөчө “жаңы”, “соңку” редакцияларда деген варианттарына көчүрүлүп берилип келатат. А чын-чынына келсек, кыргыз тилинде [e] тыбышы тетири Э менен жазылса деле, өзүбүздүн эле е тамгабыз менен жазылса деле, бир гана тыбыштык-фонемалык тип катары бир эле маани билдирип, бирдей эле окулат. *Ене – эне; елечек – элчэк, кереге – кэрэгэ, еер – ээр, емдигиче – эмдигичэ.*

Бул мисалдарда “тетири” деп аталган э да, “оң” деп аталган е да жазылыш формасы, тамгалык сөлөкөтү аркылуу бири-биринен кескин айырмаланып турганы менен, алардын тыбыш катары окулушунда, айтылышында өзгөчөлөнгөн эч кандай айырмачылык жок. Бул тыбыштар сөздүн баардык жеринде жазылыш сөлөкөтүнө карабай бирдей айтылат, бирдей окулат. Демек, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө бир гана [e] деген фонема бар. Ошондуктан кыргыздын төл сөздөрүндө латын тамгасын колдонуп турган мезгилдегидей эле [e] тыбышынын бир гана е тамгасын колдонуу зарыл...

Бул маселе жөнүндө 1939-жылдары Т. Саманчин, Йан-Шан-Син экөө сөздүн баардык жеринде эле бир гана е тамгасын жазууну сунушташат. Бирок ал учурда И. А. Батманов баш болгон топ андай дурус сунуштарды кабыл алышкан эместиги 1940-жылдагы, 1953-жылдагы алфавит, орфографияда ачык көрүнүп турат.

Ушул эле топ Ж, тыбышын ДЖ менен, жана К, Г тыбыштарын к, г тамгалары менен берүүнү сунушташат. Ошол эле мезгилде мындай сунушка каршы болгондордун бар экендигине карабай, И. А. Батманов, К. К. Юдахин сунуштаган пикир кабыл алынат. *Гагым – Джарым, Газ – Джаз, Кызыл – кызыл, Кырк – кырк, АҒа – ага.*

И. А. Батманов, К. К. Юдахин баштаган топтун дагы бир чоң катачылыгы катары орус тилиндеги йоттошкон тамгалар аркылуу кыргыз тилинин төл сөздөрүн жаздыруу эрежелерин сунуштап таңуулашкандыктарын көрсөтүүгө болот. 1939-жылкы макалада айтылган сунуштар тереңдетилип, 1940-жылкы

орфографияга эреже катары 5, 16-§ тарга киргизилиптир. § 5. “Созулма **оо** же **уу** тамгаларынын й тамгасы менен айкалышы төмөнкүчө берилет:

а) **јоо** тыбыштарынын айкашы **ёо** аркылуу берилет: *таёо* (*тајоо*), *боёо* (*бојоо*) ж. б.

б) **јуу** тыбыштарынын айкалыштары **юу** аркылуу берилет: *коюу* (*қоји*), *союу* (*соји*) ж.б.

Эскертүүлөр: 1. Катары менен жазылган **ее** тамгасы созулма **е** ни берүү үчүн колдонулбайт.

2. **јөө, јүү** айкалыштары жалпы негизде **йөө, йүү** аркылуу берилет: *сүйүү* (*сүјүү*).

§ 16. **Й** тамгасы менен аяктаган уңгу сөздөргө **е, а, о** же **у** тамгаларын улаганда **йе, йо, йа, йу** айкалыштары **е, ё, я, ю** аркылуу берилет: *кий-киебиз, сай-саят, кой-коёт*.

Эскертүү: **й** тамгасынын **ү** жана **ө** тамгалары менен айкалыштары **йү** жана **йө** түрүндө берилет (Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы жана алфавити. Ф., 1940).

Арийне, кыргыз тилинин 1938-жылкы, 1940-жылдары И. А. Батманов, К. Бакейев, У. Бактыбайевдер түзгөн алфавит жана орфографиялык эрежелери, 1939-жылы ушулар баш болгон илимий кызматкерлер сунуштаган алфавит жана андагы тамгалардын орус тилинин талабына ылайык окулушу, орус тилинин орфографиялык талаптарына багындырылып жазылышы эч кандай өзгөртүүсүз, башка илимий кызматкерлер, өзгөчө Т. Саманчин, Йан-Шан-Син, Б.М.Юнусалиев киргизген сунуштар эске алынбастан гана өкүмчүл, зордукчул идеологиялык көрсөтмөлөрдүн негизинде ишке ашып келди. 1940-жылдарга чейин өзүнүн аты-жөнүн Жунушалиев деп жазып келген Болот Мураталиевич агай кыргыздын **Ж**сын **Дж** деп жаз деген эреже-талаптын туура эмес экендигин ашкерелөө үчүн аты-жөнүн Юнусалиев деп жазганга өтүптүр. Кыргыз тилинин өз мыйзамченеми менен өнүгүшү үчүн кылган аракеттерден майнап чыкпасын, 1937-38-жылдардагы репрессиядан кийин И.А.Батманов менен К. К. Юдахинге жана алардын сөзүн сүйлөгөн айрым жагымпоз кыргыз тилчилерге, тарыхчыларга эч ким туруштук бере албасын сезген агай бул маселеден убактылуу

кол үзүптүр да, кыргыз тилинин башка маселелерин изилдөөгө өткөн көрүнөт...

Ошол мезгилде, б.а. 1940-жылдары Фрунзедеги “Тил, адабият жана тарых институтунда”, жалпы эле бул багыттагы изилдөөчү-кызматкерлердин аң-сезимине орногон жагдайды улуу түрколог, Енисей-Орхон, Байыркы кыргыз жазуулары боюнча чоң адис Сергей Ефимович Маловдун бир ооз сөзү менен элестетип көрөлүчү. “В 1943-году я был во Фрунзе и в Институте “Языка, литературы и истории” киргизского филиала АН СССР во время беседы я был очень удивлён, что встретил возражения со стороны многих сотрудников института в отношении своих высказываний о принадлежности енисейских памятников киргизам. Оказывается, в этом вопросе мои противники слишком доверяли проф. К. К. Юдахину и доц. И. А. Батманову, ссылаясь на их высказывания по этому вопросу (С.Е.Малов, 1952. 4-5-бб.). С. Е.Маловдун бул сөзү, албетте, алфавит, орфография жөнүндөгү маселеге түздөн-түз тиешеси жок, бирок ошол мезгилде Юдахин менен Батмановдун Кыргызстандагы салмагын, алардын айткан-дегендерин Кыргызстандык илим кызматкерлеринин акыркы чындык катары кабыл алышарын ачык көрсөтүп турат. Кыргызстанда түзүлгөн мындай кырдаалда ал экөөнө Ленинграддан келген чоң окумуштуу С.Е.Малов туруштук бере албаса, Б. Юнусалиев агайдын, башкалардын сунушу кантип өтмөк эле. Мына, алардын бир ооз сөзүнүн кудурет-күчү...

Ушундан кийин алардын айтканы 1940-жылкы алфавит, орфография маселесинин аныкталышына негиз болду. Ушул эле алфавит, андагы тамгалардын жазылышы, “Кыргыз тилинин орфографиясынын” 1953-жылы бекитилген вариантына сөзмө-сөз көчүрүлүп берилди. Бул вариантта, негизинен, бир гана маселе, менимче, туура чечилди. Ал 1940-жылкы вариантта алфавиттин аягына жайгаштырылган *ө, ʉ, ң* тамгалары эми өз-өз ордуна, б.а. *ө* О дон, *ʉ* У дан, *ң* Н дан кийин берилди. Калган маселелердин баардыгы орус тилинин алкагындагы кызыкчылыктан чыгып чечилди...

Алфавит, тамгалардын жазылыш маселелериндеги туура эмес жагдайлар жөнүндө жогорто сөз болду. Ал туура эместикти

улуу түрколог төмөнкүчө түшүндүрдү: “Отдельные вопросы орфографии тюркских языков тесно связаны с имеющимися недостатками русского алфавита, механическим переносом их в тюркские орфографии” (К.Мусаев, аталган эмгек, 35-б.). Эми сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү айрым маселелерге кыскача токтололу.

Сөздөрдүн жазылышы жөнүндө

Жогору жакта белгиленгендей, 1953-жылы бекитилген алфавит, орфография баягы эле 1938-, 1939-, 1940-жылдардагы сунушталган маселелердин уландысы катары бекитилиптир. Мурунку эреже-талаптардын баары Улуу Октябрь Революциясынан мурда орус тилинен кыргыз тилине оозеки сүйлөшүү аркылуу өткөн сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол берип келсе, 1953-жылкы бекитилген орфографиялык эрежелерде §5. **“Кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат”**, - деген эреже киргизилип, четтен кирген сөздөрдү фонетикалык жактан өздөштүрүү маселеси такыр эле четке кагылды. Бул кыргыз тилинин келегей тилге айланып, бузулуп-бурмаланышына негиз салган Батманов баш болгон топтун кыянатчылыгы. Мунун азабын бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тили тартып келатат... Октябрь революциясына чейин кирип, элге сиңип кеткен *мешти, болушту, цтүктү, сотту печь, волостной, утюг, суд* деп жазгыла деп зордуктап жатат.

Арийне, тил илиминде сырткы мүмкүнчүлүктөр аркылуу тилдин байышы, өнүгүшү үч түрдүү процесс боюнча ишке ашаары дүйнөдөгү окумуштуулар тарабынан баса көрсөтүлүп келет. Бул баардык тилдер үчүн мүнөздүү:

– биринчиден, сырттан кирген сөздү эч өзгөртпөстөн сөзмө-сөз кандай болсо, ошондой кабыл алуу;

– экинчиден, сөз кабыл алган тил аны фонетикалык жактан өзүнүн ички мыйзамына ылайыкташтырып өзгөртүп кабыл алуу;

– үчүнчүдөн, четтен кирген ал сөздөрдү которуп кабыл алуу.

Бул үч процесс тең дүйнө элдеринин тилинде кеңири колдонулат. Өзгөчө орус тили чет тилдеринен кирген айрым сөздөрдү өзгөртпөстөн сөзмө-сөз кабыл алса, көбүн өзүнүн фонетикалык өзгөчөлүгүнө ыңгайлаштырып өзгөртүп кабыл

алуу менен, аларды орус тилинин фонетикалык законуна баш ийдирип, *идея* дегенди *идея*, *революшин* дегенди *революция*, *мйузик* дегенди *музыка*, *Ньйу Йорк* дегенди *Нью Йорк*, *орфография* дегенди *орфография*, *орфоепейя* дегенди *орфоэпия* деп өзгөртүп жазып жүрүшөт. Четтен кирген сөздөрдү өз тилинин ички өзгөчөлүгүнө ылайык фонетикалык жактан өзгөртүп жазуу аркылуу тил байыйт, муну четке кагууга болбойт. Маселен, орус тилинин сөздүгүндө А тамгасындагы сөздөрдүн ичинен 2 гана **авось**, **аж** деген сырдык сөздөр нукура орус тилинин сөзү, калганы четтен кирип, фонетикалык жактан өздөштүрүлгөн сөздөр делип жүрөт. Ал эми биздин орфография түзүүчүлөрүбүз дүйнөлүк практикадагы бул өңдүү тажрыйбаларды кыргыз тилинин материалына колдонууга таптакыр каршы болушуп, тыюу салышат. Бул эреже “туулганда эле өлүү түшкөн козудай” эреже катары элге такыр сиңбей койду. Анткени “орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат”, - деген эреже бекитилгендигине карабай, күндөлүк жазуу практикабызда көп сөздөрдү эл андай жазбай келишет.

Туура, биринчиден, орус тилинен жана ал аркылуу башка чет тилдерден кирген сөздөрдүн айрымдары орус орфографиясында кандай жазылса, кыргыз тилинде аларды ошондой жазууга болот. Маселен: *автобус*, *авиация*, *бассейн*, *база*, *революция*, *радио*, *завод*, *доклад*, *вагон*, *буфет*, *галстук*, *кабинет*, *космос*, *лаборатория*, *механизм*, *процесс*, *проза*, *поэзия*, *стипендия*, *театр*, *опера*, *балет*, *музыка*, *телевизор*, *телефон*, *телефакс*, *фантазия*, *хирург*, *хрусталь*, *щётка*, *ядро*, *конфет*, *шоколад*, *устав*, *нрава*, *интернет*, *компьютер*, *фейсбук* ж.б.у.с. бул өңдүү сөздөрдү башкача жазууга болбойт, башкача жаза да албайсың. Бирок баардык эле сөздөрдү ушу бир эрежеге такап жазууга да эч мүмкүн эмес. Ошондуктан 1953-жылы бекитилген эрежеден бери 70 жылга жуук мезгил өтсө да, орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн баарын бир кылка орус орфографиясынын эрежеси боюнча же бир кылка кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыктап, фонетикалык жактан өзгөртүп жазууга болбостугун практика ачык көрсөтүп келет. Бул маселе жөнүндө 1953-жылкы кабыл

алынган эрежедеги бир эле пункт андай сөздөрдү жазууну толук көрсөтө да албайт, тескей да албайт. Андыктан реалдуу абалды эске алуу, андан калса акыркы учурларда, өзгөчө эгемендикке ээ болгондон бери башка элдер, тилдер менен боло баштаган түздөн-түз карым-катыш, байланышты, тилдердин орус тили аркылуу эмес тикелей бири-бирине таасирин эске алуу менен, четтен кирген сөздөрдү жазуунун жогоруда белгиленген эрежеси менен эле катар төмөнкү принциптерин да орфографиялык эрежелерге киргизип, аларды кодификациялоо зарылдыгы бышып жетилгендигин белгилөөгө болот:

Чет тилдеринен кирген сөздөрдү кыргыз тилинин фонетикалык бөтөнчөлүктөрүнө баш ийдирип жазуу принциби. Мында Октябрь революциясына чейин оозеки кирген сөздөр да, кийин совет мезгилинде жазуу аркылуу, бүгүнкү күндө тилдик карым-катыштын негизинде кирген айрым сөздөр да кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык формасында жазылат: *божу, ирет, каамыт, меш, зоот, кожоюн, сот, мүштөк, момпосуй, чиркөө, чыт, тырайке, көзүр, тамеки, борум, бөлкө, бөтөлкө, самоор, керебет, цстөл, нөл, панар, гөлөч, гезит, чамадан, догдур (врач), белет (билет), саржан, көпөс, жашик, цтцк, бекет, кемсел, мүнөт, шоопур, жаркөп, жарманке, жапон, мискей, обулус (облус), чайнек, деректир ж.б.у.с.;*

Четтен кирген сөздөрдүн айрымдарынын акыркы тыбышы тигил же бул грамматикалык формада тургандыгына карабай кыргызча жазылганда, ал тыбыштар же түшүрүлүп, же башка тыбышка алмашып, же башка тыбыш кошулуп жазылат: *конфет (конфета эмес), кастрюл (кастрюля эмес), одеял (одеяло эмес), папирос (папироса эмес), каникул (каникулы эмес), макарон (макароны эмес), сутка (сутки эмес), мискей (миска эмес), туфли (туфля эмес), мастерской (мастерская эмес), сценарий (сценария эмес), санаторий (санатория эмес), планетарий (планетария эмес), камбайынчы (комбайнёр эмес), шоопур (шофер эмес);*

Четтен кирген сөздөр ылайыгына жараша кыргызча которулуп, эквивалентин табуу тенденциясы акыркы учурларда өзгөчө активдеше баштады. Бул термин жаратуу багытында өзгөчө күч алды. Жандуу тил тажрыйбасында мындай ыкма

өзүнчө тенденцияга айланды. Маселен: *речь – кеп, адрес – дарек, универмаг – дүрдүкөн, парк – сейилбак, переход – өтмөк, өткөөл, сетка – тор, торбаштык, очко – упай, тай, справка – маалымдама, маалымкат, справочное бюро – сурап-билүү жайы, стол справок – сурап- билүү жайы, трасса – канжол, тротуар – жанжол, сквер – саяжай, газон – көкжайык, транспорт – унаа (машинаны машина, автобусту автобус деп эле жүрүшөт), мебель – эмерек, ручка – кармагыч, ручка – калемсап ж.б.у.с.;*

Четтен кирген сөздөрдү фонетикалык, грамматикалык жактан өз тилибизге ылайыкташтырып, айрымдарын которуп жазуу – дүйнөдөгү тилдердин баарына мүнөздүү көрүнүш. Бул жерде чектен чыккан эч нерсе жок. Муну төмөнкү окумуштуулардын айткандары ачык көрсөтүп турат. Окумуштуу С.Л.Бергдин чет тилдеринин сөздөрүн орус тилинин орфографиясында кантип жазуу керектиги жана алар кантип жазылып жүргөндүгү жөнүндө төмөнкү идеясы чет сөздөрүн кыргыз орфографиясында кантип жазуу керектигине да төп келет. “Задача состоит в том, чтобы превратить иноязычные слова в русские”. Поэтому, не гонясь за миражами точного воспроизведения всех особенностей и оттенков иноязычных слов, нужно на их основе создавать полноценные русские слова, которые отвечают правилам русского письма, подчиняются законам русского языка и могут войти в русский обиход...” (С.Л.Берг, 1965, 116-б.). Так ушундай ой-пикирди Я.К.Гроттун эмгектериндеги шилтеме боюнча мындан 180 жылча илгери Я. Гримм айткан экен: “Нынче мы стараемся сохранять и произносить чуждые речения совершенно так, как они употребительны у того народа, от которого взяты; мы боимся нарушать верность чужому слову, если как-нибудь переиначим его, сократим в нём одну букву или изменим его род, и охотнее налагаем руку на самих себя, всячески насилуя прирождённый нам орган речи” (Я.К.Грот, 1965, 323-б.).

Кыргыз тилинин орфографиясындагы өтө олуттуу талаш-тартыш жаратып, ар түрдүү жазылып келаткан жагдай татаал сөздөрдү – композиттерди, өзгөчө кошмок сөздөрдү жазуу менен байланышкан. Мындай абал кыргыз тилинин орфографиясындагы эле көрүнүш эмес, жалпы эле түрк тилдериндеги кошмок

сөздөрдүн тигил же бул конкреттүү тилдерде жазылыш ал-абалы окумуштуулар тарабынан белгиленип эле келет. Бул жаатта жалпы түркологиялык деңгээлде айтылган төмөнкү пикир муну ачык далилдеп, түрк тилдеринде кошмок сөздөрдүн орфографияланыш ар түрдүүлүгүн, андагы мүчүлүштүктү так көрсөтөт: "... в тюркологии существуют весьма противоречивые мнения и суждения о нём, окончательно не определена его сущность, вследствие чего не все виды сложных слов в грамматиках рассматриваются как результат словосложения и включаются в толковые и переводные словари. Отсутствие большей части сложных слов... в тюркских словарях, как известно, является крупным недостатком тюркской лексикографии.

Научная неразработанность словосложения сказывается и на правописании сложных слов. В настоящее время во многих тюркских языках отсутствует научно обоснованные правила орфографии" (Резолюция конференции по тюркской лексикографии. – СТ., 1975, № 6).

Арийне, кошмок сөз маселеси жалпы түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде ушу бүгүнкү күнгө чейин изилденбеген, анын структуралык типтери, моделдери аныкталбаган, жасалышы чечмеленбеген. Мындан келип бирдей эле типтеги, бирдей эле моделдеги кошмок сөздөр, мейли алар жалпы аттар, мейли энчилүү аттардан болсун, ар түрдүү, айрымдары үч-төрт түрдүү жазылып жүргөндүгүнө күбөбүз. "... главным недостатком в правописании сложных слов является отсутствие твёрдых правил... правила написания сложных слов и пограничных образований должны быть всесторонне лингвистически обоснованны. Модели сложных слов настолько разнообразны и многочисленны, что назрела необходимость их специального исследования. Хотя о сложных словах в тюркских языках написано не мало, природа их пока не совсем ясна... При современном состоянии разработки учения о слове мы не можем с уверенностью утверждать, что многие слова, перечисляемые к сложным, представляют собой именно слова, а не сочетание слов или аналитические формы словообразования, или словоизменения" (К.М.Мусаев, аталган эмгек, 40-б.).

Кошмок сөздөр – булар тилде экинчи атоо процессинин натыйжасында пайда болгон “жаңы” атоолор. Анткени кошмок сөздөр уңгу же туунду сөздөрдүн өзара биригишинен, б.а. аналитикалык жол менен жасалган жаңы сөздөр катары тилде өтө активдүү колдонулат. Кошмок сөздөр сөз жасоонун негизги ыкмасы сөз бириктирүү (словосложение) аркылуу жасалуу менен, тилде мурдатан эле колдонулуп келген “эски” сөздөрдүн базасында алардын экинчи номинациясы катары жаралат. Маселен, кыргыз тилинде алп кара куш деген кошмок сөз бар, бул сөз үч компоненттен турат: алп, кара, куш. Ушул үч сөз кыргыз тилинде өз-өзүнчө лексика-семантика-грамматикалык мааниге да ээ экендиги талашсыз: алп да, кара да, куш да өз-өзүнчө жеке сөз катары колдонулат, ушул жеке тургандагы лексикалык да, семантикалык да, грамматикалык да маанилери, атоо мүмкүнчүлүктөрү биринчи номинация аркылуу жаралган. Ушу биринчи номинация ар бир сөздүн жеке-жеке керт башына таандык номинациясы, атоо мүмкүнчүлүгү. Тилде мурдатан бери колдонулуп келген “эски” эле (мурдатан бери эле колдонулуп жүргөн деген мааниде) сөз катары ушу үч сөз тилдик өнүгүүнүн, сөз колдонуунун дагы бир кийинки этаптарында төртүнчү бир жаңы түшүнүктү атоо үчүн колдонулат. Анткени мурдатан колдонулуп келген “эски” эле жогорку үч сөз сөз бириктирүү механизминин негизинде мотивация жана экинчи номинация процесстеринин натыйжасы катары төртүнчү бир түшүнүктү – кушту атап калды. Аталган сөздөрдүн биринчи номинациясындагы алп, кара деген сөздөрдө куш жөнүндө эч кандай маани жок, алп, кара деген сөздөр сын атооч сөз катары куш деген түшүнүккө кенедей да жакындабайт. Ал эми куш деген үчүнчү сөз, бир жагынан, кадыресе эле канаттуу дегенди, экинчи жагынан, муштумдан чоңураак кыраан кушту билдирет, эч кандай алптыкты, чоңдукту, зордукту туюнтпайт. Кыргыз элинин түшүнүк-туюмунда “эски” эле үч сөздүн биримдиги аркылуу экинчи номинациядагы алп кара куш деген аталыштагы сөз – муштумдай болгон кушту атабайт, ал өтө зор, күчтүү, жомоктогудай болгон канаттууну атайт. Бул кошмок сөз төртүнчү түшүнүктүн аты, атоосу. Жогорку өз-өзүнчө жеке колдонулган үч түшүнүктүн трансформацияланган төртүнчү түшүнүгүнүн аты

катары экинчи номинацияланышы. Демек, кошмок сөздөрдүн баардыгы жаңы сөз жасоонун сөз бириктирүү ыкмасы аркылуу жасалган, биринчи номинациядагы “эски” эле сөздөр атаган түшүнүктөрдүн трансформацияланган жаңы түшүнүгүн атоо үчүн экинчи жолу номинацияланган жаңы атоолор – жаңы сөздөр. Булар – тилди, өзгөчө анын лексикалык корун байытуунун ички булагы, ички мүмкүнчүлүгү. Ошондуктан кошмок сөздөрдүн табыйаты, жаралышы, структуралык типтери, моделдери, алардын орфографияланышы, сөздүктөрдө берилиши өңдүү маселелер өтө терең изилдөөнү талап кылган проблемалардан экендиги талашсыз... Бул жерде сөз алар жөнүндө эмес... Болгону татаал сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү гана көйгөйлүү маселелер жөнүндө кыскача сөз болот.

Арийне, кыргыз тилинде, жалпы эле түрк тилдеринде, кошмок сөздөрдү жазуунун үч принциби колдонулуп жүрөт: бирге, бөлөк, дефис аркылуу. Туура, ушул үч принцип аркылуу кошмок сөздөрдү типтештирип жазуу бүгүнкү күндө практикаланып да келет. Бирок, ачык айтуу керек, конкреттүү тигил же бул кошмок сөздөрдү жазууга келгенде так ушул кошмок сөз эмне үчүн ошондой жазылышы керек деген суроого ишенимдүү түрдө лингвистикалык жактан толук негиздеме ала албайсың, анткени, биринчиден, кайсы тизмек лексикалык бирдик катары чын эле кошмок сөз, кайсы тизмек синтаксистик бирдик катары сөз айкашы, кайсынысы композит, кайсынысы аппозитив экенин ажыратуу кыйынчылыкка турат; экинчиден, бирдей эле типтеги, бирдей эле моделдеги тизмектер бирде бирге, бирде бөлөк-бөлөк, бирде дефис аркылуу, бирде дефиссиз жазылып жүрөт, бир эле кошмок сөздү бирөөлөр бириктирип жазса, айрымдары бөлөк-бөлөк жазышат. Кыскасы, кыргыз тилинин орфографиясында кошмок сөздөрдүн жазылышы аң-сезимдүү логикага төп келбеген чаручкандай башаламандыкта жазылып келатат.

Арийне, кыргыз тилиндеги кошмок сөздөрдүн жазылышын иликтеп-изилдөө аркылуу биз анын бириктирилип жазылышын үч принцип аркылуу аныктоого болот го деп ойлойбуз.

1. Фонетикалык принцип аркылуу кошмок сөздөрдү бириктирип жазуу төмөнкүдөй жагдай менен мүнөздөлөт:

эгерде кошмок сөздөрдүн компоненттери тыбыштык жактан фонетикалык өзгөрүүгө учурап өзара биригип кетсе, андай кошмок сөздөрдүн компоненттери бирге жазылат: *быяк, бугун, быйыл, байке, агайын, кайната, кайнене, цстөмөн, ычкыр, тайаке, тайата, былтыр, бүрсүгүңү, антип, минтип, ошентип, унутуп, токсон, сексен, өйүз, бүйүз, жамбаш, чугой, тыяк*. Кыргыз тилинин бекитилген орфографиясында да ушундай берилет. Мында эч маселе жок.

2. Семантикалык принцип аркылуу кошмок сөздөрдү бириктирип жазуу төмөнкүдөй жагдайлар менен мүнөздөлөт:

а) Эгерде кошмок сөздөр компоненттеринин биринин лексикалык мааниси күңүрттөнүп, өзалдынча колдонулуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган болсо жана ал компонент толук маанилүү сөз менен тизмектешип, бир маани билдирип турса, алар бириктирилип жазылат: *кызылгат, карагат, сайкашка, арабөк, акитааш, ашкабак, балжууран, байчечекей, камкөрүц, кадыресе, көбүнесе, жаныбар, жансерек, кожогат, аткана, жатакана, китепкана, малкана, койкана, пайдубал, карамүртөз, кечкурун, алмончок, чарбак, сөөлжан, жаналакет, теңтуш, теңтайлаш, тоюткор, малкор, чайкор, чаржайыт, чартарап, чалагайым, карөзгөй, өрөгийиз, чаркарга, коңкарга, акжуумал, чаламоңол, биржаңсыл, бирсаам, суйжыгыл, төрттүлүк, көкшилби, бироокум, жайбаракат, алачакмак, ортозаар, төшжары, каражама, өнөбой, кертбашы, чоожайы, өзалдынча, өзара, арыкчырай, карасанатай, аксанатай, ж.б.у.с.* Кыргыз тилинин бекитилген эрежелеринде да ушундай талап сакталат, бирок мисалдар туура эмес берилген учурлар көп;

б) Эки компоненти тең өзалдынча лексикалык толук мааниге ээ болбогон сөздөрдүн тизмегинен түзүлгөн кошмок сөздөр биригип жазылат: *асыресе, жексур, тиригарак, ачкүсөн ж.б.у.с.* Бул жагдайда да кыргыз тилинин бекитилген орфографиялык эрежелериндеги талап сакталат, бирок мисалдар туура эмес берилет;

в) *Адамдардын, жаныбарлардын кошмок сөздөрдөн турган энчилүц аттарынын компоненттери бириктирилип жазылат: Кожожаш, Жашайдар, Эркесары, Мамбетакун, Турдумамбет,*

Гулкайыр, Кайыркүл, Болоткерим, Керимаалы, Бөрүбасар, Кербилек, Тайбуурул, Сарала, Торала, Акборчук, Акбайпак, Алкара, Аккула, Гүлсарат, Телторат, Суречки, Суркоён, Коңуркара ж.б. Бул да бекитилген эрежелерге төп келет.

г) Географиялык энчилүү аттардын баардык же айрым компоненттеринин лексика-семантикалык мааниси күчүрттөнүп, өзалдынча колдонулбаган сөздөрдөн болсо, бириктирилип жазылат: *Каракөл, Кеңкөл, Чаткал, Жумгал, Улакөл, Соңкөл, Ташкент, Чымкент, Жалалабад, Торугарт, Балгарт, Аламүдүн, Дөрбөлжүн, Көкөмерен, Карагужур, Чалдыбар, Алайкуу, Мырзаке, Жергетал, Бешкент ж.б.у.с.* Мындай сөздөрдүн жалпы принциби туура болгону менен, кээде конкреттүү мисалдар эки түрдүү жазылып да жүрөт: *Жалал-Абад, Соң-Көл, Кара-Көл ж.б.*

Албетте, кошмок жалпы аттардын жана кошмок энчилүү аттардын фонетикалык жана лексико-семантикалык принциптеринин негизинде мындайча бириктирилип жазылышында анча деле маселе жок, буга жалпы коомчулук деле, окумуштуу тилчилер деле макул болуп жүрүшөт. Коомчулуктагы, окумуштуу тилчилердин ортосундагы карама-каршы кайчы пикирлер компоненттеринин баардыгы тең лексикалык толук маанилүү сөздөрдөн болгон кошмок сөздөрдүн кайсынысын бириктирип жазсак болот, кайсынысын бириктирбей жазсак болот, бириктирип же бириктирбей жазгандан эмне өзгөрөт деген маселенин эле тегерегинде. Чынчынына келгенде, андай кошмок сөздөрдү бириктирип жазсак деле, бириктирбей айрым-айрым жазсак деле эч нерсе өзгөрбөйт, тилге ысыгы да жок, суугу да жок, тилибиз андан байып да, өзгөрүп да кетпейт, кедейленип да, өнүгүп да калбайт. Болгону ырааттуулук, бир кылкалуулук, бирдейлик жөнүндө гана кеп болушу мүмкүн, мындан башка принциптүү маселе деле жок. Ошондуктан кыргыз тилинин орфографиясында “эки компоненти тең лексикалык толук маанисин сактап, өзалдынча колдонулуп жүргөн сөздөрдөн түзүлгөн кошмок сөздөр бириктирилбей, ар бир компоненти өз-өзүнчө айрым жазылат”, - деген талап колдонулуп келе жатат. Ошондуктан мындай кошмок сөздөрдүн көбүнүн компоненттери жогорку эреже-талапка ылайык айрым-айрым жазылып жүрөт: айры куйрук, алп кара куш, эжеке

бээ саа, ат кулак, козу карын, бала бакча, көз айнек, таш бака, ай балта, ат тиш, аш казан, көк жал, тогуз кат, кол башчы, жол башчы, көз каранды, эл аралык, тил таануу, ден соолук, эмгек күн, дене тарбия, беш жылдык, ала туяк, арам тамак, көк жөтөл.

Булар өңдүү эле зат атооч менен этиштин, сан атооч менен зат атоочтун, сын атооч менен сын атоочтун, толук маанилүү сөздөр менен тууранды, сырдык, модалдык сөздөр, байламта, жандооч, бөлүкчөлөрдүн, аналитикалык формалардын тизмеги да айрым-айрым жазылат. Бирок күндөлүк практикада *көзкараш, көзкарандысыздык, колкап, колжазма, бакабаш, үчем, үчилик, аккодол, кичала, төрага, өрөгийиз, тазкарын, басмасөз, өзара, оозеки, ачкөз, кошооз, жолбашчы, колбашчы, канбийке, канайым, айбийке, бекзаада ж.б.у.с.* кошмок сөздөр көпчүлүк учурда бириктирилип жазылып жүргөндүгү да байкалат.

Туура, лексикализацияланып кеткен мындай кошмок сөздөрдү синтаксистик эркин сөз айкаштарынан айырмалап бириктирип жазуу тенденциясы кыргыз тилинде эле эмес, башка баардык түрк тилдеринде кеңири күч алгандыгын белгилебей кетүүгө мүмкүн эмес, мындай тенденцияны көрбөй, ага көңүл бурбай коюуга да болбойт. Чындыгында, лексикалык маанисин сактап, өзалдынча колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ толук маанилүү сөздөрдүн тизмегинен жаралгандыгына карабай, жогорку өңдүү кошмок сөздөрдү (баарын эмес, лексикализацияланып кеткен, ушул тизмекте гана боло алган сөз катары бир гана лексикалык маани түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүн аркалаган, ушул тизмектен ажыраса, ал түшүнүктү туюнта албаган ж.б.у.с.) башка түрк тилдеринин да тажрыйбасын эске алуу менен, бириктирип жазуунун илимий да, практикалык да мааниси чоң: биринчиден, мындай кошмок сөздөрдүн ар бир түгөйүнүн оорду туруктуу жана алар бири-биринен бөлүнүп өз-өзүнчө тыным менен эмес, жалпы бир басым аркылуу айтылат да, функционалдык-семантикалык, структура-грамматикалык бүтүндүк түзөт; экинчиден, кошмок сөздөр канча компоненттен тургандыгына карабай (көбүнчө эки, азыраак үч компоненттүү болот), лексикологиянын бирдиги, лексема катары бүтүндүккө (цельнооформленность) ээ, ал эми

анын бөлөк-бөлөк жазылышы кошмок сөз менен эркин сөз айкашын чаташтырууга өбөлгө болуп келет. Мына бүгүнкү күнгө чейин алтын кашык, темир жол, жыгач дарбаза, жыгач күрөк, темир күрөк ж.б.у.с. тизмектерди бирөө кошмок сөз деп, бирөө эркин сөз айкашы деп келе жатышат. Бул өңдүү маселелерди формалдык жактан болсо да чечиш керек. Ал жол бириктирилип жазылчу кошмок сөздөрдүн тизмеси жана бириктирилбей айрым-айрым жазылчу кошмок сөздөрдүн тизмеси өз-өзүнчө түзүлүшү зарыл. Ошондо үч маселе чечилет: бириктирилип жазылчу кошмок сөздөр, бириктирилбей жазылчу кошмок сөздөр жана эркин сөз айкашына тиешелүү маселелер; үчүнчүдөн, кошмок сөздөр, татаал сөздөрдүн кош сөз, кыскартылган сөз түрлөрү да кыргыз тилинин сөздүктөрүнө кириши, киргенде да ромбиктен кийин эмес, сөз тизими катары реестрге өзүнчө статья катары кириши керек. Муну менен кыргыз тилинин сөздүккө кирген сөздөрүнүн санын тактоого болот. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тили боюнча бир да сөздүктө бир да татаал сөз, анын түрлөрү өзүнчө статья катары реестрге берилбеген. Бул да чоң өксүк...

Кошмок сөздөрдүн баарын болбосо да толук лексикализацияланып кеткендерин бириктирип жазуу ал сөздөрдү компьютердин жардамы менен жыйнап (айталы “Манас” эпосунун жыштык сөздүгүн же андагы кошмок сөздөрдүн сөздүгүн түзүү зарыл болсо), терип чыгуу иши үчүн да практикалык чоң зарылчылыкка ээ. Эгерде биз “Манас” эпосунун сөздүгүн түзө турган болсок, эпостогу кошмок сөздөрдүн баардыгы тең жөнөкөй сөзгө бөлүнүп кетет. Айрым-айрым жазылып жүргөн кошмок сөздөрдүн ар бир компоненти өз-өзүнчө бөлүнүп кетет, б.а. таш бака, бака жалбырак, бака терек деген кошмок сөздөрдүн таш деген түгөйү башка жакка, бака деген түгөйү башка жакка кетет да, компьютер жогорку үч кошмок сөздү

таш
бака
бака

бака
жалбырак
терек

деп жөнөкөй сөзгө айлантип чыгарат. Анткени кошмок сөздөрдүн компоненттерин айрым-айрым жазганда, маселен, таш бака деп жазсак, таш жана бака сөздөрүнүн ар биринин оң жагында да, сол жагында да бош жер (пробел) болуп, ошол эки бош жердин ортосунда таш графикалык белгилери жана бака графикалык белгилери турат. Компьютер ушул эки боштуктун ортосундагы белгилерди гана сөз деп окуйт да, экөөнү бөлүп эки сөз катары чыгарат. Компьютер үчүн таш бака кошмок сөзү эки сөз, ал эми бириктирилип жазылган ташбака бир сөз. Демек, айрым-айрым жазылган бир да кошмок сөздү компьютер кошмок сөз катары окубайт, чыгарып бербейт. Ошондуктан маселенин бул жагы да эске алынууга тийиш.

Кыскасы, кыргыз тилинин орфографиясындагы көйгөйлүү маселелер - кыргыз тилинде йоттошкон тамгалардын (орусча район, йод, майор, ж.б. йоттоштурбай жазышат да, биздин төл сөздөрүбүздү коён, аюу, коёюн, күйүү, түйүү, күйөө деп эки түрдүү жаз дешет), бир эле **е** тыбышынын, **дж** деген эки тамганын тизмегинин, орус тилинен, башка чет тилдерден кирген сөздөрдүн жана кошмок сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү маселелер. Буларды жазуунун маселелери так чечилиши өтө зарыл. Булар жазуу кебибиздин маданиятына, тилибиздин эркин өнүгүшүнө, грамматикалык түзүлүшүнө кедергисин гана тийгизип келүүдө... Ошондуктан орфографияга белгилүү даражада тактоолорду киргизүү өтө зарыл...

Арийне, жогор жакта кыргыз тилинин алфавит системасына жана орфографиясына байланышкан айрым бир көйгөй-маселелер жагдайында кыскача сөз кылдык. Бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп жүргөн алфавит жана орфографиябыз бир нечелеген түзүүчүлөр тарабынан иштелип келгендигине карабай, илимий-теориялык, практикалык негиздерге таянбастан, саясатташкан идеологиялык талаптарга негизделип түзүлгөндүгүн танууга эч мүмкүн эмес экендигин көрдүк... Эмки маселе көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөрдү тез арада оңдоп, алфавит, орфографиябызды өз тилибиздин табыйгый өнүгүү жолуна салууда турат...

III ГЛАВА. ТИЛДИК НОРМА ЖАНА ВАРИАНТТУУЛУК

§1. Тилдик норманын табыйаты

“Вопрос о языковой норме так же стар, как и сам язык... Утверждение норм проходило параллельно с возникновением языка стихийно”.

Ф.П.Филин

Азыркы учурда «тилдик норма», «адабий норма», «адабий тилдин нормасы» деген өңдүү лингвистикалык терминдер көбүрөөк айтылып, мектеп окуулукутары, практикалык мүнөздөгү көрсөтмө, маалымат китептерден тартып илимий иштерде, андан калса «орой көз чарай» баарлашуу-кептешүүбүздө да кеңири сөз болуп жүрөт. Албетте, бул кокусунан эмес, мунун өз жүйөөсү, чоо-жайы бар. Тилге акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен мамиле кылып, жигердүү, иштиктүү таасир этүү, аны белгилүү бир калыпка салып нормалаштыруу, жамы журттун кеп маданиятын арттыруу, аларды тилдик сезимталдуулукка тарбиялап, лингвистикалык сабаттуулугун, билимин көтөрүү, кош тилдүүлүктү, көп тилдүүлүктү арттыруу ж.б.у.с. орчундуу маселелер – тил саясаты жаатындагы негизги иштерден болуп саналат. Андыктан белгилүү бир калыпка салынган адабий тилдин нормасын бузбай сактоонун өтө зарыл, маанилүү экендиги талашсыз. Ушундан улам адабий тилди ар кандай мүнөздөгү ыксыз каражаттардан, туура эмес, келегей, сабатсыз колдонуулардан, диалектилик, говордук эски элементтерден арылтып, тилдик каражаттарды иргеп, тандап, тескеп колдонуу зарылчылыгын түшүнүү, тилдин өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү тенденциясын баамдап, нормасын аныктоо, нормалаштыруу принциптерин иштеп чыгуу, андагы варианттуулук, кодификация маселелери өзгөчө мааниге ээ болууда...

Тилдин өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү, калыптануу, коомдук милдет аткаруусундагы илимий-теориялык жана практикалык маселелеринин эң орчундуусу, негизгиси жана эң татаалы да – норма. Мунун оор, татаалдыгы, алды менен, ал кубулуштун тарыхый, объективдүү, тилдик жана маданий-социалдык

факторлордун жуурулушу аркылуу шартталып, жеке табыйат-жетесинен карама-каршы, кайчы маңызга ээ кубулуш экендиги аркылуу аныкталат. Ал эми норманын эң орчундуу экендиги тилдин табыйат-жаратылышын, маани-маңызын аныктоодогу, тил жана кеп концепциясынын андан ары өнүгүшүндөгү, кеп маданиятын арттыруудагы ролу, орду менен шартталган.

Тигил же бул изилдөөчүнүн норманын жетесин, табыйат-жаратылышын, маңызын түшүнө билүүсүнө, ага карата мамилесине, кандай аспектиде, кандай илимий-теориялык негизде карагандыгына жараша бул маселе тил илиминде түрдүүчө чечмеленип, түрдүүчө түшүндүрүлүп келе жатат, ар түрдүү аныктамаларга, эреже, принциптерге да ээ.

Тилдик норма жөнүндөгү түшүнүккө карата илимий көз-караштын калыптаныш тарыхы, аны ким кандай карап, кандай түшүнүгүндөгү, кандай чечмелеп, аныктама бергендиги жагдайында узун сабак кеп кылуунун анча зарылчылыгы деле жоктой. Норманын жетесин, маани-маңызын аныктоого карата академик А.А.Шахматовдон тартып А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, С.И.Ожегов, В.В.Виноградов, Ф.П.Филин, В.Г.Костомаров ж.б. чейинкилердин айткан көзкараштарынын, аныктама түшүндүрүүлөрүнүн толук системасы В.А.Ицковичтин, Л.И.Скворцовдун, К.С.Горбачевичтин, Л.К.Граудинанын, Б.С.Шварцкопфун, А.А.Леонтьев ж.б. эмгектеринде ачык чагылдырылган... Бирок ошондой болсо да, тилди биздин система-структуралык түзүлүш катары түшүнүүбүз, анын табыйат-жаратылышы туурасында ой жүгүртүүбүз, алды менен, Фердинанд де Соссюрдун тил жана кеп концепциясына негизделгендиктен жана бул концепциянын өнүгүп-өркүндөшү, белгилүү деңгээлде, тилдик норма менен да байланышта болгондуктан, норманы ушул концепциянын негизинде жана түздөн-түз аны менен тыгыз байланышта караган көз караштар жагдайында кеп кылууну туура болот деп эсептейбиз.

Тил илиминин калыптанып, өзүнчө илим катары өнүгүп-өркүндөшү, эң алды, тилди шарттуу белгилер системасы катары кароо менен, алардын ички түзүлүш схемасын, структурасын аныктоого багытталган принциптерди иштеп чыгып, тилдик каражат-элементтердин өзара карым-катышын, бирин экинчиси

шарттоо мүнөзүн (интердепенденция), структурасын көрсөтүү, тилге система катары структуралык аспектиде мамиле кылуунун биринчи планга коюлушу менен шартталган. Эгерде тилди “системалардын системасы” катары кабылдап (Н. С.Трубецкой, 1960, 98-б.), алардын элемент-каражаттарын карым-катыш, байланыш схемаларын аныктоого багытталган структуралык мамилеге чейинки (Ф. де Соссюрдун “Жалпы тил илиминин курсу” деген эмгегине чейинки) лингвистикалык ар кандай изилдөөлөр, негизинен, тигил же бул кубулуш-көрүнүштүн тилде жаралышына, пайда болушуна шарт түзүүчү өбөлгөлөрдү аныктап, аларды жалпылаштыруу менен гана чектелип келген болсо (тарыхый-текештирме метод, младограмматиктердин негизги идея, метод, принциптери ж.б.), XX кылымдын башындагы тил илими, б.а, структуралык принципке негизделген изилдөөлөр, эң алды, тилдик фактылардын, элемент-каражаттардын синхрондук абалдагы структурасына, функциясына өзгөчө көңүл буруп, басым койгон. Теориялык тил илиминдеги пикирлерде Соссюрдун концепциясы младограмматиктердин негизги идея, методдоруна (тилдик кубулуштардын генезисине тиешелүү маселелерди аныктоого өзгөчө маани берилип, башка маселелерди көз жаздымда калтыргандыгына – Р.О.Якобсон, 1965, 374-б.) каршы реакция катары жаралгандыгы айтылат (В.Матезиус, 1960, 146-б.; А.Мартине, 1963, 438-б.; Б.А.Серебренников, 1977, 30-44-бб. ж.б.).

Тилдин табыйат-жаратылышына, маани-маңызына карата ушундай мүнөздөгү жалпы принцип, структуралык мамиле, көзкараштын негизинде азыркы тил илими норманы тил жана кеп концепциясы аркылуу аныктоо маселесин алдынкы планга коюп отурат. Бул өзгөчө илимий-теориялык мүнөздөгү эмгектерде, тилди деңгээлдерге жиктеп кароо принциптеринде (теория языкового уровня) ачык көрүнөт. Маселен, тилди деңгээлдерге жиктеп кароо концепциясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири, глоссематиканын негиздөөчүсү Л. Ельмслев «Тил жана кеп» деген эмгегинде тилге үч деңгээлде мамиле кылуу керектигин айтат, б.а. тилди формалдуу **схема катары** кароо; тилди материалдык **норма катары** кароо жана тилди көндүмдөрдүн жыйындысы **узус катары** кароо.

1. Схема деңгээлинде тил – практикалык жактан колдонулуш-колдонулбашына, реализацияланыш-реализацияланбашына көзкарандысыз аныкталуучу, алар менен байланышпаган абстракттуу форма.

Норма деңгээлинде тил – белгилүү социалдык реалдуулук аркылуу аныкталган, аны менен шартталган материалдык форма.

Узус деңгээлинде тил – белгилүү бир коомдо кабыл алынган, колдонулган навик, алардын жыйындысы. “Язык можно рассматривать: а) как чистую форму, определяемую независимо от ее социального осуществления и материальной манифестации; б) как материальную форму, определяемую в данной социальной реальности, но независимо от деталей манифестации, в) как совокупность навыков, принятых в данном социальном коллективе и определяемых фактами наблюдаемых манифестаций... а) схема – язык как чистая абстрактная форма; б) норма – язык как материальная форма, в) узус – язык как совокупность навыков» (Л.Ельмслев, 1965, 113-б.).

Демек, тил бир учурда схема, экинчи бир учурда норма, үчүнчү учурда узус катары аныкталат.

Албетте, Л.Ельмслев норманын объективдүү, тилдин табыйат-жаратылышына мүнөздүү кубулуш экендигин атайын баса белгилеп көрсөтпөгөн. Аны аксиологиялык аспектиде гана карап, «норма узус жана кептешүү процесси (кеп) аркылуу гана жаралат», - деген жыйынтыкка келиши, тилдин табыйат-жаратылышын, маани-маңызын ачууда Ф.де Соссюрдун семиологиялык принцибине таянып жана аны жетекчиликке алгандыгы менен гана түшүндүрүлүшү мүмкүн. Бул окумуштуу схеманын реализацияланышын узус катары карайт да, тил жана кепти бири-биринен айырмалап жиктөөнү схема жана узус деген терминдер аркылуу билдирүүнү сунуш кылат.

Норманы тил жана кеп концепциясынын негизинде аныктоо Л.Ельмслевден кийин Э.Косериунун эмгегинде баса белгиленет. Тилдин табыйат-жаратылышын, маани-маңызын бул окумуштуу да, негизинен, үч деңгээлге жиктеп түшүндүрүүгө аракеттенет: система – норма – кеп.

Тил – система, б.а. функционалдык карама-каршылыктын системасы, тилди реализациялоонун идеялдуу формаларын, тилди колдонуу техникасын, эталонун камтыган потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн системасы, б.а. тил – реалдуу колдонулуп жүргөн каражаттар гана эмес, белгилүү бир тилдик моделге жараша жаңы жарала турган, пайда боло турган мүмкүнчүлүктөр, системадагы бош торчолор, тилдеги модель, үлгү, типтердин системасы;

Тил – норма, б.а. тил мүмкүнчүлүктөрүнүн реализацияланган системасы, тилди колдонуу техникасынын, эталонунун негизинде бүгүн пайдаланылып жүргөн моделдер, тилде реалдуу колдонулуп жүргөн, реалдуу жашаган каражаттар, алардын комбинациясы, конкреттүү манифестациясы;

Тил – кеп, б.а. конкреттүү кептешүү-сүйлөшүү процесси, анын структуралык каражаттары – текст. “Система – это система функциональных противопоставлений, система возможностей, охватывающая идеальные формы реализации определенного языка, то есть, технику и эталоны для соответствующей языковой деятельности. Норма – эта система обязательных реализаций..., модели, исторически уже реализованные с помощью этой техники и по эталонам. Речь – это конкретная речевая деятельность, именно текст” (Э.Косериу, 1963, 167, 174, 175-бб.).

Демек, норма бул жерде тилдин өзүндөгү, анын ички табыйат-жаратылышы, маани-маңызына мүнөздүү объективдүү кубулуш катары аныкталат. Ошондуктан бүгүнкү тил илиминде Э.Косериунун схемасы жана анын теориялык негизи тил жана кеп концепциясынын өнүгүшүндө, норманын табыйат-маңызын аныктоодо, норма менен кодификация кубулушун бири-биринен айырмалап түшүнүүдө негизги концепция катары көпчүлүк изилдөөчүлөр, тилчи окумуштуулар тарабынан да колдоого алынып жүрөт. Маселен, норма деген түшүнүктүн жетесин, маани-маңызын ачып, аныктама берүүдө Е.Курилович «система – норма – узус» деген схеманы сунуш кылса, Ю.С.Степанов «структура – норма – кеп» деген үлгүнү алат, ал эми Н.И.Семенюк норманын табыйатын «структура – норма – узус» деген схема аркылуу аныктаса, В.А.Ицкович «система-структура – колдонуу» (употребление) деген схеманы сунуш этет...

Белгилей кетүү керек, түркология илиминде **норма, адабий норма** деген терминдер кеңири колдонулуп жүргөнү менен, алардын жетеси, маңыз-мааниси, атоо алкагы жөнүндө теориялык ой жүгүртүү маселесин жөн коелу, норманын практикалык маселелери, нормалаштыруу принциптери, анын кодификация менен болгон карым-катыш, айырмачылыгы жөнүндө жазылган эмгек жок. Тигил же бул жеке тилдин орфографиялык нормасы жөнүндөгү маселелерди эске албаганда, түрк тилдеринин материалдарынын негизинде норма деген эмне, анын принциптери кандай, белгилери кайсы, норманын кандай түрлөрү болот деген өңдүү маселелер жаатында макала түрүндөгү эмгектерди эсепке албаганда, атайын изилдөөлөр жазыла элек... Андыктан нормадан четтөө, тилдик тигил же бул кубулуштун нормага жатаары же жатпасы жөнүндө сөз кылып, конкреттүү материалдарды талдоого алардан мурда, норманын табыйаты жаатында орус тилинин материалдарынын негизинде айтылган ой-пикирлерге кыскача болсо да токтолуп, өз көзкарашыбызды негиздеп алууну ылайык дейбиз...

Ким кандай схема сунуш кылбасын, норманын табыйат-маңызын аныктоого карата айтылган көпчүлүк илимий-теориялык принцип Ф.де Соссюрдун тил жана кеп концепциясын тактоого, толуктоого, аны бүгүнкү күндөгү тил илиминин жетишкендиктеринин негизинде өнүктүрүп-өркүндөтүүгө багытталгандыгы ачык эле көрүнүп турат... Ф. де Соссюр норма жөнүндө ачыктан ачык кеп кылбагандыгы менен, ал тилди белгилер системасы катары кароо аркылуу белги өзү билдирген идеага карата шарттуу, эркин (произвольный) экендигин, ошол тилди колдонгондор үчүн ал белгинин салттуулугун, милдеттүүлүгүн баса көрсөтөт. Ошол салттуулук, милдеттүүлүк норма жөнүндөгү түшүнүктүн алгачкы, бирок эң негизги өбөлгөлөрүнөн экендигин танууга болбойт. Кийинки изилдөөчүлөр, өзгөчө прагалык лингвистикалык кружоктун өкүлдөрүнүн, глоссематиканын негиздөөчүлөрүнүн, бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк тил илиминин көрүнүктүү теоретиктеринин бири Э. Косериунун (Э.Косериунун гипотезасы 1970-жылы чыккан «Жалпы тил илими» аттуу академиялык эмгекте норманы аныктоодогу негизги илимий-теориялык өбөлгө катары

пайдаланылат, ал эми бул окумуштуунун гипотезасы Ф.де Соссюрдун концепциясынан башат алат) норманы тил жана кеп концепциясынын негизинде аныктоого аракет кылышы, анын көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынып, ошол аспектиде аныктала башташы норма жөнүндөгү маселени Ф.де Соссюр тарабынан туура коюлгандыгын айгинелейт...

Норманын жетесин, табыят-жаратылышын, маани-маңызын белгилөө жогорудагыдай схемалар аркылуу шартталуу менен бирге, анын жеке, өзүнчө түшүнүк катары аныкталышы да белгилүү бир илимий салтка айланган: бир жагынан, норма «үлгүлүү», «эң жакшы», «туура» деген түшүнүктөр аркылуу мүнөздөлүп колдонулган тилдик каражаттардын белгилүү бир жыйындысы, жалпылыгы катары аныкталса (С.И.Ожегов, 1965, 14-15-бб.; Ф.П. Филин, 1967, 16-б.), экинчи жагынан, норма ошол тилдик каражаттардын тигиндей же мындай колдонулушу, аларды колдонуунун эрежелери катары аныкталып, норманын милдеттендирүүчү (регламентирующая) функциясы негизги критерий катары алынат (Б.Н.Головин, 1966, 30-31-бб.); дагы бир аныктамада норма жогоруда аталган эки белгинин (каражат, эреже) биримдиги, синтези аркылуу шартталат (Е.С.Истрина, 1948; О.С.Ахманова, 1966, 270-б.; А.А.Пирогова, 1967, 21-б.).

Демек, норма тил илиминде, негизинен, эки аспектиде каралып жүргөндүгү байкалат: биринчиден, тил жана кеп концепциясынын негизиндеги схемалык деңгээлде; экинчиден, жеке түшүнүк деңгээлинде. Жеке түшүнүк деңгээлинде норма үч мааниде колдонулуп жүрөт: биринчиден, тигил же бул тилде сүйлөгөн жалпы коомчулук тарабынан туура деп колдонулуп жүргөн тилдик каражаттар; экинчиден, ошол каражат-элементтерди туура колдонуп, пайдалана билүүнүн эрежелери; үчүнчүдөн, ошол каражаттар жана аларды колдонуу эрежелери, көрсөтмө, сунуштар. Мындан норма деген термин ар кыл мүнөздөгү, түрдүү табыят-маңыздагы кубулуштарды атоо үчүн колдонулуп жүргөндүгүн көрүү анча деле кыйын эмес. Мындайча чаташ кароо норма жөнүндөгү түшүнүктүн көзүн ачып, анын лингвистикалык маңызын тактоого көмөк боло албайт. Кайра, тескерисинче, маселени бир топ татаалданып, норма, нормалдаштыруу, кодификация сыяктуу жакын

түшүнүктөрдүн ортосундагы айырма белгинин, өзгөчөлүктөрдүн жоюлуп, жок болуп кетишине гана алып келиши ыктымал...

Норманын жетесин, маани-маңызын аныктоодо анын объективдүү жана субъективдүү жагы жөнүндөгү маселени жиктеп түшүнүп, норма бир жагынан, тил менен кошо жаралып, аны менен катар өзгөрүп-өнүгө турган, тилдин өз табыйатына мүнөздүү объективдүү ички кубулуш экендигин аныктоо зарыл болсо, экинчи жагынан, тилге таасир этүүнүн негизинде андагы объективдүү ички заң-законду так, таасын (адекватно) чагылдыруу аркылуу тилдик каражаттарды туура колдонуу эрежелерин камтыган, тилге сырттан сунуш кылынган субъективдүү мүнөздөгү көрсөтмө-талаптардын жыйындысы экендигин аныкташыбыз зарыл... Башкача айтканда, тилчи тил үчүн заң-закон чыгаруу милдетинде эмес, бар болгону, бир жагынан, тилдин өз табыйатына мүнөздүү объективдүүлүктү, имманенттүүлүктү, заң-законду көрө билүүгө мүмкүнчүлүгү жетип, алардын реалдуу экендигин тааныса, экинчи жагынан, ошол заң законду, тилдик объективдүүлүктү, объективдүү кубулуш-көрүнүш, каражаттарды жалпылаштырып, системалаштырып, «ошонун ошондой экендигин» так, даана, таасын чечмелеп бере алуу мүмкүнчүлүгүндө, ошол объективдүүлүктүн калыптануу, өнүгүп-өркүндөп, өзгөрүү багыт-кыймылын, тенденцияларын гана көрсөтө алуу мүмкүнчүлүгүндө. Ушу да ойдогудай колдон келбей жатат го..., тилдин табыйатына мүнөздүү объективдүүлүктү чечмелеп бере албоонун кесепетинен бир эле маселе боюнча бир канча түрдүү көзкараш айтылып келе жатат. Канча түрдүү көзкараш айтылып, ким кандай пикирде болбосун, объективдүүлүк, чындык бирөө гана. Маселени «тигиндей» же “мындай” деп кароодон, ал маселе чынында эле «ошондой» болуп калбайт, анын маңыз-мааниси өзгөрбөйт.

Тилге ушул аспектиде мамиле кылуу, норманы ушул көзкараштан аныктоо тил илиминде алгач прагалык лингвистикалык топтун өкүлдөрү тарабынан сунуш кылынган. Алар, бир жагынан, норманын объективдүүлүгүн, экинчи жагынан, анын лингвистикалык эмгектерде чагылдырылышын, көрсөтмө-талап катары берилишин (кодификация), бири-

биринен айырмалап жиктеп бөлүү керектигин негиздешкен. Норма «тигил же бул тилде сүйлөгөн жамааттагылар кабыл алып, бузбай колдонгон тилдик каражаттардын жыйындысы, системасы» (Б.Гавранек, 1967, 339-340-бб.) катары аныкталуу менен, тилдин функциясына тиешелүү түшүнүк экендиги белгиленип, алар тарабынан норманын функционалдык жагы баса көрсөтүлгөн.

Прагалык лингвистикалык топтун өкүлдөрү тил менен кепти бири-биринен айырмалап, тилди реализацияланганга, айтылганга чейинки абстракциялык схема деп, ал эми реализациялангандан кийинки реалдуулук кеп катары аныкталат да, норма тил менен кепти аныктоочу, тилдин кеп аркылуу берилиш өзгөчөлүгүн камтыган система катары белгиленген. «То, что существует еще до реализации, есть язык, то, что уже реализовалось, есть речь. Норма – система обязательных манифестаций языка в речи» (Й. Вахек, 1964, 269-б.).

Норманын объективдүү мүнөзгө ээ экендигин таануу, аны тилдин өзүнүн ички табыйат-жаратылышына мүнөздүү кубулуш катары кароо жана норма менен кодификацияны бири-биринен айырмалап түшүнүү жаңы теориянын (структуралык тил илими жөнүндө сөз болуп жатат) зор жетишкендиктери, ошону менен эле бирге азыркы адабий тилге тиешелүү маселелерди изилдөөдөгү өтө керек, ыңгайлуу түшүнүк болуп саналат (А.Едличка, 1967, 547-б.).

Демек, норма жөнүндөгү түшүнүк мейли схема аркылуу аныкталсын, мейли жеке, өзүнчө түшүнүк аркылуу аныкталсын, баары бир, ал тилдин табыйат-жаратылышына, маани-маңызына мүнөздүү ички закондуулук катары таанылат да, норманын объективдүүлүгү баса көрсөтүлөт... Изилдөөчүлөрдүн милдети – тилдеги ошол объективдүүлүктү объективдүү ачып, объективдүү сунуш кылууда... “... язык творит народ, филологи только открывают его законы и приводят их в систему...” (В.Г.Белинский, ПСС, т.1, М., 1953, 44-б.).

Кыргыз улуттук адабий тилдин нормасы жөнүндө сөз кылаардан мурда, жалпы эле тилдик норма жөнүндөгү түшүнүктү тактап алуу зарыл. Анткени Ф.П.Филиндин сөзү менен айтканда “тилдик норма жөнүндөгү түшүнүк – тилдин өзү сыяктуу эле

эң байыркы түшүнүк” (Ф.П.Филин, 1968, 48-б.), б.а. тигил же бул тилдин нормасы ошол тил жаралганда эле аны менен кошо жаралат, кошо өнүгөт, калыптанат. Ошондуктан биз бир эле тилди ошол тилдин башка түрлөрүнө, б.а. диалектилик тил, жалпы элдик тил, оозеки тил, жазма тил, адабий тил, улуттук тил ж.б.у.с. “тилдерге” жиктеп атап, алардын өзара бири-биринен болгон айырмачылыктарын жана жалпылыктарын белгилеп жүрөбүз. Бул “тилдерди” бири-биринен эмне айырмалап, кайра бул “тилдерди” бир тилге эмне бириктирип, ал бир тилди башка тектеш тилдерден кайра айырмалап турган эмне деген суроо туулат. Тилекке каршы, мындай суроо коюп, ага кайра жооп берүүгө аракеттенүү тил илиминин тарыхында өтө сейрек кездешет жана бул маселе конкреттүү түрдө коюлбайт. Эгерде бир эле тилдин жашоо формалары деп айтылып, белгиленип жүргөн диалектилер бири-биринен айырмаланса, ошол эле учурда дагы бир диалект адабий тилден айырмаланса, адабий тилдин оозеки формасы менен жазма формасы бири-биринен айырмаланса, муну такай белгилеп, айтып келатсак, демек аларды бири-биринен айырмалап турган “бирдеме”, ошол эле учурда бир диалектинин говорлорун ошол диалектиге, ошол диалектилерди элдик бир тилге бириктирип турган дагы “бирдеме” бар экен да. Адабий тилдин эле оозеки жана жазуу формаларын да бири-биринен айырмалап өзгөчөлөп турган, ошол эле учурда алардын ар бирин өзара бириктирип, аларды адабий тил деп жалпы атоого мүмкүнчүлүк берип турган “бирдемелер” болгон үчүн биз аларды ушинтип бөлүштүрүп жүрөбүз да же мындай эмеспи, менимче, ушундай. Ушул көзгө көрүнбөгөн, колго кармаланбаган, бирок интуитивдүү байкалып турган “бирдемелер” – тилдин нормасы, ушул “бирдемелер” – норма болгон үчүн бир элдин тили ошол элдин, башка элдин эмес, тили катары колдонулуп, өнүгүп, бири-биринен өзгөчөлөнгөн диалектилерге жиктелип, адабий тилдик формага айланып, анын оозеки жана жазма формаларына бөлүнүп келатат. Бул “тилдердин” ар биринин өзүнө ылайык нормасы бар, ошол өзүнө ылайык нормасы аны башка элдердин тилинен айырмалап турат. Менимче, орус тил илиминин көрүнүктүү изилдөөчүсү Ф.П.Филиндин жогорку сөзү ушул “бирдемелерге” байланыштуу айтылып, тилдин жашоо

формасынын ар биринин нормасы жана ошол эле учурда ошол жалпы тилдин да жалпы нормасы боло тургандыгын айгинелеп тургандыгында шек жок. Демек, тилдин өзү жарала баштаганда эле аны менен кошо жаралып, өнүгүп, өзгөрүп, калыптанып отурган нормасы болот.

Норма түшүнүгү тил илиминин лингвистикалык ар түрдүү мектептери, багыттары жана жеке изилдөөчүлөр тарабынан бир топтон бери эле көтөрүлүп келатат. Чет элдиктердин ичинен структуралык лингвистикалык мектебинин өкүлдөрүнүн эмгектеринде бул маселе теориялык өңүттө дурус иштелген, өзгөчө Прага лингвисттикалык мектебинин өкүлдөрү жалпы эле тилдик норма маселесин функционалдык аспектиде караштырган. Ал эми советтик лингвистикалык багыттын өкүлдөрү, өзгөчө орус тил илиминин өкүлдөрү, норманы адабий тилдин өзгөчөлүктөрү, кеп маданиятынын маселелери менен айкалыштыра карайт. Ушунун өзү жалпы эле норма маселесиндеги ар түрдүү мамилени, ар түрдүү түшүндүрүүнү жана ушундан келип ар түрдүү жыйынтыктын чыгышын көрсөтөт. Советтик багыттагы изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгүнүн норма жөнүндөгү түшүндүрүүлөрүндө, аныктоолорунда эки түрдүү маселени, б.а. тилдик табыйгый объективдүү норма менен ошол объективдүү норманы окумуштуу-адистер тарабынан нормалаштыруу, норманы кодификациялоону аралаштырып, бирдей карап койгон учурлар кездешет. Мунун өзү норманы аныктоодогу чаржайыттуулукту жана бул категориянын табыйатынан татаал көп кырдуу маселе экендигин жана аны ар кырынан, ар өңүтүнөн кароо зарылдыгын көрсөтөт.

Норма маселесине байланыштуу айтылган ойлордун, концепциялардын баарын талдоого алып, ал адабияттарды кеңири анализдөө азырынча бул иште биздин милдетке кирбейт, бул атайын кийинки изилдөөнүн предмети болот. Бул жерде норма жөнүндөгү илимий-теориялык маселенин тил илиминде жаралышын шарттаган бир гана концепциянын негизин белгилей кетким келет: азыркы тил илиминин негиздөөчүсү Ф. де Соссюр тилдик белгинин өзү билдирген идеага карата шарттуу экендигин белгилөө менен, ошол эле учурда тилди колдонгон элге карата анын (белгинин) милдеттүүлүгүн, салттуулугун (традиционность)

баса көрсөтөт. Бул милдеттүүлүктүн жана салтуулуктун башатын ал эмнеден көрөт? Тилдик белгини ал шарттуу (произвольный) деп аныктаганда белгилөөчүнү (сөз, конструкция) ар ким эле өзү каалагандай тандай бербейт, эркин эле алмаштыра бербейт, жалпы коллектив кабыл алган тилдик элементтерди ар ким өзү билгендей оңой эле өзгөртө алат деген мааниде эмес, белгилөөчү кандайдыр бир мотивировкалангандыкка ээ эмес, белгилөөчү өзү атаган белгиленүүчүгө (түшүнүк, нерсе) карата шарттуу болот деген мааниде түшүнгөн жана чындыгында белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн ортосунда табыйгый мотивировкаланган байланыш жок деген түшүнүктөн келип чыккан. Ошол эле учурда тилдик белгинин коллективдик адатка, салтка (традицияга) негизделээрине таянган. "... языковой знак произволен... всякий принятый в данном обществе способ выражения в основном покоится на коллективной привычке или, что тоже, на соглашении..., слово "произвольный" не должно пониматься в том смысле, что означающее (слово – С. М.) может свободно выбираться говорящим; мы хотим лишь сказать, что означающее немотивировано, т.е. произвольно по отношению к данному означающему, с которым у него нет в действительности никакой естественной связи...

Язык всегда выступает как наследие предшествующей эпохи..., язык только как продукт, который унаследован от предшествующих поколений и который должен быть принят таким, каким он есть... любое данное состояние языка всегда есть продукт исторических фактов... Связь с прошлым ежеминутно препятствует свободе выбора. Именно потому, что знак произволен, он может быть произвольным только потому, что опирается на традицию" (Ф. де Соссюр, 1977, 105-107-бб.).

Тил урук-уруу тили катары диалектилик формада жаралган абалынан тартып бүгүнкү күндө колдонулган улуттук адабий тилдик формага өнүгүп жетишине чейин ошол тилди колдонгондор үчүн милдеттүүлүккө, салттуулукка, көндүмдүккө негизделет жана өткөн доордун мурасы, туундусу катары өткөн доорлордо кандай кабылданса, бүгүнкү күнү да так ошондой кабыл алынат. Тилдин өткөн доорлордон бери карай колдонулуп келе жатышы, тарыхый салты тилди каалагандай

өзгөртүүгө, тилдик элементтерди эркин эле бурмалай берүүгө эч кандай мүнкүнчүлүк бербейт, ага тоскоол болот. Ушунун өзү тилдик норма катары аныкталат. Анткени тил традициянын законуна баш ийет, традицияга таянып өнүгөт. Ушундан келип милдеттүүлүк, салттуулук, көндүмдүк, тууралык тилдин кептик деңгээлде колдонулушу катары тилдик объективдүү табыйгый норманы пайда кылат, ушул норма тилдик пикирлешүүнүн негизги курал-каражаты катары анын функционалдык касиетин аныктайт.

Ф. де Соссюр норма жөнүндө ачык айтпаганы менен бүгүнкү тил илиминде, өзгөчө структуралык тил илиминде, тилдик норма жөнүндөгү маселелердин талкууга алынышы ушул көзкараштардан башталат, тилдик норманын тарыхый салтка, милдеттүүлүккө, тууралыкка, бузуп-бурмалабай колдонулган кептик узуска, көндүмдүккө негизделээри Соссюрдун жогоруда биз шилтеме берген көзкарашынан келип чыгат. Ошондуктан норма жөнүндө кеп кылганда конкреттүү сүйлөө же жазуунун көнгөн адат, көндүм катары милдеттүү түрдө колдонулушун, анын кептик деңгээлде реализацияланышы – узус катары ишке ашышы деп билебиз. Тилди ошол тилди колдонгон коом кандай кабыл алса, кандай сүйлөсө ошол тил үчүн кабыл алынган ошол “нерселер” норма болуп эсептелет, б.а. тилдик норма – ошол тилди колдонгон элдин тилдик аң-сезими жана сүйлөө практикасы. Норманы мындайча түшүнүү норманын тилдин өзү сыяктуу эле табыйгый реалдуулук, объективдүү тилдик көрүнүш экендигин жана анын субъективдүү жагы нормализация жана нормалашкан норманы кодификациялоо процесси менен байланыша тургандыгын көрсөтөт. Норманын объективдүүлүгү жалпы тилдик системага тиешелүү болсо жана система аркылуу аныкталса, субъективдүү норма адабий тилге тиешелүү жана ал адабий тилдик структура – тилдик конкреттүү структура аркылуу реализацияланат. Биз норманы ушул эки аспектиде талдоого алууну туура багыт деп эсептейбиз... Мындай түшүнүү, норманын табыйатына шайкеш келет жана ал Ф.де Соссюрдун лингвистикалык көзкараштарынан башат алат...

Арийне, жогор жакта берилген “нормалашкан норма” деген тизмек, бир караганда, сабатсыз тизмек катары бааланышы

мүмкүн. Бирок меселенин маңызын тагыраак түшүнүү жана түшүндүрүү максатында сунушталган бул тизмек жумушчу тизмек катары ушул жерде убактылуу гана колдонулуп жатат. Муну адабий тилди нормалаштыруу деп деле колдонсок болмок. А чындыгында биз адабий тилдин өзүн нормалаштырбайбыз, ошол адабий тилдин тил менен эле кошо жаралып колдонулуп келген нормасын нормалаштырабыз. Нормалаштыруу – бул ишмердик, адистердин тилге акыл-эстүү, аң-сезимдүү таасир этиши, “муну мындай кылалы, тигини тигиндей кылалы”, “мунусу жакшы, мунусу андан да жакшы”, “бул үлгүлүү, бул көркөмдүү” дегендей баалап-барктоо, мыктысын издөө, аларды сунуштоо. Адабий тилдин өзү “асмандан түшпөйт”, анын нормасы абстрактуу айтылган норма эмес, ал конкреттүү жана эчак түзүлгөн. Ошондуктан норманын аксиологиялык аспектиси деген да түшүнүк колдонулуп жүрбөйбү...

Тил диалектилик формада, жалпы элдик тил формасында колдонулгандагы эле тилдик норманын элементтери ал тил адабий тил катары жарала баштаганда ага кошо өткөн, адабий тил диалектилик тилдин, жалпы элдик тилдин эле “иштетилген”, “иргеп-илгенген”, өркүндөтүлгөн жогорку формасы, башка тил эмес, ал тилдердин эле тарыхый-социалдык, социолингвистикалык шарттагы бир көрүнүшү, бир колдонулуш өзгөчөлүгү. Адабий тил түгүл, жогорто белгиленгендей, диалектилик тилдердин да нормасы бар экендигин белгилегенбиз. Бул биз белгилебесек да объективдүү жашайт. Муну танууга болбойт.

Биз бул жерде мурдатан бери эле “бессознательно” колдонулуп, тилдин ошондой система-структуралык түзүлүштө калыптанышын шарттап келген тилдик объективдүү табыйгый норманын белгилүү бир тарыхый-социалдык, социолингвистикалык кырдаалда жаралган адабий тилди нормалаштырууга байланышкан субъективдүүлүк аркылуу тескеле турган нормасы жөнүндө кеп кылып жатабыз. Себеби нормалаштыруу процесси таанып-билүү ишмердигинин бир түрү катары конкреттүү тарыхый жагдай аркылуу мүнөздөлөт. Норма – объективдүү көрүнүш, ал эми нормализация – субъективдүү ишмердик. Норма жалпы тилдик көрүнүш, ал

эми нормализация адабий тилге гана мүнөздүү атайын колго алынган иш-аракет, ишмердик. Норма менен нормализацияны чаташтырууга же экөөнү бир деп кароого болбойт. Адабий тил – тилдин башка жашоо формаларынан айырмаланып нормалаштырууга жана ошол нормалаштырылган норманы кодификациялоого алына турган гана формасы. Тилдин калган формалары табыйгый норма менен жашаса жана колдонулса, тилдин адабий тилдик формасы нормалаштырылган жана ошол норма кодификацияланган нормада жашайт жана колдонулат. Демек, нормалаштыруу процесси мурдатан бери эле азыраак бессознательно регламенттешип, көбүрөөк варианттуулук менен мурдатан колдонулуп келген бошоң норманы катуу милдеттүү кылып, бузууга жол бербегендей кылып катаң нормалаштырат. Ошондуктан биз норманы экиге жиктеп карайбыз: бир жагынан, тилдик структуранын тилдик коомдук практика аркылуу тандалып, иргелип-ылгалып тескелген жана кабылданган, туруктуу колдонулган салттуу узустук көрүнүштөрүнүн жалпы биримдиги же жыйындысы, бул – жалпы тилдик норма, белгилүү деңгээлде, бошоң болот, ошондуктан ал норма айрым учурларда бузулуп колдонула берет, ар кандай варианттуулукка көбүрөөк жол коюлат; экинчи жагынан, ушул эле жалпы тилдик норманын мурдатан эле колдонулуп келаткан туруктуу, салттуу, тандалып, иргелип-ыргалып, тескелген белгилерине кошумча милдеттүүлүк, бузуп-бурмалоого жол берилбегендик, тууралык, үлгүлүүлүк, идеалдуулук өңдүү жаңы белгилерди талап кылуу менен, тилдик өнүгүүнүн, тилдик колдонуунун белгилүү бир социолингвистикалык этабында эл тарабынан кабыл алынып реализацияланган узустук көрүнүш, бул – адабий тилдик норма, ал катаң болот, ошондуктан ал норманы бузуп колдонууга жол берилбейт. Адабий тилдик нормада, белгилүү деңгээлде, варианттык колдонуулар да кездешет, анткени адабий тилдик өнүгүүнүн, анын көркөмдүүлүгүнүн, жатыктыгынын, ийкемдүүлүгүнүн, үлгүлүүлүгүнүн артышында туура, өз оордунда пайдаланылган варианттар (лексикалык, грамматикалык, формалык синтаксистик, стилдик ж.б.) чоң мааниге ээ экендигин танууга болбойт. Тил – ар дайым кыймылдагы, өнүгүүдөгү жандуу организмдей. Анын “кыймылдуу туруктуулугу”

да, “туруктуу кыймылдуулугу” да, “жандуулугу” да ыктуу пайдаланылган варианттарында, тилди жандуу кылып турган тилдик көрүнүштөрдүн бири – ушу варианттар... Бирок ким аны кандай колдонот, ал – башка маселе...

Улуттук доорго чейин кыргыз оозеки адабий тилинин нормаларынан айырмаланып улуттук доордогу кыргыз адабий тилинин нормаларынын негизги өзгөчөлүгү – анын улуттук жазуу формасынын жаралышы, өнүгүшү, функционалдык поливаленттүүлүгү жана анын кыргыз улуттук адабий тилинин оозеки жана жазма формаларына бирдей мүнөздүүлүгү, ошону менен эле катар нормасынын катандагы, ошол нормага аң-сезимдүү таасир этүү менен анын нормалаштырылышы жана кодификацияланышы.

§2. Тилдик норманын объективдүүлүгү

Норма – адабий тил жөнүндөгү маселенин илимий-теориялык негизи, кеп маданияты теориясынын негизги түшүнүгү. Адабий тилдин калыптанышы, өнүгүп-өркүндүшү, өнүккөн улуттук, мамлекеттик тилге айланышы, кеп маданиятынын практикалык маселелеринин баардыгы норма менен тыгыз байланышта аныкталып чечмеленет. Ал эми адабий тил – жалпы улуттук тилдин башка формаларынан айырмаланып, анын өнүгүп-өркүндөтүлгөн, иштетилген, белгилүү бир калып-нормага ээ эң жогорку формасы.

Бирок, тилекке каршы, норма, норма деп карандай айтып, кургак гана кайталай берүү менен маселе чечилбейт... Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тили илиминде норма жөнүндөгү түшүнүк өзүнчө бир илимий проблема катары коюлуп, илимий негизде аныкталып колдонулбастан, норма деген термин тек гана жеке сөз катары тигил же бул жагдайга ылайык кездеше калып жүрөт. Ушу азыркы тапка дейре кыргыз тилинин калыптануу, өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү тенденцияларын иликтеп, анын структуралык ар бир деңгээли жиктелип, өз-өзүнө мүнөздүү нормалары, нормалаштыруу маселелери жаатында атайын изилдөө иштери колго алына элек. Ал эми кеңири кездешип жүргөн «адабий нормага ылайык» же «адабий нормага ылайыксыз», «адабий

нормага жатат же адабий нормага жатпайт», - деген сымал баа берүү, байкоо-жыйынтыктар лингвистикалык мүнөздөгү илимий даректерге, иликтөө-изилдөөлөргө негизделбестен, адамдын субъективдүү мүнөздөгү жеке баамына, тигил же бул айтылыш-жазылыштын өзүнө жаккан-жакпагандыгына карап гана «дей салуу», «дей коюусу» менен байланыштуу экендигин танууга болбойт. Андай болбогондо мунаса, ыраба, даро, усул, каана, ужут, убар, эндеше, мухит, илхам, аспиет, мустарап, озуйпа, бейсаза, музапат, астана, сатан, шалдан, экмөт, оожал, Родина, ветеран, речь, старший, ярлык, караул, мүдүр, мутавали, соттошубатышат, ымтыкана, мунапыс, сукбат, уугут, өргөө, ыңкылап, каганат, курултай, турубатышат, журуйат, кыбачы, депатышат, союпатышат, жумуруйат, фалсафа ж.б.у.с. толуп жаткан фактыларды кыргыз тилинин адабий нормасына жатат, ага ылайык келет деп басмасөз бетинде үстөкө-босток колдонуп, ал гана түгүл бул өңдүү сөздөрдүн адабий нормалуулугун далилдеген «аргументтерин», ошондой эле деңгээлде булардын кыргыз тилинин адабий нормасына төп келбеген, нормадан сырт экендигин далилдеген кайчы «аргументтердин» жаралышын эмне менен түшүндүрүүгө болот?

Андыктан белгилүү бир тилдик кубулушту, фактыны адабий нормага «ылайыктуу-ылайыксыз», «жатат-жатпайт», «туура-туура эмес» деп жөн салды гана бөлүштүрүп, иргей коюудан мурда, норма деген эмне, анын жетеси, табыят-жаратылышы кандай, маани-манызы эмнеде, тилдик каражат-элементтердин норманын алкагына сыюу шарты кайсы ж.б. ушул өңдүү жалпы маселелер жаатында так, таамай-таасын түшүнүккө ээ болушубуз зарыл.

Норма – коомдук-социалдык маңызда аныктала турган лингвистикалык кубулуш. Адамдардын кептешүү-сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүн шарттап, аны ишке ашыруу үчүн пайдаланыла турган тилдик каражаттарды белгилүү бир калыпка салып, багыттаган объективдүү көрүнүш, жалпы коомчулук кеңири колдонгон, кептешүү-сүйлөшүү тажрыйбасында бузбоого аракеттенип, байкап-баамдабаса да алар үчүн табыйгый нерсе, көнүмүш адат катары сезилген реалдуулук. Муну эреже, көрсөтмө-талап катары кабыл алып, кагаз бетине түшүрүп,

жарыя кылбасак деле, ал адамдардын кептешүү-сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүн шарттаган тилдик каражаттардын белгилүү бир алкактагы, калыптагы ырааттуулугунда колдонула берет. Маселен, жогорто белгилегендей, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин нормасы жөнүндө иштелген илимий изилдөө жок, анын нормасы «мындай» же «тигиндей», лингвистикалык тигил каражат нормага жатат, ал эми «мунусу» норманын алкагына сыйбайт, нормага ылайыксыз деген кыялда фактыларды тизмелеп, аныктап-чечмелей элекпиз... Бирок мындан кыргыз тилинин нормасы жок, калыптана элек деп айтууга болобу? Албетте, болбойт. Анткени кыргыз тилинин тилдик нормасы ошол тилдин адеп жаралып, калыптанышы, анын өнүгүп-өркүндөшү, өзгөрүшү менен кошо жаралып, кошо өнүгүп-өркүндөгөн, өзгөрүүгө учураган имманенттүү кубулуш, объективдүү көрүнүш, тилдин жаралышы, өсүп-өнүгүшү, өркүндөшү менен, ошол тилдин нормасы кошо калыптана баштайт. Андай болбогондо мен кыргыз деген жалпы журтка бирдей түшүнүктүү болгон бирдиктүү бир кыргыз тили түзүлмөк эмес, кыргыз тилинде сүйлөгөн ар бир адам өзүнүн кепсөзүн башкалардын кепсөзүнө окшотуп айтууга, башкаларды туурап, алар айткандай айтууга аракеттенмек эмес. Демек, алардын кептешүү-сүйлөшүү практикасын, пикир алышуусун, тилдин өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүүсүн белгилүү бир жалпы нукка, калыпка салып турган имманенттүүлүктүн, объективдүү кубулуштун бар экендигин төгүндөөгө эч мүмкүн эмес. Норманын объективдүүлүгү анын биздин иш-аракетибизге, билген-билбегендигибизге, каалаган-каалабагандыгыбызга көзкарандысыз реалдуулугу – дал ушунда.

Белгилүү бир тилде сүйлөгөндөр үчүн норма табыйгый навик, көндүм катары пайдаланылат да, ар бир адам өзүнүн кеп-сөзүн, сөзсүз түрдө, милдеттүү түрдө башкалардын кепсөзүнө окшоштуруп, башкалардыкындай кылып аларды ээрчип айтууга далалаттанат, башкаларды туурап, алардыкындай кылып айтуу салтын улантат. Кайсы учурда гана болбосун кептешүү-сүйлөшүү, пикир алышуу практикасында адамдар эч кандай жазылган эреже, сунуштарсыз, «мындай» же «тигиндей» деген сымал көрсөтмө-талаптарсыз эле кантип сүйлөө керек, кантип сүйлөбөө керек, кантип сүйлөсөк туура болот, кандай

сүйлөсөк туура болбойт экенин туюшкан, сезишкен. «Башкалар, мурункулар кандай сүйлөсө, мен да ошолордой сүйлөйм» деген сымал принципти колдонушкан, салтты улантышкан, сакташкан. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө айрым бир адамдар, өзгөчө журналисттер, ар кайсы регион-аймактардан келген “билерман саясатчылар” “өз тилдеринде” сүйлөп, өз тилдеринде жазып, адабий тилдик узустук нормага топ, шайкеш келбеген сөздөрдү колдонушуп, кыргыз адабий тилдик норманын талаптарына шай келбеген грамматикалык формаларды пайдаланышып жүргөнү жалпы коомчулукту тынчсыздандырып жатканы жашыруун эмес. Сөз колдонууда 1920-30-жылдары араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдү, грамматикалык формаларды тилге бүгүнкү күндө зордоп сүйрөп кирүү тенденциясы күч алды. Мындай абал тилдин өнүгүүсүнө да, адабий тилдик норманын калыптанышына да пайдалуу жагдай түзө албайт. Кайра тетиписинче, адабий тилдик нормадагы чаржайыттыкты күчөтүп, анын объективдүүлүгүнө кедерги гана болот...

Тилдик норманын объективдүүлүгү, табыйгыйлыгы анын тилдик система жана тилдик структура менен болгон карым-катыш, байланышын, алар аркылуу аныкталуу мүмкүнчүлүгүн шарттайт. Тилдик система – кепте реалдуу колдонулуп жүргөн каражат-элементтердин гана жыйындысы болбостон, тилдеги белгилүү бир модель, үлгү, тип-схемалар аркылуу жарала турган, пайда болуу мүмкүнчүлүгүндө турган, али жарала элек, бирок жаралышы мүмкүн болгон потенциалдуу каражат-элементтердин да жыйындысы, комбинациясы, б.а. тилдик система – потенциалдуулуктун, жаралуу мүмкүнчүлүгүнүн системасы. “Система языка – это система возможностей. Система – это не то, что реально существует в языке, а все то, что может быть в нем создано” (Э.Косериу, 1963, 175-б.; В.И.Ицкович, 1968, 11-б.; 1970, 16-б.). Муну төмөнкү өңдүү конкреттүү факт-материалдын негизинде чечмелөөгө болот: кыргыз тилинин сөз жасоо системасында **«зат атооч + чы»**, **«зат атооч + кер»**, **«зат атооч + лык»**, **«зат атооч + луу»** тибиндеги сөз жасоо модель-үлгүлөрү бар. Бул үлгү, типтердин негизинде жасалган зат атооч сөздөрдүн айрымдарынын мааниси

кесипти, адистикти билдирет, маселен: **малчы, уйчу, кызматкер**; айрымдарынын мааниси көптүктү, молдукту, барды билдирип, маселен: **таштуу, кумдак, суулуу** ж.б. зат атоочтук алгачкы маанисинен айырмаланып, сын атоочтук касиетке ээ болот. Демек, бул модель зат атооч сөзгө ушул мүчөлөрдү жалгоо менен кесипти, адистикти, барчылыкты, молдукту билдирген зат, сын атооч сөздөрдү жасоого мүмкүнчүлүк берет да, жаңы сөздөрдү жаратуу менен, кыргыз тилинин сөздүк корун, лексикасынын баюу, толукталуусун шарттайт.

Бирок, арийне, тилдик системанын, б.а. кыргыз тилинин сөз жасоо системасынын бул мүмкүнчүлүгү (зат атоочко -чы, -кер, -луу, -лык мүчөлөрүнүн жалганышы менен зат, сын атоочтордун жаралышы) бардык эле учурда толук реализациялана, жүзөгө аша, аткарыла бербейт. Муну төмөнкү таблицада ачык көрүүгө болот.

Зат атоочтор	Мүчөлөр			
	-чы	-кер	-лык	-луу
кетмен	кетменчи	-	кетмендик	кетмендүү
китеп	-	-	китептик	китептүү
талап	-	талапкер	-	талаптуу
мал	малчы	-	-	малдуу
иш	ишчи	ишкер	-	иштүү
кызмат	кызматчы	кызматкер	-	кызматтуу
жумуш	жумушчу	-	-	-
соода	-	соодагер	-	-
таш	-	-	таштак	таштуу
каш	-	-	-	каштуу
суу	суучу	-	-	суулуу
кум	-	-	кумдак	кумдуу
айла	-	айлакер	-	айлалуу

Демек, кыргыз тилинин сөз жасоо системасы зат атооч сөзгө *-чы, -кер, -лык, -луу* мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу кесипти, адистикти билдирген зат атооч, барчылыкты, молчулукту билдирген сын атооч сөздөрдү жаратууга мүмкүнчүлүк бергени менен, аталган мүчөлөр бардык эле зат атоочко улана бербестен, аларды тандап-тескеп, иргеп уланаары көрүндү. **Кетмен, мал, иш, жумуш, кызмат, таш, каш, суу, кум, айла** деген зат атооч сөздөрдүн айрымдарына - **чы**, айрымдарына -**луу** мүчөлөрүнүн жалгануусу, алар аркылуу жаңы сөз жасалышы кадыресе норма болсо, **кетмен, китеп, жумуш, каш, суу** өңдүү зат атоочторго **-кер** мүчөлөрүнүн жалгануусу кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү өнүгүү-өзгөрүү, өркүндөө этабында нормага жатпайт, **соода** зат атоочуна **-чы** мүчөсү улана албаса, **китеп** сөзүнө **-чы** мүчөсү да, **-кер** мүчөсү да айкаша албайт. Ошол эле учурда жогорку мүчөлөрдүн жалгануусу аркылуу жасалган зат атооч, сын атоочтор билдирген маанилер жеке эле ал мүчөлөр эмес башка каражаттар, башка формалар аркылуу да берилиши мүмкүн (ташы көп, куму көп, суусу бар, мал багуучу, иштерман ж.б.). Бул зат атоочторго бөлөк мүчөлөр да жалганып башка сөз түркүмдөрүнө өтүп, башкача формада, башка мааниде колдонулушу да ыктымал. Мына ушунун өзү тил реалдуу модель-үлгүлөрдүн, схема-типтердин, али толук реализациялана элек мүмкүнчүлүктөрдүн системасы экендигин ачык көрсөтөт.

Демек, системанын реализацияланбаган мүмкүнчүлүктөрүнүн, схемада бош орундардын, торчолордун болушу мыйзамдуу көрүнүш. Тилдин өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү тарыхында анын айрым мүмкүнчүлүктөрү реализацияланып, белгилүү бир форма аркылуу берилсе, зарылчылыгына жараша кептешүү практикабызда колдонулуп, коомдук милдет аткаrsa, айрым мүмкүнчүлүктөрү али реализацияланбаган, «тынч жаткан» болот. Тилдик каражаттардын өзара карым-катыш, байланыш комбинацияларынын айрымдары тилдик системанын өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүүсүнүн бир этабына, бир мезгилине туура келип, кепте кездешсе, экинчи дагы бири анын башка, кийинки этабына туура келиши ыктамал, айрымдары жаңы жаралса, бирөө колдонулуудан чыгып, ага орун бошотот... Тилдик система тарабынан түзүлгөн баардык мүмкүнчүлүктөрдү

толук пайдалануу, кептешүү-сүйлөшүү практикабызда, тилдик структурада аларды толук колдонуу мүмкүн эмес. Андай болбогондо тилдик системадагы варианттуулук, жаңы жаралуу, жок болуу, эскирүү, жаңыруу, архаизация, неологизация, семантикалык жылыштар, өзгөрүүлөр сыяктуу тилдик кыймыл жөнүндө да кеп-сөз болушу мүмкүн эмес эле, норма жөнүндөгү түшүнүктүн зарылчылыгы да болбос эле.

Тилдик системанын ички-тышкы кыймылын, өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү мүмкүнчүлүгүн, сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиздин туура, ачык-так, даана, элестүү, көркөм, сылык-сыпаа, сыйда болуу сапатын шарттоочу бул процесс тынымсыз улана берүүчү, улам-улам кайталануучу объективдүү зарыл процесс катары тилдик норманын объективдүүлүгү, тилдин белгилүү даражада нормага көзкарандылыгы аркылуу түшүндүрүлөт. Маселен, кыргыз тилинин сөз жасоо системасында **-чы, -кер** мүчөлөрүнүн зат атооч сөзгө улануу менен, кесипти, адистикти билдирүүчү жаңы зат атооч жасоо мүмкүнчүлүгү жөнүндө айтылды. Бирок жогорку таблицада көрүнгөндөй, система дайым эле өз мүмкүнчүлүгүн толук реализациялай албай, белгилүү даражадагы чектелүүгө дуушар болот, б.а. аталган мүчөлөр бардык эле зат атооч сөзгө улана бербестен, тигил же бул зат атоочту тандап-тескеп уланышат. Мунун өзү системанын кесиптикти, адистикти билдирген жаңы зат атооч жасоо мүмкүнчүлүгүнүн толук реализацияланышына кедерги болот да, ага карата биринчи чектөө катары чыгат. Ал эми ушул синоним мүчөлөрдүн бири уланган зат атооч сөзгө ар дайым эле экинчисинин улана албастыгы системанын мүмкүнчүлүгүнүн толук реализацияланышына кедерги болуп, аны экинчи жагынан чектейт:

мал → малчы	мал → малкер
жумуш → жумушчу	жумуш → жумушкер
соода → соодагер	соода → соодачы ж.б.

Кыргыз тилинин сөз жасоо системасында **жумушчу, малчы, соодагер** сөздөрү менен эле бирдикте **жумушкер, малкер, соодачы** – деген өңдүү сөздөрдүн жасалып калышы да ыктымал дегенибиз менен (анткени аталган мүчөлөрдүн зат атооч сөздөргө улануусу менен, адистикти, кесипти билдирген жаңы зат атооч сөз жаралат

деген талап системанын реализацияланышына негизделет, бирок бул талапты конкреттештирүү, кандай зат атоочко уланаары, кандай зат атоочко улана албастыгы, качан уланып, качан уланбасы тилдик өнүгүп-өзгөрүүнүн, структуранын нормасы аркылуу такталуучу нерсе...), алардын реалдуу колдонулушу, кеп-сөзүбүздө жашашы тилдик норма жана тилдик структура аркылуу тескеле турган, структуранын нормасына көзкаранды аныкталуучу нерсе....

Арийне, кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү сөз жасоо системасында, кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү жолунда **жумушкер, малкер, соодачы** деген сөздөрдүн колдонулушу, кептешүү-сүйлөшүү практикабызда учурап калышы анын азыркы таптагы объективдүү нормасына ылайык келбейт, нормадан чет, туура эмес көрүнүш катары бааланат. Тилдик системанын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн реализациялануу схемасында бош орун, бош торчолордун болушу тилдик норма аркылуу шартталган табыйгый көрүнүш катары тилдин өнүгүп-өркүндөшүн, өзгөрүүсүн камсыз кылуучу ички мыйзам ченемдүүлүгү, имманенттүүлүгү болуп саналат. Арийне, экстралингвистикалык факторлор канчалык таасир этпесин, баары бир, ал тилдик системанын өз мүмкүнчүлүгү, ички мыйзам ченемдүүлүгү менен камыр-жумур айкашканда гана тилдин өнүгүп-өркүндөшү, кыймылы үчүн жагымдуу шарт түзүлүп, анын өнүгүшүн шарттаган кубулуштар нормага айланат.

Демек, тилдик система – белгилүү бир маанини, идеяны билдирүү үчүн колдонула турган тилдик зарыл каражат-элементтердин, модель-үлгүнүн, схема-типтердин жыйындысы, алардын потенциалдуу, али сыртка чыга элек мүмкүнчүлүктөрү. Ал эми тилдик норма болсо – тилдик системанын мүмкүнчүлүктөрүн тандап-тескөө аркылуу «кандай айтса болот», «кандайы туура», «кантип айтса болот» деген өңдүү маселени аныктоо. Тилдеги ар бир колдонулуш, каражат тилдик системанын өзүнө мүнөздүү мүмкүнчүлүктөрүнүн реализацияланышы катары кабыл алынышы зарыл.

Тилдик системанын мүмкүнчүлүгүнүн реализацияланышы, анын кептешүү-сүйлөшүү практикабызда колдонулушу тилдик

норма менен тилдик структуранын карым-катыш, байланышын шарттайт.

Тилдик структура – тилдик системанын реализацияланган мүмкүнчүлүктөрү, б.а. белгилүү бир мезгил аралыгында кепте реалдуу жашаган, реалдуу колдонулуп жүргөн тилдик каражат – элементтердин системасы (Э.Косериу, 1963, 175-б.; В.И.Ицкович, 1968, 14-б.). Тилдик системаны жакшы түшүнүү, анын жетесин, маани-маңызын, ички закондорун, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн билүү тилдик структурадагы өзгөрүүлөрдү, өнүгүп-өркүндөө, кыймылды, жаңынын жаралуу, эскинин колдонулуудан чыгуу процесстерин, нормага мүнөздүү, андан четтеген, ага ылайыксыз көрүнүштөрдү, туура-туура эмес кубулуштарды тилдин өзүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүгүнө, ички өзгөчөлүгүнө, закондоруна ылайык аныктоого шарт түзөт. Ушул негизде алганда норма, бир жагынан, конкреттүү тилдин системасы аркылуу аныкталып, ал аркылуу шартталса, экинчи жагынан, ошол конкреттүү тилдин структурасы аркылуу аныкталат, ал аркылуу шартталат.

Маселен, кыргыз тилинин өзүнүн тилдик системасы, андагы модель-үлгүлөр, схема-типтер, табыйгый ички закондуулуктар, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр, өзүнө гана мүнөздүү жеке өзгөчөлүктөр ал тилди башка тилдерден айырмалап, анын өзүнө гана мүнөздүү структурасын, ага ылайык нормасын шарттайт. Бул норманы бузууга эч мүмкүн эмес. Эгерде ал норма бузула турган болсо, норма менен кошо кыргыз тилинин структурасы гана эмес, анын тилдик системасы да бузулуп, бул тилде кездешпеген гана каражат-элементтер, колдонулуштар эмес, бул тилдин жетесине, табыят-жаратылышына жат, ал тилде колдонууга мүмкүн болбогон, болуп калышы да мүмкүн эмес көрүнүштөрдүн орун алышы ыктымал. Маселен, кыргыз тилинин орфоэпия, орфография системасы орус тилинин, а түгүл кыргыз тили менен тектеш бир катар түрк тилдеринин орфоэпия, орфография системасынан кескин айырмаланат да, өзүнүн өзгөчөлүгүнө ылайык нормасы бар. Кыргыз тилинин орфоэпиялык, орфографиялык нормасын бузуу менен, анын структурасы гана эмес тилдик системасы, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү, ички закондуулуктары (сингармонизм ж.б.)

да бузулушу мүмкүн. Кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасында 6 жөндөмөнүн болушу анын жөндөлүш нормасын аныктайт. Ал норма казак тилиндеги, айрым бир башка түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын нормасына дал келбейт. Демек, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жөндөлүш нормасы ал тилдеги жөндөмөлөр системасы, андагы структуралык каражат-элементтер, алардын мүмкүнчүлүктөрү, реализациялануу өзгөчөлүктөрү, варианттуулуктары, семантикасы аркылуу аныкталган. Ошондой эле кыргыз тилинин грамматикалык системасында орус, украин, белорус, француз, немец ж.б. тилдердин грамматикалык системасынан айырмаланып, грамматикалык род категориясы жок, демек, ага тиешелүү норма да жок, сын атооч менен зат атоочтун тизмеги орус тилинин системасында сан, род, жөндөмө категориялары боюнча ээрчишүү нормасы аркылуу аныкталаары белгилүү, ал эми кыргыз тилинин грамматикалык системасында сын атооч менен зат атоочтун жогоруда аталган грамматикалык категориялар боюнча ээрчишүү нормасы жок, болушу да мүмкүн эмес. Ошол эле учурда кыргыз тилинде ээ менен баяндоочтун сан боюнча ээрчишүү нормасы негизинен, сакталган. Бирок аталган тилдерден айырмаланып, сан боюнча ээрчишүүнүн бузулушу да кыргыз тили үчүн норма катары таанылары да белгилүү. Бул сыяктуу көрүнүштөр – тилдик система аркылуу аныкталуу мүмкүнчүлүгүндөгү кубулуштар.

Объективдүү норманын айрым маселелери тилдик система аркылуу аныкталган сыңары, норманын көптөгөн маселелери тилдик структура аркылуу да аныкталат. Структура аркылуу аныкталуучу норма тилдик системанын реализациялануу мүмкүнчүлүгүнө чектөө салып, система «жол бере берген» тилдик көрүнүш-кубулуштардын тилдик структура аркылуу чагылдырылышын же чагылдырылбашын, берилиш-берилбөөсүн, кептешүү практикабызда реалдуу колдонулуу-колдонулбоо шартын тескейт, териштирет.

Структура аркылуу аныкталуучу норма тил жана кеп деңгээлинде система аркылуу аныкталуучу объективдүү нормага салыштырмалуу бошоңураак болот. Структура аркылуу аныкталуучу норманын бузулушу, андан четтөө тилдик

системанын бузулушуна алып келбейт, тилдин ички законуна, потенциалдуу мүмкүнчүлүгүнө каршы-кайчы келбейт. Маселен, жогорто эле келтирилген мисалдарды алалы. Андагы **кызматкер, жумушкер, ишкер** деген сөздөрдүн ичинен **жумушкер** деген сөзү колдонулуш жагынан кандайдыр бир туура эместикти көрсөтүп, кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү өнүгүш этабында нормага ылайык келбей, андан четтегендикти көрсөтүп тургансыйт, бирок бул **жумушкер** деген сөз кыргыз тилинин тилдик системасына, анын табыят-жаратылышына, андагы модель-үлгүлөргө каршы келбейт. Анткени, жогор жакта айтылгандай, кыргыз тилинин сөз жасоо системасында *-кер, -чы* мүчөлөрү зат атоочко улануу менен кесипти билдирүүчү жаңы зат атооч сөздөрдү жасайт деген норма бар. Ушул закондун негизинде жасалган бир катар төмөнкү өңдүү сөздөр да бар: **кызматчы, малчы, жылкычы, ишкер, соодагер, кызматкер, пахтакер** ж.б. Демек, **жумушкер, соодачы** деген өңдүү сөздөрдүн болуп калыш ыктымалдыгы тилдик системанын ички законуна, система аркылуу аныкталуучу нормага каршы-кайчы келбейт. Ал эми бул сөздөрдүн нормадан четтеп, кыргыз тилинин өнүгүп-өзгөрүшүнүн бүгүнкү этабында «туура эмес» айтылышы, кеп-сөзүбүздө реалдуу колдонулбаган каражат катары бааланышы тилдик структуранын нормасына, структура аркылуу аныкталуучу нормага байланыштуу. Демек, бул өңдүү айтылыш, каражаттар тилдик системага, анын ички закондоруна каршы келбегени, тилдик системанын нормасын бузбаганы менен, тилдик структуранын нормасынан четтеп, «нормага ылайык келбеген», «норманы бузган», «туура эмес» деген сыяктуу маселелердин жаралышын шарттайт.

Норманын кеп маданиятына тиешелүүлүгү так ушу жерден башталат... б.а. кеп маданиятына тиешелүү норма – тилдик системанын нормасы, тилдик система аркылуу аныкталуучу норма болбостон, тилдик структуранын нормасы, тилдик структура аркылуу аныкталуу мүмкүнчүлүгүндөгү норма. Ошондуктан норма жөнүндө кеп кылганда, бул эки норманы, б.а. норманын бул эки тибин – тилдик системанын нормасын жана тилдик структуранын нормасын бири-биринен бөлүп, айрым-айрым аныктоо зарыл. Анткени системанын нормасы – тилдин нормасы, ал эми структуранын нормасы, б.а. структура

аркылуу аныкталуучу норма – кептин нормасы. Демек, норманын объективдүүлүгү тил жана кеп концепциясы аркылуу гана толук, так-таасын аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тилдик норма – бул абстрактуу нерсе эмес, ал, баарыдан мурда, жазылган, окулган текстте объективдүү жашайт, сүйлөнгөн кептерде, алардын үлгүлөрүндө объективдүү колдонулат. Ошондуктан адабий тилдин нормасын биз тилдин өзүнөн, анын үлгүлөрүнөн, элдик оозеки адабияттан, көркөм адабий тексттерден табабыз, тилдин өзүнүн табыйгый узустук колдонулушунан табабыз, тил жаралганда эле ошол тилдин узустук нормасы кошо өнүгүү жолуна түшөт. Тилдин колдонушунда нормалык даражасы жетпеген элемент тилдик системадан чыгарыла берет, анын оордуна жаңысы жаралат, ошентип, тилдин фонетика-грамматикалык системасы калыптанат, лексикалык кору түзүлөт, ушулар менен нормасы кошо калыптанат...

Норма деп азырынча тилдин оозеки жана жазма формаларынын эң мыкты үлгүлөрүнүн жаралышында, колдонулушунда жана сыртка берилишинде адамдар тарабынан эң зарыл, эң мыкты деп кабылданган, милдеттүүлүккө айланган, тилдин коомдук функция аткаруусунда бузулбай, туура деп колдонулган жана ошол конкреттүү тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык системасынын ошондой болуп калыптанышын камсыз кылган аң-сезимдик түшүнүк, улуттук мүнөздөгү категорияны түшүнсөк болот. Бул конкреттүү тилдик бирдик, тилдик каражат эмес, ал ошол тилде сүйлөгөн, жазган элдин кабылдоосу, ушундай экен, ушундай турбайбы деп кабыл алуусу, бузууга, бурмалоого жол бербей колдонуусу. Бул тилдин өзү менен кошо жаралат, кошо өнүгөт. Муну тилди изилдеген окумуштуулар байкап-баамдап системага салат, тилдин адабий тил катары өнүгүшү үчүн аны нормалаштырат, б.а. тилдин адабий тил катары өнүгүп өркүндөшү, улам жакшырышы үчүн аң-сезимдүүлүк, акыл-эстүүлүк менен тикеден-тике (адистер) же кыйыр түрдө (жазуучулар, тилди практикалык пайдалануучулар, массалык маалымат каражаттары, театр, редакция, окутуучулар, мугалимдер сөздөрдү, грамматикалык формаларды, конструкцияларды туура, бузбай, тилдин өнүгүү багытына каршы келбегендей колдонуу, тандап, иргеп,

ылгап колдонуу аркылуу) таасир этүү менен коштолгон позитивдик ишмердик. Ал эми ушул ишмердикти адистердин, окумуштуулардын адабий тилдин нормалаштырылган нормасын (б.а. тилге акыл-эс, аң-сезимдүү таасир этүү менен коштолгон позитивдүү ишмердиктин натыйжасында калыптанган тилдик абалды) тил колдонуунун ошол учурдагы көрүнүшүн эреже-талап катары иштеп чыгып грамматика, сөздүк, окуу китеби, ар кыл пособие, справочник, практикалык колдонмо тибинде коомчулукка сунуштоо, айрым учурларда мамлекеттик официалдуу органдар тарабынан бекитилген, санкцияланган максаттуу ишмердикти адабий тилдик норманы, анын нормалаштырылган абалын кодификациялоо деп түшүнсөк болот.

Тилекке каршы, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз адабий тилинин табыйгый нормасын нормалаштырууга багытталган иштерди изилдөөчүлөр илимий негизде жалпылаштырууга кирише элек, кодификациялык эмгектер талкууга алына элек, б.а. кыргыз адабий тилинин нормасы, анын нормалаштырылышы, норма менен нормалаштырылган тилдин адабий тилдик кодификациясы бүгүнкү күнгө чейин илимий иликтөөнүн, жалпылаштыруунун предметине айлана элек. Бул өзү өтө татаал. Ошол эле учурда тилдик деңгээлдер боюнча өз-өзүнчө, айрым-айрым жүргүзүлө турган актуалдуу маселе: маселен, орфографиялык норма жана анын кодификациясы; орфоэпиялык норма жана анын кодификациясы; фонетикалык, лексикалык, сөз жасоо, сөз өзгөртүү, синтаксистик норма жана булардын кодификациясы ж.б.у.с. маселелер...

§3. Тилдик норманын белгилери

Норма – коомдук-социалдык маңызда аныктала турган лингвистикалык кубулуш. Адамдардын кептешүү-сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүн шарттап, аны ишке ашыруу үчүн пайдаланыла турган тилдик каражаттарды белгилүү бир калыпка салып, аныктаган объективдүү көрүнүш, жалпы коомчулук кеңири колдонгон, кептешүү-сүйлөшүү тажрыйбасында бузбоого аракеттенип, байкап-баамдабаса да алар үчүн табыйгый нерсе,

көнүмүш адат катары сезилген реалдуулук. Муну эреже, көрсөтмө-талап катары кабыл алып, кагаз бетине түшүрүп, жарыя кылбасак деле, ал адамдардын кептешүү-сүйлөшүү мүмүнчүлүгүн шарттаган тилдик каражаттардын белгилүү бир алкактагы, калыптагы ырааттуулугунда колдонула берет.

Ушундан улам норманы тилдик системанын реалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн конкреттүү структура аркылуу объективдүү берилиши жана белгилүү бир мезгил аралыгында тилди пайдалануунун, колдонуунун ыкмасы катары аныктоого болот.

Албетте, бул жерде тилдик нормага карата өтө так, жалпыга бирдей милдеттүү алгылыктуу лингвистикалык аныктама берүү максаты деле жок, андай аныктама берүү мүмкүнчүлүгү чектелген. Бул, биринчиден, норманын өз табыят-жаратылышы, маани-маңызынын татаалдыгы, жетесинен карама-каршы, кайчы мүнөзгө ээ тилдик кубулуш экендиги менен аныкталса, экинчиден, эч кандай дефиниция кубулуштун баардык өзгөчөлүгүн толук камтып, анын маңызын, жетесин таамай-так, толук ачып бере албайт. Илим үчүн реалдуу дефиниция реалдуу нерсе катары тигил же бул кубулуштун өзү, анын маңызы, өнүгүү-өзгөрүү өзгөчөлүгү баалуу. Ошол сыңары эле бул жерде да биз үчүн норманын аныктамасы эмес, анын маңызы, табыят-жаратылышы, анын өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүш табыяты баалуу...

Дүйнөдөгү көптөгөн тилдердин тилдик системасында, анын реализацияланыш мүмкүнчүлүгүндө, структурасында окшоштук, жалпылык да, ошону менен эле катар айырмачылык, жеке өзгөчөлүк да бар. Ар бир тил жеке өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөргө, алардын реализацияланыш өзгөчөлүктөрүнө ээ, алар аркылуу бири-биринен айырмалана алышат. Маселен, жогорто сөз болгондой, кыргыз тилинин тилдик системасында башка, айталы, орус, чех, венгер, англис, алтай, казак, татар ж.б. тилдерге мүнөздүү жалпы окшоштук, универсалдуулуктар да, ошону менен эле бирге кескин айырмачылык, бөтөнчөлүктөр да жолугат. Тилдердин жеке ар бирине мүнөздүү, ар бирине гана тиешелүү айырмачылык, өзгөчөлүктөрү, алардын кептешүү-сүйлөшүү практикабызда реализациялануу мүмкүнчүлүктөрү ошол тилдин объективдүү нормасынын – тилдик система аркылуу аныкталуучу нормасынын калыптанышын шарттайт.

Демек, ар бир тилдин нормасы – нукура улуттук көрүнүш катары өзгөчө мүнөзү аркылуу аныкталат.

Тилдик норма – лингвистикалык объективдүү кубулуш катары коомдук-социалдык мааниге ээ. Ал тилдин табыятына, маңызына мүнөздүү ар дайым болуп туруучу кыймылды, өзгөрүп-өнүгүү, ички процесстерди тескеп, ылайыгына жараша “эскинин” сакталышын, жаңынын жаралышын шарттайт, бир муун менен экинчи муунду байланыштырып, тилдин пикир алышууну тейлөө мүмкүнчүлүгүнүн уланышына, өркүндөшүнө өбөлгө түзөт, бир доордун маданиятын экинчи доорго жеткизип, өтүүчүлүктү камсыз кылат.

Норма жөнүндө кеп кылып, анын табыят-жаратылышын, лингвистикалык маани-маңызын аныктоочу негизги белги-бетелер туурасында айтканда, эң алды, тилдик система аркылуу аныкталуучу норма менен тилдик структура аркылуу аныкталуучу норманы бири-биринен айырмалай жиктеп кароо зарыл болсо, экинчиден, норманын жетесинен диалектикалык карама-каршылыкка негизделгендигин, ошол кайчылык аркылуу аныкталаарын, норманын табыяты, маңыз-мааниси карама-каршылыктын биримдиги экендигин так-таасын ажырата түшүнүүбүз зарыл. Тилекке каршы, көпчүлүк учурда норманын мындай өзгөчөлүгү эмнегедир изилдөөчүлөрдүн көзжаздымында калып жүрөт...

Тилдик факт, кубулушту “нормага ылайык” же “нормага жат, ылайыксыз” деген сымал аныктоодо изилдөөчүлөр кандай белги, критерийлерди сунуш кылышат, эмнени негиз кылып алышат жана эмнеге таянышат?

Норманын эң негизги белгилери катары көпчүлүк изилдөөчүлөр тилдик тигил же бул кубулуштун туруктуулугун (устойчивость, консервативность, стабильность), жалпыга бирдей милдеттүүлүгүн (общеобязательность), кеңири тарагандыгын (общераспространенность), салттуулугун (традиционность), тилдик каражаттар колдонулган булактардын маанилүүлүгүн, кадыр-барк, аброюн (авторитет источников), көнүмүштүүлүгүн (узус), маданий-эстетикалык жагымдуулугун (культурно-эстетичность) ж.б. касиеттерин көрсөтүшөт (В.В.Виноградов,

1964; К.С.Горбачевич, 1971; В.И.Ицкович, 1968; Е.Ф.Петрищева, 1967; Н.Н.Семенюк, 1970 ж.б.).

Туура, бул белги-касиеттер норманын табыят-жаратылышын, маани-маңызын ачууда өзгөчө роль ойноорунда эч шек жок. Бирок, ошондой болсо да, норма жаралгандан тартып эле эч өзгөрүүсүз “кандай болсо ошондой” кала берүүчү кубулуштардан эмес. Тескерисинче, норма – тил менен кошо жаралган байыркы жана ар дайым үзгүлтүксүз кыймылдагы, өнүгүп-өзгөрүү абалындагы объективдүү кубулуш. Тилдик каражат, кубулуштун жалпыга бирдей милдеттүүлүгү, кеңири тарагандыгы, көнүмүштүүлүгү, маданий-эстетикалык жагымдуулугу белгилүү бир мезгил аралыгы, бир муун үчүн, тилдин ошол мезгилдеги өнүгүп-өркүндөшү, коомдук функциясы үчүн төп келип, тилдик норма катары таанылса, ошол эле каражат, ошол эле кубулуш кийинки бир мезгил аралыгында тилдик нормага төп келбей, нормадан сырт калышы да толук мыйзамченемдүүлүк. Тилдин нормалык табыятына мүнөздүү мындай өзгөчөлүк (метаморфоза) – норманын өзгөрүп-өнүгүп, кыймылда болушу, бир кезде нормага төп келген кубулуштун кийин ага төп келбей, ылайыксыз болуп калышы ар дайым болуп туруучу, айрым учурда бир, эки муун аралыгы менен өлчөнүүчү, кыска мезгил ичинде өтүүчү процесстерден. Норманын туруктуулугу жөнүндө кеп кылганда, анын, алды менен, тилдик системанын нормасына туура келип, көбүрөөк ага мүнөздүүлүгүн, ага төп келээрин, ал эми тилдик структуранын нормасынын ага караганда алда канча кыймылдуу, өзгөрмөлүү келип, эволюциялык мүнөзгө ээ экендигин көрөбүз. Демек, тилдик норма бир эле учурда туруктуу жана өзгөрмөлүү, объективдүү, реалдуу жана субъективдүү, бир эле учурда “сырткы” узус-көнүмүш адат, традициялуулук жана “ички” имманенттүүлүк аркылуу тескелет да, норманын калыптанышы, өнүгүп-өзгөрүүсү, өркүндөө багыты “сырткы” жана “ички” факторлордун жуурулушу мелен шартталган.

Бул өзгөчөлүктөр – тилдик норманын табыят-жаратылышын, маани-маңызын так-таасын, таамай, бир беткей кынтыксыз аныктоого кедерги болуп, анын диалектикалык карама-каршылыктын биримдиги аркылуу аныкталуу мүмкүнчүлүгүн

шарттоочу, анын жетесине мүнөздүү кайчылыкты айгинелөөчү негизги антиномия.

Арийне, тилдик норма – теориялык жактан караганда көп түрдүүлүктүн, карама-каршылыктын биримдиги, бир бүтүндүктөгү кайчылык. Практикалык жактан алганда адабий тилдин нормативдүү ар кыл сөздүктөрүндө, грамматикаларында, көркөм чыгармаларда, иштиктүү иш-кагаздарында чагылдырылган реалдуулук. Ал эми норманын реалдуулугу, объективдүүлүгү – тилдик системанын жана тилдик структуранын реалдуулугу, объективдүүлүгү аркылуу шартталган. Норма канчалык деңгээлде, канчалык даражада туруктуу, объективдүү, имманенттүү, мыйзам ченемдүү болсо, так ошончолук деңгээлде, ошончолук даражада өзгөрмөлүү, субъективдүү жана узус. Андыктан тилдик норманы бир кездерде колдонулган, сунуш этилген канондордон четтөөгө мүкүнчүлүк бербеген, жетесинен кыймылсыз, өзгөргүс догмага жакындата кароого болбойт...

Албетте, тилдик норманын белгилери жаатында көп кылганда биринен-бирин бөлүп карап, бирин экинчисине каршы коюп, “мунусу” маанилүү, “тигиниси” норманын табыят-маңызын ачууда анчалык маанилүү эмес деген кыязда классификациялоо методологиялык жактан анча алгылыктуу боло албайт. Норманын табыят, маани-маңызын анын баардык белгиси аныктайт, бирин-экинчиси, анысын дагы бири толуктап, ал жөнүндө кеңири маалыматка ээ кылат, нормага жат, ага жатпаган кубулушту так-таасын аныктап, ажыратуунун мүмкүнчүлүгүн, шарт-өбөлгөсүн түзөт. Арийне, ошондой болсо да, норманы аныктоодо тигил же бул белги, критерий алгачкы, баштапкы (исходный) белги катары алынып, ошондон баштообуз, ошол белги, критерийден чыгышыбыз мүмкүн. Ансыз норманын белгилери жөнүндө кеп кылууга мүмкүн да эместей.

1. Норманы аныктоодо эң алгачкы, баштапкы белги, жалпы критерий катары колдонулуп жүргөн материалдардын, каражаттардын тилдик системанын өнүмдүү моделдерине, типологиялык өзгөчөлүктөрүнө шайкеш, дал келүүсүн эсептейбиз. Биздин бул түшүнүгүбүз норманын табыят-жаратылышын, маани-маңызын тилдик система жана тилдик структура концепциясына негиздеп чечүү аракети менен

шартталган жана түздөн-түз ал концепцияга таянган, аны жетекчиликке алган.

Тилдик система, биринчиден, белгилүү бир мезгил аралыгында коомдук-социалдык жактан негизделген, жүйөлөнгөн, (мотивацияланган) мүнөзгө ээ болуу менен, белгилүү бир коммуникативик функция аткарып, кепте реалдуу жашаган, кептешүү-сүйлөшүү практикабызда кеңири колдонулуп жүргөн тилдик каражаттардын системасынан; экинчиден, али кептешүү-сүйлөшүү практикабызга аралаша элек потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн системасынан турат. Башкача айтканда тилдик система эки түрдүү кубулуштардан: тилдик системанын жалпы модели аркылуу шартталып, ага дал, шайкеш келген, анын белгилүү учурдагы өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү эреже-заңдары аркылуу аныкталган тилдик кубулуштардан жана, бир жагынан, тилдик системанын жалпы моделине дал, шайкеш келбеген, ошол тилдин өз эреже-заңдары аркылуу аныкталбаган, экинчи жагынан, ошол тилдин азыркы учурдагы өнүгүү-өзгөрүү, өркүндөө кыймыл-багытына төп келбеген, дал келбеген тилдик кубулуштардан турат.

Айрым-айрым каралып, ажыратылган тилдик бул кубулуштардын **биринчиси тилдик системанын моделин, тип-схемаларын түзөт** да, ал тилдин өнүгүп, өркүндөө абалын, коомдук функциясын шарттаган, активдүү, өнүмдүү каражат-формалардан турат. Тилдин пикир алышуунун маанилүү куралы болуу мүмкүнчүлүгүн айгинелеп, анын бүгүнкү “жүзүн” көрсөтөт. Ал эми **экинчиси тилдик системанын модели, тип-схемасы эмес**. Анын коомдук-социалдык милдет аткарып, пикир алышууну тейлөөсүндө өзгөчө аныкталып, тилдик системанын өнүгүү-өзгөрүү абалынын бүгүнкү шартына туура келбеген кубулуш катары тизме түрүндө берилет да, **тилдик структура аркылуу шартталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот**.

Тилдик системанын модели, тип-схемасы аркылуу эмес, ар бир учур, кырдаалга ылайык тизме түрүндө өзгөчө аныктала турган тилдик кубулуштарга тилдин өнүгүүсүнүн мурунку этаптарынан калган “калдык” катары кездешип жүргөнүнө карабай, анын өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүүсүнүн бүгүнкү этабында кеңири колдонулбаган, өнүмдүү модель, тип-схема катары

кызмат кыла албаган эскирген сөздөр, айрым бир архаикалык грамматикалык формалар, диалектилик, говордук өзгөчөлүктөр, ошону менен эле катар тилдик системанын өзүнүн ички заң-закону аркылуу аныкталбастан, тилдик структура аркылуу гана шартталуу мүмкүнчүлүгүндөгү четтен өздөштүрүлгөн каражаттар кирет. Тизме түрүндө фонетикалык, лексикалык, грамматикалык да кубулуштар аныкталат. Маселен, кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү абалында анын лексикалык корун түзгөн бир катмар катары өткөн доорлордун элесин берип, кыргыз тилинин өнүгүш этаптарын көрсөткөн эскирген сөздөрдүн, диалектилик, говордук каражаттардын ар кандай түрлөрү сакталып калганы менен, ал тургай күнүмдүк кеп-сөзүбүздө, көркөм чыгармаларда кездеше калып жүргөндүгүнө карабай, ал сөздөрдүн колдонулуу мүмкүнчүлүгү, кыргыз тилинин тилдик системасынын бүгүнкү күндөгү өркүндөп-өнүгүү моделине, тип-схемасына түшүшү, активдүү, өнүмдүү болушу, башка сөздөр менен тизмектешүү мүмкүнчүлүгү өтө чектелген. Булардын колдонулуп калышы, кеп-сөзүбүздө учурап жүрүшү белгилүү бир шарт, учур, кырдаал менен байланышта болот да, тилдик өзгөрүүнүн, өнүгүп-өркүндөөнүн ошол учурдагы нормасын чагылдырат, азыркы нормага такай эле төп келе бербейт. Анткени кайсы гана тил болбосун, ал ушул турушунда так эле даяр боло калган жок, эчендеген кылымдарды камтыган мезгил аралыгын басып келип, акырындык менен өнүгүп-өзгөрүп отуруп, ушул азыркы абалына жетти. Тилдик өнүгүүнүн, өркүндөп өзгөрүүнүн ар бир мезгили тилдин тулку боюна, уңгулуу түпкү максатына өз изин калтырды, мурун “болбогон” ар кандай каражаттардын, грамматикалык кубулуштардын жаралышын шарттады, тилдин андан ары өнүгүп-өркүндөшүнө, өзгөрүшүнө өбөлгө түздү, анын нормасынын жаңы шартка ылайык, жаңы көрүнүшкө шайкеш өзгөрүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылды. Тилдин өнүгүп-өркүндөшү менен анын нормасы да өнүгөт, өзгөрөт, тилдеги өзгөрүүнүн жандуу жалпы факты катары кабылдана башташы норманын кайрадан каралышын шарттайт.

Маселен, байыркы кыргыз тилинде 26 гана тыбыш колдонулуп, алардын 8 үндүү, 18 үнсүз болгон: а, о, у, ы, е,

о, у, и, б, г, г, д, з, й, к, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ч, ш. Булар, негизинен, жалпы түрк тилдеринде орток мүнөздөгү тыбыштар. Байыркы кыргыз тилинде сөздөрдүн айтылышы жана жазылыш нормасы ушул тыбыштарга жараша болгон да, булардын тизмектеше келип сөз жасоо мүмкүнчүлүгү байыркы кыргыз тилинин нормасын аныктаган.

Тилдик өнүгүп-өркүндөөнүн кийинки этабында кыргыз тилинин өзүнө мүнөздүү төмөнкүдөй жаңы тыбыштар пайда болду: аа, оо, өө, уу, ее, үү, ж, ф, х, в. Булардын жаңы жаралышы сөздөрдү айтуунун жана жазуунун мурдакы нормасынын өзгөрүшүнө алып келди, б.а. норманын ушул жаңы тыбыштарды чагылдырууга багытталышын, жаңы көрүнүшкө ылайыктанышын шарттады. Демек, тилде жаңы тыбыштардын жаралышы мурдакы норманын жаңы шартка ылайыкталышына, жаңы норманын жаралышына алып келди. Эгерде кыргыз тилинде 26 гана тыбыш колдонулган кезде сөздөрдүн *йол*, *йылан*, *йайык*, *сагат*, *тоу*, *таг*, *тө* деп айтылышы да норма катары эсептелип келген болсо, кыргыз тилинде жаңы тыбыштар жаралып, 36 тыбыш колдонулгандан тартып жогорку сөздөрдүн *жол*, *жылан*, *жайык*, *саат*, *тоо*, *төө* деп айтылышы норма болуп калды, б.а. мурда норма деп эсептелген көрүнүш тилдик өнүгүүнүн кийинки этабында нормага жатпай калды. Ал эми *ыстанса*, *Йудакин*, *Боронзо*, *пойуз*, *бийпирал*, *йун* деп айтылып да, жазылып да жүргөн сөздөр кириллицага өтүп, кыргыз тилинде 36 эмес, 39 тыбыш бар деп, кээде йоттошкон 4 тамганы да үндүү тыбыш деп эсептеп, тыбыштын жалпы санын 43 кө жеткиргенден тартып, *станция*, *Юдахин*, *Фрунзе*, *поезд*, *февраль*, *июнь* деп айтылышын жана жазылышын норма деп тааный баштадык. Демек, мурда норма делип жүргөн көрүнүштөр кийинчерээк нормага жатпай, жаңы шартка төп келбей калды. Тилдин өнүгүшү норманын өзгөрүшүн көрсөтөт.

Лексикалык каражаттар сыяктуу эле айрым бир сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү грамматикалык каражаттар да чектелген мүнөздө колдонулуп, тилде жашашы тизме аркылуу аныкталуу мүмкүнчүлүгүндө болот. Маселен, азыркы кыргыз тилинде *-на*, *-бей* ж.б.у. сыяктуу грамматикалык формалардын атооч сөздөргө алдынан жалгануусу аркылуу уюшулган, *-поз*, *-кана*, *-кор*

сыяктуу формалардын атооч сөздөргө улануусунан уюшулган бир катар сөздөр кездешет: натуура, бейтарап, бейкүчөө, өнөрпоз, малкор, бозокор, малкана, көмүркана ж.б. Бул формалардын айрымдары кыргыз тилинин өз материалы болсо, айрымдары чет тилден өздөштүрүлгөн формалар. Бирок бул формалар кыргыз тилинин тилдик системасынын өнүмдүү, активдүү колдонулган моделдерине жатпаганы менен, алар аркылуу уюшулган сөздөр азыркы кыргыз тилинин материалы катары кептүү-сүйлөшүү практикабызда сейрек болсо да кездешет.

Ушундай эле ой-пикирди этиш негизге уланып, төмөнкү өңдүү этиштик зат атоочторду, этиштик сын атоочторду уюштурган өнүмсүз сенек форма *-мыш*, *-дык*, *-ды*, *-ым*, *-ма*, *-гыч* ж.б. жөнүндө да айтууга болот: *турмуш*, *жазмыш*, *калдык*, *жаздык*, *болмуш*, *тушамыш*, *агынды*, *кесинди*, *чамынды*, *басым*, *көтөрүм*, *тизме*, *сызма*, *сезгич*, *билгич* ж.б.у.с.

Ошол эле учурда четтен кирген, өздөштүрүлгөн каражаттардын айрымдары тилдик системанын ички заңына, эрежесине, табыятына төп келбей, алардын колдонулушу, кеп-сөз практикабызда кездешиши өзгөчө түшүндүрүлсө (маселен, четтен өздөштүрүүнүн натыйжасында сингармонизм законунун бузулушу ж.б.), айрымдары тилдик системада, өзгөчө, тилдик структурада жаңы кубулуштун, каражаттардын жаралышына өбөлгө катары (четтен өздөштүрүүнүн натыйжасында кыргыз тилинин өзүнүн ички заң-законуна, эрежесине жат тыбыштык жаңы айкашуулар, жаңы-жаңы муун типтеринин жаралышы, лексикалык, грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялардагы татаалдашуулар ж.б.у.с.) анын тилдик системадан, тилдик структуралардан орун алышына негиз болду, тилдик системанын жаңы моделинин, тип-схемасынын (өнүмдүү, активдүү) жаралышын шарттады, тилдик системанын жаңы моделине ылайык жаңы норманын жаралышын, анын тилде реалдуу жашашын аныктады. Тилдик өнүгүү-өркүндөө, өзгөрүүнүн ички заң-закону менен шартталып, ага кайчы келбеген, тилдин грамматикасындагы, сөз өзгөртүү, сөз жасоосундагы, семантикасындагы активдүү процесстерге, элдин чыгармачыл күчүнө таянуунун негизинде жаралган тилдеги баардык жаңылык, тилдик жаңы каражат, элементтер ошол

тилдин структурасына дал келет да, эч качан “туура эмес”, “жат” көрүнүш катары тигил же бул жеке адам тарабынан четке кагылышы мүмкүн эмес. Андай көрүнүш жеке адамдын табитине көзкарандысыз эле тилге сиңиши, өтүүсү керек.

Демек, норма тилдик системадагы өнүмдүү, активдүү моделге дал келип, ошол моделдин, тип-схеманын тилдик структура аркылуу реализацияланышы катары аныкталуу мүмкүнчүлүгүндөгү категория...

2. Тилдик тигил же бул кубулуштун кеңири тарап, коомчулук тарабынан жигердүү колдонулуп жүрүшү, кептешүү практикабызда алардын кеңири пайдаланылышы нормативдүүлүктү көрсөтүүчү негизги белги, критерийлердин бири катары саналып жүрөт. Башкача айтканда тилдик каражаттардын сандык өлчөмү, статистикасы норманын бир белгиси катары каралат.

Туура, тилдик белгилүү бир кубулуштун, каражаттардын нормативдүүлүгүн же нормага жатаар-жатпастыгын аныктоодо, албетте, алардын кеңири тарап, коомчулук тарабынан кеңири колдонулуп жүргөн фактысы белгилүү даражада эске алынат. Чынында эле алардын колдонулуу жыштыгы, сандык өлчөмү, статистикасын аныктоо нормативдүүлүктүн таанылышында белгилүү өлчөмдө мааниге ээ. Бирок ошондой болсо да, тилдик каражаттардын кеңири тарап, коомчулук тарабынан жыш колдонулгандыгын айгинелөөчү статистикалык көрсөткүчтөр, жыштык сан-өлчөмдөр норманын табыятын, жетесин толук ачып бере албайт. Алар нормативдүүлүктүн ишенимдүү, айныгыс далили, бирден-бир белгиси болуу кудретине ээ эмес. Анткени, биринчиден, тилдин өзүнүн ички табыятына, тилдик системасына, эреже-заңына, модель, тип-схемаларына төп келбеген жат кубулуш, каражаттар менен кошо, тилдик структураларга ылайыксыз, анын белгилүү бир учурдагы өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү тенденциясына кайчы келген, ката, туура эмес айтылыштар деле көпчүлүк учурларда тилде, кеп-сөзүбүздө кеңири колдонулуп, улам-улам кайталанып жүрсө; экинчиден, кайсы форманы, кайсы тилдик каражатты “ким канча колдонот”, “кайсынысы канча колдонулат”, “кайсынысы көп, кайсынысы аз колдонулат” так санап айтуу азырынча

колго алына да элек, колго алынган күндө да өтө көп күч талап кылган, чын-чынына келгенде ишке ашыруу мүмкүн болбой тургандай, муну божомолдоп гана айтууга болот; үчүнчүдөн, тилдик каражаттардын көп же аз, кеңири же чектелген мүнөздө колдонулушунда объективдүүлүккө караганда, айтуучунун, колдонуучунун социалдык-жагдай шарты, жалпы маалыматтуулугу, маанайы менен байланышкан субъективдүүлүк басымдуулук кылат да, ага негизделген статистикалык көрсөткүчтөр белгилүү деңгээлде объективдүүлүктөн четтеген болот. Маселен, учурунда көркөм адабий чыгармаларда адам деген четтен кирген сөз өтө көп колдонулуп, өзүбүздүн эле киши деген сөзүбүздүн көп колдонулбай калганын учурунда улуу жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбеков айтып чыкты эле. Бир кездердеги катын (каныша) деген өз сөзүбүз аял деген чет сөзү менен алмашылып, өз сөзүбүз нормага жатпай калды, катын деген сөздү айтсаң, капа болушат... Мындай мисалдар өтө эле көп кездешет практикада.

Албетте, бул пикир аркылуу тилдик кубулуштардын жетесин аныктоодо, ошону менен эле бирге норманын маани-маңызын ачууда статистикалык методду жараксыз деп табуу оюнан алыспыз. Баардык шарт, кырдаал үчүн бирдей алгылыктуу универсалдуу метод жок, бирок ар бир ыкманын пайдаланууга, колдонууга жарамдуу баалуу жактары, өз мүмкүнчүлүктөрүнүн болушу шексиз.

Демек, тилдик кубулуш, каражаттардын жыштыгы, сан өлчөмү, статистикасы, кеңири, көп колдонулушу алардын нормативдүүлүгүн аныктоодо белгилүү даражада роль ойноп, мааниге ээ болгону менен, норманын универсалдуу белги-критерийи болуу мүмкүнчүлүгүнө жетише албайт. Тилдик бул каражаттардын кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгү, анын статистикасы алардын нормативдүү же нормативдүү эмес экендигин көрсөтүүчү белги гана болот да, аны эч далилдей албайт. Кандай гана статистикалык анализ жана анын жыйынтыгы болбосун, норманы, нормативдүүлүктү аныктоо маселесин таккесе чече албайт.

3. Нормативдүүлүктүн белгилеринин бири катары, көпчүлүк учурларда, тигил же бул тилдик фактынын абройлуу адамдардын,

чыгаан ишмерлердин, мезгилдин чоң-чоң жазуучуларынын кеп-сөзүндө учурап, узак мезгил бою колдонулуп келе жаткандыгы да көрсөтүлүп жүрөт.

Албетте, абройлуу булактарга кайрылып, тилдик фактынын нормативдүүлүгүн аныктоого аракеттенүү, ага шилтеме кылуу – лингвистикалык практикабызда, нормализаторлордун иш тажрыйбасында кеңири кездешип, активдүү колдонулуп жүргөн кадыресе ыкма. Тилдик белгилүү бир кубулушту, каражатты нормативдүү же нормативдүү эмес деп таанууда көпчүлүк учурда абройлуу булактарды да күбөгө тартууга туура келет. Нормативдүүлүктүн бул белгисине учурунда Л.В.Щерба да кайрылып, “баардыгы тең орус тилинде туура, жакшы сүйлөгүлөрү келет, бирок анын нормасын кайдан издөөнү, кандай сүйлөсө туура болоорун билишпейт. Буга жооп эң жөнөкөй: биздин адабиятыбыздын сыналган классиктери Горькийди, Чеховду, Короленкону, Тургеневди, Ганчоровду ж.б. окугула, издеген нормаларды алардан табасыңар”, - деген көзкарашын билдирген (Л.В.Щерба, 1957).

Албетте, жогоруда белгилегендей, абройлуу булактарга да кайрылуу керек, бирок ал норманын табыятын, маңызын так, таасын аныктоодо негизги белги болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Анткени, биринчиден, ошол эле Л.В.Щербанын сөзү менен айтканда, “нормадан четтебеген авторлордун болушу эч мүмкүн эмес”; экинчиден, кандай гана абройлуу жазуучу, коомдук ишмер болбосун, алардын кеп-сөзүндө да, жазгандарында да нормага сыйбаган туура эмес, ката көрүнүштөр сейрек эмес учурайт. Бирок бул жерде андай кадырман адамдардын кебинде, абройлуу булактарда кездешкен бардык эле нормага дал келбөөчүлүктү ката, туура эмес деген ой болбошу керек. Анткени андай адамдар, өзгөчө, жазуучулар, коомдук ишмерлер тилдеги жаңынын жаралышына, жаңы тенденциянын пайда болушуна түздөн-түз таасир этүүчүлөрдөн болушат. Ошондуктан тилде жаңы жаралуу, жаңы тенденция менен катаны, туура эместикти так ажырата баамдоо керек; үчүнчүдөн, биздин түшүнүгүбүздө, нормативдүүлүк, норма, алды менен, адабий тилдин негизги критерийи, андыктан адабий тил дегенди көркөм чыгарманын тили менен аралаш карап, бирдей түшүнбөө керек,

булардын ар биринин өз-өзүнчө өзгөчөлүгү бар эки башка категория; төртүнчүдөн, кайсы гана тил болбосун, ал жалгыз гана көркөм чыгарманын тили же кадырман жазуучулардын, коомдук ишмерлердин тили формасында эмес, көптөгөн башка формаларда да, эң негизгиси, жалпы элдик тил, улуттук тил формасында да жашайт. Ошондуктан тигил же бул абройлуу адамдын, жазуучунун, ишмердин айтканы, жазганы туура, ал эми жалпы коомчулуктун, элдин колдонуп жүргөнү туура эмес, нормадан четтеген дешке эч кандай негиз жок. Белгилүү бир коомдо кабыл алынып, кеңири колдонулуп жүргөн тилдик баардык каражат элементтер коллективдүү адат-салтка, узуска негизделген. Демек, абройлуу булактарга таянып тилдик тигил же бул көрүнүштүн нормативдүүлүгүн далилдөөгө аракеттенүүдө, өтө этияттык талап кылынат да, кадырман адамдар колдонгондордун баардыгы тең эле нормага сыйып, нормативдүү боло бербестиги эстен чыкпоого тийиш...

4. Тилдик тигил же бул каражаттарды тандап, тескеп колдонуу нормативдүүлүктүн негизги белгиси катары саналышы мүмкүн.

Тил – өтө жайбаракат, бирок тынымсыз өзгөрүүдөгү кубулуш. Сыртынан караганда андагы өзгөрүү ачык сезилбегени менен, тилде туруктуу, такай колдонулуп жүргөн тилдик каражаттар менен катар эле “эскирген”, тилден “кетип” жаткан, ошол эле учурда “жаңы жаралып”, тилге “жаңыдан аралаша” баштаган да кубулуш, каражаттар болушу толук ыктымал.

Тилдин жалпы эле өзгөрүү фактысын аныктоо анчалык деле кыйын жумуш эмес. Алсак, мындан 70-100 жылдар мурдагы эле жазылган текстти азыркы тил менен салыштырып көрсөк, анда ушул мезгил аралыгында тилде кандай өзгөрүү болгондугу ачыктан-ачык эле көрүнөт. Ал эми тилдин тынымсыз, үзгүлтүксүз өзгөрүү процесси, болгондо да кыска мезгил аралыгында тилдин өнүгүп-өзгөрүү абалы биздин көз алдыбызда өткөн мезгил аралыгындагы тынымсыз өзгөрүүсү бизге анчалык сезиле бербейт, тил өзгөрбөгөндөй туюлат. Муну ар ким эле сезип-туя билбейт, андагы өзгөрүү-өнүгүү тенденциясын баамдай албайт. Тил “мурда өзгөргөн”, “кийин өзгөрүшү мүмкүн”, а “азыр мен жашап жаткан учурда өзгөргөн жок» деген сымал түшүнүктө болобуз.

Анткени тилдик өнүгүү-өзгөрүү анын системасын өзгөртпөстөн, белгилүү даражада гана анын жалпы структурасына таасир этип, негизинен, тилдии лексикасын, андан аз семантикасына, тыбыштык айкалышууларына, муун түзүлүшүнө, сөздөрдүн тизмектелүү мүмкүнчүлүктөрүнө көбүрөөк мүнөздүү болот. Тилдин үзгүлтүксүз өзгөрүшү, тынымсыз кыймылда, өзгөрүүдө болушу ар дайым жаңынын жаралып турушун, анын мурдатан колдонулуп келаткан тилдик каражаттар менен тайталаш колдонулушун, тилдик каражаттардын варианттуулугун шарттап, тилдик бир кубулушту экинчи кубулуш, экинчи бир каражат менен алмаштыруу зарылдыгын талап этет. Так ушул жерден кайсынысы нормативдүү, ал эми кайсынысы нормага ылайыксыз, кайсынысы норманын талабына жооп берип, тилдин өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүүсүнүн кийинки этабын, тенденциясын аныктайт деген маселе көтөрүлөт. Демек, тандап-тескеп колдонуу мүмкүнчүлүгү болгон жерде, б.а. варианттуулук бар жерде норма жөнүндөгү маселе коюлуп, нормативдүүлүк же нормативсиздик жөнүндө кеп болот. Ал эми андай мүмкүнчүлүк болбогон жерде норма жагдайындагы маселенин болушу да мүмкүн эмес (Т.С.Мусаева, 2015).

Тилде мурдатан кеңири колдонулуп, белгилүү даражада жалпы коомчулук тарабынан милдеттүүлүккө ээ болуп, нормага ылайыктуу, ага туура келет делип эсептелип жүргөн каражаттар менен ар кандай себептердин (айталы, диалектилик, говордук мүнөзгө ээлиги) негизинде мурдатан тилде кеңири колдонулбаган же жаңыдан жаралып, тилге сиңе баштаган көрүнүштүн ортосунда ар дайым кайчылык, каршылык, күрөш болуп, бирин-экинчиси танууга, бирин сүрүп чыгып, анын ордун экинчиси ээлеп калууга багытталган процесстин дайыма боло тургандыгы байкалат. Тилге камкөрүүчүлөр, жалпы эле коомчулук мурунку норма менен жаңы жаралган тенденциянын кайсынысы тилдин өнүгүү-өркүндөө, өзгөрүш ал-абалынын бүгүнкү, келечектеги талабына жооп бере алаарын акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен аныктап, талдап, ошого жараша илимий жактан негиздүү, алгылыктуу сунуштарын берүүлөрү зарыл...

Албетте, өткөндүн мурасы катары мурдатан бери колдонулуп келе жаткан норма менен тилде жаңыдан жарала

баштаган тенденциянын (белгилүү даражада бүгүнкү “жаңы” жакшы унутулуп, козголбой жаткан мурунку эле “эски” экендигин да унутпоого тийишпиз, анткени совет мезгилинин 20-40-жылдарына чейин кеңири эле колдонулуп, 40-90-жылдары колдонулбай эле калган сөздөр 90-жылдардан кийин кайра кеңири колдонулуп, нормативдүү деп эсептелип жүрбөйбү) ортосундагы кайчылык, ажырымдуулук – ар бир тилдин өнүгүп-өркүндөшүнө, ар бир адабий тилге мүнөздүү жалпы заң. Бул жалпылыкты, мындай мыйзам ченемдүү көрүнүштү эч бир тил аттап өтө албайт. Демек, тилде кездешкен, кеп-сөзүбүздө учураган бирдиктердин, варианттардын баардыгын эле катар колдоно бербестен, анын ошол учурдагы тилдик нормага сыяр-сыйбасын, нормативдүүлүгүн же нормадан сырт көрүнүш экендигин эске алып, тандап-тескеп колдонуу зарылчылыгы келип чыгат...

5. Тил – коомдук-социалдык кубулуш катары узак мезгилдин туундусу, жаралгандан тартып, бүгүнкү күнгө чейинки кыймылды, өсүп-өнүгүү, өзгөрүүнү чагылдырып, коом мүчөлөрүнүн ортосундагы алака, карым-катышты тейлеп, мурунку муундун мурасы катары улам кийинкилерге өтүп отуруучу кубулуш. Ал мурунку муундун маданиятын, үрп-адат, каада-салтын, дүйнөгө карата көзкараш, түшүнүк-туюмун, таанып билүүсүн чагылдырып, аларды улам кийинкилерге жеткирет, муун менен муунду, доор менен доорду байланыштырат, ар бир мезгилде өткөнгө терең үңүлгөн сайын, тилдин мурунку доорлордун мурасы экендиги таамай-таасын көрүнөт.

Тилдин мындай муун менен муунду, доор менен доорду байланыштырып, алардагы өтүүчүлүктү камсыз кылуу, аралыгы алыстап кеткен бир нечелеген муундун жалпы жандүйнө байлыгы, казына-кенчи катары аларга түшүнүктүүлүгү анын системасынын, структурасынын, аларды аныктап-шарттоочу негизги категорияларынын өтө туруктуулугу менен аныкталат...

Албетте, мындан тил такыр эле туруктуу, өзгөрүлбөгөн сенек кубулуш деген сымал бир беткей түшүнүк болушу эч мүмкүн эмес, ал акылга сыйбайт. Тилдин жай баракат, бирок эч үзгүлтүксүз, тынымсыз өзгөрүшү, өнүгүп-өркүндөө процессинде болушу атайын далилдеп отурууну талап кылбаган чындык.

Демек, тилдин туруктуулугу белгилүү даражада салыштырмалуу мүнөзгө ээ. Андай болбогондо анын өнүгүү-өркүндөө, өзгөрүү процессинин объективдүүлүгү жөнүндө кеп кылуу мүмкүн болбос эле... Тил канчалык даражада, канчалык деңгээлде туруктуу болсо, ошончолук деңгээлде өзгөрмөлүү, кыймылдуу.

Тилдин туруктуулугу жана ошол эле учурда өзгөрмөлүүлүгү сыңары эле, анын нормасы да бир эле учурда туруктуу жана өзгөрмөлүү келет. Тилдин өнүгүп-өркүндөшү, өзгөрүшү менен анын нормасы да өзгөрөт, тилдеги өзгөрүү тилдик факт катары коомчулук тарабынан кабылдана баштаганда, мурунку норма кайрадан каралышы керек.

Норманын туруктуулугу тилдин биримдүүлүгүн, бүтүндүгүн, анын байланыштыруучулук, өтүүчүлүк, түшүнүктүүлүк мүмкүнчүлүгүн шарттайт. Норманын туруктуулугу аркылуу бир муун, бир доордун маданияты экинчи муунга, экинчи доорго жетет, муун менен муун, доор менен доор байланышат, традициялуулук артат, өтүүчүлүк уланат. Ошону менен бирге, тилдик өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүүгө жараша тилдик норма дагы өнүгүү-өзгөрүүгө учурап, туруктуулугу салыштырма мүнөзгө ээ болот. Тилдик өнүгүү-өзгөрүүнүн ар бир этабынын өзүнчө нормасы, нормативдүүлүгү бар. Тилдин нормасы өзгөрүүсүз калбайт, бирок алардын алмашуу мүмкүнчүлүгү, норманын туруктуулугу да, анын өзгөрмөлүүлүгү да коомдун практикалык зарылчылыгына жараша болот... Анткени норма да, нормадан четтөө да, ката да туруктуу жана өзгөрүлмөлүү болот, бир мезгилдеги норма дагы бир мезгилде ката, бир кездеги ката, нормадан четтөө кийинки бир мезгилде нормативдүү болушу толук мүмкүн... (орфографиялык, лексикалык нормалар өзгөрүүгө ийкемдүү болушат).

Демек, тилдик норма салыштырмалуу туруктуу болот да, ар дайым тилдик сезимталдуулук аркылуу өнүгүүнүн тарыхый жолун аныктоочу табыйгый мүмкүнчүлүктүн эриш-аркак күрөшүнөн жаралат. Норманын туруктуулугу жана өзгөрүлмөлүүлүгү анын объективдүү мөнөзү жана жалпыга бирдей милдеттүүлүгү аркылуу шартталган.

6. Тилдин коомдук функцияларынын ичинен эң негизгиси анын коммуникативдик – билдирүү, кабарлоо функциясы, б.а.

пикир алышуунун куралы болуудагы функциясы. Ал эми пикир алышуу белгилүү бир мезгил аралыгында, мейкиндик жайда белгилүү бир шартка, кырдаалга ылайык тигил же бул максатта, ар кандай формада, темада ишке ашат. Пикир алышуунун мүнөзүнө, анын коммуникативдик максаттуулугуна чөйрө да чоң таасир эткен сымал тилдик каражаттарга, чөйрөгө ылайык аксиологиялык мамиле жасоо да кеп ишмердигинин, кептешүү-сүйлөшүүнүн формасын жана түрүн аныктап, айгинелейт. Тилдик норманы кеп аспектисинен кароо, аны лингвистикалык планда аныктоо норманын стилистикалык категория экендигин көрсөтөт да, анын коммуникативдик максаттуулугун шарттайт. “Норма – бул кептешүү процесстеринде колдонулган тилдик фактыларды тескеп баалоо. Андыктан ал стилистикалык категория” (Б.С.Шварцкопф, 1970).

Маселен, функционалдык стилдин ар бир түрүнүн бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрү бар, ошого жараша нормасы калыптанган, нормага ылайык тилдик каражаттары, алардын айкашуу, тизмектешүү, колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү ар башка. Ар бир жагдай кырдаалдын өзгөчөлүгүнө жараша кептешүү, сүйлөшүүнүн өз нормасы, өз адеби бар. Ошондуктан чөйрөгө жараша норманын алмашылып, өзгөрүп турушу табыйгый көрүнүш. Демек, норма белгилүү даражада коммуникативдик максаттуулукка, кептешүү процессинин шартына ылайык, кеп ишмердигинин конкреттүү чөйрөсүнө жараша өзгөрүп туруучу категория катары аныкталып, коммуникативдик максаттуулук норманын бир белгиси катары кабылданышы да мүмкүн. Норманын, нормативдүүлүктүн маңызы тилдик тигил же бул каражаттарды кептешүү-сүйлөшүү процессинин, кеп ишмердигинин конкреттүү кырдаалына жараша, ага ылайык колдонуу, “ушул жерге ушул кеп-сөз ылайык”, деп тандап-тескеп, кеп жакшысын издеп колдонуу аркылуу аныкталып, кеп маданиятынын жогорку баскычынын, кептин коммуникативдик максаттуулугунун предметин түзөт. Ал эми норманын жогоруда саналып өткөн калган белгилери (5 белгиси) кеп маданиятынын биринчи баскычын - кеп тууралыгын аныктайт...

Демек, жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкү өңдүү жалпы жыйынтыкка келүүгө болот: Тилдик тигил же

бул кубулуштун нормативдүүлүгүн, анын тилдин белгилүү бир учурдагы өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү, коомдук функция аткаруусунун нормасына ылайыктуулугун же ага туура келбеген ылайыксыздыгын аныктоодо норманын көрсөтүлгөн критерийлери эске алынып, аларга туура келгени нормативдүү, ал эми туура келбегени нормага жат каражат катары каралышы шарт. Норманын аныкталышында бул белгилерди бири-бирине каршы коюп, бири экинчисинен маанилүү деп кароо, бирине басым коюп, экинчисине анча маани бербөө – натуура, ылайыксыз. Булар жеке-жеке өзүнчө туруп, биринен-бири артык, биринен-бири маанилүү эмес, өз-өзүнчө каралып, тилдик норманын реалдуу белгиси, реалдуу критерийи боло албайт. Бул белгилер чогуу бир каралганда гана, бирин экинчиси толуктап, шарттап турган абалында гана норманын объективдүү критерийи катары нормативдүүлүктү же нормативсиздикти көрсөтүп, алардын чегин ажыратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат...

§4. Варианттуулук жана анын жалпы негизи

“Язык вовсе не есть такое целое, в коем нет ничего лишнего”

А. А. Потебня

“Не всякая вариантность средств языкового выражения “избыточна”. Она становится “избыточной” только тогда, когда варианты не имеют никакой особой нагрузки”

Ф. П. Филин

“Там, где нет возможностей выбора, нет и проблемы нормы. Проблема нормы возникает в тех случаях, когда в языковой системе имеются варианты...”

А.А.Леонтьев

Тилдеги варианттуулук кубулушу – баардык тилге мүнөздүү, баардык тилдин өнүгүшүнүн баардык этабында кездеше турган закон ченемдүү жалпы кубулуш. Бул тилдин баардык деңгээлине тиешелүү. Варианттуулук тилдик өнүгүүнүн табыйгый көрүнүшү

катары тилдин ички мүмкүнчүлүгүн, анын деңгээлдеринин өзгөрүү, өнүгүү касиеттерин жана тилдик кубулуштардын функционалдык жактан бирдей эмес колдонулушун шарттай турган касиеттеги кубулуш. Тилдик өнүгүү менен кошо жаралган формалдык жактан болгон ар түрдүүлүк, жандуу оозеки тилдин тынымсыз “кыймылы”, андагы бизге сезиле бербеген тынымсыз өзгөрүү маанилик, мазмундук жактан бирдей эле болгон лингвистикалык түшүнүктү эки же андан кем эмес формалык бирдик, каражат аркылуу бере алуу мүмкүнчүлүгүн жаратат. Мына ушул формалык каражат-бирдиктер варианттык карым-катышта болот.

Тилдеги варианттуулуктун мүнөзү, анын тилдеги көлөмү, аз же көптүгү, бул, биринчи кезекте, тилдин гомогендик (бир түрдүү, нукуралык) же гетерогендик (ар кошкон, башка, ар түрдүү элементтердин) базасына, тилдеги материалдын бир түрдүү, көбүрөөк өзүнүн төл элементтеринен же башка тилдик элементтерден тургандыгына жараша болот, б.а. эгерде тил жалаң өзүнүн төл элементтеринен турса, диалектилик элементтер аз аралашса, тилде варианттуулуктун көлөмү азыраак болушу мүмкүн. А эгерде тилдин лексико-грамматикалык структурасында башка “чоочун” элементтер көп аралашкан болсо, варианттык көрүнүштөрдүн көлөмү да, саны да ошончо көп болушу мүмкүн. Варианттуулуктун көлөмүнө байланыштуу айтылган бул жобо кыргыз тилине, өзгөчө анын улуттук доордогу адабий тилине толук шайкеш келет деп айтууга болот.

Жалпыга белгилүү, кыргыз тилинин диалектилеринде айырмачылык салыштырмалуу анча чоң, терең болбогону менен, баары бир, бир жагынан, кыргыз улуттук адабий тилинин үч диалектисиндеги диалектилик айырмачылыктар, өзгөчө лексикасындагы айырмачылыктар, кыргыз тилинин өзүнүн тилдик системасындагы жана структурасындагы варианттуулуктардын жаралышын жана колдонушун шарттаган болсо, экинчи жагынан, кыргыз эли өзүнүн коомдук-тарыхый өнүгүү жөнүндө эчендеген тектеш, тектеш эмес, алыс тектеш, жакын тектеш элдер менен карым-катышта өмүр кечирип келишти. Ал элдердин тилдик элементтери кыргыз тилине өттү, кыргыз тилинин элементтери алардын тилине өттү. Мунун баары

“ушундай кылалы” деген атайын максаттуу аракеттин негизинде эмес, “бессознательно” табыйгый түрдөгү объективдүү реалдуу карым-катыштын негизинде жүрдү. Ушунун натыйжасында кыргыз тилинде варианттык айтылыштар жаралды. Булар – кыргыз тилинин өнүгүү жолунда пайда болуп колдонулуп келген варианттар. Варианттардын кыргыз тилинде арбын колдонулушу, бир жагынан, кыргыз тилинин өзүнүн ички имманенттүү өнүгүшүндөгү объективдүү табыйгый көрүнүш болсо, экинчи жагынан, чоочун башка тилдер менен болгон байланыш, карым-катыштын негизинде жаралган субъективдүү туунду көрүнүш болуп саналат. Бул өзгөчө улуттук доор мезгилиндеги кыргыз улуттук адабий тилине өтө мүнөздүү. Улуттук доордо орус тилинин таасири күчтүү болду, тагыраагы тилдин таасири эмес, өлкөдөгү саясаттын, идеологиялык талаптын таасири күчтүү болду. Ошондуктан, бир жагынан, мурдатан айтылып келе жаткан табыйгый объективдүү айтылыштагы форма, экинчи жагынан, анын орус тилиндегисинин “оорун талашып отуруп калганга карата болгон аракети” варианттуулуктун өөрчүшүнө түздөн-түз өбөлгө болду. Бул өз кезегинде тилдик тигил же бул бирдиктин айтылышына да, жазылышына да таасир этип, субъективдүү себептердин негизиндеги варианттуулуктардын көбөйүшүн шарттап, кайсынысын жазабыз, кайсы вариант нормага төп келүүчү тенденцияны жарата алат деген сымал боолголонгон божомолдордун күчөшүнө, орфографиядагы чаржайыттыкка алып келет.

Албетте, жалпы тилдик варианттуулук боюнча окумуштуулар арасында да бирдиктүү көзкараш калыптана элек. Мындай абал кыргыз тил илиминде да өзгөчө ачык сезилет. Бул проблема боюнча кыргыз тил илиминде биз – Т.С.Мусаева атайын изилдөө жүргүзүп, андагы формалдык лексикалык варианттын айрым түрлөрүн талдоого алганбыз жана кыргыз тилиндеги вариант сөздөрдүн кыскача сөздүгүн да иштеп чыккан элек (Т.С.Мусаева, 2015, 4-б.; 2015, 2-б.). Бирок ал варианттык бирдиктердин адабий тилдик статусу, адабий тил менен болгон карым-катышы, орфографияланышы жөнүндөгү маселелер биздин изилдөөнүн максатына кирбегендиктен, алар каралган эмес. Бирок биз кийинки изилдөөлөрүбүздө байкап жүрөбүз,

кыргыз тилчилеринде варианттардын бири гана адабий тилдик вариант болуш керек, калгандарын адабий тилдик вариантка жакындатууга болбойт, ошондуктан аларды жазууга, жазма тилде колдонууга тыюу салынат деген көзкараш өкүм сүрөт экен. Мындай көзкараш кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери жана алардын айрым бир өңүттөрү боюнча иштелмелерде, нормативдик мектептик грамматикаларда басымдуу айтылат (Э.Абдулдаев, Д.Исаев, 1978).

Варианттык формалардын катар жашашын, тигил же бул каражаттын, бирдиктин катар колдонулушун адабий тилдик нормага жатпай турган жат көрүнүш катары кароо менен, бул изилдөөчүлөр тилдик норманы эсепке албагандык катары баалашкандыгы ачык көрүнүп турат. Биздин пикирде кыргыз тилиндеги варианттык көрүнүштөргө карата мындайча терс мамиле айрым авторлордун бул маселени, жалпы эле адабий тил деген түшүнүктү “жал, куйругу кесилген”, стандартташтырылган “жасалма” тил катары кабылдагандай элес калтырат. Ошол эле учурда тилдик норма деген түшүнүктүн өзү да варианттуу, өзгөрүүгө ийкемдүү, кыймылдуу кубулуш экендигине маани беришпейт жана варианттуулук тилдин өзүнүн ички мүмкүнчүлүгү менен түздөн-түз шартталган тубаса объективдүү көрүнүш экендигин анча түшүнө беришпейт өңдөнөт. Тилдик өнүгүүдөгү баардык нерсени субъективдүүлүк аркылуу түшүндүрүүгө, тилдик жалпы варианттуулукту орфографиялык вариант менен окшош, бирдей деп кароого өтүп алышкандай туюм калтырышат. Ошондуктан варианттарды адабий тилдик чөйрөгө жолотпой “кетмендеп” салууну сунушташат жана иштелмелеринде муну эреже катары беришет, б.а. варианттардын “мунусу” гана колдонулат деген талап коюлат.

А чындыгында, кыргыз тилинин өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө табыйгый түрдө объективдүү жаралган жана объективдүү нормадагы эле көрүнүш катары жалпы узустук калыпта колдонулуп келген варианттар жана кыргыз улуттук адабий тилинин жаралышы менен сырттан, өзгөчө орус тилинен, ал аркылуу башка чет тилдеринин таасири менен пайда боло баштаган варианттык колдонулуулардын ортосунда принциптүү өзгөчөлүк бар, бул варианттар – бири-бирине окшошпогон, бири-

биринен айырмаланып турган варианттар, ошондуктан булар бири-биринен жиктелип каралышы керек.

Тилдик варианттар – жогор жакта белгилегендей, тилдик өнүгүүнүн табыйгый көрүнүшү, варианттык формалар – тилдик өнүгүү менен кошо жаралып, кошо колдонулуп келген лингвистикалык тарыхый-социалдык факт. Ал тилдик система менен кошо жаралат, тилдик системанын ички мүмкүнчүлүгү буга жол берет, “вариантность – это объективное следствие языковой эволюции, непременный атрибут живого литературного языка. Однако широкая общественность не знакомая с закономерностями развития языка и его сложной внутренней структурой часто требует “искоренения” вариантности, показа в словарях лишь одного способа выражения определенного содержания. Языковеды призывают устранить вариантов, стандартизировать язык ... с декретом... Требование абсолютной инвариантности норм не соответствуют современному состоянию русского литературного языка” (К.С.Горбачевич, 1978, 3-б.). Эгерде варианттык формалар, К.С.Горбачевич аныктагандай, тилдик өнүгүүнүн объективдүү тубаса көрүнүшү болсо жана ал жандуу адабий тилдин милдеттүү түрдөгү бир атрибуту болсо, анын тилде жашашы, колдонулушу дагы башка бирдиктердей эле, айталы синонимдик, антонимдик, омонимдик формалар сыяктуу эле, закондуу жана лингвистикалык тарыхый-социалдык факт катары функционалдык жактан да, стилистикалык жактан да, семантикалык жактан да, структуралык жактан да, тилдин “каны-жаны” менен аралаш жашап колдонула бериши зарыл. Бирок бөлөк маселе ошол варианттарды ким кандай, качан, кандайча шартта туура, ылайыктуу колдоно алат.

Варианттык формалар тилди байытуунун ички булактары катары эсептелет. Ошол варианттардын ичинен айрымдары функционалдык, семантикалык, стилистикалык жактан өзгөчөлөнүп, жаңы маанидеги, стилдик жаңы коннотациядагы, функционалдык жаңы милдеттеги жаңы сөздөрдүн пайда болушун да камсыз кылышы толук мүмкүн. Мындай фактылар тилде арбын эле кездешет. Варианттуулукту “тап катары” тилден жоюп салып, андан кайтууга аракеттенүү, ошону сунуштоо тилдин кунарын качырып, көркөмдүүлүгүнө зак кетирип коёт.

Ошол эле учурда кайсы варианттык форма адабий тилдик нормага шайкеш төп келет, эмне үчүн ошондой деген суроолорго дагы лингвистикалык жактан негизделген далилдүү жооп табуу да оңойго турбайт, субъективдүүлүк аркылуу аныкталган учурлар көп кездешет, жөн гана декларативдик мүнөздө мунусу адабий тилдик нормага туура келет, а бул варианты андай эмес деген учурлар арбын. Андай болбосо *саат – сагат, маа – мага, саа – сага, өйдө – өөдө, тиге – тигиге, бөөрөк – бөйрөк* ж.б.у.с. варианттык формалардын *саат* дегени адабий тилдик нормага жаткан вариант катары сунушталат да, *сагат* дегени ошондой эмес делет. Бул жерде тилдик бир эле механизм иштейт: эки үндүүнүн ортосунда [Г] тыбышы түшүп калуунун натыйжасында созулма үндүү пайда болду, ошол – адабий тилдик вариант. Анда эмне үчүн *мага, сага* дегендердин деле *маа, саа* деген варианттарында так ошондой механизм “иштеп” жатса, алар адабий тилдик нормага туура келбеген вариант катары четке кагылып, “тап катары жоюлушу” керек деген суроо турат. Буга лингвистикалык жактан негизделген далилдүү түшүндүрмө жок. Болгону “ушундай болуш керек” деген гана субъективдүү жооп берилиши мүмкүн.

Арийне, мындай болсо *эмпн – ээмпн, тамып – таампн, себип – сээп, чабып – чаапн, өбүп – өөпн, табып – таапн* дегендерди кантебиз, кайсынысы адабий тилдик нормаларга жатат, эмне үчүн ага төп келет дейбиз?.. Булардын уңгулары *эм, там, сеп, тап, чап, өп*, буларга чакчылдын *-ып* мүчөсү уланганда, уңгу да, мүчө да тыбыштык жактан өзгөрүп, созулуп айтылгандыктан, андай сөздөр вариант жаратып турат. Булардын грамматикалык жактан туура колдонулушу *эмпн, тамып, себип, табып, чабып, өбүп*. Бирок адабий нормадагысы *ээмпн, таампн, сээп, таапн, чаапн, өөпн*. Бул жерде грамматикалык жактан туура түзүлгөнүн адабий нормага жатат дебестен, грамматикалык жактан туура эмес түзүлгөнүн адабий нормага төп, шайкеш келет дейбиз. Мунун эмне үчүн ушинтип айтылып калганын лингвистикалык жактан негиздеп түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Бул варианттардын жаралышы тилдин тарыхый өнүгүү жолунда ушундай болуп айтылышы калыптанган.

Же андай болбосо дагы бир-эки мисал: *айыр – айры, убак – убакыт – убакты, бак – бакыт – бакты, алга – алдыга, чуму – чумку, бцкүл – бцкүлц, нечен – эчен, небак – эбак, энемдин – энемин, униңки – униңдики* ж.б.у.с. варианттардын кайсынысы нормага ылайык, кайсынысы нормага төп келбейт, эмне үчүн, же болбосо, эмне үчүн экөөнү тең нормага туура келет деп айтабыз?.. Мындай маселе тилде өтө көп жолугат. Эгерде бул варианттардын тигинисин же мунусун четке каксак, тилге эле зыян, тилдин кудурет-күчү, кунары качат, ийкемдүүлүгү солгундайт, көркөмдүүлүгү төмөндөйт, уккулуктуулугу начарлайт. Муну учурунда дүйнөлүк тил илиминде функционалдык лингвистика деген багытты жараткан Прага лингвисттер мектебинин өкүлдөрү туура баамдашкан жана адабий тилдин айдыңынан баардык лексикалык, грамматикалык, формалдык дублеттерди варианттарды “айдап салуунун” пайдасынан зыяны артык экендигин баса белгилешкен жана андай кылууга таптакыр мүмкүн эмес экендигин туура түшүнүшкөн: “...с одной стороны, стремление к стабилизации литературного языка, а с другой стороны, оно не должно подвергать литературный язык опасности лишиться средств, устраняющих утомительное повторение там, где это повторение не является намеренным, т.е. средств стилистической диссимиляции” (Пражский лингв. кружок 1967, 397-б.).

Арийне, Прага лингвистикалык мектебинин өкүлдөрү айтып жаткан варианттар менен орфографиялык формалык варианттар – экөө эки башка көрүнүш. Орфографиялык варианттар – бул формалык варианттар, буларда “кан-сөл” жок, бир эле форманын эки-үч түрдүү жазылышы, коннотация да жок, жазылыштын гана ар түрдүүлүгү, мааниси да бирдей, стилдик жактан да бейтарап, эстетикалык жактан да бир өңчөй.

Элестүү, тууранды сөздөгү варианттуулук – бул такыр башка маселе. Мында фонетикалык вариациянын диапозону өтө кенен, ошого жараша ар кандай смыслдык оттенктордун болушу аларда белгилүү бир семантикалык өзгөчөлүктөрдүн болушун шарттайт. Бир эле тыбыштык өзгөчөлүк же болбосо же үндүү, же үнсүз эле тыбыштардын вариациясы алардын бара-бара өзалдынча лексикалык бирдикке айланышына өбөлгө

түзөт. Варианттык формалардын тилди байытуунун ички булагы катары каралышынын бир учу ушу менен байланышкан: *жалт – жулт, адыр – бодур, дүк – дүп, болтолоң – толтолоң, тарс – турс, бүжүң – күжүң, бака – шака, тартайган – каркайган, шуңкуйган – зуңкуйган, карс – тарс, борсулдап – торсулдап, кылтыңдап – жылтыңдап, барк – бурк* ж.б.у.с. Тилдик өнүгүүнүн бир мезгилинде бул варианттар дифференциаланып ар бири өз-өзүнчө жеке лексикалык бирдик катары колдонулуп кетиши толук ыктымал. Ушундан улам айтсак болот, бул элестүү сөздөрдүн, тууранды сөздөрдүн тыбыштык варианттуулугу жана алардын дифференциясы сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы менен да чектешип, а түгүл аралашып да кетет. Ушунун өзү варианттык формалардын баардыгына тең бирдей мамиле кылуу жетишсиз, варианттык формаларды жиктеп дифференциялап, алардын ар бирин тандап-тескеп конкреттүү мамиле кылуу талап кылынат. Варианттардын жаралуу, пайда болуу булагы да, мезгили да, мотивациясы да, шарты да ар кыл. Булардын функционалдык мүмкүнчүлүгү да, стилистикалык коннотациясы да, семантизацияланышы ар түркүн.

Бул, баарыдан мурда, аталган категориянын өзүнө гана мүнөздүү көп кырдуулугу, ар тараптуулугу аркылуу мүнөздөлгөн спецификалык өзгөчөлүгү менен шартталса, экинчи жагынан, ал тилдик система алкагында универсалдуу жалпы кубулуш катары өзүнчө, тилдик структура алкагында конкреттүү колдонулган варианттык бирдик катары өзүнчө иликтөө аркылуу шартталат. Ошол эле учурда кепте колдонулган конкреттүү варианттык бирдик белгилүү контекстте семантикалык жана стилистикалык коннотация аркылуу реализациялануу менен, маани-маңызды туюнтуунун, берүүнүн көп түрдүү мүмкүнчүлүгү, тилдик каражат-бирдиктерди тандап-тескеп колдонуу катары практикалык мөнөздө да каралат. Демек, варианттуулук категориясы, бир жагынан, тилдик системалык мүнөзгө ээлиги аркылуу аныктала турган болсо, экинчи жагынан, кептик структуралык мүнөзгө ээлиги аркылуу аныкталат да, тилдик бирдиктин кепте колдонулушу, системалык бирдиктин структуралык бирдикке өтүшү катары мүнөздөлөт.

Тилдик системада варианттык бирдиктер тилдин тигил же бул структуралык деңгээлдерине: фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, тиешелүү болот да, ар бир структуралык деңгээлдеги варианттар ошол өз деңгээлиндеги маани-мазмунду берүүнүн каражаты катары кызмат кылат. Ар бир структуралык деңгээлдин өз мүмкүнчүлүгүнө, өз ресурсуна жараша варианттары болот, варианттык бирдиктердин саны аныкталат. Биздин жеке баамыбызда тилдик структуранын фонетикалык, морфологиялык деңгээлинде варианттык бирдиктерге караганда инварианттык мүнөз басымдуу болсо, тилдин синтаксистик деңгээлинде варианттуулук кеңири мүнөзгө ээ. Анткени структуралык жактан ар түрдүү, ар кандай типтеги конструкциялар өзара маани-мазмундук жактан шайкеш келген учурлар өтө арбын, б.а. бир эле маани-мазмунду ар түрдүү типтеги, ар кандай структурадагы синтаксистик конструкциялар аркылуу берүү мүмкүнчүлүгү кеңири. Анткени синтаксистик варианттуулук акырындап синтаксистик синонимдүүлүккө өтүп кетиши тилдик өнүгүүнүн мыйзамченемдүүлүгү аркылуу шартталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми тилдеги лексикалык варианттуулук жөнүндө айтканда, анын чексиздигин, б.а. лексикалык вариант варианттын калган түрлөрүнө караганда алдаганча көп экендигин жана лексикалык бирдиктер варианттуулук категориясындагы негизги көрүнүш экендигин баса белгилөө зарыл. Анткени бир эле түшүнүктү атоо, аны лексикалык бирдик аркылуу туюнтуу ошол түшүнүктүн денотаты болгон предметтин, нерсенин кырдаалга жараша ар кыл белгилерин, касиеттерин, көрүнүштөрүн бөлүп көрсөтүү менен аныкталат, кырдаалга жараша ар кыл структурадагы, ар кыл формадагы, ар кыл түзүлүштөгү варианттык бирдиктер колдонула берет. Муну өз учурунда белгилүү тилчи, адабий норма, кеп маданияты боюнча чоң адис Б.В.Горнунг да туура баамдап, туура белгилеген: "... если в области фонетики и морфологии преобладают инварианты, то в синтаксисе вариантность имеет более широкий характер, либо соотносимы могут быть конструкции разных типов; что же касается лексики, то здесь вариантность почти не знает ограничений,

так как номинация одного и того же объекта нередко опирается на самые различные признаки, актуализируемые ситуацией, субъективным отношением говорящего и т.д.” (Б.В. Горнунг, 1965, 213-б.).

Тилдик системадагы жалпы эле варианттуулук, андан калса ар бир вариант, вариант бирдиктер тилде жаралышы жана кепте колдонулушу боюнча маркировкаланган, мотивацияланган мүнөзгө ээ. Ар бир вариант, өзара варианттык бирдиктер социалдык, аймактык, лингвистикалык жактан бири-биринен айырмаланган дифференциалдык белгилер аркылуу мүнөздөлүшөт. Ушул дифференциалдык белгилердин ар бири тилдик системанын ар бир деңгээлиндеги варианттык бирдиктердин кесилишкен чеги, б.а. тилдик системанын ар бир деңгээлиндеги варианттык бирдиктер ушул аталган дифференциалдык үч белги аркылуу мүнөздөлөт, кепте варианттуулуктун жаралышы, вариант бирдиктердин кеңири колдонулушу аталган үч белгинин биримдиги аркылуу мотивацияланган. Аталган дифференциалдык үч белгинин варианттуулук жана вариант бирдиктер менен карым-катышы жөнүндө Н.Н.Семенюк төмөнкүлөрдү айтат: “Хронологические дифференциации, отражающиеся в синхронии, могут избирательно охватывать самые различные языковые явления, территориальные базируются на варьировании фонетических, морфологических и лексических элементов, социальные дифференциации касаются преимущественно лексики и произношения, а стилистические основываются, главным образом, на количественном и качественном распределении лексем и синтаксических конструкций, частично используя, впрочем, также фонетические и морфологические явления” (Н.Н.Семенюк, 1972, 22-б.). Демек, мындан аталган дифференциалдык үч белги бир эле учурда тилдин лексикалык деңгээлине таасир этээри ачык көрүндү, б.а. лексикалык деңгээлдин вариант бирдиктери бир эле учурда аймактык да, социалдык да, стилистикалык да өзгөчөлүктөрү аркылуу мотивацияланган, маркировкаланган болот, лексикалык варианттар ушул үч белгинин таасири астында жаралат жана кепте колдонулат.

Арийне, тилдин структуралык деңгээлдери бири-биринен бөлүнгөн, ажырымдагы деңгээлдерден эмес. Булардын ортосунда өзара бекем байланыш, өзара өтүүчүлүк, бирин экинчиси шарттоочулук, аныктоочулук бар. Тилдин структуралык бир деңгээлиндеги өзгөрүү, сөзсүз, экинчи деңгээлдеги өзгөрүүнү шарттайт. Тилдик структуралык деңгээлдер өзара бирин-бири шарттоочулук принцибинде уюшулган. Эгерде тилди маалымат берүүчү негизги каражат жана ал горизонталдык алкакка багытталган синтагматикалык карым-катыштагы бирдиктердин системасы дей турган болсок, тилдин структуралык деңгээлдерин бир туташтыкка бириктирип турган лексема-грамматикалык бирдик сөз экендиги ачык көрүнөт. Сөздүн сол жагы – фонемалар жана алардын тизмеги, оң жагы – синтаксемалар жана алардын тизмеги. Сөз – лексема-грамматикалык бирдик катары тилдин структуралык деңгээлдерин өзара бириктирип, байланыштырып турган борбордук бирдик. Ошондуктан лексема-грамматикалык бирдик катары сөздөгү жылыштар, өзгөрүүлөр, сөзсүз түрдө, бир жагынан, фонетикадагы, экинчи жагынан, сөз тизмектериндеги өзгөрүүгө, жылыштарга (формалык, функционалдык жана семантикалык) алып келет. Эгерде сөздөгү фонетикалык өзгөрүүлөр ошол эле сөздүн формалык жактан гана өзгөрүлүшүнө алып келсе жана ал өзгөрүү сөздүн формалык жагына гана тиешелүү болуп, фонетикалык гана ар түрдүүлүктү пайда кылса, ал ошол сөздүн гана варианты катары аныкталат. Мисалы: *аарчы – аачы, насаат – насыят – насыйкат, атказ – аткар, астыртан – астыртадан, баргам – барганмын, келем – келемин, убак – убакыт – убакты, бак – бакыт – бакты* ж.б.у.с. Демек, мындан көрүнгөндөй бир сөздүн варианты ошол алгачкы сөзгө формалдык жактан гана каршы коюлат, бир уңгудан болот, бир уңгунун гана формалык өзгөрүүсү, вариациаланышы ошол сөздүн вариантын жаратат.

Арийне, сөздөрдүн варианттык бирдик катары кепте кеңири кездешиши жана алардын ар кандай кептик кырдаалдарга жараша активдүү колдонулушу, жогорто белгиленгендей, ар кыл себептер менен шартталып, кыргыз тилинин лексикалык корунун белгилүү бир катмарын түзөт. Булар белгилүү деңгээлде

калк тилинин жандуулугун, анын фонетика-грамматикалык, лексикалык түзүлүшүнүн өнүп-өркүндөө мүмкүнчүлүгүн көрсөтүп, тилдин ийкемдүүлүгүн арттырууга өз таасирин тийгизип келген кубулуш катары илимий-теориялык да, практикалык да мааниге ээ. Бул багытта жалпы тил илиминде бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүп, варианттуулук кубулушунун табыят-жетесин аныктоого аракеттер болгон. Ал эми кыргыз тил илиминде бул маселенин айрым бир аспектилери боюнча гана ой-пикир айтылгандыгы болбосо, варианттуулук кубулушу боюнча комплекстүү терең изилдөөлөр жүргүзүлө элек. Кыргыз тилинин материалдарынын негизинде К.Сейдакматовдун, Т.Мусаеванын жеке аракеттери, жеке изилдөөлөрү аталган проблеманын илимий проблема катары коюлушун гана көрсөтөт (К.Сейдакматов, 1882; Т.Мусаева, 2015).

Биз бул жерде буга чейин айтылган ой-пикирлерди жалпылаштыруу жана аларды талдоо менен, бир сөздүн варианттары же варианттуулук деп төмөнкүнү эсептейбиз: маани-мазмундук жактан абсолюттук бирдейликте, теңдикте туруп, сүйлөм тутумунда эч бир функционалдык, семантикалык, стилистикалык ирең, боёк-түс менен өзгөчөлөнбөгөн, аймактык, социалдык, таза лингвистикалык себептерден улам тыбыштык өзгөрүү-жылыштарга учурап, ар кандай айтылып, ар түрдүү жазылып жүргөндүгүнө карабай, семантикалык өз алдынчалыгы, маанилик жиктелүүсү жок жарыша катар колдонулган бир нече сөз, бир нече грамматикалык форманы формалык варианттар дейбиз. Сөз деңгээлинде варианттар, негизинен, баардык сөз түркүмүнөн жасала берет. Сингармонизм көрүнүшү кыргыз тилинде күчтүү болгондуктан, жардамчы морфемалардын – мүчөлөрдүн варианттуулугу да кеңири кездешүүчү көрүнүш.

Арийне, варианттуулук кубулушу – кеп маданияты, норма түшүнүктөрү менен тикелей карым-катыш, байланыштагы маселе. Ошондуктан жалпы калктын кеп маданиятын арттырууда, адабий норманы калыптандырууда варианттуулук маселеси да эриш-аркак каралып, кеңири талдоого алынышы шарт экендиги күндөн-күнгө ачык сезиле баштады. Анткени сөздөрдөгү варианттуулук – тилдеги объективдүү кубулуш катары сөздөрдүн

өзара карым-катышын, катар жүрөөрүн көрсөтүүчү реалдуулук. Муну дагы тактап жөнөкөйлөштүрсөк, сөздөрдүн варианттуулугу, жогорто белгиленгендей, экстралингвистикалык (аймактык, социалдык) жана интралингвистикалык (фонетикалык) факторлор аркылуу шартталаары ачыкталат. Ошондуктан сөз варианттарынын жаралышын жана анын кепте кеңири колдонулушун, эң алды, тил колдонуучулардын аймактык, социалдык абалынан жана ошол тилдин өзүнөн, андагы өнүгүүнүн өзгөчөлүгүнөн, тилдеги түрдүү процесстерден издөө зарыл. Мунун баары тилдин функционалдык жиктелүүсү менен шартталган жана анын оозеки формасы // жазуу формасы; адабий тилдик формасы // адабий тилдик эмес формасы; тилдеги экономия принциби менен шартталган кыска формасы // узун формасы; тилдин эстетикалык мүмкүнчүлүгү менен шартталган ыңгайлуу формасы // ыңгайсыз формасы; уккулуктуу формасы // уккулуксуз формасы; тилдик өнүгүп-өркүндөө процесси менен шартталган мурунку формасы // азыркы формасы; эски формасы // жаңы формасы; сөз кабыл алуу менен шартталган өз форма // өзгө форма; төл сөз // өздөштүрүлгөн сөз сыяктуу бинардык мүнөздөгү карым-катыш аркылуу аныкталат. Ушул карым-катыш сөздөрдүн варианттуулугун жана кепте кеңири колдонулушун камсыз кылат. Бул карым-катыш жалпы илимий-теориялык деңгээлде форма менен мазмундун, структура менен семантиканын биримдигин көрсөтөт.

Кандай сөздөр өзара варианттык карым-катышта болот? Биринчиден, маанилик жактан эч кандай айырмачылыкка ээ болбостон, абсолюттук бирдей мааниде турган экиден кем эмес сөз, экинчиден, абсолюттук бирдей маанидеги ошол эки-үч сөздүн фонетикалык формасында, сөзсүз, айырмачылыктын болушу; үчүнчүдөн, фонетикалык айырмачылыктагы ошол эки/үч сөздүн стилдик ирең, стилдик боёкчого ээ болбошу; төртүнчүдөн, ошол эки/үч сөздүн тек гана жеке уңгу, негиз түрүндөгү формасынын фонетикалык өзгөрүшүнөн болушу; бешинчиден, ошол фонетикалык жактан өзгөргөн эки/үч сөздүн уңгусу да, негизи да бир сөздөн болуусу; алтынчыдан, ошол уңгу же негиз сөзгө грамматикалык вариант формалардын (мүчө)

жалгануусу аркылуу формалык айырмаланууга ээ болуусу. Мына ушул белгилер кыргыз тилинде эки, үч, азыраак төрт сөздүн өзара варианттык катышта турушун көрсөтөт. Мындай карым-катыш сөз варианттарынын түрлөрүнөн да, жасалуу жолдорунан да ачык көрүнөт. Бул учурда сөз варианттарынын жасалуу механизми тилдеги фонетикалык процесстер менен тикеден-тике шартталган жана түздөн-түз анын негизинде ишке ашкан, б. а. тилде сөздөрдүн формалык вариант катары жаралышында үндөштүк закону, тыбыштардагы ассимиляция жана диссимиляция өзгөчө роль ойноору бышык. Кыргыз тилинде сөз варианттарын жаратып, тыбыштык ар кандай өзгөрүүлөргө алып келүүчү фонетикалык процесстер өтө арбын: тыбыштардагы сингорманизм законунан тартып, алардагы комбинатордук өзгөрүштөр, позициялык же спонтандык өзгөрүштөргө, ээрчишүүнүн ар кандай түрлөрүнө чейинки фонетикалык процесстердин баары лексикалык деңгээлде эки // үч, кээде төрт сөздүн өзара варианттык карым-катышын камсыз кылат.

Арийне, кыргыз тилиндеги сөз варианттарынын жаралышы, андагы фонетикалык ар кыл процесстердин негизиндеги тыбыштык өзгөрүүлөр тарыхый фонетика салаасына тикелей катышта аныкталышы кажет. Бул жагдай көөнө түрк, байыркы кыргыз жазуу тексттериндеги фонетикалык кубулуштарды азыркы кыргыз тилиндеги фонетикалык фактылар менен салыштыра изилдөө зарылдыгын талап этет.

Сөз варианттарынын жаралуу жана өнүгүү жагдайлары жана аны так аныктоо өтө татаал процесстерден экендиги талашсыз. Анткени анда, жогорто белгиленгендей, ошол тилде сүйлөгөн элдин коомдук-социалдык жагдай-шарты, аймагы, башка элдер менен болгон карым-катышы, маданий байланышы, үрп-адат, салт-санаасы сыяктуу сырткы факторлордун таасири да өтө чоң болот. Ошол эле учурда ушул сырткы факторлор таза лингвистикалык факторлордун, процесстердин коштоосунда ишке ашат да, тилдик жалпы өнүгүп-өзгөрүүнү шарттайт. Демек, бул эки фактор өзара бекем карым-катышта болуу менен, ар бири өз-өзүнчө жеке-жеке аракет кылбастан, тилге бирге, чогуу таасир

этип, андагы варианттардын пайда болушуна өбөлгө түзөт. Бул варианттар сөздүк курамдын тутумундагы башка сөз топторунан такыр четте, окчун турбайт. Лексикадагы синонимия, омонимия, полисемия, поронимия, семантика сыяктуу кубулуштар менен да чектешет, байланышат. Ошондуктан варианттар тилдин тыбыштык курулушуна, өнүгүп-өзгөрүү жагдайларына төп, шайкеш гана калыптана алат. Себеби сөздүн тыбыштык варианттары говорлорго, диалектилик өзгөчөлүктөргө, башка тилдик таасирлерден улам сөз өздөштүрүү, өзгө сөздөрдү колдонуу гана эмес, орфоэпиялык өзгөчөлүктөргө, кадыресе эле сүйлөшүү тилиндеги өзгөчөлүктөргө, атүгүл жеке адамдын сүйлөө, жазуу өзгөчөлүктөрүнө да байланыштуу пайда боло берээри байкалып жүрөт. Ошол эле учурда сөз варианттары катары варианттуулук уңгуда, уңгуга жалганган мүчөлөрдө, туунду негиздерде, бириккен кошмок сөздөрдө, кош сөздөрдө, сөз тизмектеринде да кездешет. Булар менен эле катар ошол сөз варианттарынын адабий тил жана анын нормасы менен төп келгендери, төп келбегендери, ага шайкештик, шайкеш эместик мүнөзү жөнүндөгү маселе өтө татаал экендиги жана ал узак мезгилде аныкталаары да байкалууда.

Арийне, жогорто белгиленгендей, тилде катар жарыша колдонулуп жүргөн сөз варианттарынын ичинен сан жагынан көп кездешкени – фонетикалык варианттар. Сөздүн фонетикалык варианттарынын жаралуу, пайда болуу мүмкүнчүлүгүндө фонетикалык ар кыл процесстердин мааниси чоң, сөздөрдөгү фонетикалык варианттуулук тилдеги фонемалардын сапаттык касиет-өзгөчөлүктөрү аркылуу аныкталат жана түздөн-түз аларга негизделет.

Сүйлөгөндө же жазганда кептеги тыбыштар жеке-жеке ажыратылган абалда жаралган, жасалгандыгына карабай, бири-бирине тизмектешип, өзара айкалышкан түрдө келүү менен, сөздүн пайда болушун жана белгилүү бир лексика-грамматикалык маани туюнтаарын көрсөтүшөт. Ар бир тыбыштын акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүгү кеп агымында алардын өзара бири-бирине таасир эткен комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөргө учурашын

шарттайт. Маселен, кыргыз тилиндеги З/С (сөссүз-сөзсүз, туссуз- тузсуз), Ч/Ш (күчсүз-күшсүз, чачсыз-чашсыз), Н/М (түнбү-түмбү ж.б.у.с.) тыбыштарынын комбинатордук, ал эми К, П тыбыштарынын жумшарышы, айрым тыбыштардын түшүп, кошулуп, алмашып айтылышы сыяктуу позициялык өзгөрүүлөр тилдеги сингорманизм, ассимиляция, диссимиляция, аферезис, редукция, аккомодация, эпентеза, протеза, метатеза, синкопа, элизия, эпитеза, гаплоглогия өңдүү процесстер менен коштолот да, тилде сөздөрдүн формалык варианттарынын жаралышын жана кеңири колдонулушун шарттайт.

Ошентип, кыргыз тилиндеги формалык варианттар, негизинен, факт-материалдар көрсөткөндөй комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөрдүн натыйжасындагы фонетикалык процесстердин негизинде жаралат. Ошондуктан аларды ушул өзгөчөлүктөрүнө карап бир нече топко жиктөөгө болот. Белгилеп коюучу жагдай, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн формалык варианттарынын жаралышында жана фонетикалык процесстердин ишке ашышында, негизинен, үндүү тыбыштардын ролу өзгөчө. Жогоруда белгиленген комбинатордук өзгөрүүлөрдүн, позициялык өзгөрүүлөрдүн пайда болушу жалаң үндүүлөргө негизделген. Аферезис, синкопа, редукция, элизия кубулуштары менен шартталган качкын үндүүлөр, протеза, эпентеза, эпитеза кубулуштары менен шартталган келгин үндүүлөр жана үндүү, үнсүз тыбыштарга бирдей тараган сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция процесстери сөздөрдүн формалык варианттарын пайда кылууда өзгөчө мааниге ээ. Ошондуктан биз сөздөрдүн формалык варианттарын аныктоодо үндүү тыбыштардын өзгөрүшү аркылуу жаралган варианттар жана үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү аркылуу жаралган варианттар деп бөлүштүрүүгө караганда тыбыштардын альтернациясына негизделген варианттар жана тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрүнө негизделген варианттар деп бөлүштүрүүнү илимий жактан алгылыктуу деп эсептейбиз (Мусаева Т.С., 2015. 75, 88-бб.). Анткени тыбыштардагы альтернация да, тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрү да үндүү жана үнсүз тыбыштарды бирдей эле камтыйт. Позициялык жана комбинатордук өзгөрүүлөргө да, сингорманизм, ассимиляция, диссимиляция

кубулуштарына да үндүү жана үнсүз тыбыштар бирдей эле кабыла берет.

Мындан сырткары сөздөрдүн формалык варианттарынын жаралышында орфоэпиялык, орфографиялык жагдайлар да чоң роль ойнойт. Жогоруда белгиленген фонетикалык кубулуштардын көбү орфоэпиялык жагдайга жараша аныктала турган болсо, айрымдары орфографиялык жагдай аркылуу аныктала турган варианттардын катарына кирет. Анткени көптөгөн сөздөрдүн варианты тигил же бул сөздү кантип, кандай жазабыз деген маселе менен байланыштуу. Бир жагдайда өзүбүздүн эле төл, кошмок сөздөрүбүздү варианттык формаларда же кошуп бириктирип жазабыз, же ар бир компонентти айрым-айрым жазабыз. Ушунун негизинде эки, үч вариантта жазылышы пайда болот. Экинчи бир жагдайда четтен кирген сөздөрдү фонетикалык жактан өзүбүздүн тилге ылайыкташтырып өзгөртүп жазабыз, кээ бир учурларда которуп жазабыз, кээде өзгөртпөй жазабыз. Мындай шартта да бир эле сөздүн эки, үч варианты пайда болот. Ушул эки, үч вариантта тең жазылган, айтылган учурлар кездешет.

Арийне, бул жерде адабий тилдик норма жана анын кодификациясы жөнүндөгү маселелерге байланыштуу кайсынысы адабий тилдик нормага жатат, кайсынысы андай боло албайт деген маселе келип чыгат. Бирок, тилекке каршы, кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин тилди, тилдик бирдиктерди нормализациялоо жана аларды кодификациялоо боюнча эч кандай илимий изилдөө иштери жүргүзүлө элек. Орфографиялык нормализациялоо, кодификациялоо боюнча таза практикалык мүнөздөгү айрым бир аракеттер көрүлгөнү менен, аталган маселелердин илимий-теориялык негиздемелери жасала да, изилдене да, аныктала да элек. Ошондуктан аталган маселе өзүнүн терең жана кенен изилдөөсүн күткөн өтө актуалдуу маселе катары кыргыз тил илиминин күн тартибине коюлган проблемалардын бири экендиги шексиз... Вариант сөздөрдүн сөздүгүн түзүү жумушу биздин демилге менен ишке ашты эле, бул өтө зарыл, бирок илимий изилдөө менен анча байланышпаган техникалык-практикалык жумуш...

§5. Тилдик норманын варианттуулугу

Тилдик норма объективдүү табыйгый кубулуш катары белгилүү бир ырааттуулук, жүйөөлүүлүк, талапка төп келгендик катары диалектилик тилге да, жалпы элдик тилге да, адабий тилге да, анын оозеки формасына да, жазма формасына да мүнөздүү. Тилдик норма өз маңыз-мааниси боюнча эки түрдүү табытка ээ: бири тилдин өзүнүн тулку боюндагы объективдүү норма, экинчиси, ошол объективдүү норманын кодификациясы же эреже катары сунушталган, заңдаштырылган, кабылданган, грамматикаларда берилген субъективдүү норма. Бирок норма өзү, анын кодификациясы да такыр өзгөргүс, катып калган көрүнүш эмес. Тилдик өнүгүп-өзгөрүүнүн шартына жараша алар да өзгөрөт, оңдолот, толукталат. Ушул өңүттө норманын варианттуулугу жөнүндө маселе келип чыгат. Анткени варианттуулук да – норма сыяктуу тилдин өз тулку боюна тең кубулуш, тилдеги объективдүү кубулуш.

Тилдин коомдук функциясы анын адабий тилдик формасында гана толук ишке ашып, адабий тилдик форма аркылуу ал мамлекеттик атайын документтерди, иш-кагаздарды, окуу-тарбия, массалык-саясий, үгүт-насаат, үндөө иштерин жүргүзүүнүн куралына, улуттук басмасөздүн, радио-теленин, адабий көркөм чыгармалардын тилине айланат, анын маданий-эстетикалык, тарыхый-социалдык ажары ачылат. Жалпы элдик тилдин, улуттук, мамлекеттик тилдин негизги формасы болуп адабий тил эсептелет.

Ушул аспектиден караганда адабий тилдин нормасы жалпы элдик тилдин нормасынын бир бөлүгү катары нормативдик грамматикаларда, лингвистикалык ар кандай эмгектерде чагылдырылат да, ошол тилде сүйлөгөндөр үчүн милдеттүү түрдө кабыл алынат.

Адабий тил өзүнө гана мүнөздүү бир катар белгилерге ээ. Аларды жалпысынан адабий тилдин туруктуу белгилери жана анын өзгөрүлмөлүү белгилери деп эки чоң топко бөлүп кароого болот, туруктуу белгиси аны тилдин башка формаларынан айырмалап, өзгөчө форма экендигин, өзгөчө формада жашоосун

мүнөздөсө, адабий тилдин өзгөрүлмөлүү белгиси анын өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү процессинде пайда болуп, анын бир учурдагы абалын экинчи бир мезгилдеги өзгөрүү-өнүгүүсүнөн айырмалап, адабий тилдик норманын варианттуулугун, кыймылын көрсөтөт.

Адабий тилдин туруктуу белгиси болуп аны тилдин башка формаларынан айырмалаган, аларга салыштырганда алда канча ийкемдүү колдонулуу чөйрөсү кенен, масштабдуу касиетке ээ кылуу маңызы, өзгөчөлүгү, кеп чеберлери, сөз устаттары тарабынан иштелип чыккандыгы (обработанность), иргеп-илгеп, тандап-тескөөнүн натыйжасында ырааттуулукка ээ болушу (упорядоченность), диалектилик чектен жогору тургандыгы (наддиалектность) ж.б. эсептелет. Ал эми адабий тилдин өзгөрүлмөлүү белгиси катары анын нормасындагы өзгөрүү, функционалдык стилдеги жылыштар, аларды нормалаштыруу, кодификациялоо эсептелет.

Кайсы гана тил болбосун, анын жазма жаралганга чейинки доордогу калыптанышы, өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүүсү, жашоосу, адабий тил катары алгач иштетилиши элдик оозеки поэтикалык, эпикалык чыгармаларда, алардын жалпы элге кеңири тараган үлгүлөрүндө ишке ашырылган. Фольклордук чыгармалар жалпы элге түшүнүктүү болуу менен, ошол чыгармалардын тили жалпы элдик негизде оозеки адабий тил катары өз доорунун жүгүн көтөрүп, коомдук милдет аткарып келген. Жалпы элдик тилдин негизинде адабий тилдин оозеки формасы жаралды. Адабий тил теориясы, анын жалпы маселелери жаатындагы чоң окумуштуулар В.В.Виноградов, Ф.П.Филиндин ж.б. пикирине таянганда, оозеки чыгармалардын түрлөрү, жалпы эле фольклор жазма-сызмасыз доордун жемиши катары жазма жаралганга чейинки мезгилдерде пайда болуу менен, жазуу традициясы жок шарттарда адабий тилдин ролун аткарып келди (Ф.П.Филин, 1979, 17-б.).

Албетте, жазма-сызмасыз доордогу адабий тил жөнүндөгү түшүнүк азыркы күндөгү адабий тил жөнүндөгү түшүнүк менен бирдей, ага бап келет деген ойду айтуудан алыспыз. Ар бир учурдун өзүнө ылайык түшүнүк туюму бар. Анткени кайсы доордогу, кайсы формадагы адабий тил болбосун, ал тилдик

өнүгүп-өркүндөөнүн, өзгөрүүнүн, коомдук милдет аткаруунун белгилүү бир мезгилдик учурдагы, абалдагы гана көрүнүшү болуп саналат. Тигил же бул тилде жазма-сызманын пайда болуш мезгили кандайдыр бир деңгээлде жазмасыз доордогу адабий тил менен жазма жаралгандан кийинки адабий тилди бири-биринен айырмалап турган, адабий тилдин өнүгүп-өзгөрүү, өркүндөө этабынын кийинки мезгилин айгинелөөчү шарттуу чек, шарттуу убак катары гана алынышы ыктымал. Анткени, биринчиден, элдик оозеки чыгармачылык өнүккөн элдерде тилдин кеп чеберлери, сөз устаттары тарабынан бышырыла иштетилиши өтө жогорку деңгээлде болот да, эл ичинде айтылган эпикалык чыгармалардын тили өз мезгилинин адабий тили, анын оозеки формасы катары кызмат аткарат; экинчиден, адабий тилдин жазма формасынын жаралышы анын оозеки формасына негизделет да, жазма-сызманын жаралышы менен тилге таасир этүү дагы күчөп, анын адабий тил катары калыптанышы, тил чеберлери, тил устаттары тарабынан иштетилиши дагы тездеп, ийкемдүүлүгү артат дагы, ырааттуулукка ээ болот, адабий тилди нормалаштырууга, кодификациялоого толук мүмкүнчүлүк түзөт.

Кыргыз адабий тилинин жаралып-калыптанышы, өнүгүп-өркүндөшү бул айтылгандарга толук мисал боло алат. Улуу Октябрь революциясына чейинки жазма кыргыз тилинин элдик жазма формасын толук калыптандыра албаган. Ал кыргыз жазма адабий тилинин жаралышына негизги өбөлгө, база болгон. Жазманын болгондугуна карабай, кыргыз тили оозеки адабий тилдик формада гана жашап келген. Жазма адабий тилдик деңгээлге көтөрүлө албаган. “Манас”, “Семетей”, “Эр Төштүк”, “Эр Табылды” ж.б. толуп жаткан эпостук чыгармалардын, фольклордук жанрдын башка түрлөрүнүн тили диалектилик чектен жогору (наддиалектний) экендиги, диалектилик алкакка сыйбай тургандыгы, алар кыргыз жумурай-журтуна кеңири тарап, түшүнүктүү экендиги менен өзгөчөлөнүп, адабий тилдин оозеки формасы катары милдет аткарып келген. Кыргыз элинин фольклордук чыгармаларынын тилин адабий тил, анын оозеки формасы катары тааныбаска эч негиз жок (албетте, бул атайын негиздөөнү талап кылган өзүнчө маселе).

...Кыргыз элинин калың катмарын тейлеп, аны сабаттуулукка жеткирүүнүн куралы болгон улуттук жазуу-сызуунун жаралышы кыргыз адабий тилинин жазма формасынын жаралышына эмес (ал мурда эле жаралган) андан аркы өнүгүшүнө шарт түздү, жазма адабий тилдин андан аркы өнүгүшүн күчөттү. Жайдак жерден эч нерсе жаралбаган сыңары, кыргыз адабий тилинин жазма формасы анын оозеки формасынын негизинде, “Манас” баштаган эпикалык, фольклордук чыгармаларынын тилинин негизинде, түздөн-түз ага таянуу жана мурдатан жазылып келген азын-оолак жазманын үлгүлөрүн өркүндөтүүнүн негизинде жана ага таянуу менен жаралды.

Адабий тилдин жазма формасынын жаралышы анын жалпы элдик бирдиктүү бир калыпка салынып кодификацияланышын күчөтүп, адабий тилге таасир этүү, аны нормалаштыруу мүмкүнчүлүгүн шарттайт, адабий тилдин бирдиктүү бүтүн тил катары өнүгүп-өркүндөшүн камсыз кылат.

Адабий тил, мейли анын оозеки формасы болсун, мейли жазма формасы болсун, өз алдынча жашаган тил эмес, жалпы элдик тилдин гана өзүнчө бир катмары, белгилүү бир калыпка салынган, белгилүү бир норма катары тескелген, өнүгүп-өркүндөшү, өзгөрүшү белгилүү даражада “сырттан” аныкталуу мүмкүнчүлүгүндө турган гана катмары. Адабий тилдин өз алдынча (стихийно) өнүгүү-өзгөрүүсүнө таасир этип, “мындай болбойт тигиндей болуш керек” деген сымал көрсөтмөгө ылайык өзгөртүү, ушул өңдүү калыпка салуу белгилүү деңгээлде анын стандарттуулугун, “жасалмалуулугун” (искусственность) да көрсөтөт. Бирок ушуга карабай, адабий тил улуттук аң-сезимдин, улуттук жан дүйнө маданиятынын, жалпы улуттук карым-катыш, байланыштын куралы катары ар дайым тилдин калган формаларынан жогору турат. Кыргыз адабий тили – кыргыз элинин башынан кечирген карт тарыхын, маданиятын сактоочу, доор менен доорду, муун менен муунду байланыштырган өткөөл, бардык жетишкендиктердин көрсөткүчү, кыргыз элинин коомдук-экономикалык, илимий-техникалык, маданий-социалдык өнүгүшүнүн куралы.

Адабий тил белгилүү даражада туруктуу келет да, өтүүчүлүктү, түшүнүүчүлүктү камсыз кылат, мезгил менен мезгилди туташтырат. Бирок ошол эле учурда адабий тилдин үзгүлтүксүз өнүгүп-өзгөрүүдө болушу – анын жетесине, табыят-маңызына мүнөздүү имманенттүү касиети. Ал ар дайым кыймылда, тынымсыз өзгөрүүдө болот. Тилдин өнүгүп-өркүндөшү анын өзгөрүшү аркылуу өлчөнөт, жаңынын жаралышы, акырындап тилге сиңиши, коомчулук тарабынан колдоого алынышы, мурункунун сакталышы же жоюлушу, колдонуудан чыгышына байланыштуу шартталат. Демек, адабий тил бир эле учурда туруктуу болуу касиетине жана өзгөрүү касиетине ээ диалектикалык карама-каршы мүнөздөгү кубулуш. “Язык не только исторически меняется. Он одновременно оказывает сопротивление какому бы то ни было изменению, стремится сохранить существующее в данный момент состояние. В каждом языке существует тенденция сохранения существующего состояния до тех пор, пока какая-нибудь сила не преодолевает это естественное сопротивление” (Б.А.Серебренников, 1968, 82-б.).

Адабий тилдин диалектикалык карама-каршылыкка негизделген табыаты (бир эле учурда анын туруктуу жана кыймылда болушу) анын нормасынын варианттуулугун шарттайт. Тандап-тескеп, иргеп-илгеп колдонуу мүмкүнчүлүгү болбогон жерде норма жөнүндөгү маселенин да болушу мүмкүн эмес. Тандап-тескеп, иргеп-илгеп колдонуу варианттуулук менен байланышкан, варианттуулук жок жерде тандап-тескөө, иргеп-илгөө да жок. Бир эле түшүнүк-туюмду билдирүүнүн бир нече варианттагы каражаты болгондо гана норма жөнүндөгү маселе жаралышы мүмкүн. Анткени норма жөнүндөгү түшүнүктүн көлөмү идеал, узустук традиция жана варианттуулук түшүнүктөрү аркылуу аныкталат: “Как сказать? сознается он или нет, определяет речевую деятельность каждого современного человека... Вопрос такого рода и ответы на них, заключающиеся в правилах выбора и создают норму языка. Норма предполагает три основных понятия – вариантность, идеал, традиция. Вариантность заключается в разнообразии и непрерывной изменчивости языка, ставящего человека перед

постоянной диллемой: что лучше?, что следует предпочесть, а что отбросить. Представление об идеале составляет основу предпочтения. Традиция закрепляет представление об идеале” (Ю.С.Степанов, 1975, 182-б.). “Проблема нормы возникает в тех случаях, когда в языковой системе имеются варианты средств обозначения “одного и того..” (А.А.Леонтьев, 1965). Мына ушул үч түшүнүк норма жөнүндөгү маселенин көлөмүн жана табыйатын көрсөтөт.

Тил – узак мезгилдин, татаал тарыхый өнүгүштүн туундусу. Анын ар дайым үзгүлтүксүз кыймылда, өнүгүп-өзгөрүүдө болушу, жаңынын жаралышын, эскинин сакталышын шарттап, эскини жаңы менен, өткөндү келген менен туташтыруу мүмкүнчүлүгүндө болушу бирдей эле маанидеги, бирдей эле функциядагы, бирдей эле семантикадагы каражаттардын тилдик системада катар жашашын, катар колдонулушун шарттап, варианттуулуктун жаралышына, тилдик каражаттардын “ашыкча көп” (избыточность) болушуна алып келди. Бир эле мазмунду бир нече формада, бир эле түшүнүк-туюмду бир нече структурада берүү мүмкүнчүлүгүн шарттады. Булар кыргыз тилинде бир нечелеген синтетикалык, аналитикалык формалардын, конструкциялардын болушу, ошол эле учурда синтетикалык, аналитикалык форма-конструкциялардын катар жашап, тайталаш колдонулуш мисалдарынан ачык көрүнөт да, фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана сиктаксистик варианттуулуктун типтерин жаратат. Ошол эле учурда адабий тилдин стилдик түрлөргө жиктелиши белгилүү даражада анын функционалдык варианттары катары да каралат.

Демек, варианттуулук да – тилдин өз жетесине, табият-жаратылышына мүнөздүү, анын өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүшүнүн ички заң-законуна төп келген имманенттүү кубулуш. Бир эле түшүнүк-туюмду билдирүүчү структуралык варианттуулук канчалык көп болсо, тилдин көркөмдүк, стилистикалык, поэтикалык каражаттарынын да ошончолук мол экендиги көрүнөт. Ал эми тилдик көркөм каражаттардын молдугу кептешүүнүн конкреттүү жагдай-шартына, талабына, анын коммуникативдик максаттуулугуна жараша аларды тандап-

тескеп, иргеп-илгеп колдонууга мүмкүнчүлүк түзөт, а бул өз кезегинде кеп маданиятын көтөрөт, кептин “жакшы”, “мыкты” экендигин айгинелейт. “Тандап-тескеп, иргеп-илгеп колдонуу мүмкүнчүлүгү канчалык кеңири болсо, тилдик каражаттар канчалык ар түрдүү болсо, тил ошончолук бай тил, өнүккөн тил болот”. “...Чем развитее язык, тем богаче возможности выбора, тем разнообразнее средства разграничения разных видов языкового выражения” (Ф.П.Филин, 1968, 46-б.).

Адабий тилдик норманын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – анын стилдик жактан кеңири жиктелүү мүмкүнчүлүгүндө болушу. Ал эми стилдик жиктелүү кептешүү-сүйлөшүүнүн конкреттүү жагдай-шартына, кырдаал-талабына жараша тилдик каражат-элементтерди ыктуу, ылайыгына жараша тандап колдоно билүү, алардын коммуникативдик максаттуулугу менен байланыштуу. Анткени адабий тилде кеңири кездешип, анын нормасына төп келип жүргөн бир эле каражат бир учурда туура эле болсо, экинчи бир учурдагы, экинчи бир туюмдагы кеп-сөздүн айтылышында, анын коммуникативдик максаттуулугунда “туура эмес”, “ыксыз” болуп калышы да мүмкүн. Маселен, теңтуш эки адамдын бири-бирине: **“сен кайдан, иштер кандай, эмне жаңылык бар?”** деген сымал кайрылуусуна экинчиси. **“Урматтуу жолдош Акмат Асанович, эч деле жаңылык жок, иштер жаман эмес, эртеден бери шаардагы бардык өндүрүштүк товар соода тармактарын кыдырып келдим. Күндүн биринчи жарымында соода точкаларынын көбүндө, экинчи жарымында азында болдум”,** - деген кыялда жооп берсе, бул сыяктуу кеп-сөздү “туура” же “туура эмес” дешке болобу?

Арийне, бул жооп бир жагынан “туура эмес” болсо, экинчи жагынан андай дешке негиз жок. “Туура” эле айтылган жооп. Жооп ирээтинде берилген бул сүйлөм логикалык жактан да, грамматикалык жактан да туура уюшулган. Ар бир форма, ар бир сөз экинчи форма, экинчи сөз менен структуралык жактан да, грамматикалык жактан да туура айкашат, туура тизмектешкен, сүйлөмдүн мааниси да түшүнүктүү, «кечке чейин дүкөндөрдү кыдырып келгендиги» жөнүндө ой айтылган. Бул сүйлөмдөгү «туура эместик», «так эместик», «ката» тилдик

каражаттарда, алардын бири-бири менен тизмектешүүсүндө эмес, ал каражаттарды пайдалануунун конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-талабы, кептешүүнүн темасына, алардын (адамдардын) бири-бирине тааныштык мамилеси, иш абалы ж.б. “сырткы” чөйрө менен байланыштуу, б.а. прагматикалык кырдаалда.

Эки теңтуштун ал-абал, акыбал сурашкан бул маегинде *«урматтуу» «жолдош», «Акмат Асанович», «өндүрүштүк товар», «соода тармактары», «соода точкалары», «күндүн биринчи жарымы», «күндүн экинчи жарымы»* ж.б. сөздөр, сөз тизмектери тилдик жактан туура эле болгону менен кептешүү-сүйлөшүүнүн конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-талабы, темасы үчүн ылайыксыз, ыксыз колдонулган, туура эмес, ката пайдаланылган. Тилдик бул каражаттар, алардын тизмектешүүсү кыргыз адабий тилинин нормасындагы эле элемент, көрүнүш экендигине карабай, алар кептешүүнүн конкреттүү ушул кырдаал-талабына эч ылайыксыз, туура келбейт. Бул жерге жөн гана **«эч деле жаңылык жок, иштер жаман эмес, кечке дейре кыдырып келдим»**, - деген сымал жооп талап кылынат. Ал эми жогоруда тырмакчада берилген тизмектер, сөздөр бул жерге шайкеш, бап-төп келбейт. Булар официалдуу иш кагаздарынын отчет, баяндамалардын, токтом-чечимдердин, атайын иш боюнча кат-кабар алышуунун стилине мүнөздүү тизмек, каражаттардан. Демек, адабий тилдин нормасына ылайык келген ар бир сөз, сөз тизмектеринин колдонулушу баардык эле учурда, баардык эле шартта туура, ылайык боло бербестен, белгилүү жагдай-шарт, кырдаал-талап, максат-мүдөөгө, кептешүүнүн конкреттүү темасына, анын коммуникативдик максаттуулугуна жараша айрым учурда «туура эмес», «ката», «ыксыз» болуп калышы да мүмкүн.

Кеп ишмердигинин коммуникативдик максаттуулугуна ылайык кыргыз тили стилистикалык каражат-элементтерге өтө бай. Стилдик жактан бейтарап колдонулган каражаттар менен эле катар, өзгөчө боёкко, стилдик өзгөчөлүккө ээ эмоционалдуу экспрессивдүүлүктү, көркөм образдуулукту, коомдук-саясий мазмундуулукту көрсөтүүчү татымдагы каражат-элементтер да арбын. Алар өзара карым-катышта болуу менен, кеп-сөзүбүзгө жаңы-жаңы өң-түс, татым, эмоционалдык-

экспрессивдик, семантикалык туюм-татым берет да, кептешүүнүн коммуникативдик максаттуулугуна жараша колдонулат, мында прагматикалык талап негизги оорунга чыгат.

Тилдик каражат-элементтердин стилдик татымы, стилистикалык өзгөчөлүгү, алды менен, алардын эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү, көркөм образдуулукту, коомдук-саясий мазмундуулукту чагылдыруу мүмкүнчүлүгүндөгү семантикалык туюмдуулукка негизделген. Анткени белгилүү бир түшүнүктү, бир эле маани-мазмунду билдирген тилдик каражат-элементтер стилистикалык жактан түрдүү татымга, семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен, белгилүү деңгээлде бири-биринен айырмаланып, өзгөчөлөнүп да турат, алардын коммуникативдик максаттуулугу да түрдүүчө. Маселен: **кичине — кичинекей — кымындай — кыпындай — тырмактай** ж.б. сөздөр бирдей эле түшүнүк-туюмду билдирип турган менен, булар бири-биринен стилдик жактан айырмаланып, бир катар ички бөтөнчөлүктөргө, эмоционалдуу-экспрессивдүү татымга, семантикалык элеске да ээ экендигинде күмөн жок.

Арийне, кептешүүнүн коммуникативдик максаттуулугуна, конкреттүү жагдай-шарт, талап-мүдөөгө жараша стилдик максатта, эмоционалдуу-экспрессивдүү татымга, семантикалык боёкчо өң-түскө ээ каражат катары **көмүрдү «кара алтын», тамекини «сары алтын», пахтаны «ак алтын», нефтини «көк алтын», эгинди «кызыл алтын»** деп атоого да болот. **Баланча тонна кара алтын каздык, түкүнчө тонна ак алтын жыйнадык, тердик** деген айтылыш белгилүү даражада стилистикалык ыраң-түскө ээ болуу менен, кеп-сөздүн жалпы мазмунуна көтөрүңкү, салтанаттуу тон берип, анын эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн күчөтөт. Ушул өңдүү эмоционалдуу экспрессивдүү татым, семантикалык боёкчо кептешүүнүн коммуникативдик максаттуулугуна, прагматикалык талап-мүдөөсүнө жараша стилдик ыңгайда өзгөчө колдонулган тилдик каражат катары төмөнкү поэтикалык саптарды да көрсөтүүгө болот:

**Күмүш зымдар көрктөгөндөй башымды,
Жаркыратса секунд уурдайт жашымды,
Жыбыраган секунддардын жебеси,
Тордоп жатат кабак менен кашымды.**

Мындагы чачтын агарышын **“күмүш зымдар көрктөдү”**, каш-кирпиктин агарышын **“мезгил жебеси тордоду”** деп атоо стилдик максатта колдонулгандыгы анык. Туура, белгилүү бир жагдай-шарт, стилдик максатта **көмүрдү “кара алтын”, карды “күмүш”, чачтын агарышын “күмүш зым”** деп колдонуу кыргыз адабий тилинин нормасына төп келип, туура, ыктуу айтылыш катары кеп-сөз практикабызда кездешип жүргөнү менен, ушул эле аталыш экинчи бир жагдай-шарт, кырдаал, талап-мүдөө үчүн адабий нормага сыйбаган, **“туура эмес”, “так эмес”** ыксыз колдонуу катары бааланышы мүмкүн. **“Алты тонна кара алтын алдым эле, кыш аягына жетпей калды”, “Сары алтынды салаасына чычайта кармап, көк түтүнүн буркурадат”, “Чачы күмүш зым болуп калыптыр”**, - деген өңдүү аталыш эч качан туура, ыктуу айтылыш катары стилдик ирең-түскө ээ боло албайт.

Ушул сыяктуу эле ойду басмасөз беттеринде, радио уктуруу, теле берүүлөрдө кеңири кездешип жүргөн **куут компаниясы, туут компаниясы, түшүм жыйноо компаниясы** деген өңдүү тизмектердеги «компания» сөзүнө байланыштуу да айтууга болот,

“Компания” сөзүнүн тулку бою коомдук-саясий маңыздагы мааниге ээ. Салтанаттуулук, жогорку уюшкандык, чоң жоопкерчилик менен байланышкан кырдаалды билдирет да, кеп-сөзгө көтөрүңкү тон берет, экспрессивдүү ирең-түс, татымга ээ. Ушул негизде **шайлоо компаниясы, саясий компания, мамлекеттик компания ж.б.** тариздеги тизмектерде учурашы толук ыктуу, алгылыктуу болсо, ал сөздүн **куут, туут, чөп жыйноо, мал кыштатуу ж.б.у.с.** сөздөр менен айкашып келиши кандайдыр бир осолдукту көрсөтүп тургансыйт. Ушул өңдүү эле, **“революция”** дегендин ордуна **“ынкылап”, “республика”** дегендин ордуна **“жумурият” ж. б. у. с.** сөздөрдүн илимий, коомдук-саясий тексттерден кездешип жүргөндүгүн да көрсөтүүгө болот.

Бир сөздү экинчи сөзгө тизмектештирип, белгилүү бир түшүнүк-туюмду билдирген жаңы айкаш түзүү, албетте, керек. Бирок ошол тизмекте турган сөздөр конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-талапка бап келсе, төп жуурулушуп, айтылуучу ой-

пикирдин стилине, темасына, маани-мазмунуна шайкеш болушу шарт. Андай болбогондо ар бир сөздүн өзүнө төп стилистикалык касиет-кунары качып, ажары күңүрттөнүп, стилдик жактан ортозаарлыкка айланып, салтанаттуу кырдаалды билдирип, кебибизге көтөрүңкү тон, ыргак берүү бейтараптыкка айланат. Кеп-сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик татым-тузунан, анын көркөмдүүлүгүн, элестүүлүгүн арттыруу мүмкүнчүлүгүнөн башка дагы стилистикалык өзгөчөлүктөрүнөн ажырайт. Демек, тилдик ар бир каражат-элементтин стилдик максатта колдонулуш оорду, ыгы, сферасы, формасы, учуру, шарты болот.

Кептешүү-сүйлөшүү процессинде пайдаланылган тилдик каражат-элементтердин өзгөчөлүктөрүнө, аларды колдонуунун конкреттүү жагдай-шарт, кырдаалына, коммуникативдик максаттуулугуна жараша стилдик жиктелүүлөрдүн жана аларды билдирүүнүн ар кандай формаларынын болушу мүмкүн. Маселен, кеп ишмердиги, негизинен, оозеки жана жазуу формасында ишке ашат да, булар тилдик каражат-элементтерди тандап-иргеп колдонуу аркылуу эмес, ошол тилдик каражаттарды берүүнүн, сыртка чыгаруунун материалдык ыкмалары, түрлөрү аркылуу айырмаланышат. Кептешүү ишмердигинин оозеки формасында тилдик каражат-элементтер тыбыш, үн аркылуу берилип, ымдоо, жаңдоо, интонация негизги компоненттерден болсо, анын жазуу формасы графикалык каражаттар аркылуу ишке ашат. Бирок кеп ишмердигинин бул формалары материалдык жактан гана бири-биринен айырмаланып турганы менен (биринде үн, экинчисинде тамга), тилдик жалпы каражат-элементтер, аларды пайдалануу жагынан бири-бири менен бекем байланышып, өтүүчүлүк абалында болушат, эч деле айырмаланышпайт, б.а. оозеки кепте колдонулган тилдик каражат жазма кепте, ал эми жазма кепте колдонулган каражат оозеки кепте деле учурайт. Бул жалаң гана оозеки кепке мүнөздүү, мунусу жалаң эле жазма кепке мүнөздүү деп тилдик каражат-элементтерди экиге жиктеп бөлүп коюу эч мүмкүн эмес, туура да эмес... Кыргыз тилинин материалы андай бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк бербейт.

Арийне, *ата, эне, апа, мекен, Ата Журт, Ата Мекен, акылман, шылуун, шайдоот, ыкчам, бош, борпоң, араңжан,*

момун, перзент, кулун, бала, туяк, тукум, чоң, килейген, күрсүйгөн, дүңкүйгөн, дүпүйгөн, күпүйгөн ж.б.у.с. толуп жаткан сөздөрдү кеп ишмердигинин оозеки да жана жазма формасына да бирдей эле катышта, мүнөздүү деп айта турган болсок, ушул эле сөздөрдү кептешүүнүн конкреттүү жагдай-шартына, талап-мүдөөсүнө ылайык тандап-тескеп, иргеп колдонобуз. Кеп ишмердигинин бир учуру үчүн «перзент» сөзү ылайык болсо, экинчи шартта «кулун», «балапан», «жаным» сөзү талап кылынат, дагы бир жагдайда «туяк», «тукум» сөздөрүнүн ыктуу экендиги байкалат. Жалпысынан бир эле түшүнүктуюмду билдирип тургандыгына жана белгилүү даражада биринин ордуна экинчиси колдонула берүү мүмкүнчүлүгүндө экендигине карабай, бул сөздөр семантикалык түрдүү ыраң-түскө, эмоционалдык-экспрессивдүү бөтөнчөлүктөргө, көркөм-образдуулукка да ээ болуу менен, бири-биринен өзгөчөлөнүп, стилистикалык жактан жиктелип тургандыгы атайын далилдеп отурууну талап деле кылбайт. Бул – ачыктан ачык көрүнүп турган нерсе. Ушул сыяктуу эле стилистикалык ирең-түстөгү, семантикалык ажырымдагы өзгөчөлүктү «момун», «жоош», «араңжан», «бош», «борпоң», «жүдөө», «илээнди» ж.б.у.с. сөздөрдүн колдонулушунан да байкоого болот.

Адабий тилдик нормадагы эле каражат-элементтерди кептешүүнүн конкреттүү жагдай-шартына, кырдаал-талабына, анын коммуникативдик максаттуулугуна жараша тандап, иргеп-тескеп колдонуу, аларга эмоционалдуу-экспрессивдүү ирең-түс берип, көркөм элестүүлүгүн арттыруу, семантикалык туюмун ачып, кеп-сөзгө көтөрүңкү тон берүү канчалык жогорку деңгээлде болбосун, баары бир, жалпы адабий тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүгүн ачуучу, аны аныктоочу негизги критерий боло албайт. Анткени адабий тилдик нормадагы каражат-элементтерди кептешүүнүн конкреттүү жагдай-талабына ылайык тандап-тескеп колдонуу, алардагы эмоционалдык-экспрессивдик мүмкүнчүлүктү ачуу, семантикалык татым-тузду, көркөм элестүүлүктү ажыратуу, бирине караганда экинчисинде стилистикалык ыраң-түс, бөтөнчөлүктүн көтөрүңкү экендигин белгилөө адабий тилдик элементтерди тек гана стилистикалык

катмарларга ажыратуу (бейтарап стилдик, стилистикалык ирең-түстөгү ж.б.) менен чектелет да, кептин жанрдык түрлөрүн, анын көп түрдүү маңыз-касиетин, адабий тилдик нормадагы баардык каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүгүн, аларды типтештирип-топтоштуруу мүмкүнчүлүгүн камтыбайт.

Демек, кептин коммуникативдик максаттуулугуна жараша адабий тилдик нормадагы каражаттар стилистикалык катмарларга гана ажырабастан, стилдик жанрларга да жиктелээри, стилди жанрдык принциптин негизинде аныктоо жөнүндө да сөз болушу зарыл. Анткени кептин стилдик жиктелүүсү адабий тилдик каражаттарды тандап-тескеп, иргеп-илгеп колдонуу менен шартталган. А бул болсо стилдин бардык түрүнө мүнөздүү тилдик жалпы каражаттар менен эле бирдикте, ар бир стилдин өзүнө гана мүнөздүү жеке элемент-каражаттардын да болоорун, стилдин жанрдык түрлөрүн ажыратуу жалпы каражат-белгиге эмес, ошол жеке өзгөчөлүккө, тигил же бул стилдин өзүнө гана мүнөздүү жеке каражаттарга негизделээрин көрсөтөт.

Адабий тилдин стилдик жиктелүүлөрүн так ушул аспектинин, ушул көзкараштын негизинде аныктап, стилди кеп ишмердигинин коммуникативдик максаттуулугуна ылайык тилдик каражат-элементтерди иргеп-талдап, бир шарттан экинчи шартка жараша өзгөртүп колдонуу ыкмасы катары аныктоо кеп маданиятынын жалпы принцибине, адабий тилдин теориясына, демек, стилистикалык нормага кайчы келбейт.

Адабий тил, негизинен, жогорто белгиленгендей, жалпы тилдик норма (тилдик системанын жана тилдик структуранын нормасы) аркылуу аныкталат да, тилдик каражаттарды туура колдонуу, туура пайдалануу менен байланышат. Ал эми тилдик каражаттарды коммуникативдик максаттуулугуна ылайык, конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-талапка жараша улам өзгөртө тандап-тескеп, иргеп-илгеп колдонуу стилистикалык норма аркылуу шартталат, тилдик каражаттарды ыктуу-ылайыктуу пайдалануу аркылуу жакшы сүйлөө, жакшы жазууга жетишүү аракети менен байланышта болот. Ушул аспектиде караганда стилдик норма – тилдик жалпы норманын

лексикалык, грамматикалык, орфоэпиялык, орфографиялык нормалары сыяктуу эле бир түрү, бирок тилдик норманын башка түрлөрүнөн айырмаланып, стилдик норма, эң алды, кептешүүнүн коммуникативдик максаттуулугуна, конкреттүү жагдай-шарт, талапка ылайык тилдик каражаттарды тандап, иргеп-илгеп колдонуу аркылуу кепке эмоционалдуу-экспрессивдүү тон, самантикалык ирең-түс, көркөм-элестүүлүк, эстетикалык ажар берүүгө багытталат, ушуну көздөйт, адабий тилдин функционалдык-жанрдык түрлөргө жиктелип, адабий норманын стилдик жактан вариацияланышын камсыз кылат.

Адабий норманын стилдик жактан вариацияланышы кептешүүнүн коммуникативдик максаттуулугуна жараша стилдик каражат-элементтерди иргеп колдонуунун нормасы катары текстте берилет да, көркөм, публицистикалык, илимий жана атайын иш кагаздарынын стилдик түрлөрүнө ажырайт. «Жалпылык, бүтүндүк жекеликтерде, жекеликтер аркылуу гана жашайт» – деген сымал адабий тил да өзара бекем катыштагы, бирок өз-өзүнчө бөтөнчөлүктөргө ээ жеке каражаттардын, жекеликтердин диалектикалык биримдиги катары функционалдык стилдик вариацияга ээ болот, ошол аркылуу жашайт.

Тилдик норманын стилдик жактан жиктелиши – адабий тилдин пикир алышуунун куралы катары колдонулушунун жана өнүгүп-өркүндөөсүнүн универсалдуу закону. Адабий тилдин стилдик жактан кеңири жиктелүүгө, варианттуулукка ээ болушу анын бирдиктүүлүгүн танбайт, ийкемдүүлүгүн гана арттырат.

Демек, стилдик норма, негизинен, эки вариантта ишке ашат: стилдик норманын функционалдык варианты жана экспрессивдүү – эмоционалдуулукка ээ семантикалык варианты. Ал эми булардын конкреттүү каражат-элементтер аркылуу берилиши, талдоого алынышы биздин иштин милдети эмес, ал атайын бөлүмдөрдө иликтөөгө алынууга тийиш...

IV ГЛАВА. КЫРГЫЗ УЛУТТУК АДАБИЙ ТИЛИНИН ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

§1. Терминдердин табыйаты жана аларга коюлуучу талаптар

Терминологиялык лексика же термин – бул илимдин, техниканын, өндүрүштүн, маданияттын ар кыл тармактарында адамдардын кесиптик ишмердигин жүзөгө ашыруу үчүн колдонуулучу атайын сөздөр, сөз тизмектери. Бул сөздөр, сөз тизмектери – илимдеги, техникадагы, өндүрүштөгү, маданияттагы атайын профессионалдык ишмердик менен байланышкан түшүнүктүн жеке, жалгыз атоосу. Латын тилинен алынган “*terminus*” сөзү “чек” дегенди туюнтат. Ушунун өзү эле терминдин семантика-функционалдык табыйатын, б.а. чектелген гана жалкы түшүнүктү атаарын көрсөтөт.

Термин адабий тилдин жалпы лексикалык коруна, байлыгына жеке сөз катары эмес, ошол конкреттүү тилдин конкреттүү илимий тармагынын терминологиялык системасы аркылуу, ошол тармактык терминологиялык системанын конкреттүү бир элементи катары кошулат. Ушунун өзү жалпы улуттук адабий тилдин башка жалпы элдик катмарларынан, жалпы эл, адамдар күнүмдүк турмуш-тиричилигинде эле колдонгон сөз, сөз тизмектеринен өзгөчөлөнүп терминдер адистердин гана кебинде колдонулаарын көрсөтөт да, улуттук адабий тилдин лексикалык системасынын функционалдык-семантикалык гана бир катмары катары аныкталышын шарттайт. Демек, илимий тармактык терминдер да улуттук адабий тилдин ички эреже-закондоруна ылайык түзүлүшү, ошол тилдин сөз жасоо эрежелерине ылайык жасалышы, ошол тилдин грамматикалык формалары аркылуу берилиши, которулушу шарт. Ошондо гана улуттук илимий тармактык терминологиялык система түзүлдү, ал система колдонулуп жатат, тартипке салынып жатат, бирдейлештирилип жатат деп айтууга болот.

Термин, биринчи кезекте, белгилүү бир илим салаасы, илим тармагы менен байланыштуу болот да, таза экстралингвистикалык

факторлордун (коомдун социалдык-экономикалык, чарбалык-өндүрүштүк, илимий-техникалык ж.б.) негизинде жаралып, ал факторлордун өнүгүү, өзгөрүү тенденциясына жараша өнүгөт. Терминдер илимий-техникалык түшүнүктүн аты, аталышы болгондуктан, ушул касиет, ушул белги аларда **дефинициялык** түшүндүрмөнүн болушун талап кылат да, алардын **функциясын, семантикасын** аныктайт. Демек, белгилүү бир тармактагы тигил же бул нерсенин, кубулуштун жеке өзүнө мүнөздүү түшүнүктүк аныктамасы (дефинициясы) ошол сөздү термин катары таанытат, термин катары калыптанат, ошол термин ошол тармакта гана термин катары милдет аткарып, функционалдык, семантикалык жактан ошол тармактын терминологиялык системасын түзөт. Мындан **дефиниция, функция, семантика жана системалуулук** тигил же бул тармактын терминдеринин негизги өзгөчөлүгү катары ошол тармакта калыптанган илимий-техникалык түшүнүктүн атын, аталышын туюнтат. Демек, термин денотат – концепт – акустикалык образ деген семантика-функционалдык үчилтиктин белгилүү бир билим салааларындагы, илим-техника тармагындагы биримдиги, ал метатилдик каражат. Илимди, техниканы ушул каражат – метатил аркылуу гана сыпаттоого болот. Терминдин маанилүүлүгү так ушунда.

Кыргыз тилиндеги терминологиялык система жабык типтеги система эмес, б.а. терминдердин тизмеси, инвентары гана эмес, ал, баарыдан мурда, жаңы терминдердин жаралышына, системага кошулушуна, киришине мүмкүнчүлүк берүүчү ачык система, ошол эле учурда белгилүү бир илимий дүйнө таанымды, таанып-билүүнү айгинелөөчү түшүнүктөрдүн системасы. Ушул өңүттөн алганда, термин илимдин, техниканын өнүгүшүнө түздөн-түз көзкаранды жана терминологиялык системанын калыптанышы илимдин, техниканын, алардын тармактарынын өнүгүшүнө жараша болот. Тигил же бул тилде жаралган илимий тармактын абалына, өнүгүшүнө жараша ошол тармактын терминологиялык системасынын абалы, өнүгүшү (же өнүкпөгөн бойдон калышы) көрүнөт.

Кыргыз терминологиялык системасын түзүүдө жана термин жасоодо тилдин бар мүмкүнчүлүгү толук жана кеңири

пайдаланылышы негизги шарт. Бул багытта кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдө, негизинен, төмөнкү принциптер жетекчиликке алынышы керек: биринчиден, термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу, экинчиден, мурда кеңири колдонулуп, ортодо унутулган терминдерди кайра жандандыруу, аларды кеңири колдонуу, үчүнчүдөн, тектеш тилдердин сөзүн пайдалануу, төртүнчүдөн, чет тилдеринин терминдерин өзгөртпөй пайдалануу, бешинчиден, чет тилдеринин терминдерин өзгөртүп пайдалануу (мүчө улап, фонетика-грамматика жактан өзгөртүп, ылайыкташтырып, которуп ж.б.у.с.). Ушул беш принциптин ар бири бир нечелеген дагы майда-майда принциптерге жиктелет.

Кыргыз терминологиялык системасында терминдин бир гана конкреттүү түшүнүктүн аты, атоосу экендиги ошол түшүнүктү атаган терминдин фонетикалык жактан да, грамматикалык жактан да чубалжыбай кыска, так, бир сөздүү, бир маанилүү түзүлүштө болушун (*принципиалдуу эмес, принциптүү, юридический эмес, юристтик, процессуальный эмес, процесстик, чешский эмес, чехтик*) талап кылат. Бул жалпы талап, бирок терминологиялык системада мындай жалпы талаптан четтеген учурлар да жок эмес. Маселен, терминологиялык системада тигил же бул илимий түшүнүктүн чет тилдик атоосунун кабыл алган тилде эквиваленти бар экенине карабай, термин ар кандай объективдик, көбүнчө субъективдик “талаптарга” жараша эки вариантта катар жарыша колдонулуп калат: *тил илими – лингвистика, мекен – родина, ыкма – метод – усул, маани – семантика, аймак – территория, өзгөчөлүк – специфика, чөлкөм – регион, түзүлүш – структура, тутум – состав* ж.б.у.с. Ушул өңдүү эле кыргыз терминологиялык системасында бир эле сөздөн эмес, эки же андан көп сөздөн турган терминдер да аз эмес. Кыскасы, кыргыз тилинин терминологиялык системасында жалпы талап, жалпы принциптер белгиленгени менен, конкреттүү терминдерге келгенде алардын жаралыш, жасалыш, кабыл алыныш, колдонулуш мүмкүнчүлүгүндө бир катар проблемалуу учурлар да бар. Мындай көрүнүш “терминчилердин” жеке субъективдүү мамилелерине көбүрөөк байланыштуу деп эсептейбиз. Анткени бирөөнө жаккан,

экинчисине жакпайт, ага жаккан үчүнчүсүнө жакпайт, бири кабыл алып, туура дегенди, экинчиси кабыл албайт, туура дебейт. Тилдик сезимталдык, тилдик табит, лингвистикалык билим ар бир адамда ар башка. Ошондуктан мындай жагдайлар кездеше берет...

Кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдөгү негизги булак – ички булак, ал эми негизги принцип – термин катары төл сөздөрдү кеңири, жигердүү пайдалануу. Ошондуктан аталган принцип терминологиялык система түзүүнүн негизги принциби катары төмөнкүдөй жеке принциптерге да жиктелиши мүмкүн: биринчиси, мурдагы эле төл сөз фонетикалык жактан эч өзгөрбөстөн туруп термин катары колдонулат. Мисалы: *тамыр, мучо, уюл, алкак, муун, тап, тил, кеп, сүйлөм*. Мындай учурда төл сөз катары мурда бир мааниде колдонулуп жүргөн сөз семантикалык жылыштардын натыйжасында көп маанилүүлүккө ээ болуу менен, анын бир мааниси тигил же бул илимий тармактын терминологиялык системасынын алкагында терминдик касиетке жетип, термин катары колдонула баштайт да, өзүнө гана мүнөздүү дефиницияга ээ болот, калган маанилеринде ал терминдик мааниде колдонулбайт; экинчиден, эки төл сөз өзара тизмектеше келүү менен, термин катары колдонулат, мында изафеттик структура негизги роль ойнойт да, семантикалык жылыштар метафоралануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Мисалы: *түндүк уюл, түштүк уюл, кан тамыр, айыл кеңеши, төрага, тил кат, жарыш сөз ж.б.у.с., үчүнчүдөн*, төл сөздөрүбүзгө сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалгануусу менен жаңы термин жасалат. Мисалы: *сөгүш, үндөө, агартуу, жетекчи, чечим, токтом, уюм, кеңешме, тапшырык ж.б.у.с., төртүнчүдөн*, чет тилдеринен алынган интернационализм мүнөзүндөгү терминдер кыргыз тилиндеги өз төл сөздөр менен алмаштырылып терминдер жасала баштады. Бул кыргыз терминологиялык системасындагы жаңы тенденция катары эгемендикке ээ болгон учурдан тартып жигердүү колдонулуп жатат.

Арийне, кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдө экинчи булак – кыргыз тилине тектеш тилдердин, өзгөчө, казак, өзүбек, түрк ж.б. тилиндеги терминдерди термин

катары өзүбүздүн тилге ылайыктап колдонуу. Мындан анча деле проблема келип чыкпайт. Проблеманын баары учунчу булак – орус тилинен, орус тили аркылуу башка чет тилинен кирген терминдер менен байланыштуу келип чыгууда, б.а. чет тилдеринен кирген терминдерди: 1. түздөн-түз “в чистом виде” кабыл алуу, 2. которуп кабыл алуу, 3. фонетикалык жактан өзгөртүп, өз тилибизге ылайыкташтырып кабыл алуу, 4. эквивалентин таап кабыл алуу, 5. мүчө улап кабыл алуу, орусчасындагы кайсы мүчөнү кыргызча кайсы мүчө менен берүү ж.б.у.с. маселелер орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен кирген терминдердин базасында кыргыз терминологиялык системасын түзүү принциптерин аныктоону талап кылат:

Биринчиден, орус же башка тилдерден терминдер которулбастан, өзгөртүлбөстөн, ыңгайлаштырылбастан түздөн-түз ошол тилдеги формасында “в чистом виде” кабыл алынат, б.а. ал терминдер “заимствуются”. Мындай терминдер жөнөкөй сөз, кош сөз, кошмок сөз, кыскартылган сөздөрдөн болушу ыктымал. Бул принцип боюнча кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдө лингвистикалык проблема жаралбайт. Анткени кыргыз тилинин терминологиялык системасына орус тилиндеги термин эч өзгөртүүсүз өтөт да, лексема терминологиялык бирдик катары тилдин лексикалык корун байытып, коомчулуктун кулак-көзүн көндүрүп, элди жатыркатпай, өзүбүздүн эле сөзүбүздөй колдонулуп кетет. Маселен: *абстракция, идея, процесс, юрист, этнос, идеализм, материализм, антитеза, метафизика, вице-премьер-министр, генерал-губернатор, алхимик, этнопедагогика, этногенез, инженер-механик, фитнес-клуб, буддист, акциз, акционер, флексия, агглютинация*, ж.б.у.с. Мындай учурда термин жаратуучулар, терминологиялык сөздүк түзүүчүлөр маселенин жеңил жолун тандашып, орус тилинен же башка чет тилдеринен терминдерди которуп, ыңгайлаштырып, кыргыз тилиндеги эквивалентин издеп “баш оорутуп” отурбастан, баштапкы булагында кандай болсо, ошол калыбында, ошол формасында, ошол маанисинде гана ала салышат. Бул – өтө жеңил, жоопкерчиликсиз – жооп бербей турган жол. Мунун натыйжасында, б.а. даяр терминди орусчасындай же чет

тилдегисиндей эле ала коюу, которуп, фонетика-грамматикалык жактан ыңгайлаштырып (фонетико-грамматическое освоение) берүүгө толук мүмкүнчүлүк болуп турса да, аны жасабай даярды алуу кыргыз адабий тилинин лексикалык курамын, сөздүк тутумун оордоштуруп, төл сөзгө караганда чет сөздөрүнүн көбөйүп кетишине алып келээри элес алынбай келет... Туура, терминдерди которбой, өзгөртпөй, ылайыкташтырбай, баштапкы булагында кандай болсо, ошондой кабыл алуу (заимствование) терминологиялык система түзүүнүн бир принциби жана ал – кыргыз терминологиялык системасында кеңири колдонула бере турган принцип. Мындан кайтууга мүмкүн да эмес. Бирок бул маселеге өтө этияттык керек, ыктуусун которуп, фонетика-грамматикалык жактан ыңгайлаштырып, ыгы келбегендерин которбой, өзгөртпөй кабыл алуу зарыл...

Экинчиден, орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген терминдерди фонетика-грамматикалык жактан өзгөртүп, кыргыз тилинин айтылыш өзгөчөлүгүнө ылайыктап кабыл алуу, б.а. ал терминдер фонетикалык жактан “освоениеге” кабылышат. Бул принцип боюнча кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдө, албетте, лингвистикалык проблемалар жаралбай койбойт. Анткени кайсы терминди кыргыз тилине кантип, кандай кылып фонетика-грамматикалык жактан ылайыкташтырабыз, кантип өзгөртүп колдонобуз дегенге келгенде, ар кыл варианттар жаралышы ыктымал. Бир топ терминчилер *гезит* десе, дагы бир терминчи *кезит* деп, үчүнчү бирөө *газета* деп колдонууну сунуштаган учурлар аз эмес. Маселен: *доктор – догдур, билет – белет, бюджет – бүйжет; область – обулус; цыган – сыган, артист – артис, суд – сот* ж.б.у.с.;

Үчүнчүдөн, орус тилиндеги же башка тилдердеги терминдерди кыргыз тилине которуп кабыл алуу. Мындай учурда толук калька, жарым-жартылай калька механизмдери колдонулат. Бул принцип боюнча кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдө лингвистикалык проблемалар өтө көп жаралат:

– бир жагынан, термин кантип которулат, кандай которулат, которулган вариант орусчасындагы номинативдик

маанини так, туура бере алабы, ага төп, шайкеш келеби деген маселе жаралат. Маселен: *оригинал – түп нуска, установка – курулма, бельмо – чеч, депрессия – ындыны өчүц, структура – түзүлүш, түзүм, состав – курам, амбиция – дымак, адрес – дарек, трасса, тракт – кан жол, тротуар – жан жол, переход – өтмө, тысячи мелочей – мүн түркүн, универмаг – дүрдүкөн ж.б.;*

– экинчи жагынан, орусчасындагы же башка чет тилиндеги бир эле термин кыргызча эки-үч термин аркылуу которулуп, бир эле терминдин эки-үч варианты колдонулуп калган учурлар кездешет: *группа – топ, тайпа, группа; издательство – басма, басмакана; печать – басма, басма сөз; структура – түзүлүш, курулуш; луч – нур, шоола; центробежная сила – борбордон качуучу күч, борбордон четтөө күчү, борбордон алыстоо күчү, справка – маалым кат, аныктама, тактама ж.б.;*

– үчүнчү жагынан, орус тилиндеги же ал аркылуу башка чет тилдеринен алынган терминдер кыргыз тилине жарым-жартылай которулушу мүмкүн. Бул принцип да кыргыз терминологиялык системасын түзүүдө лингвистикалык бир топ проблема жаратат. Анткени мындай терминдер, негизинен, татаал сөздөрдөн (эки же үч, төрт компоненттен) болушат да, кайсы компоненти которулат, кайсы компоненти которулбайт, кандай которулат деген сымал маселе келип чыгат: *член-корреспондент – корреспондент-мүчө, контратака – контр чабуул, радиосвязь – радио байланыш, телемост – теле көпүрө, телепередача – теле көрсөтүц, теле берүц, телезрители – теле көрүчүчүлөр, теле көрөрмандар, электронно-вычислительная машина – электрондук-эсептөө машинасы, ЭВМ – ЭЭМ, тепло-электро станция – жылуулук-электр станциясы, ТЭС – ЖЭС, термо-электронные явления – термо-электрондук кубулуш, космонавт-исследователь – космонавт-изилдөөчү, теория относительности – салыштырмалуулук теориясы, обмен вещества – зат алмашуу;*

– төртүнчүдөн, орус тилиндеги же ал аркылуу башка чет тилинен кирген терминдин компоненттери которулбастан, аларга кыргыз тилинин тиешелүү мүчөлөрү жалганып

жасалат: *диалектический материализм – диалектикалык материализм, дипломатический корпус – дипломаттык корпус, диалектический метод – диалектикалык метод (методду – усул деп которуп жүрүшөт, бул сөз араб сөзү, методологияны анда усулология деп которобузбу, методиканы эмне деп которобуз же методду дагы, методиканы дагы усул деп которобузбу), судебно-медицинская экспертиза – сот-медициналык экспертиза, насосная станция – насос станциясы;*

– бешинчиден, орус тилиндеги же башка чет тилдериндеги терминди кыргыз тилине которгондо ал тилдердеги терминдердин уңгусу кайсы, мүчөсү кайсы экендигин так аныктап, уңгусуна кыргыз тилинин мүчөсүн улоо зарылчылыгы жөнүндөгү принцип – кыргыз терминологиялык системасын түзүүдөгү өтө олуттуу маселелердин бири. Анткени кыргыз тилине Европанын тилдериндеги терминдер, сөздөр, негизинен, орус тили аркылуу кирип жатат, орус тилинде ал терминдер орус тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүнө ылайыкташат, өзгөртүлүп кабыл алынат, анан ошол сөз ошол калыбында, ошол фонетика-грамматикалык өзгөргөн формасында биздин тилге өтөт: *идея – идея, процесс – процессуальный, нотариус – нотариальный, этногенез – этногенетический, юрист – юридический, этнос – этнический, чех – чешский, грипп – гриппозный, Лютер – лютеранство, Соссюр – соссюрианство, принцип – принципиальный, Нобель – нобелевская, унификация – унифицированные.*

Арийне, бул сөздөрдүн зат атооч түрүндөгү уңгусуна орус тилиндеги мүчөлөр уланып, сын атоочтук абалдагы варианттарында баштапкы уңгулук форма өзгөрүп кеткени ачык көрүнүп турат, б.а. уңгуга мүчө уланганда, баштапкы уңгу ички флексия, фузия кубулуштарынын негизинде өзүнүн уңгулук турпатын өзгөртүп жиберген. Бул – орус тилиндеги сөздөрдүн фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгү, лингвистикалык ички имманенттүү закону. Ушуну түшүнбөгөн котормочулар, терминчилер бул терминдерди төмөнкүчө туура эмес которуп келишкен, бүгүн да ал улантылып жүрөт: *идеализировать – идеализациялоо; инвентаризация – инвентаризациялоо; этногенетический –*

этногенетикалык; юридический – юридикалык; этнический – этникалык; систематический – системалык; лютеранчылык, сосюранчылык, унификациялаштырылган. Буларды жана булар өңдүү терминдерди идеализациялоо эмес, идеалдаштыруу, инвентаризациялоо эмес, инвентарлоо, электрофикациялоо эмес, электрлештирүү (кыймыл – кыймылдоо деген өңдүү моделдештирип), процессуалдык эмес, процесстик, нотариалдык эмес, нотариустук, этногенетикалык эмес, этногенездик, этникалык эмес, этностук, систематикалык эмес, системалык, лютерчилик, сосюрчулук, унификацияланган ж.б.у.с. деп которуу зарыл. Антпесек уңгусу бузулуп, орус тилинин суффикс, аффикси уланган сөздөргө кайра кыргыз тилинин мүчөсүн улап, терминдин турпатын таптакыр бузуп жатпайбызбы. Ушундай эле көрүнүш Омск, Томск, Тонск, Иркутск, Новосибирск сыяктуу сөздөрдө да кездешет. Тонск дегенди Тоң дейбиз да, Омск, Томск дегенди ошол бойдон калтырабыз... . Тил үчүн, тилдин ички грамматикалык закону үчүн бир сөздүн Россиянын аймагында, экинчи сөздүн Кыргызстандын аймагында, үчүнчү бир сөздүн Американын аймагындагы аталышты билдирип турганы маанилүү эмес, тил үчүн бир модель, тип маанилүү;

– алтынчыдан, орус тилиндеги же башка чет тилдериндеги терминдерди кыргыз тилине которгондо, ал тилдердеги кайсы мүчө кыргыз тилиндеги кайсы мүчө менен которулуш керек деген маселе да кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүдөгү өтө олуттуу маселердин бири.

Илимий терминдин бир негизги өзгөчөлүгү – анын дефиниттүүлүгү, б.а. илимий аныктамага ээлиги. Тармактык терминологиялык система дүйнөлүк практикада үч түрдүү мүнөздө түзүлөт: *биринчиден*, кээ бир өлкөлөрдө тармактык терминдер бир эле өз тилинде тизим түрүндө берилет. Анткени ал өлкөлөрдө илим, илим тармактары бир гана эне тилде өнүгөт, бөлөк тилде илим жазылбайт. Маселен, көп өлкөлөрдө илим бир гана англис, орус тилдеринде өнүгүп, ошол тилдерде гана тармактык терминологиялык система калыптанат; *экинчиден*, көпчүлүк өлкөлөрдө илимий терминологиялык система аныктамасы – дефинициясы менен кошо берилип,

энциклопедиялык мүнөздөгү түшүндүрмө сөздүк тибинде түзүлөт; *ичинчиден*, айрым өлкөлөрдө, өзгөчө чоң империянын тутумунда анын бир субъектиси катары жашаган биз сыяктуу чакан өлкөлөрдө илимий терминологиялык система эки тилде котормо терминологиялык сөздүк тибинде түзүлөт. Мында термин дефинициясы менен коштолуп, анын эмнени атагандыгы чечмеленип түшүндүрүлүп берилиши да, жөн гана термин тизимдери берилип, ал которулуп түзүлүшү да мүмкүн. Тармактык терминологиялык сөздүктүн түшүндүрмө сөздүк түрүндө берилиши, терминдин маанисинин чечмеленип түшүндүрүлүшү тармактык терминологиялык сөздүк түзүүнүн экинчи этабы катары каралышы шарт. Адегенде терминдердин орусча сөз тизими (словник) түзүлүп, ал кыргызча так, адекваттуу которулуп, котормо сөздүк тибинде түзүлүшү маанилүү. Андан кийин ал терминдердин орусча дагы, кыргызча дагы түшүндүрмөсүн берсек, убакытты дагы, каражатты дагы, күчтү дагы үнөмдөгөн болобуз...

Арийне, терминологиялык системанын түзүлүшү, колдонулушу жана өнүгүшү абалы көрсөткөндөй, терминдин жаралышы, термин катары колдонулушу илимий таанып-билүү процессинде кездешкен түшүнүк-туюмду атоо зарылчылыгынан келип чыгат. Ошондуктан кандай гана терминдик түшүнүктөр болбосун, алар кандай гана жалпы касиет-белгилерге ээ нерселерди, заттарды, кубулуш-көрүнүштөрдү, ал-абал, кыймыл-аракеттерди атабасын, алардын жападан жалгыз илимий атоолору болбосун, терминдик ал түшүнүктөрдү бири-биринен так айырмалап, алардагы интегралдык жана дифференциалдык өзгөчөлүктөрдү так чектеп, ал терминдердин таанып-билүүчүлүк функциясын, детерминанттык статусун, дефиниттик касиетин илимий-методологиялык негизде аныктоо өзгөчө мааниге ээ.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилинин терминологиялык системасы кандай **булактардан** түзүлүшү керек:

- кыргыз тилинин өзүнүн төл сөздөрүнөн (адабий тилдик, диалектилик сөздөрдөн алса да болот);
- кыргыз тилине тектеш түрк тилдердеги сөздөрдөн;
- башка чет тилдеринен кирген сөздөрдөн.

Кандай **принциптердин** негизинде түзүлүшү керек:

- термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу;
- мурда колдонулуп жүрүп, кийин советизмдер, интернационализмдер менен алмаштырылган, унутулган терминдерди кайра жандандыруу:

- тектеш тилдердин терминдерин пайдалануу;
- чет тилдеринен кирген терминдерди пайдалануу, буларды төмөнкүдөй **үч жол** менен колдонсок болот:

1. терминдерди өзгөртпөй “в чистом виде” пайдалануу;
2. терминдерди фонетика-грамматикалык жактан өзгөртүп, өз тилибизге ылайыктап пайдалануу;
3. терминдерди которуп пайдалануу:
 - а) уңгусун которуу;
 - б) мүчө улап которуу;
 - в) мүчөсүн алып салып которуу;
 - г) жарым- жартылай которуу;
 - д) толук которуу.

Терминдин негизги касиеттери:

- жеке бир түшүнүктүн аты, аталышы катары белгилүү бир илим, маданият, өндүрүш, техника, технология тармагында гана колдонулуп, анын тилинде гана кездешкен түшүнүктүн аталышы боло алышы;

- белгилүү бир тармактык системада гана терминдик мааниде, функцияда колдонула алуу мүмкүнчүлүгүнө ээлиги;

- тармактык терминологиялык системанын элементи боло алуу мүмкүнчүлүгүнө ээлиги;

- сөзсүз түрдө илимий аныктамага, б.а. илимий дефиницияга ээлиги;

- терминдик маанисинин тактыгы, ачыктыгы;

- терминдик лексеманын эмоционалдык-экспрессивдик, стилистикалык бейтараптыгы;

- терминдин илим, техника, маданият, өндүрүш тармактарындагы атайын түшүнүктөрдү атоо үчүн атайын максатта жасалышы жана колдонулушу;

– түшүнүктүн аталышы катары дайыма, такай даяр лексема катары колдонулушу;

– эки же андан көп компоненттин өзара жуурулушкан тизмегинен турса да семантикалык, структуралык жана функционалдык бүтүндүк мааниге ээлиги;

– көп компоненттүү терминдердин структуралык жактан бөлүнбөстүгү;

– терминдердин адистер тарабынан бирдей түшүнүктүүлүгү жана келишип, макулдашуу боюнча жасалышы жана колдонулушу (конвенциональность же условность);

– терминдердин атооч сөздөрдөн болушу.

Терминге коюлуучу талаптар:

– терминдин моносемантикалуулугу, б.а. “бир формага бир маани, бир мааниге бир форма” деген формула аркылуу аныкталышы. Белгилей кетиш керек, айрым учурларда бир эле термин эки, үч же андан да көп илим тармагында колдонулуп калышы да мүмкүн. *Акустика* физикада да, тил илиминде да термин, *тур* биологияда да, тил илиминде да термин, *морфология* биологияда да, тил илиминде да термин. Мындай учурларда тигил же бул конкреттүү илим тармагынын терминологиялык сөздүгүнө ошол конкреттүү илим тармагына мүнөздүү, тиешелүү мааниде гана колдонулушуна орун берилет, анын башка илим, илим тармагындагы же кадыресе эле жайчылыкта колдонулган мааниси эске алынбайт. Ошондуктан терминдеги айрым бир полисемантизм жөнүндөгү ой-пикир анча так эмес;

– терминдин кыскалыгы. Ушул жерде “кыскалык” деген түшүнүк “шарттуу” колдонулуп жатат. Анткени термин жалаң эле бир лексемадан турбайт, ал эки же андан да көп лексемалардын өзара бекем ширелишкен тизмегинен туруп, бир маанинин билдирип, бир атоо катары да колдонулган учурлар өтө көп кездешет. “Кыскалык” жөнүндө айтканда ушул жагдай жөнүндө кеп болуп жатат. Эки же андан артык лексемаларды өзара тизмектештире колдонгондо, мүмкүн болушунча кыска, так лексемаларды тизмектештирүү жагына басым коюу талабы көрсөтүлүп жатат. Демек, терминдин 2 же 3 компоненттин

өзара ширелишинен жасалган варианттарда болушу анын кемчилиги эмес, кыскалыгына каршы келүүчү жагдай эмес, кайра тескерисинче, ошол терминдердин түшүнүктүк маанисин, атоо мазмунун дал, так, толук берүү багытындагы артыкчылыгы деп да кароого болот, б.а. терминдик атоонун түшүнүктү, анын маанисин дал, так, толук берүүсү анын кыскалыгынан да маанилүү. Эгерде кандайдыр бир түшүнүк өзара бири-бири менен төп келген сөздөр аркылуу тизмектешкен айкаш менен аталса, анда ал терминдин тактыгын, түшүнүктү так атоодогу мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт;

– өзү атап жаткан түшүнүктү так, конкреттүү, адекваттуу атоо мүмкүнчүлүгүнө ээлик;

– тилдеги сөз жасоо эрежелерине төп, шайкеш келүүсү;

– эстетикалык талапка ылайыктуулугу, б.а. терминдин фонетикалык түзүлүшү айтууга ылайыктуу, ыңгайлуу болуп, кулакка жагымдуу угулуп, жаргон, арго, вулгаризм, экзотизм сөздөр мүмкүн болушунча колдонулбашы зарыл;

– терминдин эвфониялуу угулушка ээлиги, б.а. орфоэпиялык жактан жеңил, ыргактуу айтылып, жагымсыз ассоциация жаратпашы зарыл;

– терминдин өз тармагындагы баардык изилдөөчүлөр, термин колдонуучулар үчүн бирдей колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээлиги;

– “бир терминдик түшүнүккө бир гана атоо, бир гана сөз” деген талап коюлуу менен, синонимдик сөздөрдүн болбостугу. Бул талап дагы терминдерге коюлуучу негизги талаптардын бири катары белгиленип жүрөт. Бирок практикада терминдик бир эле түшүнүк эки, үч сөз аркылуу берилип жүргөн учурлар да кездешет: *группа, тайпа, топ* ж.б.у.с. Мындай жагдай сейрек болсо да жолугат, ошондуктан терминдердеги маанилештик (синонимдик катар түзүү) жолугат;

– термин катары түшүнүктү билдирген сөз мотивацияланган болушу керек, б.а. терминдик маанинин тактыгы жана өзү атаган түшүнүк боюнча анык, толук маалымат берүүсү жүйөлөнгөн болушу керек;

– терминдердин эларалык мүнөздө да болушу, б.а. колдонуулучу терминдердин башка чет тилдериндеги варианттарын да зарылчылыгына жараша колдоно берүү;

– терминдердин инварианттуулугу, б.а. колдонулуп жаткан терминдер да, жаңы жасала турган терминдер да фонетикалык, графикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жактан варианттуу болбошу керек.

Термин жасоочу процесстер кайсылар:

- терминологизация;
- детерминологизация;
- ретерминологизация;
- кодификация.

Терминологиялык сөздүккө алынуучу реестрдик сөздөрдүн тизими (словник)

Кандай гана лексикографиялык жумуштар болбосун, кандай гана сөздүктөрдү түзүү иштерине киришпейли, баарынан мурда, сөздүктүн реестрине чыгуучу термин сөздөрдү так аныктап алуу, алардын тизимин (словник) тактап чыгуу – сөздүк түзүүчү адистердин эң орчундуу милдеттеринин башталышы. Ушул милдет илимий тармактык терминологиялык сөздүк түзүүчүлөр үчүн да өтө олуттуу жумуш экендиги талашсыз. Бирок илимий тармактык терминологиялык сөздүк түзүүчүлөр башка филологиялык сөздүк түзүүчүлөрдөн айырмаланышып, тармактык терминдерди гана реестрге чыгарышып, анын тизимин түзүшөт. Терминдик лексемалар, негизинен, атооч сөз түркүмүнөн гана жасалышкандыктан, аларга коюлуучу лингвистикалык пометаларга (стилдик, функционалдык, семантикалык, сөз түркүмдүк, диалектилик ж.б.у.с.) терминдик сөздүк түзүүчүлөр токтолушпайт. Илимий тармактык терминологиялык сөздүктөр, негизинен, орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк түрүндө түзүлө тургандыктан, түзүүчүлөр, алды менен, анын реестрге чыга турган орусча бөлүгүнүн тизимин түзүп алуулары зарыл. Сөздүктүн тизими атооч сөз түркүмүндөгү уңгу сөз түрүндө же сөз түркүмдүк өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай грамматикалык

формадагы туунду сөз түрүндө болушу мүмкүн. Реестрге чыгарылган ар бир сөз, сөзсүз түрдө, орус тилинин алфавиттик тартибинде уяга бириктирилбестен, баш тамга аркылуу өз-өзүнчө өзгөчөлөнүп берилиши зарыл.

Сөздүктө негизги сөз катары баш тамга аркылуу өзгөчөлөнүп, алфавиттик тартипте тизме түрүндө жайгаштырылып, кыргызча котормосу берилген сөз реестрдик сөз деп аталат, ал эми ошол реестрдик сөздөрдүн жалпы жыйындысы сөздүктүн тизими (словник) деп аталат. Демек, тармактык терминологиялык сөздүк түзүүдө дыкат көңүл буруп иштей турган олуттуу, орчундуу жумуш, *биринчиден*, реестр сөз катары алынуучу сөз тизимин топтоо; *экинчиден*, ошол такталган терминдерди алфавиттик тартипте жайгаштыруу; *үчүнчүдөн*, ошол терминдердин ичинен маанилеш, маанилери жакын терминдерди бири-биринен айырмалоо; *төртүнчүдөн*, терминдерди кыргызча адекваттуу которуу, эквивалентин табуу; *бешинчиден*, мурдатан колдонулуп келе жаткан эле терминди жерип, анын оордуна “автордук жаңы” ылайыксыз сөздү колдонбогонго, сунуштабаганга аракеттенүү; *алтынчыдан*, орусча термин кайсы сөз түркүмүндө турса, кыргызча котормосу да ошол сөз түркүмүндө которулушуна көңүл буруу; *жетинчиден*, улана турган мүчөлөрдү ылайыгына жараша кош кабат колдонбогонго аракеттенүү (зергер → зергерчи, окшоштук → окшоштуулук, эгемен → эгемендүүлүк ж.б.у.с.); *сегизинчиден*, сөз тизмеги түрүндө, б.а. кош сөз, кошмок сөз түрүндө келген терминдерди кыргызча которууда да ар кыл ыкмаларга өзгөчө көңүл буруу зарыл, *тогузунчудан*, орус тилиндеги термин которулуп алынса да, которулбастан “в чистом виде” кабыл алынса да, анын уңгу формасы кайсы сөз түркүмүндө экендиги, туунду формага өтсө ал кайсы сөз түркүмүнө кайсы форма аркылуу өткөндүгү, ошол форманын кыргыз тилинде эквиваленти барбы, бар болсо кайсы мүчө, биз кайсы мүчө аркылуу берсек дурус болот деген маселелер да сөздүк түзүүчүлөр үчүн өтө олуттуу маселе экендиги талашсыз. Мында тилдин морфологиялык мүмкүнчүлүгү да, андагы мүчөлөрдүн семантикасы да, функциясы да өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Илимий тармактык терминологиялык сөздүктүн сөз тизими, негизинен, ошол конкреттүү тармакка тиешелүү илим, билим, техника, технология, маданият, өндүрүш ж.б.у.с. тармактарда кеңири колдонулуп жүргөн терминдик лексемалардан түзүлүшү керек. Кош тилдүү жана көп тилдүү котормо сөздүктөр сыяктуу эле илимий тармактык терминологиялык сөздүктөр да – тигил же бул конкреттүү тилдин нормативдик типтеги сөздүгү. Ошондуктан мындай сөздүктөр да талабы, мүнөзү жана максаты боюнча, *биринчиден*, сөздү туура колдонууну, *экинчиден*, адабий норманы калыптандырууну, өнүктүрүүнү, *үчүнчүдөн*, көп маданиятын арттырууну жөнгө салуучу кодификациялоо, нормалаштыруу принциптерине таянып жана аларды жетекчиликке алып түзүлүшү зарыл.

Терминологиялык сөздүктүн түзүлүшү

Илимий тармактык терминологиялык сөздүктүн реестрине кирүүчү сөздөр – тигил же бул конкреттүү илим тармагына тиешелүү терминдер. Булар сөздүктүн сөз тизими катары алфавит тартибинде ирети менен жайгаштырылат да, ар бир термин баш тамга менен башталып жазылат. Бул тизмедеги терминдер терминологиялык сөздүктүн биринчи бөлүгү болуп эсептелет.

Илимий тармактык терминологиялык сөздүктүн экинчи бөлүгү ошол терминге берилген кыскача аныктама (дефиниция), түшүндүрмө, мүнөздөмө. Бул аркылуу ошол терминдин эмнени түшүндүрүп жаткандыгын көрсөтүүгө, мазмунун ачууга болот. Терминге карата мындайча түшүндүрмө берүү ушундай мүнөздө түзүлгөн терминологиялык сөздүктү түшүндүрмө сөздүккө жакындатат, түшүндүрмө сөздүктүн элементтеринин болушун көрсөтөт.

Илимий тармактык терминологиялык сөздүктүн үчүнчү бөлүгү – анын тигил же бул тилге, биздин учурда кыргыз тилине, которулган варианты же мааниси жагынан төп, шайкеш келген эквиваленти. Демек, терминологиялык сөздүктүн ушул үч бөлүгү – реестрдик сөз, анын түшүндүрмөсү жана котормосу,

ага карата берилген иллюстративдик материалдар сөздүктүн макаласын түзөт.

Эгерде термин эки же андан көп компоненттерден туруп бир гана түшүнүктү билдирсе, андай терминдер да биринчи компонентине карап алфавиттик тартипте катар берилет. Мындай терминдер, адатта, атрибутивдик тизмек уюштурушат да, оң орун, сол орун тартипте тизмектеше берет:

- чередование
- чередование автоматическое
- чередование акцентное
- чередование грамматическое
- чередование качественное
- чередование свободное
- автоматическое чередование
- акцентное чередование
- грамматическое чередование
- качественное чередование
- свободное чередование

Кошмок сөздөрдөн туруп, орус тилинен же ал аркылуу башка чет тилдеринен кирген терминдерди которуп берүүдө же алардын эквивалентин табууда ар кыл ыкмалар колдонулушу мүмкүн:

биринчиден, реестрдеги орусча компоненттин баары которулушу;

экинчиден, реестрдеги кошмок сөз тибиндеги терминдин биринчи эле компоненти которулушу;

үчүнчүдөн, реестрдеги кошмок сөз тибиндеги терминдин кийинки компоненттери которулушу;

төртүнчүдөн, реестрдеги кошмок сөз тибиндеги терминдин компоненттери которулбай берилиши;

бешинчиден, реестрдеги кошмок сөз тибиндеги терминдин компоненттери которулбай берилгени менен, аларга зарылчылыгына жараша кыргыз тилинин грамматикалык формалары кошо уланып, ал тилдин эреже-закондоруна төп, шайкеш келген каражаттар аркылуу берилиши.

Арийне, реестрге чыккан сөз тизиминде маанилеш терминдер берилип калса, алардын бири гана которулуп, калгандары ага шилтеме берүү менен жыйынтыкталат. Шилтеме берүү тартиби **К** – “*караңыз*” деген белги аркылуу көрсөтүлөт.

§2. К.Тыныстанов жана кыргыз терминологиясы

Жакшы белгилүү, совет мезгилине чейинки доорлордо кыргыз эли көптөгөн башка элдер сыяктуу эле жашоо-тиричилик өткөрүүнүн көчмөндүк турмушунда жашап келген, ал эми тили болсо, негизинен, оозеки адабий тил формасында колдонулуу менен, ачык айтыш керек, калыптанып калган коомдук-саясий, маданий-социалдык мамлекеттик институттардын жоктугунан чектелген тармактарда гана пайдаланылган.

Эгерде 19-кылымдын орто чендериндеги айрым бир жазма тексттерди, молдокелердин колкитептерин – манускриптик адабияттын жаралышын эске албаганда, кыргыз адабий тили, негизинен, фольклордук, элдик оозеки адабияттын ар кыл формаларында гана колдонулган. Кыргыз элдик оозеки адабият, бир жагынан, Октябрь революциясына чейинки кыргыз адабий тилинин “жасалышын”, адабий тил катары жаралышын ийине келтирген “устакана”, лаборатория болсо, экинчи жагынан, кыргыз элинин эзелки тарыхын, маданий-социалдык трагедиясын унуткартпай сактап келген эс-тутум энциклопедиясы катары милдет аткарган, б.а. белгилүү бир шарттуулукта кыргыз элдик оозеки адабият, фольклор “жазма-сызманын” да милдетин аткарган. Кыргыз элинин турмуштук тажрыйбасы, кулк-мүнөзү, дүйнө таанымы, маданий традициясы ушул оозеки айтылган “жазмасында”, оозеки адабий тилинде чагылдырылган...

Октябрь революциясынын жеңиши, совет бийлигинин жер-жерлерде орной башташы улуттук-маданий курулуш ишине өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын шарттады. Ал эми улуттук-маданий курулуштун өзөгү тил саясаты же тил курулушу экендигин танууга болбос. Ошондуктан совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн тартып тил курулушунун саясатын иштеп

чыгуу, теориялык жана практикалык маселелерди чечүү күн тартибине коюлган. Анткени Россия көп улут өкүлдөрү жашаган империя катары, биринчи кезекте, тил саясатын туура жолго коюп, тил курулушунун маселелерин туура чечиши керек эле. Ушул багытта Октябрь революциясы жеңген алгачкы эле күндөрү 1917-жылдын ноябрында кабыл алынган лениндик коомдук-саясий документте (“Декларация прав народов России”) улут маселеси боюнча 1. “... равенство и суверенность народов России”, 4. Свободное развитие национальных меньшинств и этнических групп, населяющих территорию России» (Декреты советской власти, Т.1. – М., 1957; 8-б.) деген саясий принцип белгиленет. Ал эми РКП(б)нын 1919-жылы өткөн X съездинде атайын Программа кабыл алынат да, анда “невеликоросские” майда элдер “... должны: “1. Развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям **этих народов**; 2. Развить и укрепить у себя действующие **на родном языке** суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию людей местного населения; 3. Развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке; 4. Поставить и развить широкую сеть курсов и школ как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера **на родном языке** (в первую очередь для киргизов, башкир, туркмен, узбеков, тажиков, азербайджанов, татар, дагестанцев) для ускорения подготовки из туземных народов квалифицированных рабочих и советско-партийных работников по всем областям управления и, прежде всего, в области просвещения” (КПСС в резолюциях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1917-1924 гг), т. 2., М., 1970, 252-б.) деп айтылат.

Албетте, совет бийлигинин алгачкы жылдарында 200гө жакын улут өкүлдөрү жашаган совет өлкөсүндө уюштуруу иштерин жолго коюу үчүн мамлекеттик тил маселесинин көтөрүлүшү табыйгый нерсе эле. Ошондуктан 1918-жылдын 1-майында түзүлгөн Түркстан АССРинин Эл комиссарлар кеңеши 1918-жылдын 23-августунда атайын декрет кабыл

алып, анда орус тили жана ар бир элдин өз тили мамлекеттик тил деп эсептелсин деген мазмундагы чечим чыгарылат, б.а. “... допустить к обращению в значении государственного языка несколько языков” (Первые социалистические преобразования в Киргизии. 1918-1920 гг. Сборник документов. – Ф., 1990. 108-б.), б.а. ар бир эл өз эне тилин жана ошону менен эле катар орус тилин да колдонсун деген маселе айтылат да, Түркстан АССРинде түрк тилдери жана орус тили мамлекеттик тил катары турмуш-тиричиликтин, коомдук-саясий, маданий-социалдык тармактын баардыгында, бийлик менен элдин өзара карым-катышында колдонулушу белгиленет. Орус тили баардык жерде, ал эми башка элдин тили ошол тилдин өкүлү кайсы облуста, кайсы уездде, кайсы шаарда көпчүлүк болсо, ошол жерде мамлекеттик тил катары колдонулган. Ошол эле учурда мектепте кайсы тилде окуу керектигин эл өзү чечкен. Бирок ошондой болсо да, биринчи деңгээлдеги же биринчи концентрдеги мектептерде окутуу ар бир элдин өз эне тилинде, ал эми экинчи концентрдеги мектептерде предмет катары мамлекеттик тилдер (орус тили, кыргыз тили) киргизилген, б.а. улуттук-орус, орус-улуттук кош тилдүүлүгү эки тараптуу жүргүзүлгөн.

Түркстан АССРинин улуттук чегараларынын бөлүнүшү, улуттук автономизация процесси ошол улуттук облусту, улуттук республикаларды түзгөн улуттун тилинде алфавит түзүү, жалпы улуттук жазманы жаратуу, иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүү, кыргыз тилин окуу предмети катары мектептерге киргизүү, мектептеги сабактарды кыргызча өткөзүү, мектептерде окутулган сабактар, предметтер боюнча окуу китептерин жазуу, орус тилиндеги китептерди кыргызча которуу өңдүү иштердин жүргүзүлө башташы элди агартуу маселеси менен эле бирдикте терминология системасын иштеп чыгуу жана термин түзүү проблемасын курч көтөрдү. Бул маселе орус коомчулугунда анча курч мүнөздө коюлган жок, коюлушу да мүмкүн эмес эле. Ал тилде мектептерде окутуу, китеп түзүү, иш кагаздарын жүргүзүү, башка тилден китеп которуу сыяктуу зарылчылык жок болчу. Баардык жумуш өздөрүнүн церковнославян тилинде мурдатан жүргүзүлүп келген, даяр үлгүлөр болгон.

А биздечи, бизде аталган маселелердин баарын жайдак жерден жаңы башташ керек эле. Элдин сабатсыздыгын жоюп, мектепке окуу китептерин бериш керек эле, чоң-кичинесин дебей окутуш керек болчу, окута турган сабаттуу адам жокко эсе эле. Ошол мезгилге карата сабаты ачылып, бирдеме окуганды, бирдеме жазганды билген адамдар өтө аз болгон. Ошондуктан биздин жергебизде маданий курулуш иштери да, тил курулуш иштери да өтө татаал, кыйын кырдаалга туштугуп, Эшенаалы Арабаев молдоке, Касым Тыныстанов аталар жана маданий, тил курулушунда аракеттенип жүргөн башка дагы билимдүүлөр жогоруда көрсөтүлгөн иштер менен эле катар терминологиялык системаны жаратуунун, термин түзүүнүн принциптерин иштеп чыгуу маселесинин зарылдыгын жана ал кечиктирилбей чечилиш керек экендигин жакшы түшүнүшкөн. “Балдарды окутуп жатканда, алардын бул эмне деген сөз, муну кандай түшүнөбүз деген жөпжөнөкөй суроолоруна оңчулуктуу жооп таба албай ыңгайсызданганыбызды эстеп алып көзүбүздөн жаш чыкканча күлгөн күндөрүбүз эсибизде”, - деген Эшенаалы молдокебиздин сөзү ошол мезгилдеги билим берүүнүн абалын толук чагылдырып турат. Ал эми Касым Тыныстанов атанын “кыргыз тилинде өкмөттүк расмий тексттерди түзүү, иш кагаздарын кыргызча жүргүзүү – мурда болуп көрбөгөн жаңы иш, ошондуктан бизде даяр үлгү жок, түшүнүктөрдү туюнта турган даяр терминдер, атоолор да калыптанбаган”, - деген ой-пикири тилдик курулуштагы, кыргызча текст түзүүдөгү, тигил же бул түшүнүктү так атоодогу кыйынчылыкты көрсөтөт. Ушундай шартта термин иштеп чыгуу маселеси менен иш жүргүзө турган атайын борбор түзүү, комиссия түзүү өңдүү сунуштар айтыла баштады. Мунун баары ошол кездерде 1920-жылдан бери бирде Илимий борбор, бирде Академ борбор аталышында иш жүргүзүп келе жаткан борбор жана ошол борбордун биринчи жетекчиси Эшенаалы Арабаев молдоке, андан кийин жетекчи болгон К.Тыныстанов атабыз баш болгон алгачкы өкүлдөрдүн түздөн-түз ишмердиги аркылуу тескелип турган.

Бул маселе К.Тыныстанов 1927-жылы Билим берүү комиссары болуп баргандан баштап өзгөчө активдүү колго

алынып, жолго коюлду. Ушул учурда кыргыз тилинин түгөнбөс ички мүмкүнчүлүгүн, байлыгын, көркөмдүүлүгүн негиздеп, анын “Манас” сыяктуу дүйнөлүк алкакта жок поэтикалык эпикалык чыгарманы жараткан кудурет-күчүн ачып көрсөтүүгө аракеттенүү кырдаалдын объективдүү зарылчылыгы болуп турган, мамлекеттик коомдук мааниге ээ болуп турган. К. Тыныстанов эне тилинин түгөнгүс ички мүмкүнчүлүгүн, кудурет-күчүн ичинен билген жана аны өз акындык, жазуучулук чыгармачылыгында кеңири колдонуп көзү жеткен, өзүнүн эне тилин акындык жүрөк менен сүйө билген улутман катары анын керемет-кудуретин, көркөмдүгүн, байлыгын, ийкемдүүлүгүн, сезимди чагылдыра ала турган күчүн ар дайым жактап келген. Ушундай мүмкүнчүлүккө ээ кыргыз тили коомдук турмуштун баардык тармактарында толук кандуу колдонула ала тургандыгына, ушул тилде илимий терминдердин системасы түзүлө ала тургандыгына бөркүндөй ишенген. Ушул багыттагы иштерге шымалана киришкен. Кыргызча термин түзүүнүн, термин жаратуунун жана орус тилинен термин алуунун илимий принциптерин иштеп чыккан.

Арийне, термин маселеси адегенде тилдин терминологиялык системасы катары өзүнчө каралган эмес, каралууга мүмкүн да эмес болчу. Термин жөнүндөгү маселе качан көтөрүлөт, качан гана мектептерде окутула турган предметтер боюнча окуу китептери түзүлө баштаганда же ошол мектептерде окулуучу предметтер боюнча окуу китептери башка тилден биздин тилге которула баштаганда термин жөнүндөгү маселе келип чыгат. Ушул өнүгтөн алганда биринчи баскычтагы мектептер үчүн алгачкы окуу китеби катары 1924-жылы апрелде Э. Арабаевдин “Алиппеси”, К.Тыныстановдун “Окуу китеби” хрестоматия жарык көрөт да, ал окуу китептери 1925-жылкы окуу жылында окуучулардын колуна тиет. Бул китептер менен эле катар география, тарых китептери сыяктуу 10 чакты окуу китеби да мектепке берилет, башка предметтер боюнча китептер которула баштайт. Мына ушундан баштап алгачкы агартуучулар Э.Арабаев, К.Тыныстанов ж.б. окуу китептерин түзүүдө, башка тилден кыргыз тилине аларды которууда терминдер

проблемасына туштугушат. Мектеп предметтери боюнча окуу китептериндеги терминдерди терип, талкуулап, которчусун кыргызча которуучу адистердин жоктугу, бир жагынан, ал эми экинчи жагынан, окуу китептерин жазып, мектеп үчүн басып чыгаруунун өтө зарылдыгы алгачкы агартуучуларды илимий-техникалык, илимий-коомдук-социалдык предметтик терминологиялык системаны түзүүнүн эң оптималдуу жолун издөгө мажбурлаган. Натыйжада “... из всех вновь составленных учебников будут выбираться все новые термины и затем будут печататься в виде отдельного приложения к тому учебнику, из которого они выбраны (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д.37), б.а. жаңы түзүлгөн окуу китептеринен терминдерди терип алып, аларды кайра ошол китептин аягына өзүнчө тиркеме катары берүү менен, ошол тармактагы предметтик терминологиялык система катары сунушташкан. Бул ыкма, бул жол чындыгында эле терминологиялык система түзүүнүн ошол мезгилдердеги, ошол кырдаалдардагы эң мыкты жолу, ыкмасы болгон. Ошондуктан алгачкы агартуучулар – Академборбордун жетекчилери Э.Арабаев менен К.Тыныстанов өздөрү терминологиялык сөздүктөрдү түзүүгө жана аны жаңы чыга турган окуу китептеринин аягына тиркеме түрүндө берүүгө көп аракеттенишип, кыргыз тилиндеги биринчи терминологиялык сөздүктөрдү тиркеме түрүндө түзүштү. Бара-бара иш көбөйүп, 1925-жылы 24-25-майда өтө турган илимий-педагогикалык 1-съезди чакыруу боюнча түзүлгөн комиссия өзүнүн кезектеги бир жыйынында “Кыргыз тилиндеги илимий терминология жөнүндөгү” маселени талкууга коёт (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 40). Ушул сыяктуу иштердин уюштуруучусу да, аткаруучусу да Академборбор, анын жетекчилери Э.Арабаев, К.Тыныстанов болгон. 1925-жылдын 11-мартында Академборбордун президиумунда К.Тыныстанов “Терминология жөнүндө” доклад жасайт да, доклад боюнча төмөнкүдөй чечим кабыл алынат: “Поручить президиуму присланный на имя Академцентра список канцелярских терминов перевести на каракиргизский язык в течение 10 дней. После этого направить их в редакцию газеты “Эркин Тоо” (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 31). Ушундай эле мазмундагы чечим 1925-жылы 1-апрелде

Илимий комиссиянын президиуму тарабынан кабыл алынат: “Перечень математических терминов в количестве 135 слов..., представленных т. Данийаровым, поручить президиуму в течение двух дней просмотреть и отправить этот перевод т. Данийарову обратно как руководство при составлении учебников” (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 237). Демек, 1924-жылдын 20-декабрында түзүлгөн Академборбордун (1924-жылдын апрелинде Кара Кыргыз Илим комиссиясы Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатынын алдында түзүлөт) төрагасы Э.Арабаев, орун басары К.Тыныстанов, окумуштуу катчы К.Юдахин, ошол эле учурда бул үчөө Академборбордун президиумунун мүчөлөрү да болушкан. 1925-жылдын 15-мартында Академборбор Илимий комиссия болуп кайра түзүлөт (ЦГА, ф. 647, оп.1, д.37) да, илимий-методикалык илимий-уюштуруучулук иштердин баарын уюштуруучу орган катары иштейт. 1925-жылдын 28-августунда “отузчулардын” ишине байланыштуу Э.Арабаев Илимий комиссиянын төрагалыгынан бошотулат, ал орунга К.Тыныстанов убактылуу деп бекитилет: “Согласно постановлению Президиума Облисполкома от 12-августа за № 45 тов. Арабаева считать освобожденным от должности председателя Научной комиссии с 28-августа с.г. (1925 г). На его место с того же числа временно утвердить заместителя тов. Тыныстанова и ответственным секретарем Научкома с того же числа назначить тов. Данийарова Базаркула” (ЦГА, ф. 647. оп. 1, д. 14). (1924-жылдын 20-декабрына чейин Илимий комиссия, 1925-жылдын 15-мартына чейин Академборбор, ал эми 1925-жылдын 15-мартынан 1927-жылдын жайына чейин кайра Илимий комиссия, андан кийин 1928-жылдын аягына чейин Академборбор). Ушундан тарта К.Тыныстанов терминология системасын түзүүнү расмий түрдө жолго коюу маселесин көтөрүп, штаттан тышкары иштегендер менен маселени чечүү мүмкүн эмес экендигине бийлик өкүлдөрүнүн көңүлүн бурат.

Арийне, ушул жерде жалпы эле СССРдеги, анын ичинде түрк тилдүү элдердин маданий курулушундагы, өзгөчө тил курулушундагы өтө маанилүү окуялардын бири катары 1926-жылы 26-февралдан 5-мартка чейин Баку шаарында өткөн

I-Түркологиялык съезддин өтүшүн көрсөтүүгө болот. Ал форумга СССРдеги түрк тилдүү калктардын баардыгынан өкүл катышкан, жалпы катышуучулардын саны 117 делегат болгон. Кыргызстандан Э.Арабаев, К.Тыныстанов, Б.Данийаров барган. Булардан башка дагы эки-үч музыкант-артист катышкан. К.Тыныстанов академик В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, С.Ф. Ольденбург жана башка профессорлор менен бирдикте Съезддин Президиумуна шайланат. Съезддин күн тартибиндеги негизги маселелер катары Түрк калктарынын тарыхы, этногеографиясы, маданияты, тили, эне тилди мектептерде окутуу, өлкө таануу маселеси, алфавит, орфография жана илимий терминология маселелери талкууланган. Баардык маселе кызуу талаш-тартыш менен өткөн.

Алфавит маселесинде азербайжан жана якуттар алгачкылардан болуп араб алфавитин таштап, латын графикасына өтүшкөн. Андан кийин эле Кыргызстан даяр экендиги белгиленип, К. Тыныстановдун латын графикасына өтүү жөнүндөгү идеалары чагылдырылган доклады Съездди уюштуруу комитетинин бюллетенинде басылып чыгат. Бул К.Тыныстановго карата болгон съезддин жылуу мамилесин көрсөтүп турат. Латын графикасына өтпөйбүз, араб алфавитинде гана калабыз, аны реформалап колдоно беребиз деген ойду казактар, татарлар сунуштап, аны айрым бир делегаттар колдогону болбосо, негизинен латын графикасына өтүүгө даярдануу боюнча чечим кабыл алынат. Чечимди 117 делегаттын 101и колдошот, араб алфавитинде калабыз деген 7 делегат каршы болот, 9 делегат кол көтөрбөйт.

Съезддин чечимин редакциялоо жана тиешелүү толуктоо, оңдоолорду киргизүү үчүн Съезд 26 делегаттан турган атайын комиссия түзөт. 14-номур менен К.Тыныстановду ал комиссияга киргишишет. Бул съездде К.Тыныстанов Президиумга жана эки комиссияга мүчөлүккө шайланат.

Алфавит маселеси боюнча К.Тыныстанов 4-мартта 12-жыйында сөз сүйлөйт: “Товарищи, я много не буду говорить. Мои тезисы к докладу, которые были приняты единогласно Областным Съездом Киргизской Автономной Области,

опубликованы в «Бюллетенях Орг. Комиссии», поэтому сделаю я только некоторые замечания по докладу некоторых выступавших ораторов и приведу примеры того, как у нас применяется этот новый алфавит” (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26-февраля – 5-марта 1926-г. Стенографический отчет. Баку, 1926. 381-384-бб.).

Съезд түрк тилдеринин орфографиясы үчүн негизги принцип фонетикалык жана морфологиялык принцип экендигин баса белгилейт.

Терминология маселеси боюнча 13 пункттан турган төмөнкүдөй **резолюция** кабыл алат:

“О системе научной терминологии на тюркских языках:

1. При установлении научной терминологии из родных тюркских слов считается с принадлежностью каждого языка к определенной группе, чтобы не терять связи с остальными членами группы.

2. В основу терминологии брать наиболее распространенные и наиболее соответствующие данному понятию слова.

3. В случае отсутствия подходящих слов в данной группе, брать слова из других тюркских групп, давая им предпочтение перед нетюркскими словами.

4. Усвоенные широкой массой арабо-персидские термины, в случае отсутствия соответствующих слов в тюркских языках, оставляются, с условием подчинения их правилам тюркской грамматики.

5. Считать невозможным для тюркских языков дальнейшее заимствование арабо-персидских слов, окончательно отказаться от возврата к арабизмам и персидским терминам, и при выборе новых терминов держаться общеевропейской ориентации.

6. Из общеевропейских слов принимать только корни, согласуя их с природой тюркской артикуляции. Слова, принятые уже из нетюркских языков и приспособленные к тюркской артикуляции, в смысле перемещения слогов и звуков или некоторого их изменения, оставлять в таком виде, в каком они уже приняты и усвоены.

7. Все последующие этимологические наслоения, связанные с этими корнями, подчинить природе тюркских языков.

8. Исходя из педагогических соображений, следует при составлении терминов для школьной литературы по возможности ориентироваться: на местные республиканские наречия для школ I ступени; на групповые (для добавочных терминов) для школ II ступени; на общеевропейские (для добавочных терминов) для высших школ. Число иноязычных терминов должно уменьшаться с приближением к I ступени.

9. При установлении пределов научного языка, выработанного из языка широких масс, необходимо систематизировать термины таким образом, чтобы избежать создания языков верхнего и нижнего слоев населения. В целях общепонятности, принимая во внимание законы словообразования, следует прибегать и к образованию для новых понятий сложных слов из двух тюркских корней.

10. Слова, имеющие много значений, в целях уточнения, следует употреблять лишь в одном из них, наиболее близком по духу к данному понятию.

11. При составлении терминов необходимо избегать искусственно сокращенных слов, затрудняющих понимание и употребление их массами.

12. В каждой республике должны работать постоянные терминологические комиссии, которые должны делиться своим опытом с другими, для чего по инициативе одной из них созываются периодически совещания для под'итоживания всех достижений в этой области.

13. Считать необходимым создание общетюркского словаря научных терминов для облегчения дальнейшей работы каждой республики в отдельности" (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26-февраля – 5-марта 1926-г. Стенографический отчет. Баку, 1926. 522-524-бб.).

Ушул съездден келгенден кийин К.Тыныстанов алфавит, орфография, терминология маселелерине ыкчам, эч тартынбай киришип көп иштерди жасаганга үлгүрдү.

Илим комиссиясынын 1926-жылдын 8-майында өткөн коллегиясы “О разработке и собрании терминов и разборе поступающих рукописей” деген маселени талкуулап, төмөнкүдөй чечим кабыл алат: “1. создать особую комиссию под председательством Шабданова и членами Шамгунова, Карачева, Тулегабылова, Тихомирова, и Данийарова; 2. предоставить право комиссии кооптировать нужных лиц к этой работе; 3. Предложить комиссии составить план работы и представить его на утверждение коллегии Научной комиссии к 15 мая” (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 118). Ушул “особая комиссия” кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүү, терминдерди тартипке келтирүү, термин которуу, термин жасоо иштерин аткаруу менен эле катар, мамлекеттик мекеме-уюмдардагы термин маселелери боюнча иштегендерге жардам берүүчү, алардын термин жаатындагы иштерин тескөөчү, көзөмөлдөөчү уюм катары да милдет аткарган. Бул комиссия түзүлүп, жасалып, которулуп келген терминдерди талдап, талкуулап, андан кийин гезитке чыгарып, жалпы элдик сунуш пикирлерден кийин аларды бекитүү жоопкерчилигин да аркалаган. Ошону менен эле катар терминдик сөздүктөрдү иштеп чыгуу үчүн жеке адамдар, адистер менен келишим түзүү, алардын эмгеги үчүн акы төлөө укуктарына да ээ болгон. Кийинчереек “особая комиссияга” Э. Арабаев, С.М.Абрамзон, Д.П.Дементьев мүчө катары кошулушат.

Маданий, тилдик жана коомдук-саясий курулушту ийгиликтүү жүргүзүүдө терминологиялык системанын мааниси, ролу кандай экендигине көзү толук жетип, реалдуу мүмкүнчүлүк колунда турган К.Тыныстанов Илимий комиссиянын 1926/27-окуу жылы үчүн түзүлгөн планына төмөнкүдөй мазмундагы маселени кийрет: “Создание научной и технической терминологии, а также составление научно-технического и политического словарей является одной из самых неотложных задач Научной комиссии, т.к. терминология является основой научно-литературного языка, при помощи которого создается вся жизнь, но эта работа не могла иметь у нас крупного успеха: она была возложена опять-таки на эти две единицы... физически невозможно было выполнить эту задачу двум лицам (Э.Арабаев менен К. Тыныстанов – С.

М.)..., поэтому Научная комиссия вынуждена держать при себе постоянных внештатных сотрудников, из которых можно было бы создать особую терминологическую комиссию и которых можно было бы содержать сдельно (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 98), т.к. члены терминологической комиссии окончательно отказались работать без вознаграждения им за труд...” (ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 163).

Ушул өңдүү маселелерди өкмөткө коюунун жана чечүүнүн натыйжасында эл агартуу, илим-билим берүүгө каржылык мүмкүнчүлүк түзүлүп, Илимий комиссиясынын кызматкерлеринин штаты көбөйүп, ушунун өзү Терминологиялык комиссиянын ишинин жолго коюлушуна, термин түзүү иштерин жакшыртууга чоң өбөлгө болгон. Ачык айтыш керек терминологиялык комиссиянын ишинин жолго коюлуп, алга жылышына 1927-жылдын мартында К. Тыныстановдун Илимий комиссиянын төрагалыгынан кетип, Кыргыз АССРинин Эл агартуу комиссары – Агартуу министри болуп дайындалышы түздөн-түз себеп дагы, түрткү дагы болгон. Анткени ал министр болуп келээри менен эле Академборбордун ишин жандандырууга көп күч жумшайт да, анын төрагалыгына Т.Жолдошовду бекиттирет. Жаш, ишмер бул адамдын төрага катары бекитилиши Эл агартуу министирлигинин алдындагы Академборбордун ишин андан ары өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. 1928-жылдын октябрынан тартып Академборбор “Край таануу” илим изилдөө институтуна айланат. Бул институтта Кыргызстандагы биринчи илим изилдөө институту катары башка бөлүмдөр (почвенно-ботаника, зоология, зоотехник ж.б.) менен эле бирге Тил жана жазуу бөлүмү, Илимий-терминология комиссиясы бөлүмү да кошо ачылган (Академическая наука Кыргызстана. История и проблемы. – Ф., 1990).

К. Тыныстанов Эл агартуу министри болуп келээри менен эле агартуу, билим берүү маселелери менен катар мурдатан бери мерчемделип келаткан илимий терминология маселелерине да өзгөчө көңүл бурат. 1927-жылдын майында Эл агартуу министирлигинин алдындагы Академборбордун Жаңы кыргыз алфавитинин президиумунун, өкмөт мүчөлөрүнүн жана маданий

кызматкерлердин катышуусу менен биргелешкен жыйын өтөт да, анда К.Тыныстанов “О влиянии иностранных терминов на кыргызский язык” деген темада доклад жасайт. Докладдын темасы эле көрсөтүп тургандай, мындагы негизги маселе адабий тил катары өнүгүү жолуна түшкөн кыргыз тили бүгүнкү күндө өлкөдө, коомдо болуп жаткан революциялык өзгөрүүлөр менен түздөн-түз карым-катышта өнүгөөрү, коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөр тилге да түздөн-түз таасир этээри, жаңы-жаңы сөздөр, терминдер кыргыз тилине кирээри жөнүндө аргументтүү ойлор айтылуу менен, андай сөздөр, терминдерди кыргыз тилинде берүүнүн, аны кыргыз тилинин фонетикалык, грамматикалык, орфоэпиялык, орфографиялык законуна ылайыктоонун жолдору, Жаңы кыргыз алфавитинин курамына жаңы тамга кошуунун зарылдыгы көрсөтүлөт. Бул маселелер боюнча К. Тыныстановдун айткан ойлорун так, туура жеткизүү үчүн, аны өзүнүн сөзү менен берүүнү туура деп эсептейм:

“... Киргизские трудящиеся обязаны ввести в свой язык столько же новых терминов и усвоить их как свои родные слова, сколько будет ими употреблять для своих нужд...

Вводимые с других языков термины, наряду с завоеванием себе гражданства в данном языке, подчиняясь основным законам этого языка, одновременно вводят обязательно некоторые изменения и в фонетике, и в основных законах языка. Эти факты можно наблюдать в истории языков многих национальностей. Наконец, живым примером может служить сам киргизский язык, основные законы которого не могли не дать в известном объеме простора для иностранных терминов. Поэтому необходимо: для того, чтобы не создавать в будущем больших осложнений, могущих быть неизбежными, воспользуясь моментом, когда кыргызская письменность и орфография только начинают оформляться, сейчас же ввести в кыргызский язык дополнительные звуки с их буквенными изображениями, которые непременно войдут в будущем в состав фонетики и, согласно этому, ввести соответствующие коррективы в орфографию...

Ввести в кыргызский алфавит самостоятельные три буквы для трех гласных звуков Ө (ʊ), Ү (ʏ), Ӣ (ɨ), исключив из

орфографии знак смягчения “кывачи” и дополнительные четыре согласных звука с их буквенными изображениями х, һ, Ғ, в...

Три из вводимых согласных звуков – х, һ, Ғ – должны войти в фонетику со своими буквенными изображениями в алфавите, имея на это полное право, с одной стороны, на основе постановления первого научно-педагогического съезда Киргизии, основанного еще в 1925 г., и с другой – они очень ясно звучат в междометиях кыргызского языка.

Звук V с буквенным изображением нужно обязательно ввести по следующим соображениям: звук V, каковой никак нельзя передать при помощи какого-нибудь звука самого кыргызского языка, много встречается в международных терминах, и очень часто употребляется в русском языке... (ЦГА, ф. 688, оп. 1, д. 218).

Албетте, 26 эле жашта экендигине карабай, К.Тыныстанов өз мезгилинин катаал талабын, коомдук-саясий, коомдук-чарбалык, коомдук-социалдык мүнөздөгү өзгөрүүлөрдү, анын эртеңин, келечегин туура түшүнгөн, туура көрө билген залкар, чыгаан адам катары түздөн-түз өзүнө тиешелүү болгон, өзү башын сайып коюп күнү-түнү чуркап иштеп жаткан маданий курулуш, тил курулуш маселелеринин баардык жагын, баардык тармагын терең билген, кыргыз тилинин келечек өнүгүү багытын туура баамдаган, анын терминологиялык системасынын түзүлүш өзгөчөлүгүн так түшүнгөн, андан туура жыйынтык чыгарган. Ошондуктан ал кыргыз тилинин өнүгүп-өркүндөшүн коомдук кырдаал менен түздөн-түз байланышта карап, тил маселеси – бул коомдук, социалдык-саясий маселе, коомдогу өзгөрүү тилди өзгөртөт, коомдогу өнүгүү тилди өнүктүрөт, коомдогу кыймыл тилди кыймылга келтирет деген тезисти кармануу менен, кыргыз тилине канчалаган чет сөздөрү, терминдер кирүү мүмкүнчүлүгү бар экендигин көрсөтөт. Демек, кыргыз тили коомдук саясий-социалдык ушул көрүнүшкө даяр болушу керек экендигин ачык түшүнүп, кыргыз тилинин алфавит тутумун ушуга ылайыкташтыруу, орфографияга тактоо киргизүү зарылдыгын баса белгилейт. Четтен кирип жаткан сөздөрдүн, илимий-техникалык терминдердин, негизинен,

тилдин ички законченемдерине баш ийдирип кабыл алынуусун сунуштайт. Ошол эле учурда четтен кирген сөздөр, терминдер кыргыз тилинин имманенттик ички закону – сингармонизм законунун белгилүү деңгээлде бузулушуна алып келээрин да танбайт. Мунун, б.а. кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык түзүлүшүндөгү бул кубулуштун ушундай абалга туш болушун коомдогу катаал реалдуу чындык катары кабылдайт. Анткени тилдин теориялык да, практикалык да, коомдук-саясий да маселелерин терең түшүнгөн, так билген ишмер катары мындан башкача түшүнүшү мүмкүн эмес болчу...

Арийне, маданий курулуш, тил курулуш маселелеринин бири да К.Тыныстанов үчүн майда, маанисиз же экинчи, үчүнчү катардагы маселелерден болгон эмес. Баарын тең биринчи катардагы өтө маанилүү маселе катары кароо менен, ар бир маселенин туура, так, өз учурунда чечилишине жанүрөп киришкен, жанын жай алдырбай өзү да иштеген, башкаларды да иштеткен... Бирок терминология маселесинде, биринчи кезекте, окуу предметтери боюнча илимий-техникалык терминдерди жана коомдук-саясий терминдерди иштеп чыгуу, ушул терминдердин терминологиялык сөздүктөрүн түзүү жана басмадан чыгарууну мерчемдеген. Иш кагаздарын кыргызча жүргүзүү да негизги максаттардын бири катары белгиленген. Ошондуктан 1928-жылдын баш ченинде, б.а. 5-февралында Академборбор атайын жыйын өткөрөт да, маданий агартуу кызматкерлеринин талкуусуна “О принципах построения терминов” деген маселени сунуштайт.

Бул маселе боюнча докладды Академборбордун төрагасы Т.Жолдошев жасайт. Маселенин маанилүүлүгүн ушундан да билсек болот, терминологияга, аны түзүүнүн, иштеп чыгуунун принциптерине байланыштуу К. Тыныстановдун 1927-жылы майда жасаган докладында тезистер түрүндө айтылган принциптерди дагы бир ирет карап, иликтеп, тактап чыгуу зарылдыгын белгилеген атайын чечим кабыл алынат да, он кишиден турган комиссия түзүлөт. Ал комиссияга Жолдошев, Данийаров, Курманов, Шабданов, Солтоноев, Арабаев, Карачев, Ырыскелдиев, Көкөнөв, Убукеев кирет (ЦГА, ф. 688, оп. 1, д.

88). Ал эми Академборбордун 1928-жылдын 19-февралында өткөн коллегиясында кыргыз тилинин жазма адабий тил катары өнүгүшү жана калыптанышы үчүн өтө маанилүү болгон маселе чечилет, б.а. кыргыз тилинин түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилеринин кайсынысы кыргыз жазма адабий тили үчүн негиз болот, кыргыз жазма адабий тили кайсы диалектинин негизинде өнүгүшү, калыптанышы керек деген маселе да талкууланып, кыргыз жазма адабий тили үчүн түндүк диалект негиз болот, бирок “з” жана “с” тыбышына байланыштуу айтылган гана айрым сөздөрдөгү маселеге көңүл буруу зарыл деген чечим кабыл алынат. Албетте, кыргыз жазма адабий тили үчүн түндүк диалектисин негиз кылып алуудагы бирден-бир гана лингвистикалык жагдай бул – түндүк диалектинин өзгөрбөй, бузулбай келген тазалыгы, түндүк диалектисинин баардык тилдик элементтеринин калган эки диалектиде орун алышы, башка тилдердин, диалектилердин таасиринин жоктугу. Ал эми отурукташкан түштүк кыргыздардын тилине өзбек тилинин тийгизген күчтүү таасири, көпчүлүк сөздөрдүн “өзүбектеше” айтылышы, өзүбек сөздөрүнүн түштүк жергесинде арбын колдонулушу сыяктуу гана лингвистикалык жүйөлөр негизги себеп болгондугу, башка экстралингвистикалык чоң себептер бар экендиги түндүк диалектисин адабий тил үчүн негиз кылып алуунун шарты болгондугу белгилүү.

Арийне, Академборбордун 1928-жылдан 19-февралында өткөн коллегиясында жогорку маселе менен эле катар “... утвердить, с учетом изменений, введенных комиссией, составленные тезисы о принципах выработки терминов на кыргызском языке” деген чечим кабыл алынат (ЦГА, ф. 688, оп. 1, д. 88). Албетте, бул принциптер тезис түрүндө 1927-жылы майда К.Тыныстанов жасаган “О влиянии иностранных терминов на кыргызский язык” деген докладда айтылган. Ал эми 10 кишиден турган комиссия ошол принциптерди карап чыгып, негизинен, баарын туура деп эсептөө менен, аларды атайын принцип катары жетекчиликке алуу үчүн закондоштуруп бекитишти. Алар кыргыз тилинде термин жасоонун, термин жаратуунун, терминологиялык система түзүүнүн кандай

принциптери эле: Биз муну К.Тыныстановдун эмгектерин, жасаган докладдарын окуп чыгып, аларда айтылган пикирлерди төмөнкүчө системалаштырууга аракеттендик:

- биринчиден, чет тилиндеги даяр терминди эле которуп ала койбостон, кыргызча термин жасаш керек;

- экинчиден, чет тилиндеги терминдин кыргызча эквиваленти бар болсо, ошол вариантты алыш керек;

- үчүнчүдөн, ал терминдин кыргызча эквиваленти жок болсо, аны башка тектеш түрк элдеринин тилинен алыш керек;

- төртүнчүдөн, түрк тилдеринде да жок болсо, чет тилиндеги ал терминди кыргызча которуш керек да, кыргызча вариантын термин катары калыптандыруу зарыл;

- бешинчиден, термин катары чет тилиндеги терминдин өзүн кабыл алыш керек;

- алтынчыдан, кабыл алынган чет тилдик ал терминди кыргыз тилине алып жатканда анын уңгусун гана пайдаланып, сингармонизм законуна ылайыкташтыруу керек;

- жетинчиден, кабыл алынган чет тилдик терминди мүчө улап өзгөртүп колдонгондо да сингармонизм законуна баш ийдирүү зарыл;

- сегизинчиден, чет тилинен кирген ар бир термин айтылышы боюнча жалпы эл үчүн, көпчүлүк үчүн жеңил болушу керек, ал термин жеңил айтылышы керек. Ал эми орусча жакшы үйрөнүп алган кыргыздар (бүгүнкү киргиздер) комиссия сунуштаган гана вариантты колдонууга милдеттүү, антпесек кыргыз тилин бузуп-бурмалап сүйлөгөнгө кеңири жол ачылып калат (бүгүн ушул көрүнүш күчөп баратпайбы, ар ким өзү каалаганын колдонуп, каалаганын сүйлөп – С. М.);

- тогузунчудан, татаал сөздөрдү кыскартып термин түзгөндө, алардын кыргызча толук которулуп айтылышындагы сөздөрдүн ирети сакталышы керек;

- онунчудан, араб, фарсы тилдеринен кабыл алынып, фонетикалык жана грамматикалык жактан өздөштүрүлгөн терминдер, сөздөр кандай айтылса, ошол боюнча өзгөртүүсүз колдонулушу керек;

– он биринчиден, жаңы термин жасоо, термин түзүү үчүн бул тилдердин сөздөрү мындан ары колдонулбашы керек (ЦГА, ф. 688, оп. 1, д. 88).

Демек, 1930-жылдардын аягында идеалаш жаш ишмерлердин башын бириктирип, маданий курулуш, тил курулушунун орчундуу, эң оор саясий-идеологиялык маселелеринен болгон алфавит, терминология, адабий тил маселелеринин фундаменталдык проблемаларын өз деңгээлинде коё билип, аларды чечүүнүн жолун таба билип, тынымсыз иштөөнүн натыйжасында улуу башталыштардын чордонунда, улуу натыйжа-жыйынтыктардын башында болгон К.Тыныстановдун терминологияга, кыргыз тилинин терминологиялык системасын түзүүгө кошкон чоң салымы термин түзүүнүн, термин жасоонун, термин жаратуунун негизги принциптери катары практикалык жактан ишке ашты. Бул принциптер ушу бүгүнкү күндө да илимий-теориялык жактан терең иштелген, тилдик өнүгүүнүн реалдуу багытын туура аныктаган, кыргыз тилинин терминологиялык системасын калыптандырууга негиз боло алган, болуп жаткан жана боло алуучу принциптер катары кеңири колдонулуп жатат. Башка маселе, ким бул принциптерди кандай деңгээлде, кантип колдонуп жатат же колдонбой жатат, ким туура колдонуп, ким туура, толук колдонбой жатат? Буга бул принциптер күнөөлүү эмес. Эгерде кандайдыр бир калпыстыктар кетип жатса, буга термин колдонгондор, “жаңы термин жасоочулар”, “көгөрүп-кызарып өз терминин сунуш кылгандар”, жалпы эле “терминчилер” биз күнөөлүбүз деп эсептейм.

Албетте, алгачкы терминчилердин билим элегинен өтүп калыптанып, бүгүнкү бизге жетип отурган жогорку принциптерди жалпылаштыра келип, мен аларды негизги төрт топко бириктирип карагым келет: биринчиден, илимий-техникалык, коомдук-экономикалык, саясий-социалдык терминдерди жасоодо кыргыз тилинин өзүнүн ички мүмкүнчүлүгүн кеңири жана толук пайдалануу; экинчиден, кыргыз тилине тектеш башка түрк тилдеринин мүмкүнчүлүгүн пайдалануу; үчүнчүдөн, орус тилинин жана чет тилдеринин мүмкүнчүлүгүн пайдалануу; төртүнчүдөн, араб, фарсы тилдеринин терминдерин колдонууга

чек коюу. Албетте, бул принциптердин конкреттүү терминге байланыштуу колдонгондо булардын ар бири дагы бир нече майда-майда принциптерге жиктелип, ал принциптерди ишке ашыруунун ар кыл жолдору, ар кыл механизмдери да бар экендиги көрүнөт.

Арийне, К.Тыныстанов тарабынан Терминологиялык комиссиянын мүчөлөрү тарабынан даярдалган сунуштарда термин түзүнүн жогорку принциптери так айтылганы менен, термин өзү кандай болуш керек экендиги жөнүндө атайын сөз болбойт. Муну алардын бир мүчүлүштүгү катары кароого болбойт. Анткени бүгүнкү күндө терминге тиешелүү айтылып, көрсөтүлүп, белгиленип жүргөн түшүнүктү так атап көрсөтүп, ага төп, шайкеш, дал келүүчүлүк, адекваттык, эквиваленттик, системдик өзгөчөлүктөр, тактык, кыскалык, толуктук касиеттер, терминдердеги илимийлик, дефинитивдик, интернационалдык мүмкүнчүлүктөр терминдердин өз тулкубоюндагы касиеттер, алар принциптер менен кошо жүргөн, кошо айтылган, кошо жашаган түшүнүктөр. Ошондуктан буларды бүгүнкү күндө кээси принцип катары да карап жүрүшөт. Биздин түшүнүктө принциптер термин жаратууга, термин жасоого, термин түзүүгө тиешелүү болсо, кийинки касиет-өзгөчөлүктөр ошол жасалган, түзүлгөн, жаралган терминдер кандай болуш керек, ошол термин өзү атаган түшүнүккө кандай катышта болуш керек деген маселени аныктайт. Ошондуктан буларды термин түзүүнүн принциптери катары кароого болбойт.

Арийне, тил өз табиятынан таптык идеологияга аралашпаган, адабият өндүү ар бир тапты өз адабияты тейлеген мүнөздөгү кубулуш эмес. Улуу окумуштуу Е.Д.Поливанов айтмакчы “... в лингвистике, как и в математике, нет утверждений, противоречащих марксизму”. Бирок буга карабай жаралганда эле таптык идеологиялык саясаттын туманына оронуп жаралган СССР мамлекетинин жогорку партиялык, советтик жетекчилиги тилден да идеологиялык, таптык саясий ката “таап”, К.Тыныстановду орус тилиндеги сөздөрдү кыргызча которгондугу үчүн, “Биздин тил” кыргыз тили боюнча окуу китебиндеги “даның болсо ороондо, койуң семиз короондо”

деген элдик макал үчүн улутчул атап, эл душманы катары күнөөлөп, атып жибербедиби... Ушундай мүнөздөгү, таптык идеологиялык маңыз-мазмундагы империянын жогорку жетекчилиги 30-жылдардын аягында жашоо-тиричиликтин баардык жагын саясатташтырып, таптык идеологиялык жактан аны “кынтыксыз” уюштурууга өзгөчө көңүл буруп, атайын көрсөтмөлөрдү бере баштаган, талаптарды коё баштаган. Мындан тил маселелери да, окуу китептери да чет калбаган. Өзгөчө термин жасоо, термин түзүү, терминологиялык сөздүктөрдү иштеп чыгууда “идеологиялык жактан кынтыксыз” иштөө талабы күчтүү болгон, жогор жактан атайын көрсөтмөлөр берилген.

Борбордук жогорку жетекчиликтин ишти идеологиялык жактан кынтыксыз уюштуруу жана аткаруу жөнүндөгү ушундай багыттагы көрсөтмө-талаптарын жетекчиликке алган Кыргыз АССРинин Аткаруу комитетинин бүйрөсү Академборбордун ишинин абалы менен таанышуу иретинде жыйын өткөрөт. Ал жыйында Академборбордун төрагасы Т.Жолдошов “Содержание работы Академцентра и темпы разработки кыргызской терминологии” деген темада доклад жасайт. Доклад боюнча атайын резолюция кабыл алынат да, 1927-жылдын майында К.Тыныстанов “О влиянии иностранных терминов на киргизский язык” деген темада жасаган докладынын негизинде иштелип чыккан, 1928-жылдын 19-февралында Академборбордун коллегиясы, Терминологиялык комиссия тарабынан бекитилген принциптер жогорку резолюцияда өзгөртүлүп, бузулуп сунушталат: “1. В выработке кыргызской терминологии необходимо отказаться от комбинированных методов создания новых терминов и постепенно термины интернационального значения, как-то: “эксплуатация”, “пролетариат” – внедрять в кыргызский язык в чистом виде, а ровно необходимо выработку приспособить к задачам издания марксистско-ленинской литературы на кыргызском языке.

2. В создании кыргызского учебника главнейшая задача – обеспечить идеологическую выдержанность учебного материала

и строго следить, чтобы материал был подобран современного значения...” (ЦГА, ПД, ф. 10, оп.1, д.55).

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү, терминдерди которбой, кыргызчалатпай, өзгөртпөй, өздөштүрбөй “в чистом виде” кабыл алуу жөнүндөгү кичинекей эле ишаарат, кыргыз тилинде жазылган окуу китептериндеги материалдар “должен обеспечить идеологическую выдержанность” деген талап 30-жылдардагы арабек, бийликке умтулган жагымпоз, сабатсыз, нигилист кыргыз кызматкерлеринин “арыгына суу жибергендей” эле болду. Терминдерди кыргызчалатуу, фонетика-грамматикалык жактан өздөштүрүү, кыргыз тилинин өзүнүн ички законуна баш ийдирүү дегендер акырындап-акырындап колдонулуудан чыга баштады. Кыргыз тилине орус тилинен, ал аркылуу башка тилдерден кирген интернационалдык терминдер эч өзгөртүүсүз “в чистом виде” кабыл алынып, орусча кандай айтылса, ошондой айтыла, орусча кандай жазылса, ошондой жазыла баштады. Кыргыз тилинин акырындап келегей, бузулган, аркошкон тилге айланышына алгачкы өбөлгөлөр ушул мезгилде түзүлө баштады, улам кийин күчөй берди, бүгүнкү күнгө чейин улантылып келди. Анткени мамлекеттик баардык мекемелер, аларда иштегендер, өзгөчө мекеме жетекчилери партиялык, советтик жогорку бийлик өкүлдөрүнүн жогорто айтылган көрсөтмө-талаптарын так аткарууга, алардын айткандарынан да ашык аткарууга биринен сала бири атаандаша, жасакерлене киришкен учур болду. “Экинчи эне тилибиз” орус тили боло баштады. Саясат, идеология ошенттирип койгон эле. Ушул жагдайды “туура” баамдаган советтик, партиялык жогорку бийлик – КАССРдин Эл комиссарлар совети 1929-жылдын 15-сентябрында терминдер боюнча токтом кабыл алат да, анда бир караганда эч кынтык жоктой эле көрүнгөн төмөнкү чечимди токтомго жазат: “1. Предложить всем государственным учреждениям и организациям на территории Кирг. АССР применять в делопроизводстве, отчетности, письменных сношениях, изданиях только те термины кыргызского языка, которые разработаны и опубликованы Академцентром Наркомпроса Кирг. АССР (Наркомпрос

идеологиялык стратегияны, тактиканы иштеп чыккан кызыл камчы болду – С. М.).

Все вновь возникающие термины должны обязательно согласовываться с Академцентром Наркомпроса.

2. Предложить Наркомпросу принять срочные меры к опубликованию разработанных и утвержденных терминов кыргызского языка (ЦГА, ф. 688, оп. 1, д. 33)”.

Туура, мындан кынтык издөөгө да болбойт, издесең да кынтык табылбайт. Бирок бир гана тил колдонулуп, ошол тилде гана терминдер жаралган өлкөдө гана бул маселе кынтыксыз болбосо, таптык идеологиялык саясат өкүм сүрүп турган, бир тил үстөмдүк кылган советтик империяда мамлекеттик мекеме, уюмдар, органдар, тил идеологиялык саясаттын, таптык идеологиянын куралы да, механизми да болуп калгандыктан, алар ошол таптык идеологиядан чыга алышпаган жана эч кимдин чыгышына жол да, мүмкүнчүлүк да, укук да берилбеген. Таптык идеология катуу чапчу капкан, илип алчу тузак болгон. Канчалаган мыктылар тил, адабият, маданият үчүн капканга чабылып, тузакка илинип, улутчул аталышты, эл душманы аталышты, атылып кетишти.

Кыргыз терминологиялык системасын өз мезгилинин талап-көрсөтмөсүнө ылайык түзүү иштери акырындап алга жыла баштаган мезгилде 1933-жылдан 8-мартында КАССР Эл агартуу комиссарынын буйругу менен (1928-жылы октябрда “Край таануу” илим изилдөө институтунун курамында кайра ачылган илимий Терминологиялык комиссия) ал “Край таануу” ИИИден алынып, Эл агартуу комиссариатына түз баш ийдирилди да, Кыргыз терминологиялык кеңешине (Кыргызский терминологический совет) өзгөртүлөт (ЦГА, ф. 688, оп. 1, д. 51). Бул терминологиялык кеңештин илимий статусун көтөрүү менен, анын каржылык мүмкүнчүлүгүнүн артышына өбөлгө болот. Ошол эле учурда Терминологиялык кеңешти таптык идеологиялык саясаттын алкагында көзөмөлдөөгө жеңилдик түзөт. Терминкомду Терминкеңешке өзгөртүп түзүп, аны Эл агартуу комиссариатына түз баш ийдирүүнүн негизги эле максаты кыргыз тилинин терминологиялык системасын

түзүүгө, термин жаратуу ишин жакшыртууга багытталгандыгы белгилүү. Бирок иш жүзүндө ар бир конкреттүү терминди жаратууда 1927-жылдары туура белгиленген принциптер бурмаланып, көңүлгө алынбай, эстен чыгып же атайылап эле К.Тыныстанов иштеп чыккан принциптерди башка принциптер менен алмаштыруу аракеттери көрүлүп (бул мезгилдерде К.Тыныстановдун үстүндө улутчулдуктун, эл душманынын, эскини көксөгөн бай-манапчылдыктын каалгыган кара булуту айланып калган эле), кыргыз тилине сөздөр, терминдер которулбай “в чистом виде” орусчасында кандай болсо, ошондой кире баштаган, кыргыз тилин “орусташтырууга” бет алган кадамдар жасала баштаган. Мунун кашкайган далили катары мен 1934-жылы 8-августта өткөн ВКП(б)нын облустук комитетинин бүйрөсүнүн жыйынында жасаган “О терминологии кыргызского языка” деген докладды көрсөтөт элем. Бул докладды А.Жумабаев (ВКП(б)нын облустук комитетинин мектептер бөлүмүнүн башчысы) жана А.Токомбаев даярдашкан. Бул экөө тең тилге тиешеси жок кишилер – советтик, партиялык, таптык идеологиялык саясаттын “жоокерлери” болгон. Андан калса А.Токомбаев ар дайым К.Тыныстановго ичтардык кылып, анын акын катары да (башкасын жөн койгондо да) лидерлигин көралбаган, касташып жүргөн адам эле. Бул доклад боюнча даярдалган токтомдо мындай деп белгиленген: социалисттик кайра куруунун натыйжасында эмгекчил эл маданий жактан аябай өнүгүп, кыргыз тили революциялык, интернационалдык жаңы-жаңы сөздөр менен байып, толукталып жатат. Тап душмандары ушул жакта да аябагандай каршылык көрсөтүп, кыргыз тилине советтик интернационалдык сөздөрдүн киришине каршы болушууда. Бул кыргыз адабий тилин түзүүгө, анын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизүүдө. К. Тыныстанов, Ы. Тойчинов түзгөн кыргыз тилиндеги терминологиялык сөздүктө бир топ каталарга жол берилген... Ушундай мазмундагы маалымат-күнөөлөөдөн кийин Киробкомдун бүйрөсү төмөнкүдөй токтом кабыл алат: “Составление терминологии должно идти по следующим направлениям: 1) по линии максимального использования советизма, интернациональной и международной

терминологии через русский язык, подчинение их законам кыргызской системы словоизложения и словообразования; 2) по линии использования запасов родного языка, имеющих историческое значение, и производственных слов в связи с социалистической реконструкцией всей экономической жизни Кыргызской Республики.

Прежде заимствованные слова, арабо-персидские и пр. иноязычные термины принять в том случае, если таковые не являются идеологически чуждыми и сущность их не искажена и понятна трудящимся.

Также остаются термины, разработанные и употребляемые в соседних братских республиках и заимствованные у них.

Обязать отдел культуры и пропаганды ленинизма ОК ВКП(б), издательства, редакции газет все противоречащие этим принципам идеологически чуждые термины изъять из употребления, упростить и разграничить смежные понятия терминов.

Бюро Обкома ВКП(б) предлагает практически провести:

Культпропу Обкома ВКП(б) приступить к разработке терминологического словаря и изданию такового не позднее конца 1934-года.

К этой работе привлечь все литературные, научные, педагогические кадры” (ЦГА, ПО, ф. 10, оп. 1, д. 563)

Бул токтомдон эмнени көрүүгө болот: биринчиден, кыргыз тилин орусташтыруу саясатынын кайткыс болуп орношу, б.а. орус тилинен, орус тили аркылуу башка чет тилдерден кирүүчү сөздөргө дарбазаны кенен ачуу, аларды өзгөртпөстөн, өз тилине ылайыкташтырбастан кабыл алуу талабын; экинчиден, которулган орус ж.б. чет тилдик сөздөрдүн, терминдердин кыргызча варианты таптык идеологиялык жактан кынтыксыз болушун талап кылган өкүмзордукту; үчүнчүдөн, өзүнүн каршылашын жыга чабуу үчүн таптык идеологиялык саясаттын алкагында атайын даярдалган жалган жалаа жабуунун таасирдүү механизмдерин колдонууну; төртүнчүдөн, орус тилинен, орус тили аркылуу башка чет тилдеринен өзгөртүлбөстөн “в чистом виде” кирген “советизимдер”, “революциялык,

интернационалдык жаңы-жаңы сөздөр” кыргыз тилин байытат деген саясий-идеологиялык иллюзиялык мунарыкка өзүн ишендирип алган улуттук нигилизмди, космополитизмди; бешинчиден, орус тилинен жана ал аркылуу башка чет тилдеринен өзгөртүлбөй, фонетика-грамматикалык жактан өз тилибизге ылайыкташтырылбай «в чистом виде» кабыл алынган сөздөр, терминдер кыргыз тилин байытпай, өркүндөтпөй эле, кайра тетирисинче, анын өзүнө мүнөздүү ички закондорун бузуп, өз күүсүн, өз ыргагын, өз темпин өзгөртүп, келегей тилдик абалга жеткиргендигин, кыргыз тилине кирген орус, чет сөздөрүнүн күндөн-күнгө көбөйүп жаткандыгын; алтынчыдан жана эң коркунучтуусу, кыргыздардын психологиясын бузуп, аларды өз тилине кайдыгер каратып, манкурттук, кулчулук психологиянын сазына батырып койгондугу болду. Бул абалдан ушу бүгүн да кутула албай, орустан, орус тилинен эле ажыраса күнү бүтүп, өзүн өлүп калчудай сезгендердин саны өсүп кеткендиги болду...

Терминология маселесине байланышкан иштердин маанисин арттырып, термин түзүү ишмердигиндеги абалды дагы жакшыртуу, дагы өркүндөтүү багытында кагаз жүзүндө дурус эле маселелер көтөрүлгөнү белгилүү. Мына ушундай жагдайдын бири катары Кыргыз ССР Эл агартуу комиссариатынын алдындагы Кыргыз терминологиялык кеңешинин 1937-жылдын 2-июлунда өткөн кеңейтилген жыйынын көрсөтүүгө болот. Бул жыйынга Кыргызстан КП(б) БКнын секретары А.Жумабаев, Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы Б.Исакеев, Эл агартуу комиссары О.Алиев, профессорлор Е.Д.Поливанов, К.Тыныстанов ж.б. чакырылат. Булардан сырткары Кыргыз терминологиялык кеңешинин баягы 10 мүчөсү, Кыргыз тили жана жазуусу илим изилдөө институтунун жетекчиси И.А.Батманов, кызматкери Валитов, Кыргыз басмасынын, окуу жайларынын жетекчилери, кызматкерлери, КП(б) БКнын, Кыргыз ССР Эл комиссарлар кеңешинин жооптуу кызматкерлери да жыйынга чакырылат. Кеңейтилген бул жыйында К.Тыныстанов “Утверждение социально-экономических терминов” деген маселе боюнча доклад жасайт. Докладдын негизинде төмөнкүдөй токтом кабыл алынат:

“В основном социально-экономические термины утвердить. Поручить т.т. Валитову, Поливанову, Бакееву, Шүкүрову до внесения в Совнарком на утверждение на основании обмена мнениями проработать отдельные социально-экономические термины. Созыв комиссии поручить тов. Валитову (ЦГА, ф. 1725, оп. 1, д. 11). Бул маселе бат эле чечилип, Кыргыз ССР Эл комиссарлар кеңеши “О постановлении Гостерминкома об утверждении новых кыргызских социально-экономических терминов” деген маселени карап, төмөнкүдөй токтом бекитет: “Составленные т.Тыныстановым и отредактированные т.т. Бектурсуновым, Шүкүровым, Жайлообаевым, одновременно Гостерминологической комиссией новые кыргызские социально-экономические термины в основном утвердить. Предложить Киргосиздату издать их для руководства всем организациям, учреждениям, учебным заведениям, газетам и прочим. Настоящее постановление опубликовать в печати”. Бул токтомго Кыргыз ССР Эл комиссарлар кеңешинин төрагасы Б.Исакеев кол койгон (ЦГА, ф. 1725, оп. 1, д. 11).

Ушул эле жыйында “О структуре Терминологической комиссии” деген темада ошол кезде Эл агартуу комиссары болуп иштеп жаткан О.Алиев доклад жасайт. Ал доклад боюнча “Терминологическая комиссия должна работать при СНК. Решение комиссии окончательно утверждается в СНК и выходит в указанном порядке” (ЦГА, ф. 1725, оп. 1 д. 11) деген чечим кабыл алынат. Ошону менен эле катар Терминологиялык комиссиянын курамын өзгөртүп, жаңы курамын бекитүү жөнүндөгү маселени Кыргызстан КП(б) БКнын бүйрөсүнө жана Эл комиссарлар кеңешине сунуштоо зарылдыгы көрсөтүлөт. Ушул эле жайында тармактар боюнча секцияларды түзүү, алардын жетекчилерин дайындоо сыяктуу маселелер каралат: социалдык-экономикалык тармактагы терминдер секциясынын жетекчилигине К.Рахматулин, адабий тил секциясына жетекчиликке К.Тыныстанов, медицина, физика-математика, химия, астрономия терминдери секциясынын жетекчилигине Э.Арабаев, географиялык терминдер секциясына Ж.Шүкүровдор бекитилет. Ал эми калган тармактар боюнча

секция жетекчилерин дайындоо, сырттан адистерди секциянын ишине тартуу Терминологиялык комиссиянын өзүнө тапшырылат. Терминкомдун сметасында атайын статья боюнча мезгил-мезгили менен басмадан жарык көрүп туруучу бюллетен чыгарууга каражат бөлүнөт (ЦГА, ф. 1725, оп. 1 д.11). Бир аз мезгил өтөөрү менен эле ушул кеңейтилген жыйындын чечиминин негизинде 1937-жылдын 7-июлунда КП(б) БКнын буйрөсүндө “О государственном терминологическом совете” деген маселе боюнча КП(б) БКнын катчысы А. Жумабаев доклад жасайт да, ошол докладдын негизинде Кыргыз ССР Эл комиссарлар кеңешинин алдында 16 кишиден турган Мамлекеттик терминологиялык комиссия түзүү жөнүндө чечим кабыл алынат. Комиссиянын төрагалыгына Эл агартуу министри болуп иштеп жаткан О. Алиев бекитилет. К. Тыныстанов мүчө катары комиссияга кирет (ЦГА, ПД, ф.10, оп. 1, д. 786).

Арийне, бул иш-чаралардын баардыгы терминологияга тиешелүү маселелерди уюштуруу, каржы, адистер менен камсыз кылуу, Терминкомдук ишин жакшыртуу, алга жылдыруу менен байланышкан. Бул иш-чаралар ачык айтыш керек, кыргыз терминологиясына байланышкан маселелердин белгилүү деңгээлде алга жылышына өбөлгө болгондугунда, кыргыз терминологиялык системасын түзүүгө чоң мүмкүнчүлүк бергендигинде шек жок. Ошол эле учурда 1940-жылдардагы маданий курулуш, тил курулушу, тил саясатындагы таптык идеологиялык саясий көзкараштардын үстөмдүгү, тымызын жылып келаткан орусташтыруу тенденциясы кыргыз тилинин өзүнүн имманенттүү законченеминде табыйгый өнүгүп-өркүндөшүнө, кыргыз тилинде терминдердин түзүлүшүнө, жаралышына кедергисин тийгизип, терс таасир эткенин да жашырууга эч мүмкүн эмес. Таптык идеологиялык саясаттын кесепетинен кыргыз тили эркин, өз жолу, өз закону менен өнүкпөй, орусташтыруу, интернационалдаштыруунун катуу таасирине кабылды... Бул процесс 1940-жылдан кийин өзгөчө күч алып, баардыгы орусташтыруу саясатына тымызын багындырылып, бүгүнкү күндө кыргыз тилин кыйын абалга туштуктуруп турган чагы...

Арийне, К.Тыныстанов жалпы эле маданий курулуш иштеринин башында турган лидер катары, жалпы эле кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү катары таанылган лидери болгон сыяктуу эле, кыргыз терминологиялык системасынын түзүүчүсү, кыргыз терминдерин түзүүнүн уюштуруучусу жана аткаруучусу катары да таанылган адам. Терминологияга тиешелүү иштерди уюштуруп, аларды жетектеп гана тим болбостон, өзү термин жаратып, термин жасап, терминдерди орус тилинен которуп, кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык негизин түзгөн, принциптерин иштеп чыккан. Кыргыз терминологиясынын К.Тыныстанов иштеп чыккан илимий-теориялык негиздери да, термин жасоонун конкреттүү принциптери да бүгүнкү күндө өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Кайра тетиписинче, терминология менен иштеген ар бир терминчини терминология маселелерине байланышкан жагдайларды терең, кенен, так, туура түшүнүү үчүн К.Тыныстанов негиздеген башатка кайрылууга мажбур кылат. Ал түзгөн, бирок тилекке каршы, басылбай колжазмалар фондунда калган, басылып чыккан терминологиялык сөздүктөрдү табууга мүмкүн болбогон жагдай түзүлүп тургандыктан, көпчүлүк изилдөөчүлөр да, терминчилер да ага кайрылуу мүмкүнчүлүгүнө жетишпей келет. К.Тыныстанов, Ы.Тойчинов экөө 1933-жылы кыргыз тил илиминин тарыхында биринчи жолу “Терминдер” (коом-экономика терминдери) 1-бөлүм деген терминологиялык сөздүк түзөт.

Ушул терминологиялык сөздүк 2 бөлүктөн турат: биринчи бөлүк – философия терминдери, экинчи бөлүк – саясий коом терминдери деп аталат, жалпы көлөмү 111 бет. 2 барак аягында түзөтүү кошо берилген. Китептин форматы: узуну – 18 см., эни – 8 см., кичинекей китепче. “Кемесийеден” деген кыскача баш сөз жазылган. “Бул терминдер кемесийеден бир жолу өтүп, Агартуу комиссары тарабынан бекитилди.

Бул терминдерди ушунда жазылган имласы менен колдонууга ар ким милдеттүү. Бул терминдерде мүмкүн боло турган өзгөрүштөр кемесийе тарабынан закондуу түрдө кезит беттеринде атайын жарыйаланат. Ошол жарыйаланган күндөн

баштап, ал терминдер өзгөртүлгөн болуп саналат. Ошондуктан бул терминдердин ичиндеги болгон тетириликти (арийне, бул тетириликти жок эмес, бар) кемесийеге дароо билдирилүүгө тийиш.

Бул терминдердин ичинде негиздүү эки кемчиликте кемесийе эскерттп өтөт. Бул кемчиликтердин биринчиси – терминдердин тулку жагынан толук эместиги: буга себеп – термин жыйуу ишинде кемесийенин тажырыйбасынын чолуктугу. Экинчи кемчилик – термин ичинде термин маанисине ээ боло албас карапайым сөздөрдүн болушу. Муну кемесийе атайы иштеди, себеби – орустун тилине жана такшала элек кыргыз тилине канык боло албаган адабиятчыларыбыздын ушундай жөнөкөй сөздөр жөнүндө колдонмодон жутап келе жатышы.

Терминдердин арасында тетириликти (сөздөрдүн маани жагынан так эместиги) болууга мүмкүндүгүн жогоруда эскерттик. Мунун себеби – биринчиден, тажырыйбанын аздыгы болсо, экинчиден, кемесийе мүчөлөрүнүн ишке бүт катыша албагандыгы.

Термин ишине кол кабыш кылган жолдоштордон Туруспай уулу менен Солтоной уулу Белекти кемесийе бөтөнчө көрсөтүп өтөт.

Терминчи кемесийе.

Бүгүн бул сөздүктү табууга мүмкүн эмес. КР УИАнын колжазмалар фондунда “Словарь социально-экономических терминов” деген 152-беттен турган сөздүгүнүн колжазмасы сакталып турат. Бул сөздүктү 1934-жылы Ы.Тойчинов экөө түзгөн. К. Тыныстанов менен Ы. Тойчинов экөө “Словарь по философии и общественно-политическим предметам” деген 153-беттен турган сөздүк түзүшөт. Бул сөздүктүн колжазмасы да бүгүнкү күндө КР УИАнын колжазмалар фондунда сакталып турат. Бул сөздүк 1932-жылы түзүлгөн. Анткени Терминологиялык комиссиянын 1932-жылы 15-ноябрда талкууланган чечиминин №1-протоколу да сакталып турат. Чечимде терминдерди Терминком бекитет жана термин

кандай орфографияда берилсе, терминди колдонгондор ошол орфографияда жазсын деп милдеттендирет (Инв. №85).

Ушундай эле колжазма “Зоологический словарь” деген ат менен канаттуулар классына арналган терминологиялык сөздүк катары колжазмалар фондунда сакталып турат. Сөздүк 3-бөлүк катары түзүлгөн. Муну К. Тыныстанов биология жана филология илимдеринин кандидаты Д.П.Дементьев менен бирдикте иштеген. Сөздүк латын, кыргыз, орус тилдеринде түзүлгөн. Сөздүктүн биринчи жана экинчи бөлүгүнүн тагдыры белгисиз. Бул эле эмес К. Тыныстановдун көптөгөн колжазмаларынын тагдыры бүгүнкү күнгө чейин белгисиз бойдон калууда. Мындай тагдыры белгисиз колжазмалардын катарында “Академия кечелери” да бар, кыргыз тилинин грамматикасынын колжазмасы да бар. Ушуга байланыштуу К.Тыныстановдун өмүрүн, чыгармачылыгын, коомдук-саясий ишмердигин терең изилдеген Чабалдай Жаныбеков агайдын: “Нам не удалось обнаружить рукописи обсуждавшегося тогда терминологического словаря, составителем которого был один К.Тыныстанов. Не ясно, почему выпала фамилия второго составителя. Нам остается привести только свои субъективные предположения. Поскольку К. Тыныстанов через тридцать дней после этого совещания (1937-ж. 2-июлундагы Терминологиялык комиссиянын А. Жумабаев, Б. Исакеев, О. Алиев ж.б. өкмөт мүчөлөрү катышкан кеңейтилген жыйыны жөнүндө – С. М.). был арестован, видимо, позже словарь был опубликован другими людьми, избежавшими репрессий. Так же, как и почти все его учебники по кыргызской грамматике, которые переиздавались в дальнейшем много раз под авторством других людей. Словарь тоже мог издаваться с некоторыми дополнениями и изменениями. Отсутствие фамилии Ы.Тойчинова как составителя словаря, представленного к публикации в 1937 г., можно объяснить тем, что он был исключен из партии в 1935 году, а в начале 1937 года был арестован” (Ч. Жаныбеков, 2003, 235-б.).

Туура, К.Тыныстанов – кыргыз терминологиялык системасын түзүүнүн башында турган биринчи терминчи, гениалдуу окумуштуу, уникалдуу инсан, залкар адам. Бул

адамдын мурастарын таап, илимий алкакка салуу, мурастарын терең жана ар тараптуу изилдөө келечектин иши... Биз жогорто кыргыз терминологиясынын жаралыш, өнүгүш башатында турган К.Тыныстановдун бир гана терминологияга тиешелүү иштери боюнча үстүрт, кыскача маалымат берүү менен, кыргыз терминологиялык системасынын жаралыш тарыхы жөнүндө кыргыз окурмандарына маалыматтык багыт бере алдык өңдөнөт. Бул маалымат бүгүн термин жасоого, которууга белсенип киришкен адис-терминчилер үчүн колдонмо материал катары пайдасы тиет деген чоң ишенимдебиз...

Советтик империялык идеологиялык саясаттын куралы жана ошол эле учурда курмандыгы болгон тил жана анын өнүгүшүндөгү официалдуу саясат терминологиялык системага эле эмес, терминдерди жасоо, кабыл алууга эле эмес, кадыресе карапайым эле орус сөздөрүн кыргызча котортпой, **“в чистом виде”** айттырып, жаздырып келди. Тилдин нормасын нормалаштыруу, норманы кодификациялоо жумуштары кыргыз тилинде орус тилиндеги, ал аркылуу башка тилдерден келген сөздөрдү орус айткандай айттыруу, орус жазгандай жаздыруу тенденциясына баш ийдирилди жана ал официалдуу талапка айланды. Мунун кесепетинде орус тилинен, орус тили аркылуу чет тилдерден **“в чистом виде”** кирген сөздөрдүн, терминдердин саны да, көлөмү да өсүп отурду. Бүгүнкү күндө да кыргыз улуттук адабий тилинде колдонулган кадыресе сөздөрдүн канчасы зарылчылыксыз эле орусча айтылып, орусча жазылып жүрөт. Бул багытта терминдер системасындагы абал мындан да оор. Тилибиз кыргыз тил болбой эле аралашма койнеге айланып бараткандай туюм жаратат. Кыргыз терминчилер эки четте карама-каршы иш кылып жатабыз: бир даарыбыз туура келеби, туура келбейби баарын которууга аракеттенебиз; дагы бир даарыбыз баш оорутуп, издеп, которуп отурбай, даяр орусчасын гана ала коёбуз. Бул экөө тең зыяндуу. Акыл-эс, аң-сезим менен **“алтын ортону”** табууга милдеттүүбүз...

V ГЛАВА. КЫРГЫЗ УЛУТТУК АДАБИЙ ТИЛИНИН ОРФОЭПИЯСЫ

§1. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын жалпы негизи

Орфоэпия – грек. “*orthoepia*”, “*orthos*” – туура, “*epos*” – кеп, эки мааниде колдонулат; биринчиден, адабий тилдин тыбыштык жактан уюшулушундагы бирдиктүүлүктү камсыз кылуучу айтылыш нормалардын жалпы жыйындысы, б.а. туура айтылыш, экинчиден, тил илиминин ошол туура айтылыш нормаларын, принциптерин изилдей турган бир бөлүмү. Норма түшүнүгү сыяктуу эле (тилдик жалпы норма жана конкреттүү адабий тилдин ар бир бөлүмүнүн нормасы) орфоэпиялык норманы дагы адабий тилдик ички имманенттүү норма жана ошол норманын нормализациясы жана кодификациясы, б.а. объективдүү жана субъективдүү орфоэпиялык норма деп экиге жиктеп кароого болот. Биринчиден, тилдик бир эле, айталы сөздү, элементти, бирдикти ар түрдүү айтуунун потенциалдык мүмкүнчүлүгүнүн болушу, бир эле сөздүн ар түрдүү айтылышы. Мындай айтылыш ошол тил кызмат кылган этностун коомдук-социалдык шарттары менен аныкталган ар кандай социолингвистикалык факторлор менен байланыштуу. Бул табыйгый объективдүү айтылыш болот. Маселен, *активдүц – активтүц – активтүц; сөзсүз – сөссүз; тунма тумма; уучта – уушта; ар кандай – аргандай – аркандай; туулган күнүң – тууган күнүң – туган күнүң; ак улак – агулак; түнбү – түмбү* ж.б.у.с. бул мисалдар теле берүүдөгү, радио уктурууда, ырдаганда, сүйлөгөндө угулган айтылыштар; Экинчиден, ушул айтылыштардын кайсынысы туура айтылыш, кайсы айтылыш бүгүнкү күндө кыргыз улуттук адабий тилинин нормалык айтылышына жатат, кайсынысы андай эмес деген маселени аныктоо аркылуу субъективдүү аныкталган айтылыш, нормалаштырылган айтылыш.

Кийинки кадам ошол нормалаштырылып туура делген вариантта айтылган сөздү адабий тилдик айтылышка жатат деп кодификациялоо, б.а. эреже, талап катары ошол туура

айтылыш бирдигин ар түрдүү сөздүктөргө, справочниктерге, окуу китептерине, окуу куралдарына киргизүү, туура айтылыш сөздүгүн түзүү.

Орфоэпиялык норма өзүнүн табыйатына жараша, негизинен, жазма тил жаралганда, улуттук адабий тилдин эки формасы тең – оозеки, жазма катар өнүгүү жолуна түшкөндө көбүрөөк көтөрүлүп актуалдуулукка ээ болот. Улуттук адабий тилдин функционалдык поливаленттүүлүгү арткан сайын анын колдонулуу тармактары, колдонулуу багыттары кеңейе баштайт. Ушул учурда улуттук бир адабий тилдин эки формасынын ажырымын күчөтпөй, бирдиктүү жалпылыкка жакындатуу максаты курч коюлат. Эгерде тигил же бул улуттук адабий тилдин башка “тилдери” – диалектилери, койнелери көп болсо, алардын өзара айырмачылыгы чоң болсо, “акающий”, “окающий”, “жакающий”, “йакающий” ж.б.у.с. “кающий” говорлору да бар болсо, мындай тилдерде орфоэпия проблемасы да чоң болот. Маселен, орус тили, англис тили ж.б. тилдер. Мындай “тилдери” аз тилдерде орфоэпия проблемасы анча курч коюлбайт. Маселен, башкаларды жөн коёлу, кыргыз тили так ошондой “башка тилдери” аз, ошол эле учурда ошол “башка тилдери” өзара өтө жакын, айырмачылыктары анча деле чоң эмес, көп эмес тил. Ошондуктан биздин тилде орфоэпия маселеси башка тилдердегидей курч турбайт.

Биздин тилде өзүбүздүн нукура кыргыз сөздөрүбүз кандай айтылса, ошондой жазылган, орфоэпия менен орфографиянын ортосунда анча ажырым боло бербеген “жакшы” тилдердин бири. Демек, орфоэпия маселеси качан көтөрүлөт экен? Качан гана тилде бир эмес, бир эле бирдиктин, бир эле сөздүн бир нече, бир канча айтылышы бар болсо, бир эле сөз эки, үч же андан көп айтылышта реализациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо. Нормалаштыруу процесси так ушул жерде башталат. Жогор жакта айтылгандай, бул проблема орус тилинде “минтип айтылат, бирок минтип жазылат” деген нормалаштыруу жана аны кодификациялоо процесси жүрөт. Ал эми англис тилинде жазылган сөздү орфоэпиялык нормада туура окууга, демек,

туура айтууга мүмкүн эмес. Ошон үчүн ар бир сөздүн, ар бир туруктуу тизмектердин айтылыш транскрипциясы берилет. Бул – тилдеги эң жаман көрүнүш, ошол тилдердин тарыхый өнүгүү жолу менен шартталган.

Кыргыз улуттук адабий тилинде, жогорто айтылгандай, орфоэпияга байланыштуу мындай татаал проблема жок. Бирок бул кыргыз улуттук адабий тилинде орфоэпиянын аныктала турган маселелери жок экен деген сөз эмес. Бизде да орфоэпиянын тактай турган маселелелери бар, бирок алар орус, англис ж.б. тилдердегидей өтө терең, курч маселелерден эмес, биздин тилде башка тилдерден айырмаланып орфоэпиянын татаалданышына алып келүүчү сегменттик, суперсегменттик формалдык элементтер да колдонулбайт.

Арийне, биз бул жерде эки нерсени чаташтырбашыбыз зарыл: тил менен жазууну, айтылыш менен жазылышты. Бул экөө – эки башка маселе, тил – өзүнчө кубулуш, жазуу – өзүнчө көрүнүш, тил – биринчи жаралган кубулуш, жазуу – кийинки жаралган көрүнүш, тил – мазмун, жазуу – форма, тил – “жылаңач” көрүнүш, жазуу – анын “кийими”. Экөөнү бирдей деп карабаш керек, бирдей түшүнбөш керек жана эң негизгиси бирдей кабыл албаш керек. Экөө – өздөрүнө гана мүнөздүү өз-өзүнчө эки башка стихия, эки башка феномен, эки башка закон, эки башка талап аркылуу тескелет. Кыргыз тилинин жазмасы “кечээ” эле жаралбадыбы, кыргыз тили 20-30 кылым жазылышы жок эле жашап, колдонулуп, өнүгүп келбедиби, “жылаңач этине” “кечээ” эле “кийим кийбедиби”. Айтылыш менен жазылышка так ушундай жиктеп мамиле кылуу зарыл.

Тил айтылганда, сүйлөгөндө гана тил болот, жазуу ошол айтылган тилдин гана көлөкөсү, көчүрмөсү, болгондо да начар көчүрмөсү. Жазылышы бар, бирок айтылыш жок тилдер канча. Айтылышы жок тилдерди өлүү тилдер деп айтат. Санскрит тили кана, латын тили кана, ассирий тили кана, эң биринчи алфавит жараткан финикий тили кана, бул тилдер жок, булар – өлүү тилдер. “Өлүү жазма” деген барбы, жок, мындай түшүнүк да болбойт.

Албетте, биз бул жерде жазманын маанисин төмөндөтүп жаткан жерибиз жок, реалдуу чындыкты жымсалдап сылап-сыйпабай болгонун болгондой гана айтып жатабыз. Бизде ушул элементардык нерсени так ажыратып түшүнбөй чаташ карагандар да аз эмес. Тилдин өзү эмес, анын “көчүрмө сүрөтү” жөнүндө кеп кылгандар да кездешет. Ушу жерде азыркы тил илиминин негиздөөчүсү улуу лингвист Фердинанд де Соссюр узунураак болсо да ушуга байланыштуу айткан сөзүн келтирейин: “Итак, хотя письменность сама по себе и чужда внутренней системе языка, все же полностью отвлечься от письменности нельзя: ведь это та техника, с помощью которой непрерывно фиксируется язык; исследователю надо знать ее достоинства и недостатки...”

Язык и письмо суть две различные системы знаков; единственный смысл второго из них (письма – С.М.) – служить для изображения первого (языка – С.М.)... графическое слово тесно переплетается со словом звучащим, чьим изображением оно является, что оно в конце концов присваивает себе главенствующую роль; в результате изображению звучащего знака приписывается столько же или даже больше значения, нежели самому этому знаку. Это все равно, как если бы утверждали, будто для ознакомления с человеком полезнее увидеть его фотографию, нежели его лицо...

Литературный язык еще более усиливает незаслуженное значение письма. Он имеет свои словари и грамматики; по книге и через книгу обучаются в школе, литературный язык выступает как некоторая кодифицированная система, а соответствующий кодекс представляет собою письменный свод правил, подчиненный строгому узусу: орфографии. Все это придает письму первостепенную значимость. В конце концов начинают забывать, что говорить научаются раньше, чем писать, и естественное соотношение оказывается перевернутым.

Наконец, когда налицо расхождение между языком и орфографией, противоречие между ними едва ли может быть разрешено кем-либо, кроме лингвиста; но, поскольку лингвисты не пользуются никаким влиянием в этих делах,

почти неизбежно торжествует письменная форма, тем самым письмо присваивает себе первостепенную роль, на которую не имеет права... написанное слово стремится вытеснить в нашем сознании произносимое слово” (Ф. де Соссюр, 1972, 62-65-66.).

Биздин оюбузча бул жерде айтылыш менен жазылыштын карым-катышы, айтылыш менен жазылыштын эки башка көрүнүш экендиги жана жазылыштын өзүнө тиешеси аз касиеттерге ээ болуп кетиши жөнүндө түшүндүрмө берип отуруунун зарылчылыгы деле жок, баары түшүнүктүү айтылган.

Суроо туулат: тил менен жазманын, айтылыш менен жазылыштын ортосундагы карама-каршы кайчылык кайдан чыгат, бул эмнеге байланыштуу?.. Мунун себептери бир топ, айрымдарын карап көрөлү.

1. Биринчи эң чоң себеп – тил – жандуу кубулуш, ал такай кыймылда, өнүгүүдө, өзгөрүүдө болот, анын өнүгүп, өзгөрүп жатканын өзү аралашып, ошол тилде сүйлөп жүргөндөр анча сезе бербейт, аларга тил “жылбагандай” эле элестелет. Адамдын өмүрүнүн узактыгына караганда (ашып кетсе адам өмүрү 80-100 жаш деп коёлу) тилдин жашоо мөөнөтү өтө узак, ошол тилди колдонгон элдин жер үстүнөн жок болуп кетишине чейин тил кызмат кылып, өнүгө берет, өзгөрө берет, кылым бойлоп кете берет. Ошондуктан адамдар “тил мага чейин өзгөргөн, менден кийин өзгөрөт, мен жашап жаткан учурда тил өзгөрбөйт, туруктуу” деп жүрөбүз. Бирок тилдин өнүгүшү, тилдеги кыймыл, өзгөрүү жеке адамдын эркине көзкаранды эмес, ал менин, сенин, дагы бирөөнүн бар-жогуна карабай өнүгө, өзгөрө берет. Ал эми жазуу белгилүү мезгилдерге чейин такыр өзгөрбөй кала берет. Маселен, англис тилинин жазмасы XVI кылымдан бери өзгөрбөй калып жатат. Мындай фактылар көп. Жазуу консервативдүү мүнөзгө ээ. Ушунун өзү айтылыш менен жазылыштын ортосундагы дал келбей калыштыкты, карама-каршылыкты жаратат. Эл бирди сүйлөйт, айтат, жазуу аны башкача жазат. Бул ажырым мезгил өткөн сайын күчөй берет, арбый берет. Бир мезгилдеги жазылыш, кийинки мезгилдеги айтылышка төп келбей калат. Айтылыш дайыма “алдыга

жүткүнүү” тенденциясында болсо, жазылыш дайыма “оордунан жылбоо” тенденциясына жакын болот, жазылыш айтылыштан такай артта калат. Албетте, жазылышты улам-улам өзгөртө берүү анча дурус эмес, бирдиктүүлүктү, туруктуулукту бузбоого аракет кылуу зарыл. Бирок айтылыштагы тенденцияны туура баамдап-байкап, жазылышына зарыл толуктоо, оңдоо, түзөтүү киргизип турууну тил өзү талап кылат. “Адабий тилдин өнүгүшүндө оозеки элдик тилге караганда, орфография “консервативдүү” мүнөзгө ээ. Ошондуктан узак тарыхы бар ар бир адабий тилдин орфографиясы мезгил-мезгили менен өзүнүн эрежелерин аз да болсо дайыма өзгөрүп турган оозеки элдик тилге жакындаштыруу аракетин жасайт. Мындай көрүнүштү биз орус адабий тилинин орфографиясынын 1918-жылы өзгөртүлүшүнөн жана азыр да аны оозеки тилге жакындатууга багытталган долбоорлордун иштелип жатышынан байкоого болот. Кыргыз адабий тилинин оозеки түрүнүн эрежелерин иштеп чыгууда бул кырдаалды эске албай коюуга болбойт. Кыргыз адабий тилинин азыр колдонулуп жүргөн орфографиялык эрежелеринин айрым учурлары илимий-методологиялык жагынан бир кыйла мүчүлүш, айрым учурда тилдин ички тыбыштык закондоруна кайчылаш түзүлгөндүгүн да эске алуу зарыл...” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 376-б.). Тилге акыл-эстүү, аң-сезимдүү таасир этүү, нормалаштыруу, норманы кодификациялоо деген ушу. Бул тил теориясындагы жана практикасындагы өтө зарыл иштердин бири.

2. Кийинки чоң себеп – бул алфавит, алфавиттин сапаттык түзүлүшү, ал алфавиттин тилдин фонемалык структурасын так, туура белгилей алыш мүмкүнчүлүгү. Бул багытта бүгүнкү алфавиттердин башаты болгон алгачкы грек алфавитинин өтө мыкты түзүлгөндүгүн белгилөөгө болот. “На каких принципах должно основываться подлинно фонологическое письмо? Оно должно стремиться изображать одним знаком каждый элемент речевой цепочки... В этом отношении вызывает удивление первоначальный греческий алфавит. Каждый простой звук изображается в нем одним графическим знаком, и наоборот, каждый знак соответствует одному, всегда одному и тому же

простому звуку. Это гениальное открытие унаследовали от греков римляне. В написании слова *barbaros* “варвар” каждая буква соответствует однородному такту:

BB	FA	PR	BB	AA	PR	OO	SS
----	----	----	----	----	----	----	----

В первоначальным греческом алфавите нет места сложным написаниям типа французского *ch* в значении *s*, ни двояким изображениям одного и того же звука типа *c* и *s* для *s...*” (Ф. де Соссюр, 1977, 76-б.).

Демек, ушундай түзүлүш керек, ар бир тилдин алфавити өз тилинин фонологиялык системасындагы тыбыштардын ар бирин ар башка жеке-жеке графикалык белги-тамга менен белгилеш керек, бир тыбыш бир тамга менен белгиленип, бир тамга бир тыбышты гана туюнтушу керек, бир тыбышты коштошкон эки-үч тамга менен же бир эле тыбышты эки-үч башка сөлөкөттөгү тамга менен белгилөөгө болбойт. Ушул жалпы тилдик принцип бүгүнкү кыргыз улуттук адабий тилинин алфавитинде сакталганбы же сакталбаганбы?..

3. Үчүнчү чоң себеп – бир тил башка бир элдин тилинин алфавитин кабыл алып, аны “өз алфавити” катары пайдаланган учурларда айтылыш менен жазылыштын ажырымы күчөйт. Анткени ар бир элдин тыбыш чыгаруу органдарынын түзүлүшү физиологиялык жактан өтө ар түрдүү, тыбышты айтууда чыккан акустика да ар кыл. Ошондуктан тилдик акцент деген жаралат, а түгүл бир эле элдин ичиндеги этностук ар түрдүүлүк дагы ар кандай артикуляциялык жана акустикалык акценттик айырмачылык жаратат. Фонема же тыбыш деген бул – кеп органдарынын артикуляциялык кыймылы менен ошого жараша айтылган, угулган акустикалык өзгөчөлүктүн жалпы жыйындысы. Ал эми айтылыш деген – ошол айтылган тыбыштардын тизмектешкен чынжырчысы. Ар бир эл өзүнүн ушул артикуляциялык жана акустикалык өзгөчөлүгүнө жараша айтылган тыбыштарды белгилөө үчүн шарттуу белгилердин системасын иштеп чыгат. Ошол алфавиттеги ар бир белги ошол

тилдеги тыбыштардын ар бирине төп, шайкеш келип түзүлөт. Ошондуктан бир элдин тилине ылайык түзүлгөн алфавит экинчи элдин тили үчүн таңууланганда, сөзсүз түрдө, айтылыш менен жазылыштын ортосунда чоң ажырым жаралат. Сырттан таңууланган алфавиттеги элементтер кийинки тилге жакшы ылайыкташтырылбай күч менен таңууланат. Башка алфавит таңууланган тилдик өзгөчөлүктөр, ал тилдин өзүнө мүнөздүү айтылыш законченемдүүлүктөрү такыр четке кагылып, эсепке алынбай калат. Мунун реалдуу мисалы жана ачык көрүнүшү катары биз бүгүнкү күндөгү кыргыз улуттук адабий тилибиздин алфавиттик системасын көрсөтсөк болот. 1940-жылы Кирилл графикасына негизделген орус алфавитиндеги орус тилинин өзүнө гана мүнөздүү шарттуулуктардын баардыгы тең эске алынбай кыргыздардын “орусташкан” алфавитине өткөн (бул боюнча атайын бөлүмдө сөз болду).

Ушунун кесепетинен бүгүнкү күндө орфоэпия менен орфографиянын, айтылыш менен жазылыштын ортосунда ажырым бар. Анткени орфография алфавитке жараша иштелет, орфография алфавиттин таасирине, анын басымына туш болот, “орусташкан” кыргыз алфавитиндеги биздин тилге кенедей дагы тиешеси жок, биздин тилге мүнөздүү эмес тигил же бул тамгалардын терс таасири, басымы күчөп, тилдин айтылышын буза баштайт, өзгөртө баштайт. Бул жалгыз эле кыргыз тилинин айтылыш абалы эмес, жалпы эле дүйнөлүк тилдердин колдонулушундагы реалдуу социолингвистикалык көрүнүш. Бирок көп эл бизден айырмаланышып, өз алфавиттеринде шай, төп, туура келбестиктерди оңдоп, түздөп алууга кудурет-күчтөрү жетип, алфавиттерин, андагы тамгалык белгилерди тактап, орфографиясын ошого ылайык оңдоп-түзөп жакшыртуу аркылуу, айтылыш менен жазылышты жакындатуунун камын көрүү иштерин жасап жатышат...

Арийне, адабий айтылыш орфография менен, ал аркылуу аныкталбаш керек. Айтылыштын өзүнүн жазылышка караганда мурда жаралган, жазылышка көзкарандысыз өзүнүн салты, традициясы бар, ал өтө туруктуу. Биз такай

“туруктуулукка” шилтеме кылабыз го. Анда эмне үчүн айтылыштын туруктуулугуна шилтеме жасап, талап кылбай, жазылыштын туруктуу болушун талап кылабыз. Анткени жазма, жазылыш, жогорто белгиленгендей, биздин мээге орноп калган, “көз менен көргөн чын, кулак уккан жалган” деген принцип акыл-эс, аң-сезимибизди туткундап алган. “У большинства людей зрительное впечатление яснее и длительнее слуховых, чем и объясняется оказываемое им предпочтение. Графический образ в конце концов заслоняет собою звук. Написанное слово стремится вытеснить в нашем сознании произносимое слово” (Ф. де Соссюр, 1977, 64, 65-66.).

Арийне, ушундай жалпы илимий-теориялык негиздерден кийин кыргыз улуттук адабий тилибиздин орфоэпия маселелерине түздөн-түз киришүүдөн мурда “кечээ” эле XIX кылымдын экинчи жарымы чендерде академик В.В.Радловдун кыргыз тилинин айтылышына карата суктануу менен жазып кеткенин келтирүүнү туура көрүп отурам: “... Язык киргизов плавен и красноречив, они остроумны и часто колки и находчивы в вопросах и ответах, иногда даже самый необразованный киргиз владеет языком в той силе, в какой мы это в Европе замечаем только у французов.... Если киргизы рассказывают, оборот их речи свеж и приятен.... Киргизы отличаются от своих соплеменников необыкновенным умением говорить.... Киргиз всегда говорить бегло, не останавливаясь и не запинаясь, излагая свои мысли точно и ясно, он умеет придать своей речи известную долю изящества...” (В.В.Радлов, 1885, 1893).

Бүгүнкү күндө Кирилл графикасына негизделип орус тили үчүн түзүлгөн 33 тамгалуу алфавитти андагы орус тилине мүнөздүү шарттуулуктарга карабай “сокур” туурап алып алганыбыздын кесепетинин негизинде тилибизде тыбыштар, сөздөр, сөз тизмектери айтылыш, жазылыш жагынан бузулуп-бурмаланып, грамматикалык түзүлүшү өзгөрүүгө учурап, кыргыз тилинин нукура төл түзүлүшүнө зак кетүүдө. Кыргыз тилинин айтылышы менен жазылышынын ортосундагы ажырым, айырма, жарака күндөн-күнгө чоңоюуда. Орус тилинин

алфавитиндеги тамгаларга, алардын жазылыш, айтылышына негизделип түзүлгөн орфографиялык жасалма, ээрчиме эрежелер кыргыз тилинин табыйгый өнүгүшүнө, айтылыш күүсүнө, анын тарыхый айтылыш ыргагына кедергесин тийгизүүдө. Анткени тилдин жазуу формасы оозеки формасына таасир этип жатат, айрым адамдар сөздү көзү көргөндөй окуп коюп жатышат. Эң жаманы орус тилинин өз табыйатына мүнөздүү “айтканда мындай айтылат, бирок жазганда мындай жазылат” деген принцип кыргыз тилинин айтылышына жана жазылышына сөзмө-сөз көчүрүлүп, кыргыз тилиндеги бир эле сөздүн айтылышы менен жазылышынын ортосундагы ажырым күчөй баштады. Типологиялык жактан бири-бирине төп келбеген тилдер экендигине карабай, орус тилинин ички законченемдери кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө өтө баштады. Жыйынтыгында бул коркунучтар кыргыз тилинин адабий тил катары өнүгүшүнө, анын оозеки жана жазма формаларынын жакындашына, кыргыз адабий тилинин өз ички мыйзамына, өз табыйат-жетесине ылайык өнүгүп- өркүндөшүнө, калыптанышына зыянын гана тийгизип келүүдө.

Арийне, кыргыз тили башка, өзгөчө орус тилинен кескин айырмаланып, фонема дагы, мүчөлөр дагы, уңгу сөз дагы “кандай айтылса, ошондой жазылат” деген принципке таянган тил. Фонема да, сөз мүчөлөрү да, уңгу сөз да, негизинен, кандай айтылса, ошондой жазылыш керек. Анткени жазуу – тил эмес, тилдин салыштырмалуу гана “жансыз” көлөкөсү, көчүрмөсү, тил – айтылганда гана тил болот, тил – бул айтылган кеп. Демек, тил – бул анын жазылышы эмес, айтылышы. Алфавит дагы, ага таянган орфография дагы кыргыз тилинин нукура уңгу сөздөрүн, ага уланган мүчөлөрүн жазганда айтылышка негизделиш керек. Ошондо гана тил өз табыйат-жетесине ылайык колдонулат, өнүгүп-өркүндөйт.

Ал эми академик Ф.Е.Корштун, академик Я.К.Гроттун, профессор С.Л.Бергдин төмөнкү айткандары эне тилге, сөз алууга кандай мамиле керек экендигин айгинелеп турат: “Действительных, живых звуков языка не передаст никакая

азбука и никакое правописание, да и не всякое ухо их расслышит и определит...” (академик Ф.Е.Корш); “Нынче мы стараемся сохранять и произносить чуждые речения совершенно так, как они употребительны у того народа, от которого взяты; мы боимся нарушать верность чужому слову... и охотнее налагаем руку на самих себя, всячески насилуя прирождённый нам орган речи” (академик Я.К.Грот); “Задача состоит в том, чтобы превратить иноязычные слова в русские. Поэтому, не гоняясь за миражами точного воспроизведения всех особенностей и оттенков иноязычных слов, нужно на их основе создавать полноценные русские слова, которые отвечают правилам русского письма, подчиняются законам русского языка и могут войти в русский обиход...” (профессор С.Л.Берг).

Кыргыз тилчилеринин ичинен муну кызыл профессор деген наамды академик Н.Я.Марр төрагалык кылган илимий кеңеште алган улуу тилчи Касым Тыныстанов төмөнкүдөй айтып жатпайбы: “...мне кажется, что перед орфографией стоят две задачи. Первая задача заключается в том, чтобы орфография не только регулировала бы отдельные слова в смысле единого начертания их, но и содействовала бы правильному развитию данного литературного языка.

Вторая задача заключается в том, чтобы между произношением и начертанием – (орфоэпией и орфографией – С. М.) не было разницы, ... ибо русская орфография и наша (кыргызская – С.М.) орфография имеют некоторую разницу между произношением и начертанием... Если мы пойдем по линии только начертания, то создадим разрыв между произношением и начертанием, что в свое время осуждал Энгельс” (К.Тыныстанов, Проект... 1934, 3, 20-б.).

Демек, графика, алфавит, орфоэпия жана орфография маселеси – тилдин улуттук тил, адабий тил, мамлекеттик тил катары өнүгүшүндөгү өтө проблемалуу, өтө татаал саясий дагы, лингвистикалык дагы маселе. Ошондуктан тээ байыркы мезгилден бери “графика, алфавит саясатты, идеологияны ээрчитет”, - деген формула жашап жана колдонулуп келет.

Тигил же бул тилдин өз жетесине ылайык, өз табыйатына төп өнүгүшү, эң алды, колдонгон графикасына, пайдаланган алфавитине, ошого ылайык түзүлгөн орфографиясына көзкаранды... Ушул өңүттөн карасак, тилди изилдегенде биз анын айтылыш өзгөчөлүгүнө өзгөчө көңүл бурушубуз өтө зарыл. Тилекке каршы, ушу бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде кыргыз тилинин айтылышы, анын жазылышы менен болгон карым-катышын, айтылыш менен жазылыштын ортосундагы карама-каршылыкты, анын себептерин, деги эле орфоэпия деген эмне экендигин М.Мураталиевдин чакан эмгегин эске албаганда илимий өңүттө териштире элекпиз. Бул – кыргыз тил илиминдеги өкүттүү жагдай. Анткени кыргыз тилин улуттук тил катары, адабий тил катары жана мамлекеттик тил катары өнүктүрүү, алды менен, анын туура айтылышы, ар бир тыбыштын, ар бир сөздүн, сөз тизмектеринин так, даана, грамматикалык жактан тилдин законченемине ылайык айтылышы жана алардын жазууда өзгөртүлбөй, так ошондой жазылышы аркылуу шартталат. Кандай айтылса ар бир тыбыш, ар бир уңгу сөздүн так ошондой жазылышы тил деген кубулуштун фундаменталдык ички закону. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде так ушул мыйзам бузулуп, көптөгөн сөздөрдүн айтылыш менен жазылышында ажырым жаралууда. Албетте, уңгу сөзгө ар кандай грамматикалык формалар уланган учурларда, лексикалык толук маанилүү жанаша турган эки сөздүн катар айтылыш учурларында, басым түшпөгөн муундагы үндүүлөрдүн айтылыш учурларында ар кандай фонетикалык өзгөрүүлөрдүн болушу да толук ыктымал. Мындай жагдай кыргыз тилиндеги тыбыштардын фонемалык касиеттери, тыбыштардын айкашуу, тизмектешүү өзгөчөлүктөрү, өзара таасир этүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрү аркылуу мүнөздөлүүчү фонетикалык законченемдүүлүктөр менен шартталган. Ошондуктан кыргыз тилинин айтылышындагы ушул өңдүү проблемалар адистер тарабынан кеңири талдоого алынышы кажет.

Туура, тилди эл жараткандыктан жана тилдик бирдиктерди кандай айтса туура, кандай айтса туура эмес экендиги тилдик

узус, адат, көндүм катары тарыхый жактан шартталгандыктан, эмне үчүн тигил же бул тыбыш, тигил же бул сөз, сөз тизмектери так ушундай, башкача эмес айтылышы керек деген маселеге жалпы эл “баш оорутпайт”, алар үчүн табыйгый көрүнүш. Ошондуктан эл ар дайым туура сүйлөйт, туура айтат, ал эми эл ичинде айрым бирөөлөрдүн бузуп-бурмалап, туура эмес сүйлөшү жеке адамдын, конкреттүү тигил же бул кишинин жеке ишмердигине байланыштуу, анын канчалык деңгээлде адабий нормага төп, шайкеш айтат, кеп маданиятынын деңгээли кандай деген аксиологиялык жагдай менен түшүндүрүлөт.

Албетте, ачык белгилеш керек, тилдин өзүнүн ички табыйатында айтылыш менен жазылыштын ортосунда шайкештиктин, дал эместиктин болушу объективдүү көрүнүш. Анткени тил жалаң гана жеке-жеке тыбыштардан, жеке колдонулган уңгудан турбайт, тил жеке колдонулган уңгулардан, ага жалганган ар кандай грамматикалык формалардан, ошол уңгулардын өзара тизмектешүүлөрүнөн, тыбыштардын айкашууларынан турат. Тилдик ушул бирдиктердин өзара тизмектешүүлөрү ар кандай өзгөрүүлөр, түшүп калуулар, кошулуулар сыяктуу процесстер менен коштолот. Айтылыш менен жазылыштын өзара карым-катышы ушул процесстерде ачык көрүнөт. Кыргыз тилинин улуттук жазма формасы жаралып, өнүгүү жолуна түшкөнгө чейин кыргыз элинде айтылыш жана жазылыш, орфоэпия жана орфография проблемасы болбогон. Кыргыздарда кыргыз тили оозеки гана каражат катары колдонулуп, кандай айтса, ошондой угуп, ошондой түшүнүп келишкен. Кыргыз тили, жалпы эле баардык тил оозеки кеп түрүндө колдонулган, айтылыш түрүндө милдет аткарган. Жогорто айтылгандай, айтылыш – тилдин өзү, жазылыш – анын сүрөтү, көчүрмөсү. Демек, айтылыш – орфоэпия тилдик субстанция, акустикалык форма, ал эми жазуу – орфография графикалык форма. Тилдик бул эки форма тең коомдук-социалдык милдет аткарат, бирок бирөө биринчиликке, бирөө экинчиликке ээ, ар бири өз-өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөр, артыкчылыктар аркылуу шартташкан.

Арийне, орфоэпия белгилүү бир тилдеги тигил же бул тыбыштарды, алардын өзара карым-катыш, айкашууларын, алардын белгилүү бир фонетикалык позициядагы өзгөрүүлөрүнүн законченемдеринин негизинде уңгу жана грамматикалык формалар уланган туунду сөздөрдүн, мындай сөздөрдүн өзара тизмектеше келүүлөрүндөгү ар кандай фонетика-грамматикалык өзгөрүүлөрдүн адабий тилдик нормага ылайык белгилүү бир калыпка салынышы аркылуу туура айтылышы катары аныкталат, т.а. орфоэпия – адабий тилдик нормага ылайык туура сүйлөө, туура айтуу. Демек, орфоэпия – адабий тил, кеп маданияты проблемасынын бир өңүрү, бир өңүтү. Ушундан улам туура айтуу, туура айтылыш дегенде эмнени түшүнөбүз, кандай айтылыш туура айтылыш, кандай айтылыш туура эмес айтылыш болот, буларды аныктоонун кандай принциптери, кандай критерийлери бар деген сымал илимий-теориялык жагдайлар кыргыз тил илиминде жоопсуз калып келет. Бирок ошондой болсо да төмөнкү жагдайларга токтоло кетүүнү зарыл деп эсептейм: Кыргыз тилинде кандай айтылыш туура айтылыш деп эсептелет?

Биринчиден, тыбыштардын, сөздөрдүн тарыхый жактан калыптанып калган кыргызча традициялык артикуляциялык базасына төп, ылайык айтылышы. Мында, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги төл тыбыштардын составы, алардын өзгөчөлүктөрү, фонемалык касиеттери, ал тыбыштардын тизмектешүү мүмкүнчүлүктөрү, үндүүлөрдүн, үнсүздөрдүн курамы, созулмалуулук, басымдуулук-басымсыздык, тыбыштардын өзара окшошуу-окшошпоо, ээрчишүү-ээрчишпөө, алмашуу-алмаша албоо өңдүү өзгөрүүлөрү, вокализация, сингорманизация процесстери эске алынат;

Экинчиден, тилдин өнүгүү тенденциясына ылайык айтылышы. Мында тилдик каражат-бирдиктердин социалдык факторлорго карата өзгөрүү мүмкүнчүлүгү эске алынат.

Мына ушул эки жагдайдын алкагында кыргыз тилинин орфоэпиясына төмөнкү учурлар мүнөздүү: биринчиден, жеке-жеке өзалдынча турган уңгу сөздөрдүн туура айтылышы;

экинчиден, ошол жеке-жеке өзалдынча турганда туура айтылган уңгу сөздөргө грамматикалык ар кандай формалар жалганып туура айтылышы; үчүнчүдөн, ошол жеке-жеке өзалдынча турган уңгу сөздөрдүн өзара тизмектеше келип колдонулушундагы туура айтылышы; төртүнчүдөн, тилдик өнүгүүнүн кийинки этаптарында мурун салт болуп калган традициялык көрүнүштөр жаңы жаралган, учур талабына төп, шайкеш келген тилдик бирдиктер менен алмаштырылган учурлар да болот, ошолордун колдонулушундагы туура айтылыштар; бешинчиден, сырттан кирген сөздөрдүн колдонулушундагы туура айтылыштар. Булардын биринчи үчөө нукура кыргыз тилинин өзүнүн ички законченемдери аркылуу тескелсе, кийинки экөө тилдик карым-катыш, тилдик өнүгүп-өзгөрүүнү камсыз кылган социалдык-лингвистикалык факторлордун таасири аркылуу тескелет. Ушул беш жагдайга байланыштуу кыргыз тилиндеги орфоэпияны “адабий айтылышка жатуучу туура айтылыш” “адабий айтылышка жатпоочу туура эмес айтылыш”, “айтылышы менен жазылышы бири-бирине карама-каршы, кайчы келген көрүнүштөр” деп үч чоң топко бөлүп кароого болот.

§2. Кыргыз орфоэпиясынын негизги принциптери

Кыргыз улуттук адабий тилибиздин функционалдык поливаленттүү тил катары өнүгүшүндөгү бир өңүтү орфоэпиялык нормативдүүлүктүн орфографиядагы нормативдүүлүк сыяктуу эле өтө маанилүү экендигин сезе билишибизде. Эгерде кыргыз улуттук адабий тилибиздин жазма формасында сабаттуулук, маданияттуулук, тууралык, тактык орфографиялык эреже-талаптарга негизделген норма аркылуу камсыздалса, анын оозеки формасындагы сабаттуулук, маданияттуулук, тууралык, тактык, орфоэпиялык эреже-талаптарга негизделген норма аркылуу жөнгө салынат.

Кыргыз тилинин айтылыш системасынын негизи, нормасы бүгүн, кечээ же бир аз жылдар мурда жарала калган жок. Ал тээ көптөгөн кылымдар мурда, бери болгондо кыргыздар

эл катары өзүнчө калыптана баштаган XV кылымдар мезгилинен, кыргыз тили жалпы элдик тил катары жарала баштаган мезгилдерден бери келе жаткан коомдук-тарыхый, социоллингвистикалык процесс. Кыргыз тилинин айтылыш системасынын негизи, нормасы объективдүү табыйгый түрдө калыптанган, жалпы элдин элегинен өтүп келген. “Кыргыздар Октябрь революциясына чейин эки башка административдик аймакка кирип, эки бөлүндү болуп жашагандыгына карабастан, түштүк жана түндүк кыргыздардын өкүлдөрү айтылыштын, сүйлөөнүн бирдей законченемдүүлүгүн пайдаланышкан. Ошондуктан алардын кебинде тыбыштык, лексикалык жана грамматикалык формалар боюнча айрым өзгөчөлүктөр болгондугуна карабастан, айтууда, сүйлөөдө терең ажырым болгон эмес. Бул жалпы кыргыз элинин эне тилинде сүйлөө нормасы бир түрдүү калыптанышына, тыбыштарды, тыбыштык айкашууларды, сөздөрдү, грамматикалык формаларды бирдей айтуусуна мүмкүнчүлүк берген.

Биз кыргыз адабий айтылышынын башаты, баарынан мурда, элдин оозеки кебинен, элдик фольклор менен баатырдык, турмуштук жана лирикалык эпосторду айтуучулар тарабынан аткарылышынан, акындар менен ырчылардын, жомокчу менен жамакчылардын сөздөрүнөн башталгандыгын белгилешибиз керек. Жалпы айтым нормасы оозеки кептерде калыптана тургандыгы талашсыз көрүнүш экендигин кыргыз тили айгинелейт. Бул жагынан жазма адабий тили калыптанган тилдерге караганда адабий тилдин негизи оозеки сүйлөөдө калыптана баштаган адабий тилдин орфоэпиялык нормасы өзгөчөлөнө тургандыгын байкоо анчалык кыйынчылык туудурбайт.

Мына ушундай тилдердин катарына азыркы кыргыз адабий тили кирет, анткени анын орфографиялык эрежелери жолго коюла электен мурун туура айтуунун негиздери оозеки кепте калыптана баштаган” (Т.К.Ахматов, 2000, 25-26-бб.).

Кыргыз тилинин илимий-теориялык дагы, практикалык дагы проблемаларын жакшы түшүнгөн, диалектолог жана

эксперименталдык фонетикалык изилдөөлөрү менен кыргыз адабий тилинин тыбыштык түзүлүшүн терең изилдеген Т.К.Ахматовдун бул байкоосу кыргыз улуттук адабий тилинин орфоэпиялык маселелерин териштирүүгө илимий негиз болуш керек. Анткени орфоэпия орфографиядан айырмаланып жалпы элдик оозеки тилде эчендеген кылымдар аралыгында кептешүү-сүйлөшүү практикасынын негизинде жана, Т.К.Ахматов туура белгилегендей, элдик оозеки чыгармачылыктын, фольклордук чыгармаларды, “Манас” баш болгон элдик баатырдык эпосторду (башкаларды айтпаганда да) улам-улам кайталап, бир эмес миң жолу айтуудан өзүнөн-өзү табыйгый түрдө иштелип чыгып (тилчи окумуштуулар көрсөтмө бербей эле) колдонулуп, улам кийинки муунга өтүп келаткан объективдүү норма, узустук калып. Ошондуктан орфоэпиялык эреже-талаптар, эң алды, жалпы элдик кыргыз тилинин, элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде жаралган жана кыргыз улуттук жазма жаралганга чейин кыргыз коомчулугун 5-6 кылымдан кем эмес мезгил аралыгында тейлеп колдонулуп келген кыргыз оозеки адабий тилибиздин объективдүү тыбыштык жана грамматикалык законченемдеринин базасындагы принциптерге таянып түзүлүшү керек. Ошондо ал кыргыз улуттук адабий тилибиздин жазма формасы менен оозеки формасынын бири-биринен айырмаланып турган карама-каршы кайчылыгын көрсөтүп турган болот. Орфоэпия так ушул айырмачылыктарды аныктап нормалаштырууга, нормалашкан эреже-талаптарды кодификациялоого багытталган...

Арийне, ушул карама-каршы кайчы айырмачылыктар, айтылыш менен жазылыштагы дал келбестиктердин булагы эмнеде жана алар кандай принциптер аркылуу тескелиши мүмкүн?..

Кыргыз тилинин айтылыш нормасы кандай принциптерге негизделиши керек деген маселе бүгүнкү күнгө чейин атайын каралбаган, талкууланбаган, изилденбеген. Бул багытта Б.М.Юнусалиевдин 1970-жылдары жазган “Орфоэпиянын негизги принциптери” деген чакан макаласы бар. Анда

окумуштуу принциптер жөнүндө эмес, “орфоэпиялык эрежелер жалпы элдик кыргыз тилине мүнөздүү төмөнкү тыбыштык закондорго негизделиш керек” (Б.М.Юнусалиев, 1985, 372-б.), - деп айтылыш менен жазылыштын ортосундагы төп келбестиктин фонетикалык негизи, тыбыштык башаты жөнүндөгү нукура фонетикалык фактыларды тыкыр санап көрсөтөт, кыргыз тилинин фонетикалык түзүлүшүндөгү нукура процесстерди туура белгилейт.

Кийин А. Биялиевдин “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы” деген китеби жарык көрдү. Мында орфоэпиянын олуттуу маселелери каралбайт, тигил же бул сөздөрдүн орфоэпия менен орфографияда бири-бирине төп келбеген, кеп агымында тыбыштардын комбинатордук жана позициялык өзгөрүштөрүндөгү, алга карай, артка карай ээрчишүүсүндөгү тыбыштык процесстерге байланыштуу мисалдар жөнүндө кеп болот да, орфоэпиялык принциптер тууралуу айтылбайт.

Кыргыз адабий тилине мүнөздүү орфоэпияга тиешелүү айрым бир олуттуу маселелер М. Мураталиев, Т.К.Ахматовдордун атайын эмгектеринде бир кыйла терең иштелген. Булар орфоэпия маселелерин орфографиядан бөлүп, айтылыш менен жазылыштын ортосундагы айырмачылыкты, төп келбестикти негизги маселе катары көрсөткөн (бул орфографиянын маселеси, кантип жазылыш керек деген), А.Биялиевден айырмаланышып, кыргыз тилиндеги айтылыш маселесинин маңызын, анын булактарын көрсөтүүгө аракеттенишкен (М.Мураталиев, 1968; Т. К. Ахматов, 2001).

Туура, кыргыз тилиндеги айтылыш менен жазылыш – бири-бирине байланыштуу маселе. Булардын байланыштуулугу – жазылыш жаралгандан кийин, кыргыз улуттук адабий тилинин жазма формасы менен пайда болгон маселе. Жазылышка чейин кыргыз тилинин айтылышы канча кылымдардан бери карай өнүгүп, өзгөрүп, өркүндөп келди. Ошондуктан аны жазылышты көрсөтүш үчүн гана “тиркеме” катары берүү, менимче, так да эмес, туура да эмес. Айтылыштын орфографияга, б.а. тигил же бул сөздүн жазылышына, “ал минтип жазылыш керек”

дегенге байлабай, кеп агымындагы тыбыштык процесстерге байланыштуу каралышы талапка шайкеш келет. Орфография “кечээки” маселе, аны ага баш ийдире байланыштыруу тилдин өзүнүн ички имманенттүү законуна каршы келет. Бул экөө – өз-өзүнчө проблема, ар биринин өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар. Практикалык максатта, балким тилди окутууда, тил үйрөтүүдө, орфографиялык эреже-талаптар боюнча колдономолорду иштеп чыгууда орфографияга орфоэпияны “байлап” түшүндүрүү керектир, зарылдыр. А бирок илимий изилдөөлөрдү атайылап жүргүзгөндө анын өзүнүн маңызын, табыйатын жазылышка байлабай түшүндүрүү, менимче, туура болот. Кыргыз адабий айтылыш маселеси ушул багытта жүргүзүлүшү керек. Дагы айтам, аны жазмага байлап, жазма аркылуу “тиркеме” катары түшүндүрүүгө болбойт. Ф. де Соссюрдун “графический образ в конце концов заслоняет собою звук ... начинают забывать, что говорить научаются раньше, чем писать, и естественное соотношение оказывается перевернутым..., тем самым письмо присваивает себе первостепенную роль, на которую не имеет права” (Ф. де Соссюр, 1977, 64-б.), - деген сөзүнүн чындыгы так ушул жагдайда дагы бир ирет далилденип жатат.

Кыргыз улуттук адабий тилдеги айтылыш маселеси жөнүндө кеп кылууда биз тил – бул оозеки айтылыш, жазуу – анын жакындатылган көчүрмөсү, жазуунун маңызы – оозеки тилдин гана көчүрмөсү боло алгандыгында, кыргыз улуттук адабий тилибиз жалпы элдик оозеки кепке, оозеки адабий тилге негизделет деген фундаменталдык жоболорду сунуштоо жана аларды таяныч негиз катары кароо менен жана ушунун негизинде кыргыз улуттук адабий тилибиздин орфоэпиялык нормасынын негизги айтылыш принциптери катары фонетикалык, фонетика-морфологиялык, фонетика-синтаксистик же сөз бириктирүү принциптерин эсептейбиз. Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерде айтылыш принциптери жөнүндө бир-эки ооз кеп-сөз да айтылбайт, принциптердин өзүнө лингвистикалык кичине болсо да мүнөздөмө берилбейт. А чындыгында бул маселе атайын илимий изилдөөнү талап кылган проблемалуу маселелерден

экендигинде талаш жок. Адабий айтылыш, орфоэпиялык адабий норма оозеки кепке негизделет, оозеки кептин табыйгый түрдө жогорку деңгээлдеги иштетилген формасы катары жалпы элдик мүнөздөгү калыпка түшүп, узуска айланат, ушул айтылыш белгилүү бир үлгү (образец) катары элге сиңет, тилдик казына-кенчке кошулат, модель катары колдонулат. Мында ар бир тыбыш, ар бир тыбыштын фонемалык тиби, ар бир сөздөгү тыбыштар так, даана, ачык жиктелип айтылышы өтө маанилүү. Ошондо ар бир сөз, сөздүк структурадагы ар бир морфемалар, морфемалардын өзара кеп агымындагы тизмектешүүлөрү да так, даана, ачык айтылат, ачык угулат. Орфоэпияда так ушул жагдай биринчи кезекте эске алынышы керек. Бул жагдайга ылайык кыргыз тилиндеги *ата, эне, бала, тил, айтылыш, кымыз, таш, кат, эл, жер, жигиттер, балдар, болуш* ж.б.у.с. он миңдеген сөздөр айтылат. Бул – кыргыз улуттук адабий тилинин орфоэпиясынын таза фонетикалык принциби. Фонетикалык принциптин негизги маңызы – тыбыштын позициялык варианттарындагы же фонемалык оттенок-өзгөчөлүгүндөгү айырмачылыктарда эмес, эң негизгиси, сөздөгү тигил же бул тыбыштын өзү же анын фонемалык касиети кеп агымында күңүрттөнбөй так, ачык, туура айтылышында жана угулушунда, ар бир тыбыш айтылыш жана угулуш процессинде кептик өзүнчө дискреттик, дистинктивдик бирдик катары ачык айырмаланган касиетте болушунда. Ал эми эки морфеманын чегинде, мейли ал бир сөздүн структурасында же эки же андан көп сөздүн тизмегинде болсун, айтылышта тыбыштардын өзара ээрчишүүсү, өзара биринен бирине өтүшү – кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы ички законченемдүүлүк менен шартталган жана алар кеңири тараган фонетикалык процесстерден болуп саналат.

Кыргыз улуттук адабий тилинин орфоэпиясындагы бир принцип – фонетика-морфологиялык принцип. Бул принциптин маңызын – бир жагынан, сөздөр жеке-жеке турган учурларда да жана ал сөзгө көмөкчү морфема уланганда да кандай айтылса, ошондой угулуш түзөт: *кет, топ, чок, бычак, китеп*, экинчи жагынан, ушундай сөздөргө үндүү тыбыш менен башталган

көмөкчү морфема уланганда, ал сөздөрдүн уңгусундагы айрым тыбыштар, көбүнчө каткалаң тыбыштардын жумшарып кетиши, жумшак тыбыштардын каткалаңдашып айтылышы, тыбыштардагы ассимиляция, диссимиляция кубулуштары, жалпы эле окшошуу, үндөшүү кубулуштары түзөт: *түн – түнбү – түмбү; кач – качты – кашты; сөз – сөзсүз – сөссүз; Жээнбай – Жээмбай; китеп – китеби, топ – тобум, чок – чогу, бычак – бычагыңар, ок – огу, чөп – чөбүбүз; үчүнчү жагынан, жеке-жеке турган уңгу сөздөргө көмөкчү морфемалар уланганда, тилдеги сингармонизм кубулушуна ылайык мүчөлөрдүн өзгөрүп айтылышы жана угулушу түзөт: ата – аталар, ат – аттар, үй – үйлөр, эл – элдер, тоо – тоонун, киши – кишинин, бала – баланын, арча – арчалы – арчалуу, таш – таштуу – таштак, жылгын – жылгынды – жылгындуу ж.б.у.с. Мындай айтылыштарда фонетикалык дагы, морфологиялык дагы механизмдер катышат, ошондуктан орфоэпиянын бул принцибин фонетика-морфологиялык принцип деп атоого болот.*

Кийинки принцип – фонетика-синтаксистик же сөз бириктирүү принциби деп аталышы мүмкүн. Кыргыз улуттук адабий тилдик аталыштын бул принциби боюнча жалпы эле кошмок сөздөрдүн айтылыш жана угулуш өзгөчөлүктөрү аныкталат. Бул принцип боюнча жеке-жеке турган уңгу сөздөр өзара тизмектеше келгенде фонетикалык ар кандай процесстерге учурайт. Бул тарыхый бириккен кошмок сөздөргө мүнөздүү. Маселен: *бүгүн, быйыл, үстөмөн, улутун, ошентип, үшүнтүп, айда, ычкыр, тайта, байке, тайже, тайне, тайке ж.б.у.с.* Бул сөз бириктирүү принциби деп аталат. Мындай тарыхый бириккен кошмок сөздөрдүн *бул күн, бул жыл, үстү төмөн, улуу тын, ошентип, үшүн этип, ай де, ич кур, бай аке* деген варианттары айтылбайт.

Эгерде жогоруда белгиленген маселелер туура айтылышка багытталса жана алар орфоэпиялык принципке жана нормага төп айтылыш катары сунушталса, орфоэпиялык талаптарга төп келбеген кескин карама-каршылык жаратып, жарыша катар колдонулган жагдайлар да тилде арбын экендиги талашсыз.

Мындай жагдайлар кайсыл учур, жагдай менен байланыштуу? Тилдеги диалектилик, жаргондук, арго, вулгаризм сөздөрдү айтпаганда да, созулма үндүүлөргө, тыбыштардын түшүп, кошулуп, өзгөртүлүп айтылышына негизделген *бары – баары, мери – мээри, орду – оорду, тарых – тарих, айл – айыл, арстан – арыстан, уушта – уучта, аарчы – арчы, короз – корооз, мара – маара, өргө – өөргө, эткел – эткээл, чабалекей – чабилекей, устукан – устакан, чакыр – чыкыр, данакер – данекер* ж.б.у.с.; эки уңгунун тизмектеше келишинде, өзгөчө кошмок сөз катары колдонулушунда: *торат – тору ат, Сарбагыш – Сары Багыш, сарыгер – сары кер, бейкам – бейгам, Айкерим – Айгерим, Жети-Өгүз – Жетөгүз, Тору-Айгыр – Торайгыр* ж.б.у.с.; уңгу сөзгө жардамчы сөздөрдүн уланып айтылышында: *келе албайм – келалбайм; таза экен – тазакен – тазэкен; бара элек – барэлек – баралек; жата албайт – жаталбайт* ж.б. сөздөрдүн айтылышындагы карама-каршылыктар кездешкен учурлар менен байланыштуу.

Албетте, бул сыяктуу орфоэпикалык карама-каршылыктар, деги эле кыргыз тилинин орфоэпиясынын илимий-теориялык жана таза практикалык маселелери жөнүндө атайын изилдөө ишин жүргүзүү өтө актуалдуу жана күн тартибинде турган проблема. Мындай изилдөөнүн негизги максаты, менин жеке түшүнүк-туюмумда, кыргыз тилинин айтылышында жогорто белгиленген айырмачылыктарды, карама-каршылыктарды жоюуга, ушул аркылуу орфоэпия менен орфографияны мүмкүн болушунча (албетте, таптакыр жоюуга, бирдей кылып салууга эч мүмкүн эмес, муну да туура түшүнөбүз) жакындатууга багытталышы керек. Эгерде ушул процесс ийгиликтүү ишке аша турган болсо, орфоэпия жана орфография – бирдиктүү бир принцип, бирдиктүү бир эреже-нормалардын негизинде оозеки кыргыз тили менен жазма кыргыз тили өтө жакын биригүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болмок. Тилекке каршы, чет элдик формаларды, сөздөрдү колдонуунун натыйжасында жазуунун оозеки айтылышка тийгизген таасиринин кесепетинен кыргыз тилинин айрым сөздөрү бузулууга дуушарланып жатканы да

белгилүү. Бул процесс улана берсе, айтылыш менен жазылыштын ортосундагы бирдиктүү нормалардан четтөө бара-бара күчөп, тилдик түшүнүүчүлүккө кедергисин тийгизүүгө өтөт. Англис, кытай, орус тилдеринин айтылышы менен жазылышындагы абал түзүлүшү да ыктымал. Ошондуктан айтылыш менен жазылыштын ортосундагы айырмалуулуктарды терең изилдөөдө кыргыздын өзүнүн төл сөздөрүндө ар кыл фонетикалык процесстер менен байланышкан, башка чет тилдерден кирген сөздөрдөгү (араб, иран, орус, англис, немис ж.б.) өзгөчөлүктөр менен байланышкан, грамматикалык формалар уланган учурдагы өзгөчөлүктөр менен байланышкан, уңгу сөздөрдүн өзара тизмектеше келүүсүндөгү айтылыш менен жазылыштын өзгөчөлүктөрү менен байланышкан карама-каршылыктарды өз-өзүнчө кароо талапка ылайык деп эсептейм.

Кыргыз тилинин орфоэпиясына тиешелүү маселелердин эң негизгиси – жогоруда сөз болгон айтылыш менен жазылыштын ортосундагы төп, дал келбөөчүлүктөрдү, карама-каршылыктарды көрсөтө турган морфемалык, сөздүк, сөз тизмектик бирдиктерди тизмелеп сөздүк түрүндө түзүп чыгуу, андан кийинки маселе – ошол бирдиктердин эмне үчүн мындай айтылышта жана ошондой жазылышта экендигин илимий негизде түшүндүрүү, себептерин ачуу. “Орфоэпиялык сөздүктү” даярдоо, түзүү жана басып чыгаруу илим үчүн да, тил колдонуу менен байланышкан практика үчүн да өтө зарыл...

Албетте орфоэпиялык сөздүк түзүүдө эки жагдай эске алынышы керек. Биринчи жагдайда тилдин сөздүк корундагы баардык лексикалык бирдиктер, туруктуу тизмектерден турган кошмок сөздөр сөздүктүн өзүнчө макаласы катары реестрге алынышы зарыл. Ал эми экинчи жагдайында кыргыз тилиндеги айтылышы менен жазылышы бири-бирине өзара шайкеш, дал, төп келбеген, айтылышы менен жазылышында карама-каршылыктар бар лексикалык бирдиктер өзүнчө макала катары реестрге кириши керек да, орфоэпиялык сөздүк андай бирдиктердин айтылышын жана жазылышын көрсөтүүсү зарыл болмок. Анткени кыргыз тили көп кылымдык колдонуу

тажрыйбасында эчендеген замандардан бери табыйгый түрдө иштелип чыккан, эл ичинде узус, көндүм катары такай колдонулуп, калыптанып бүткөн объективдүү фонетикалык жана грамматикалык закондорду жетекчиликке алышы керек, алар негиз болушу керек. Ошондо кандай фонетика-грамматикалык закондор кыргыз тилинин айтылышында объективдүү жагдайды чагылдырган тыбыштык закон катары колдонулушу мүмкүн? Мен аларды бул жерге майдалап чечмелеп отурбайын, мындай кыскача иште аларды берүүнүн зарылчылыгы да жок. Биринчиден, говордук, диалектилик айтылыштарга жол берилбеши керек. Мында фонетикалык да, грамматикалык да көрүнүштөр учурай берет; экинчиден, таза практикалык көрүнүштөр: **з** жана **с**, **п** жана **б**, **к** жана **г** ж.б.у.с. тыбыштарды так, даана ажырата айтуу; созулма үндүүлөрдү туура пайдалануу; **б**, **г**, **д**, **ж**, **з** ж.б.у.с. жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашуусу; айрым бир **к**, **п**, **т** сыяктуу каткалаң тыбыштардын жумшак айтылышы; сингармонизм законуна ылайык тыбыштардын өзара ээрчишип айтылышы, алга карай, артка карай ээрчишүүсү, окшошуусу, окшошпоосу, сөз ичинде тыбыштардын алмашуулары, түшүп калуулары, кошулуп калуулары сыяктуу фонетикалык процесстер; үчүнчүдөн, сөздөргө мүчөлөр жалгангандагы фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөр, ошондогу фонетикалык процесстер; төртүнчүдөн, эки сөздүн катар турушундагы айтылыш, андагы фонетикалык, грамматикалык жагдайлар, четтен кирген сөздөрдүн айтылышы, андагы өзгөчөлүктөр ж.б.у.с. фонетика-грамматикалык жагдайлар орфоэпиянын илимий-теориялык да, таза практикалык да маселелерине байланыштуу проблема катары мейли изилдөө жүргүзгөндө, мейли сөздүк түзгөндө эске алынышы өтө зарыл. Анткени кыргыз тилинин орфоэпиясынын көлөмү ушул маселелерди камтыйт жана аталган маселелер кыргыз тилинин орфоэпиясынын негизин, андагы негизги принциптерди түзөт...

VI ГЛАВА. НОРМАЛИЗАЦИЯ ЖАНА КОДИФИКАЦИЯ МАСЕЛЕСИ

“...конечно, существование литературного языка немыслимо без кодификации”.

В.А.Виноградова

Кыргыз тилинин улуттук адабий тил катары бүгүнкү күндөгү өнүгүш жана колдонулуш абалы анын нормативдүүлүк мүмкүнчүлүгүнө объективдүү норма жана аксиологиялык (субъективдик) норма өңүтүнөн мамиле кылуу зарылдыгын талап кылууда.

Норма түшүнүгү илимий-теориялык адабияттарда бир эле учурда эки өңүттөн: таза тилдик, тилдин өзүнө мүнөздүү ички имманентүүлүк жана ошол тилди колдонгондордун социалдык-маданий салты, узустук идеалы менен мүнөздөлгөн тарыхый категория катары аныкталат. Мунун тилдин өзүнө мүнөздүү имманенттик объективдүү жагы тилдин система катары структурасы, структуралык мүмкүнчүлүгү, структуралык варианттуулугу менен шартталса, анын (норманын) аксиологиялык субъективдүү жагы тилди колдонгондордун ошол объективдүү норманы, варианттарды баалап-нарктоосу менен байланышат (Г.В.Степанов, 1966; В.А.Ицкович, 1968).

Норманын бул өңдүү эки түрдүү табыйат-маңызы, бир жагынан, тилди система катары константтык жана варианттык структуранын конкреттүү жагдай-шартка жана тилдик дискурстук түзүлүшкө жараша реализацияланыш мүмкүнчүлүгүн, экинчи жагынан, ошол структуранын реализацияланышын коомчулуктун кабыл алуусун же четке кагуусун, “мунусу туура, мунусу туура эмес”, “бул варианттан бул варианты дурус” деп тандап-тескөөсүн көрсөтөт. Нормадагы баалоочулук жана тандап-тескеп колдонуучулук тилдик структурада варианттуулуктун болушу тилдин табыйатындагы законченемдүү кубулуш экендигин белгилейт. “Там, где нет возможностей выбора (варианта), нет и проблемы нормы... Проблема нормы возникает в тех случаях, когда в языковой

системе имеются варианты средств обозначения “одного и того же”... С понятием языковой нормы неразрывно связано понятие вариантности языковых средств... (Ф.П.Филин, 1968, 50-51-б.), - деп Ф.П.Филин норманын варианттуулугу жөнүндөгү маселенин туура багытта изилденишине жол көрсөтөт. Норманын варианттуулугу жөнүндөгү айтылган илимий-теориялык ушундай эле ой-пикир А.Едличка, В.А.Ицкович, В.Г.Костомаров, А.А.Леонтьев, О.И.Москальская, Н.Н.Семенюк сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде да арбын учурайт, б.а. бүгүнкү күндө норманын мүнөзүн, табыйат-маңызын так аныктоо үчүн варианттуулук категориясын изилдеп-иликтөөнүн маанилүү экендиги жалпы тил илиминде ачык таанылып, тилчи окумуштуулардын көпчүлүгү тарабынан кабылданган жыйынтык экендиги аныктала баштады.

Жалпыга белгилүү, ар бир адабий тилде тилдик туруктуу константтык нормативдик структуралардын, бирдиктердин реализациялары менен эле катар белгилүү бир варианттардын да кеңири колдонулушу көп кездешет. Демек, варианттуулук категориясы адабий тилди мүнөздөөдөгү өтө маанилүү белгилердин бири катары норманын өзгөчөлүгүн көрсөтөт да, анын нормаланышында жана кодификацияланышында белгилүү мааниге ээ болот.

Норма адабий тилдин “сырткы чегин” гана аныктабастан, нормага төп келген, нормативдүү деп эле эсептелген бир канчалаган варианттардын, реализацияланган структуралардын “ички чегин” да көрсөтөт. Анткени кандай гана адабий тилде болбосун өзүнүн негизги маанисин өзгөртпөстөн, ага кошумча маалымат бербестен эле катар, жарыша колдонулган, адабий нормага төп, шайкеш келген бирдей маанидеги (равнозначный) варианттык лексемалар, сөз формалары, синтаксистик конструкциялар менен эле бирге тигил же бул дискурста, тигил же бул жагдай-шартка жараша колдонулуу өзгөчөлүгү менен шартталган айрым бир кичине кошумча маалыматка, экспресивдүүлүккө ээ варианттык лексемалар, сөз формалары, конструкциялар да кездешиши, б.а. толук варианттар жана толук эмес варианттар да болушу мүмкүн. Нормадагы ушул өзгөчөлүк

белгилүү бир учур, жагдай-шарт, белгилүү бир дискурстук структуралар үчүн норманын милдеттүү түрдө нормаланышын жана кодификацияланышын талап кылат.

Албетте, кыргыз адабий тилинин өз жетесине, табыйат-маңызына мүнөздүү имманенттүү, объективдүү ички нормасы жана ага баалоочулук, нарктоочулук аркылуу сырттан таасир этүүнүн натыйжасында жаралган субъективдүү аксиологиялык нормасы белгилүү деңгээлде калыптанган жана ал нормалар милдеттендирүүчү күч, талап катары жана коомчулук аң-сезимдүүлүк менен кабылдаган үлгү катары практикада кеңири колдонулууда. Бирок ошондой болсо да айрым учурларда тигил же бул жагдай-шартта, тигил же бул мүнөздөгү дискурстарда, тексттерде нормативдүү эле варианттардын кайсынысы ушул жерге төп, шайкеш келет, кайсы варианттын нормативдүүлүгү артык, кайсы вариант ушул ойду, ушул түшүнүктү биз каалаган деңгээлде так, жеткиликтүү бере алат, кош маанилүүлүк жокпу деген сымал “баш катыруулар” кездешпей койбойт. Тил колдонулган конкреттүү чөйрө, кырдаал, жагдай-шарт үчүн тилдик нормативдик каражат-бирдиктердин эң керегин, эң ылайыктуусун тандап-тескеп таап колдоно билүү канчалык машакаттуу, канчалык оор жана ал тил колдонгондордун баарынан эле колунан келе берүүчү иш эмес экендиги да белгилүү. Бул тил колдонучунун тилдик сезимталдыгы, билим деңгээли, тилге карата мамилеси сыяктуу субъективдүү факторлор аркылуу аныкталат. Менимче, так ушул жагдай бүгүнкү күндө өзгөчө официалдуу иш кагаздардын, ченемдик-укуктук актылардын тексттерине карата болгон мамиледе ачыктан-ачык көрүнүүдө.

Кодификация деген түшүнүк тилге акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен таасир этүүнүн негизинде адабий тилдин нормалаштырылган мүмкүнчүлүгү дегенди билдирет. Анткени, жогору жакта белгилегендей, норма, бир жагынан, тилдик система, структура аркылуу аныкталган объективдүү, имманенттүү норма болсо, экинчи жагынан, ошол объективдүү, имманенттүү норманын «макулдашылган», кагаз бетине түшүрүлүп “закондоштурулган”, кептешүү практикабызда жалпыга

милдеттүү түрдө “таңууланган” эрежелерди, көрсөтмөлөрдү, алардын ар кандай эмгектерде, грамматикаларда, сөздүктөрдө, маалымат китептеринде (справочник) чагылдырылышын, тилдик каражаттарды нормалаштырууну көрсөткөн субъективдүү норма катары түшүндүрүлөт. Кодификация – бул тилдин объективдүү имманенттүү, табыйгый нормасы эмес, ошол норманын эреже, көрсөтмө катары, “тиги тигиндей, бул мындай” болот деген кыяздагы түшүндүрүлүшү, бекемделиши, бекитилиши, б.а. “кеңешип, макулдашылып”, кагаз бетине түшүрүлгөн норма (осознанная и зафиксированная). Ал эми “эмне үчүн тигиниси тигиндей, мунусу мындай” деген маселени аныктап, талдап-чечмелөө нормалаштыруу процесси аркылуу аныкталат. Демек, кодификация – адабий тилдин объективдүү жана субъективдүү нормаларын бузбай так сактоо үчүн иштелип чыккан эреже, талаптар жана алардын тиешелүү эмгектерде берилиши, бекитилиши, тил колдонууну аныктоочу эреже, көрсөтмөлөрдүн кодекси (Б.Гавранек, 1967).

Ушул өңүттөн чыгып адабий тилдин нормасын кодификациялоонун жалпы мазмунунан өзара тыгыз карым-катыш, байланыштагы үч маселени алып чыгууга болот: биринчиси – тилдик структура-бирдиктерди баалоо-нарктоо, б.а. алардын туура же туура эместигин аныктоо; экинчиси – тилдик структура-бирдиктерди тандоо-иргөө, б.а. варианттардын ичинен зарылын аныктоо; үчүнчүсү – тилдик структура-бирдиктерди норма катары кабыл алуу, бекитүү, б.а. тиешелүү эмгектерде чагылдыруу. Адабий тилдик норманын кодификациясынын тактыгы, тууралыгы, анын тилдик объективдүү табыйгый норманы так чагылдырып, дал келиши, эң алды, нормализаторлордун, норманы кодификациялоочулардын тилдик, лингвистикалык сезимталдыгына, тилдин табыйатын жетик түшүнө алуу мүкүнчүлүгүнө, тилдин өнүгүш тенденциясын алдын-ала баамдай алуу жөндөмүнө жараша болот, б.а. өткөндүн фактысын чанбай, тилдин азыркы абалын терең аңдап, келечегин боолголоп, анан тигил же бул фактыны кодификациялоо зарыл. “При кодификации необходим не жесткий консерватизм, а предусмотрительный либерализм, учитывающий более

широкие перспективы в рамках общего процесса развития языка” (Актуальные проблемы..., 1970, 38-б.). Чын-чынына келгенде тилди агып кирген “жаңы” нерселерден сактаган жана анын тарыхый улануучулугун, өтүүчүлүгүн, туруктуулугун камсыздаган “аша чаппаган консерватизм” менен акырындап “жылжып” кирип, норма катары тааныла баштаган, жарыша колдонулуп, мурдакыга катарлаш жүргөн жаңы формалар, варианттарды пайда кылган “аша чаппаган либерализм” кайсы экендигин, кандай экендигин аныктоо эң оор жана татаал нерсе экендиги талашсыз. Ошондуктан тигил же бул текстте кайсы сөз нормага төп, кайсы варианты нормага төп эмес, кайсынысы туура, кайсынысы туура эмес, кайсы вариантты колдонуу зарыл, кайсы вариантты колдонбоо керек экендигин, тилдеги консерватизм менен либерализмдин айкашуу чегин так ажырата албай, кодификациянын практикалык маселелерин ачык чече албай түйшөлүп жүрбөйбүзбү.

Ушул өңүттө чыгып, тигил же бул тексттин кыргыз адабий тилинин нормасына ылайык кодификацияланышынын төмөнкү учурларын белгилөөгө болот: Ченемдик-укуктук актылардын тили катуу регламенттелген, стандартташтырылган тил катары көркөм-поэтикалуулуктан алыс болушу, маалыматты так, таасын, таамай чагылдырып, берилип жаткан ойдун маанисин, мазмунун бузуп-бурмалабай, логикалык ырааттуулукту тыкыр сактоосу зарыл.

Бул үчүн, биринчи кезекте, стилдик жана грамматикалык жактан сүйлөм туура түзүлүшү керек. Аныктагыч менен аныкталгыч, белгилегич менен белгиленгич өз-өз ордунда бири менен бири кыргыз тилинин нормасына ылайык тизмектешиши зарыл. Мисалы: 1. “Бешинчи шайланган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өзүнүн ишин баштады”; 2. “№1 шаардык балдардын бейтапканасы”; 3. “Убактылуу эмгекке жараксыздыгы жөнүндөгү справка талап кылынат”; 4. “Эл ишенимине ээ болуп, депутаттыкка талапкерликке көрсөтүгөн аялдардын көпчүлүгү шайлоо өнөктүгүнүн учурунда өз кандидатураларын алып коюшту. Мындай өкүнүчтүү көрүнүштүн негизги себептеринин бири, байкашымча, кай

бир шайлоо округдарына татыктуу аялдар талапкерликке көрсөтүлбөй калгандыгынан улам.

1-мисалда Бешинчи шайланган Кыргыз Республикасы болуп калса, 2-мисалда №1 шаардык балдар болуп калган, 3-мисалда Убактылуу эмгек болуп калган. Бул мисалдарда аныктагыч менен аныкталгыч бири-бири менен кыргыз адабий тилинин объективдүү табыйгый нормасына төп тизмектешпестен, кодификациянын талабы бузулган. Ал эми 4-мисалдын биринчи бөлүгүндө “Эл ишенимине ээ болуп, депутаттык талапкерликке көрсөтүлгөн аялдардын көпчүлүгү шайлоо өнөктүгү учурунда өз кандидатураларын алып коюшту”, - деген сүйлөм аркылуу аялдар депутаттыкка көрсөтүлүп, бирок өзүлөрү кандидатураларын алып салышты деген ой айтылган. Ал эми экинчи бөлүгүндө мындай өкүнүчтүү көрүнүштөрдүн, б.а. аялдардын өз кандидатураларын шайлоо өнөктүгү учурунда алып салууларынын себептерин ачуу жөнүндө ой башталган. Бирок сүйлөмдүн үчүнчү бөлүгүндө аялдардын өз кандидатураларын өздөрүнүн алып салгандыгынын себеби – «татыклуу аялдар талапкерликке көрсөтүлбөй калгандыгынан улам» деген ой айтылат. Демек, бир эле сүйлөмдүн үч бөлүгү бирин-бири танган, бирине-бири каршы-кайчы маанидеги ойлордун стилдик, синтаксистик, грамматикалык жактан туура эмес түзүлгөн жыйындысынан уюшулган, сүйлөм логикалык жактан таптакыр туура эмес. Сүйлөмдүн логикасынан чыксак: 1. Аялдар депутаттыкка талапкер болуп көрсөтүлөт; 2. кандидатураларын өздөрү алып салат; 3. анын себеби кай бир шайлоо округдарында аялдар талапкерликке көрсөтүлбөй калган.

Бул мисалды кыргыз адабий тилинин стилистикалык, синтаксистик, ал эми сөздөргө мүчө уланууда морфологиялык нормасы бузулуп, нормативдик кодификация такыр эске алынбаган. Мында шайлоо өнөктүгүнүн эмес шайлоо өнөктүгү учурунда, депутаттыкка талапкерликке эмес депутаттык талапкерликке, шайлоо округдарына эмес, шайлоо округдарында деген тизмек туура тизмек катары эсептелет.

Демек, кыргыз адабий тилинин нормасынын бузулушу, сакталбашы кадыресе тексттер менен катар эле укуктук-

нормативдик актылардын тексттеринде да өтө арбын кездешет. Укуктук-нормативдик актылардын тилинде нормалаштырууну талап кылган жана анын кодификацияланышын шарттаган негизги типтүү учур катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Укуктук-нормативдик актылардын орус тилинде кабыл алынып, анан кыргызча которулушунун натыйжасында;

2. Орусча текст менен кыргызча текстте шайкештиктин, адекваттуулуктун жоктугу, маанилик ажырымдын, дал келбестиктин, логикалык карама-каршылыктын болушун тартипке келтирүү;

3. Сөзмө-сөз которуучулуктун кесепетинен текстте плеоназм көрүнүшүнүн, көп сөздүүлүктүн көбүрөөк кездешишин болтурбоо;

4. Текстте лексикалык, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, стилистикалык каталардын орун алышын тескөө;

5. Грамматикалык формалардын сөздөргө ыгы жок эле, ашыкча, катар-катар жалгаша беришин, ар түрдү формалардын колдонулушун болтурбоо;

6. Түшүнүктөр, атоолор, терминдерди туура колдонбоону, алардын бир эле текстте бир нече варианттарынын катар колдонула беришин; бир эле түшүнүктү бир нече сөздүн варианты менен атоону жоюу;

7. Кош маанилүү, өтмө маанилүү жана көп маанилүү сөздөрдүн жыш колдонулушуна бөгөт коюу;

8. Эмоционалдык-экспрессивдик сөздөрдүн, жаргон, элестүү сөздөрдүн колдонулушуна жол бербөө.

Албетте, укуктук-нормативдик актылардын тексттеринде кездешкен бул өңдүү жана мындан башка толуп жаткан мүчүлүштөрдү болтурбоо үчүн ар бир типтүү катаны талдоого алып, анын нормага төп, шайкеш келгендерин нормативдик кодификациялоо жолу менен стандартташтыруу зарыл.

Улуттук доордогу адабий тилдин колдонушун шарттай турган негизги белги катары, бир жагынан, улуттук доордогу адабий тилдин жаралышына негиз болуп, анын андан наркы өнүгүшүндө да тилдик нормалык белги катары улуттук доорго

чейин эле колдонулуп келген туруктуу объективдүү табыйгый белгилер эсептелсе, экинчи жагынан, улуттук доордогу адабий тилдин функционалдык поливалентүүлүк туунду белгиси, үчүнчү жагынан, тилге акыл-эс, аң-сезимдүү түрдө таасир этүү менен тилдик табыйгый норманы өнүктүрүү аркылуу аны нормалаштыруу жана ошол нормалаштырылган норманы кодификациялоо эсептелет. Тилдик нормага акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен таасир этип, анын элементтерин белгилүү деңгээлде тескеп, “мунусу мындай”, “тигиниси тигиндей” болушу керек, бул “нормага жатат, мунусун норма деп эсептөөгө болбойт” деген сымал кийлигишүү коомдун алдыңкы катмары-окумуштуу тилчилердин түздөн-түз ишмердиги менен тескелет. Ошондуктан норманы нормалдаштыруу, нормалдаштырылган норманы кодификациялоо белгилүү деңгээлде тилге стандарттуулук, жасалмалуулук мүнөз жаратканы менен, бул ишмердикти улуттук доордогу улуттук адабий тил үчүн өтө зарыл иш деп эсептейбиз. Ушул субъективдүү ишмердик улуттук доордогу улуттук адабий тилдин андан аркы өнүгүшүн, улут үчүн бирдиктүү бир адабий тил катары калыптанышын, улут үчүн байланыш-катнаштын чыныгы куралы катары анын эң жогорку деңгээлдеги формасы экендигин жана анын реалдуулугун көрсөтөт.

Албетте, адабий тил жандуу элдик тилден, анын башка диалектилик, интердиалектилик, наддиалектилик формаларынан айырмаланып, белгилүү өлчөмдө “жал-куйругу таралган”, “жасалгаланган” “оңдоп-түзөтүлгөн” тил экендигине шек жок. Бирок бул жагдай улуттук доордогу улуттук адабий тилдин башка жаңы белгилерге, жаңы касиеттерге ээ болуп өркүндөшүн камсыз кылуу менен эле бирге, анын объективдүүлүгүн, генетикалык жактан ар түрдүү “тилдердин” элементтери өзара жуурулушкан гетерогендик мүнөздө болоорун айгинелейт.

Арийне, жогор жакта белгилегендей, бул жерде дагы биздин түшүнүгүбүздө норма адабий тилдин гана жеке өзүнө мүнөздүү белги, касиет эмес, ал адабий тилге кандай мүнөздүү, тиешелүү болсо, тилдин калган формаларына да так ошондой эле мүнөздүү кубулуш, бирок тилдин жашоо формаларынын ар кайсынысынын нормасы ар башка, ар түрдүү болот, баарына

бирдей норма болбойт. Ошондуктан диалектинин нормасы, жалпы элдик тилдин нормасы, оозеки адабий тилдин нормасы, жазма адабий тилдин нормасы, улуттук доордогу адабий тилдин нормасы деген “нормалар” илимий адабияттарда жиктеле каралып жүргөндүгү белгилүү. Бирок бул “нормалар” бири-биринен структура-грамматикалык касиеттери боюнча да, жаралуу принциптери боюнча да, колдонулуу мүнөзү боюнча да жана туруктуу, өзгөрүлмөлүү, объективдүү, субъективдүү, катаңдык, бошондук белгилери боюнча да айырмаланышат.

Ушул жерде биз маанилүү бир фактыны дагы бир ирет констатация кылууга мажбур болобуз, б.а тилдик жалпы табыйгый норма менен анын сырттан таасир этүүнүн натыйжасында жаңы жаралган туунду нормалары жөнүндөгү маселеге кайрылууга туш болобуз. Тээ байыркы мезгилдерде эле грек филологдору нормалашкан койнени, диалектини эч ким атайылап түзбөйт, алар өздөрү түзүлөт. Булар жандуу, эркин тилдер, ошондуктан аларды эл колдонгондо, зарыл тилдик элемент-бирдиктерди бирде тигил, бирде бул, бирде айылдык, бирде шаардык жергиликтүү тилдерден ала беришет, ошентип аларда аралашуу акырындап жүрө берет, бул бара-бара элди бириктирет, диалектилерди аралаштырат деген ойду билдиришкен. Жогор жакта белгилегендей, жалпы тилдин айрым “тилдеринде” норма ошол “тилдердин” өзүнүн өнүгүү жолунда эч кимдин сырттан таасир этүүсүнүн натыйжасы жок эле табыйгый түрдө жаралып, өнүгүп отурат, анын жаралышы, өнүгүшү объективдүү тубаса болот. Ал эми айрым “тилдерде” норманын белгилери сырттан таасир этүүнүн негизинде жаңы жаралып, ал аксиологиялык мүнөздөгү субъективдүүлүктүн натыйжасындагы туунду норма болуп саналат. Сырттан таасир этүүнүн негизинде жаңы жаралып, аксиологиялык мүнөздөгү субъективдүүлүктүн натыйжасындагы туунду норма стандарттуу калыпка түшкөн адабий тилге гана мүнөздүү, адабий тилдин гана нормасы ушундай норма боло алат. Ал эми диалект-говорлордун, интердиалектилердин, жалпы элдик тилдин, жалпы эл сүйлөгөн жашоо-турмуштук оозеки тилдин нормалары табыйгый түрдө эле жаралган, өнүгүп келген, объективдүү калыптанган нормалардан болот. Муну, б.а. табыйгый норма менен туунду норманы,

туруктуу норма менен өзгөрүлмөлүү норманы, бошоң норма менен катаң норманы бири-биринен так жиктеп түшүнүү өтө маанилүү жана буларды чаташтырып кароого болбойт.

Тилекке каршы, көпчүлүк адабияттарда норманы мындайча жиктеп түшүнүү кездешпейт. Жөн гана “норма” “норма” деп жаза беребиз, бирок норма деген эмне экендиги жөнүндө ойлоп да койбойбуз. Ушу “нормалар” бизге табыйгый нерселердей эле туюлат. Маселен, карап көрөлүчү: эгерде айрым бир изилдөөчүлөр түшүндүрүп жүргөндөй норма адабий тилге гана мүнөздүү, анын гана адабий тил экендигин көрсөтүп турган негизги белги болсо, адабий тил жарала электеги “тилдердин” өкүлдөрү – ар кайсы аймак-территорияда жашагандар, ар кайсы этностук урук-уруулар, адабий тил жарала электеги өздөрүн кыргыздарбыз деп эсептегендер бирин-бири кантип түшүнүштү, ал гана эмес адбий тилибиз жаралганга чейинки диалектиде сүйлөйт дегендер, адабий тилде жазганды, окуганды билбеген улуу муундун өкүлдөрү эгерде алар үчүн орток тилдик жалпы, объективдүү табыйгый норма болбосо бири-бирин түшүнөт беле, өз жеринин, өз уруусунун гана тилинде – диалектисинде сүйлөгөн улуу муундун өкүлдөрү, эмне “1924-жылдан кийин жаралган кыргыз адабий тилин” түшүнбөй жүрүштүбү? Жок, алар бүгүнкү биздей эле түшүнүп, биздей эле сүйлөшкөн, а түгүл бүгүнкү бизден мыкты түшүнүшүп, мыкты сүйлөшкөн, буга ким макул болбой, башкача дей алат. Эмне үчүн, анткени алар жалпы кыргыз тилинин жалпы тилдик нормасын, объективдүү табыйгый калыптанган туруктуу нормасынын негизинде, узустук нормасынын негизинде түшүнүшкөн, ошол норманын негизинде сүйлөшкөн, пикир алышкан. Алар үчүн жалпы тилдик норма табыйгый, объективдүү болгон. Бизчилеп норма жөнүндө ойлоп да коюшпаган. Бирок узустук мүнөздө бирин-бири туурап, оңдоп, тактап сүйлөп келишкен. 1924-жылдан кийин биз тилчилер “баш болгон” интеллигенция өкүлдөрү көрсөткөн, жазган нормаларды билбей, укпай, карабай туруп эле айылдагылар, жер-жердегилер өзара мыкты сүйлөшкөндүгү, жагымдуу, туура, көркөм, уккулуктуу сүйлөшкөндүгү жалганбы, биз ошол улуу муундун – адабий тилде окубаган “билимсиз” муундун кеп-сөзүн угуп,

ошого аралашып, алардын кеп-сөзүнөн үлгү алып жашабадыкпы. Демек, мындан эмнени көрүүгө болот?..

Тилдик нормага, адабий тилдин нормасы дегенге, адабий тил дегендин өзүнө формалдык, схематчно мамиле кылуу таптакыр бир жактуу, туура эмес экендигин көрөбүз. Норма адабий тилге гана мүнөздүү, ага гана тиешелүү деген туура эмес көзкараш калыптанып калганын көрөбүз. Норма – жалпы эле тилге, анын баардык жашоо формаларына мүнөздүү көрүнүш. Бирок ар биринин өз өзгөчөлүгүнө ылайык өз нормалары болот. Ушул өз-өзүнө ылайык нормалары биригип жалпы тилдик норманы жаратат, жалпы тилдик норманын биримдигин жаратат. Эгерде ушул тилдик “нормалардын” жалпы биримдиги болбосо, бир тил экендиги билинмек эмес, бир тил экендиги билинбесе этностук топтор-уруулар бирин-бири түшүнүшмөк эмес, булар бири-бирин түшүнүшпөсө, этностук биримдик жаралмак эмес, тилдик бир этноско биригүү, өздөрүн бир этностук тилдин өкүлү катары санашмак, сезишмек эмес. Ошондуктан жалпы тилдик биримдиктеги норма менен ошол жапы тилдин жашоо формалары болгон “жеке-жеке тилдердин”: диалект, интердиалект, наддиалекти, жалпы элдик тил, оозеки адабий тил, жазма адабий тилдердин нормаларынын өзара карым-катышын аныктоодо жөн эле норма, норма дей бербей, ал нормалардын кайсыл белгилери табыйгый, объективдүү ички тубаса белгилер, кайсы белгилери акыл-эстүү, аң-сезимдүү түрдө тилге, анын нормасына сырттан таасир этүү ишмердигинин негизинде пайда болгон субъективдүү, туунду, өзгөрүлмөлүү белгилер катары норманы нормалаштыруу аракет-ишмердигинин негизинде жаралды, өнүгүп жатат жана калыптанат так, жеткиликтүү, туура аныкташыбыз керек.

Байыркы мезгилдеги улуттук доорго чейинки норма, нормалык белгилер жөнүндө айтпай эле коёлу, кечээки эле улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилибиз жаралды деп жүргөн учурларыбызда ушул адабий тилибиздин нормалары, мейли орфографиялык, мейли алфавиттик, мейли лексикалык, мейли морфологиялык, мейли синтаксистик болсун, “жасалма”, биз сунуштаган субъективдүү, туунду өзгөрүлмөлүү нормалар кандай өзгөрдү, канча жолу өзгөрттүк. Мына ушунун өзү эле адабий тилдик норманын субъективдүү, өзгөрүлмөлүү, туунду

экендигин, ага сырттан таасир этүү өтө күчтүү экендигин көрсөтүп турат го. Бул жерде тилдин өзүнө таасир этүү менен жалпы тилдик нормага, адабий тилдик нормага таасир этүү дегенди чаташтырууга болбойт. Тил мурдакылардын айтканындай айтам, мурдакылар сүйлөгөндөй сүйлөйм, аларды туурап сүйлөйм деген салтка, традицияга негизделген. Ошон үчүн кыргыз тили тээ алмустак замандан бери кыргыз урууларынын биримдигинен түзүлгөн кыргыз элинин тили катары колдонулуп келатат. Ушул туруктуу колдонулуп келген кыргыз тилинин жана анын табыйгый нормасынын базасында, анын жалпы элдик белгилеринин негизинде улуттук доорго чейинки оозеки адабий тили жаралса, анын ошол статусуна жараша нормасы калыптанса, улуттук доордогу жагдай, коомдук-тарыхый шартка жараша кыргыз улуттук адабий тили жана анын нормасы жаралып өнүгүү, өркүндөө жолуна түштү жана калыптануу процессин башынан кечирип жатат.

Менимче, ушул айтылгандар бүгүнкү күнгө чейин илимий-теориялык адабияттарда анча ачык жиктелип каралбаган, бирок айрым чоң-чоң окумуштуулардын изилдөөлөрүндө учкай айтылып келген, ал эми кыргыз тил илиминде деги эле сөз боло элек жогорку жагдайдын өзгөчө мааниге ээ экендигин баса белгилегим келет, б.а. бирин-бири толуктап турган, өздөрүнүн генезистик табыйаты боюнча өзара бири-биринен айырмаланып турган жана бири объективдүү, тубаса, туруктуу, бири субъективдүү, сырткы таасирдин негизинде жаралган туунду, өзгөрмөлүү, бирок бир эле тилдин системасында жана структурасында бирге катар колдонулган, катар жашаган, бири ачык көрүнбөгөн, ачык сезилбеген, бири ачык көрүнүп, ачык эле сезилген эки типтеги норманы бөлүп кароонун өтө маанилүү экендигин баса белгилегим келет: мунун бири – жалпы кыргыз тилине тиешелүү тилдик табыйгый туруктуу норма; экинчиси – кыргыз улуттук адабий тилге тиешелүү сырткы таасирден жаралган туунду өзгөрүлмө норма. Норма жөнүндөгү маселеде ушул эки жагдай жетекчиликке алынып талдоо жүргүзүлсө, норманын маңыз-мааниси, табыйаты так аныкталат.

Норма жалпы тилдик түшүнүк катары ал жеке нормалардын өзара карым-катышынан жана алардын биримдигинен түзүлөт.

Жалпы тилдик норманын гетерогендик мүнөзү анын жеке-жеке нормалардын өзара карым-катышы аркылуу уюушулаарын көрсөтөт, ошону менен эле бирге улуттук доордогу адабий тилдин статусу коомдун адабий тилдик нормаларын нормалаштыруу ишмердигин талап кылат. Нормалаштыруу ишмердигисиз жана ошол норманы кодификациялоосуз улуттук доордогу кыргыз адабий тили улуттук тилдин эң жогорку формасына көтөрүлө албайт. Так ушул улуттук доордо кыргыз элинин улутка айланышы менен улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тилинин базасында кыргыз улуттук жазма адабий тили жаралып, ушул улуттук коом улуттук жазма адабий тилдин полифункционалдык, поливаленттик тил катары колдонулушуна чоң зарылчылык жаратты. Ушул шартта бирдиктүү нормага ээ, жалпыга бирдей түшүнүктүү колдонулган, жаңы жаралып өнүгүү жолуна түшкөн, коомдук мамилелерди тейлеп-тескөөгө жарамдуу жалпы нормалашкан адабий тилге болгон муктаждык күчөдү, нормализацияланган норманы кодификациялоо талабы коюла баштады. Ушу мезгилде тилдик колдонууларды иретке келтирүү менен байланышкан аң-сезимдүү, акыл-эстүүлүк менен тилге таасир эте турган нормализатордук иштер баштады.

Улуттук жазмасы жаңы жаралган кыргыз тили улуттук доордун алгачкы мезгилинде оозеки тилдик фомада жазыла берди. Бара-бара мурдатан калыптанып калган оозеки тилдик форма менен жаңыдан жаралган улуттук жазуунун жаңы формасынын ортосунда ажырым жарала баштады, “эки тилдин” ички структурасындагы ажырым ачык сезилип, андагы ар кандай варианттар, парадигматикалык ар түрдүүлүк, дублеттердин көбөйүшү сыяктуу көрүнүштөр арбый бергени белгилүү. Ушундай кырдаалда адабий тилдин ички структурасын иретке келтирүү, тартипке салуу (упорядоченность), регламенттөө, кодификациялоо ишмердиктеринин алгачкы аракеттери көрүлө баштады. Ачык айтыш керек, улуттук доордун алгачкы учурларында бул иштерге убакыт да, билимдүүлөр дагы жана, эң негизгиси, кадрдык да жетишпегендик ачык сезилип турду. Ошондуктан адабий тилдин нормасын нормалаштыруу, аны кодификациялоо менен байланышкан иштер адегенде мерчемделген багытта эмес, практикалык зарыл иштерди

чечүү менен коштолгон стихиялык мүнөздө жүрдү. Көп маселе терең изилденбей, кеңири каралбай билим берүүгө, сабатсыздыкты жоюуга карата көтөрүлгөн таза практикалык иштерди аткаруу менен улантылды. Ушундай коомдук-тарыхый, социоллингвистикалык кырдаалда унификация, упорядоченность, регламентация, нормализация, кодификация иштерине киришүүнү, улуттук адабий тилге аң-сезимдүү, акыл-эстүүлүк менен сырттан таасир этүүнү ошол мезгил өзү, объективдүү шарт, тилдик кырдаал талап кылып турду.

Арийне, тилдик тигил же бул көрүнүштү тилдик нормага жатат деп тандап-иргөө, нормализация процессинин өзү өтө татаал кырдаалда жүрдү. Бул иш бир нормализатор менен экинчи нормализаторду кагылыштырган процесс болгону талашсыз. Тил курулушуна байланыштуу маселелер ал кезде канчалаган адамды “эл душманы”, бири-бирине каршылаштырып, “буржуазиялык улутчул” кылды. Анткени коомубуз бир кылка эмес болчу, улуттун, улуттук маданияттын, улуттук тилдин кызыкчылыгын көздөгөндөр, маселенин маңызын туура түшүнгөндөр менен улут безерлер, бирин-бири көрө албагандар, империянын стратегиялык саясатына баш уруп, өз улутунун кызыкчылыгын саткандар да ал мезгилде жетишээрлик болгон. Улуттук кыргыз тили, тил курулушу жалпы эле маданий курулуш маселелери ошол мезгилдерде бирин-бири жыга чабуунун куралына айланган. Ушул саясий идеологиянын курамындагы, башкасын айтпаганда да Эшенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов аталарыбыз болду, кийинчерээк Болот Юнусалиев агайыбыз улутчулдуктун азабын тартты (бул жерге тилге гана байланыштуу ушу үчөөнү келтирдим). Эгерде Эшенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов сыяктуу аталар улуттук доордун 30-40-жылдарындагы айгышкан идеологиялык кармаштын, улуттук кыргыз тилине карата болгон мамиле-күрөштөрдүн, “тигил же бул сөздү кыргызча айтабызбы же орус тилинде кандай болсо, ошондой айтып, ошондой жазабызбы”, орус тилиндеги сөздөрдүн кыргызча айтылышы бар болсо, аларды кыргызча которуп берели деген аракети үчүн жана “даның болсо ороондо, коюң семиз короондо” деген макалды кыргыз тили боюнча жазган китебине киргизгендиги сыяктуу маселенин тегерегиндеги саясий-идеологиялык

талаш-тартыштын курмандыгына айланышып, эртерээк көздөрү тазаланган. Б.М.Юнусалиев агай “Октябрь революциясына чейин кабыл алынган сөздөр ошол калыбында айтылып, ошол калыбында жазылышы керек”- деп койгон нормализаторлук аракети үчүн философ А. Алтымышбаев баш болгон мамлекеттик машинанын “кулдары” тарабынан 60-жылдарга чейин улутчул аталып куугунтукталып келди. Канча жолу кызматынан алынды, үй камагында отурду, 57 жашында 1970-жылы дүйнө салды... Мына, кыргыз жергесине келген тил курулушу, андагы нормализаторлук аракет, кодификация ушундай трагедия менен коштолду...

Улуттук доорго чейинки мезгилдерден бери түзүлүп келаткан тилдик кырдаалда тилдин жашоо формалары (диалект, интердиалект, наддиалект, жалпы элдик тил, оозеки адабий тил) белгилүү даражада социалдык шартталгандыкка ээ болот. Бул улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилинин алгачкы мезгилине өтө мүнөздүү көрүнүш болгон. Ким эмне сүйлөсө, эмне жазса өз говорунда, өз диалектисинде сүйлөгөн, жазган, билимдүүлөр өз билим деңгээлине жараша сүйлөп жазган, билимсиздер “билимсиз” сүйлөгөн. Так ушундай тилдик кырдаалдан эртерээк арылуунун иштиктүү жолу катары кыргыз улуттук адабий тилинин нормасын нормалаштыруу, тилге акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен сырттан таасир этүү ишмердигине өзгөчө басым коюлуп, көңүл бурула баштады. Мунсуз кыргыз тилин улуттук адабий тил деңгээлине көтөрүп, учурунда К.Тыныстанов эңсеген “бир жолго салуу” мүмкүн эмес экендиги ачык сезилип, ачык айтыла баштаган. Адабий тилди “бир жолго салуу”, эң алды, тилдик элемент бирдиктерди тандап-тескөө, иргеп-ылгоо (отбор) менен байланыштуу. Бул нормализация процессинин башталышы болот. Улуттук доордогу кыргыз адабий тилине мүнөздүү белгилердин башы – ушу аң-сезимдүү нормализация. Андан кийинки этап – ошол нормализация процессинде сунушталган, нормага туура келет, нормага жатат деген элементтерди баалоо, бекитүү, реализациялоо менен байланышкан кодификация.

Белгилеп коюу керек, ушул эки механизм – нормализация жана кодификация улуттук доордогу кыргыз улуттук

адабий тилин стандартташтыра турган, сырттан кире турган элементтердин, диалектилик өзгөчөлүктөрдүн адабий тилге өтүшүн, киришин тескей турган, элей турган, чыпкалай турган механизм, тилдик элемент-бирдиктерди адабий норманын алкагында кармай турган механизм. Диалектизмдер, тилдеги жаңы жаралуулар адабий тилдик норманын алкагына шак эле өтө алышпайт. Адегенде булар өөн учурап, жаңы жаралуулар катадай, нормага төп келбегендей көрүнүп, анда-санда жазуу формаларында кездеше калып, бир топ аракеттен, “обкаткадан” өтүп, анан адабий тилдик норманын алкагына киргенге мүмкүнчүлүк жарала баштайт. Адатта, “норма консервативдүү болот” деген жүйөө менен, кээде жаңы жаралган, тилдик өнүгүүнүн кийинки тенденциясына төп келе турган тилдик элементтер бир топко чейин коомдун айрым бир мүчөлөрү тарабынан четке кагылып жүргөн жагдайлар да болот. Алардын аргументтери: “көнүп калдык”, “норма туруктуу болуш керек”.

Туура, көнүп калсаң, ката нерсе да туурадай сезиле берет, туура, норма да, адабий тилдин бирдик элементтери да туруктуу болуш керек. Бирок норма дагы, адабий тил дагы катып калган, эч кандай өзгөрүүгө учурабас, өзгөрбөс нерсе эмес. Алар жаралгандан эле өзгөрүлмөлүү, өнүгүү тенденциясы күч көрүнүштөрдөн. Тилге дагы, нормага дагы “өзгөрүлмөлүү туруктуулук”, “туруктуу өзгөрүүчүлүк” тенденциясы мүнөздүү. Муну дүйнөлүк тилдердин өнүгүү процесси, ал тилдердин адабий нормаларындагы өнүгүүлөрдү изилдеген чоң-чоң окумуштуулар ачык белгилеп жүрүшөт. Аны койсок да кыргыз адабий тилинин эле улуттук доордогу өнүгүшүнүн, анын нормасынын канча жолу, кандай, кантип өзгөргөндүгүнө, мына, өзүбүз күбө болуп эле келатабыз го... Адабий тилдин өзүн да, анын нормасын да катып калган сенек нерседей көрбөшүбүз, карабашыбыз, аларга ошондой өңүткө мамиле кылбашыбыз керек. Адабий тил өнүгөт, өзгөрөт деп, анын ар кандай булактары – ички жана сырткы булактары жөнүндө такай кеп кылабыз. Эгерде адабий тил өнүксө, өркүндөсө, демек, ал жерде белгилүү даражада өзгөрүү болду, ал өзгөрүү же жаңынын жаралышы, эскинин кетиши же азайуу, же көбөйүү менен мүнөздөлөт. Бул өзгөрүү колдонулуп жүргөн норманын да өзгөрүшүн шарттайт, норманын ошолорго

тиешелүү тигил же бул өңүтү кошо өзгөрөт. Ушуга байланыштуу норманын ошол өңүтүнө да өзгөртүү киргизүү – норманы кайра нормалаштыруу, аны кодификациялоо зарылчылыгы аркылуу улантылат.

Норманы нормалаштыруу дегенде тилдик кайсы элемент-бирдиктер жөнүндө, кайсы нормаларды нормалаштыруу жөнүндө кеп-сөз болуп жатат?.. деген суроо жаралышы мүмкүн. Биринчиден, айтылыштардын нормалары жөнүндө – жеке тыбыштын айтылышы, тыбыштык тизмектердин айтылышы, грамматикалык формалардын айтылышы, алардын сөздөргө улангандагы айтылыштары, синтаксистик айтылыш жана бул айтылыштардын жазылыш нормалары; экинчиден, ушул айтылыштардын жазылыш нормалары кандай болуш керек жана алар кандай принциптердин негизинде кантип жазылыш керек, эмне үчүн ошол вариантта жазылыш керектигин көрсөткөн нормалар; үчүнчүдөн, дублеттердин, фонетикалык варианттардын, лексикалык варианттардын, морфологиялык варианттардын, синтаксистик варианттардын нормаларын нормалаштыруу жөнүндө кеп-сөз болуп жаткан болот. Ушул айтылыш, жазылыш жана варианттардын нормаларын кодификациялоо жөнүндө сөз болуп жатат. Булар – улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилинин өзүнө тиешелүү илимий-теориялык дагы, практикалык дагы маселелери. Булардын айрымдары, албетте, илимий-теориялык мүнөздө болбосо да, окутуу, үйрөтүү менен байланышкан таза практикалык зарылчылыктан чыгып чечмеленген, айрымдарына илимий-теориялык өңүттө да, практикалык өңүттө да кыргыз тилчилеринин колу жете элек. Бул багытта илимий талкууга алынчу маселелер арбын. Тилибиз өзүнүн күчтүү грамматикалык ички законунун негизинде гана чаржайыт кетпей стихийно өнүгүүсүн улантууда...

Албетте, улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тили жөнүндөгү илимий-теориялык маселелерди терең изилдөө менен анын туруктуулугун, функционалдык поливаленттүүлүгүн, нормативдүүлүгүн сактоо, өнүктүрүү жана колдоо бүгүнкү күндөгү өтө маанилүү маселе. Мында нормализация ишмердиги, тилге сырттан таасир этүү аракети тилдин өзүнүн ички

имманенттүү табыйгый өнүгүү тенденциясына каршы келбеши керек, тилдин өнүгүү, өркүндөө тендециясына каршы келген нормалар өзгөртүлүп, ага шайкеш келчү жагдай норма катары нормалаштырылышы зарыл. “Норма консервативдүү болушу керек” деген талап тилдик өнүгүүнүн ички имманенттүү законуна, тенденциясына шайкеш каралышы зарыл. Бул үчүн коом тилдик өнүгүүнүн багыт тенденциясын, коомдогу тилдик кырдаалды туура түшүнүп, туура баамдап, так элестетиш керек. Ошол эле учурда норманын туруктуулугу, ийкемдүүлүгү (пластичность, гибкость нормы) жана динамикалуулугу анын өз табыйатына мүнөздүү. Бул анын тилдеги синонимдикке, варианттуулукка, параллелдүүлүккө жол берген мүмкүнчүлүгүндө көрүнөт. Норманын туруктуулугу анын ийкемдүүлүгүндө жана динамикалуулугунда. Норманын бошондугу, ийкемдүүлүгү, динамикалуулугу анын туруктуулугун, структуралуулугун, катаңдыгын сактоого, өнүктүрүүгө багытталышы зарыл. Ошондо норма өз табыйатына ылайык улуттук адабий тилдин функционалдык поливалентүүлүгүндө турган тилдин нормасы катары каралат.

Улуттук доордогу улуттук адабий тилдик норманын ушул касиетин кеп маданияты жана адабий тил маселелери боюнча атайын изилдөө жүргүзүп келген окумуштуу Л.И.Скворцов минтип белгилейт: “Языковая норма, понимаемая, в ее динамическом аспекте, есть обусловленный социально-исторический результат речевой деятельности, закрепляющей традиционные реализации систем (языка – С. М.) или творящей новые языковые факты в условиях их связи как с потенциальными возможностями системы языка, с одной стороны, так и с реализованными образцами – с другой” (Л.И.Скворцов, 1970, 53-б.). Демек, норма, айрымдар белгилеп жүргөндөй, катып калган сенек көрүнүш эмес, ал, бир жагынан, катаң, туруктуу, милдеттүү, экинчи жагынан, бошоң, ийкемдүү, динамикалдуу. Норманын ушул эки жактуу мүмкүнчүлүгү анын варианттуулугун көрсөтөт, б.а. варианттуулуктун да нормативдүүлүгүнүн себеби болот. Маселе ушуларды нормалаштыруу жана аларды илимий негизде кодификациялоо...

АДАБИЯТТАР

Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. – Ф., 1966.

Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. – Ф., 1986.

Абдыкеримова А. Көркөм сөздүн поэтикасы. Каракол, 2003.

Абдысадыр у. Азат “Кыргыз тилинде ченемдик укуктук актыларды даярдоонун лингвистикалык кодификациялык ченемдери”. – Бишкек, 2014.

Азимов П., Виноградов В.В., Дешериев Ю.Д., Протченко Н.Ф. Проблемы стилистики в современном языкознании и некоторые вопросы развития стилистических систем литературных языков народов СССР. – Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.

Академическая наука Кыргызстана. История и проблемы. – Ф., 1990.

Актуальные проблемы культуры речи / под ред. В.Г. Костомарова и Л. И. Скворцова. – М.: Наука, 1970.

Арабаев Э. Алиппе. – Ташкент.: 1924.

Арабаев Э., Сарсекейев Х. Алиппе жаки төтө окуу. – Уфа.: 1911.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности. // Живая старина. вып. III-IV. – СПб.: 1896.

Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001.

Артемов В.А. Технографический анализ суммарных букв нового алфавита. – Письменность и революция 1. – М.-Л.: 1933.

Асланов В. Преемственность наддиалектных форм языка. – М., 1981.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.

Ахматов Т.К. Кыргыз адабий айтымынын негиздери. – Б., 2000.

Ахматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. – Ф., 2004.

Ахматов Т.К., Аширбаев Т. Иш кагаздары: (Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү). – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2001.

Бакейев К. Кыргыз тилинин орфографиясындагы реформалар. – Кызыл Кыргызстан. – 1940. 11-декабрь.

Балакаев М.Б. Казахский литературный язык. – Алматы, 1987. ж.б.

Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.

Бартольд В.В. Кыргызы. – Ф.: 1927.

Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. – Ф.: 1943.

Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана: составление, доп.коммент. и предисловие О.Караева. – Б.: Шам, 1996.

Баскаков Н.А. О современном состоянии и дальнейшем совершенствовании алфавитов тюркских языков народов СССР. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М., Наука: 1972.

Баскаков Н.А., Гаджиева Н.З., Кузнецов В.И., Соколов С.А. “Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию, рекомендуемые для докторских и кандидатских диссертаций”. – Советская тюркология. – 1981, №2.

Батманов И.А. “Краткое введение в изучение кыргызского языка” – Ф., 1947.

Батманов И.А. “Орус алфавитине өтүү тууралуу”. – Кызыл Кыргызстан. – 1939. 10-июль.

Батманов И.А. «Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясынын кайсы бир маселелери». – Кызыл Кыргызстан. – 1940. 8-май.

Батманов И.А. Бакейев К., Бактыбайев У. Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы. – Ф., 1938.

Батманов И.А. Вопросы формирования киргизского литературного языка. // Труды ИЯЛИИ, вып. III. – 1952.

Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып.1. – Ф., 1939.

Батманов И.А. Докладная записка, 1937, 08.07. Рукопись. фонд. НАН КР. Папка 612.

Батманов И.А. К генезису диалектов киргизского языка. Труды ИЯЛиИ, вып. I. – 1944-1945.

Батманов И.А. Принципы орфографии киргизского языка. // Труды ИЯЛиИ, вып. II. – 1948.

Бектенов З.Б. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Ф., 1996.

Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. т.1. – М., 1953.

Берг С.Л. О чуждых русскому языку звуко сочетаниях и буквосочетаниях в географических названиях при их передаче по-русски. Орфография собственных имен. – М.: 1965.

Бернштам А.Н. Истоки киргизской литературы. Труды ИЯЛиИ. Вып.1. – 1944-1945.

Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. – Б., 2002.

Бодуэн де Куртене И.А. Об отношении русского письма к русскому языку. – СПб., 1912.

Борбугулов К. Адабият теориясы. – Б., 1996.

Боровков А.К. К вопросу об унификации тюркских алфавитов в СССР. – “Советское востоковедение” 1956, № 4.

Булатова Л.Н. Еще раз об основном принципе русской орфографии (по поводу статьи Б.В.Горнунга). – ВЯ. 1969. № 6.

Бүткүл дүйнөлүк түркологиялык 1-съезд. 1926-ж. 26-февраль – 5-март (Стенографиялык отчет) БАКУ. – АССР. 1926-ж.

Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М., 1937.

Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М.: Прогресс, 1964.

Виноградов В.В. Различия между закономерностями развития славянских литературных языков до национальную и национальную эпохи. Доклад советской делегации на международном съезде словистов. – М., 1963.

Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М., 1959.

Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. – М., 1967.

Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания. – ВЯ, 1964, № 3.

Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972.

Вопросы формирования и развития национальных языков. – М., 1960.

Гавранек Б. (Navranek V.) К проблематике смешения языков (Новое в лингвистике. – Вып. 6. – М., 1972.

Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. – Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.

Головин Б. Н. Введение в языкознание. – М., 1966.

Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. – Л., 1971.

Горнунг Б.В. Ответы на вопросник по норме. – Вопросы культуры речи. вып. УБ. – М.: Наука, 1965.

Гранде Б. Опыт классификации нового алфавита с точки зрения унификации. – “Письменность и революция”. – М.-Л.: 1933.

Грот Я.К. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого доныне. Изд. 2. – СПб, 1876.

Гудмен Н. Способы создания миров. – М., 2001.

Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.

Гухман М.М. Типы наддиалектных форм языка. Введение. – М., 1981.

Гухман М.М., Семенюк Н.Н. О некоторых принципах изучения литературных языков и их истории. – Изв. АН СССР, отд.лит. и языка. – М., 1977, т.36, вып.5.

Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Изд-во “Наука”. – М., 1977.

Декреты советской власти, Т.1. – М., 1957.

Дешериев Ю.Д. Развитие младописьменных языков народов СССР. – М., 1958.

Дирингер Д. Алфавит. – М.: 1963.

Дыйканов К., Кудайбергенов С., Яншансин Ю. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. – Ф., 1958.

Дьяконов И.М. (ред.) Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки – М.: Прогресс, 1976.

Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII-XX вв. – М.-Л., 1963.

Едличка А. О пражской теории литературного языка. // Пражский лингвистический кружок. Сб. статей. Под общ.ред. Н. А. Кондрашовой. – М.: Изд.-во «Прогресс», 1967.

Ельмслев Л. Язык и речь. – 1965.

Ениукидзе Р.И. Лингвистическая прагматика и процессуальность художественного текста. Тбилиси, 1990.

Жаныбеков Ч. К.Тыныстанов: жизнь и творчество. – Б., 2003.

Жирмунский В.М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.

Жунушалиев Б.М. Жаңы алфавиттин проектиси тууралуу. – “Кызыл Кыргызстан”. – 1939. 16-сентябрь.

Знак. Слово. Текст. // Семиотические аспекты языковых единиц разных уровней. – Тюмен, 2001.

Иванова В.Ф. Современный русский язык. Грамматика, алфавит. – М., 1966.

Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. – Ф., 1969.

История Киргизии. Т.1. – Ф., 1963.

Истрин В.А. Развитие письма. – М., 1961.

Истрина Е. С. Нормы русского литературного языка и культура речи. – М. -Л.: Изд-во и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР, 1948.

Ицкович В.А. Очерки синтаксической нормы. – М., 1982.

Ицкович В.А. Языковая норма. – М., 1968.

Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. Изд.-во, “Наука”. – М., 1977.

Карасаев К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Ф.: 1966.

Карасаев Кусейин «Баштан өткөн мажралар». – «Ала-Тоо» – 1988, №9.

Касым Тыныстан уулу Окуу китеби. – Ташкент, 1924.

Катагошина Н.А. Процессы формирования французского письменно-литературного языка. ВЯ. – 1956, №2.

Киекбаев Ж.С. Башкирское литературное произношение. – Уфа, 1964.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. АН СССР. – М., 1951.

Корш Ф.Е. О русском правописании. – СПб., 1902.

Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Новое в лингвистике. – Вып. 3. – М., 1963.

Костомаров В.Г., Скворцова Л. И. Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970.

КПСС в резолюциях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1917-1924 гг) т.2. – М. 1970.

КР МБА фонд 21, опись 2, дело 6, 33.

КР МБА ф. 647, опись 1, дело 34; опись 2, дело 10.

КР МБА ф.647, опись 1, дело 166.

КР МБА фонд 647, опись 1, дело 166.

КР МБА фонд 647, опись 1, дело 31.

КР МБА фонд 647, опись 1, дело 34.

КР МБА фонд 647, опись 1, дело 37.

КР МБА фонд 647, опись 2, дело 10.

КР. МБА фонд 688, опись 1, дело 290.

Кудайбергенов С. ж.б. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. – Ф., 1958.

Кудайбергенов С.М. Подражательные слова в кыргызском языке. – Ф., 1959.

Кудайбергенов С.М. Совершенствование и унификация алфавита кыргызского языка. Сб. «Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР». – М., 1972.

Кудайбергенов С.М. Орфография кыргызского языка. // Сб. «Орфография тюркских языков СССР». – М., 1973.

Курбатов Х. Об унификации алфавитов тюркских языков СССР. – «Советское востоковедения». – 1957, №6.

Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7 томдук. 1-т. – 2002.

Кыргыз Республикасынын ИА колжазмалар фондусу.
Инвент. 73.

Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясынын кайсы бир маселелери. – “Кызыл Кыргызстан” – 1940, 08.05.

Кыргыз тилинин орфографиясы. – Ф., 1954.

Күрманбайұлы Ш. Казак терминологиясы. – Алматы, 2014.

Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М., 1965.

Лингвистический энциклопедический словарь. // Гл. ред.: В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990.

Лоукотка Ч. Развитие письма. Изд. иностр. лит. – М., 1950.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М., 1952.

Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике / Сост., ред. В. А. Звегинцева. – М., 1963.

Матезиус В. Задачи сравнительной фонологии // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967.

Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967.

Мешерский Н.А. История русского литературного языка. – Л., 1981

Муканбаев Ж. Мугалимдер газетасы. – Ф., 1957, 24-январь.

Мураталиев М. “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр” – Ф., 1976.

Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын маселелери. – “Илим” басмасы. – Ф., 1968.

Мусаев К.М. «Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза». – Орфографии тюркских литературных языков СССР. – М., 1973.

Мусаев К.М. Алфавиты народов СССР. – М.: “Наука”, 1965.

Мусаев С.Ж. “Манас” эпопеясы – кыргыз адабий тилинин негизи. – И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б., 2014.

Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. – Ф., 1999.

Мусаев С.Ж. Тил саясаты жана кыргыз терминологиясынын актуалдуу маселелери. Республикалык илимий-практикалык конференция. 2017-ж. 21-21-апрель. – Б., 2017.

Мусаева Т.С. Кыргыз тилиндеги вариант сөздөрдүн сөздүгү. – Б., 2015.

Мусаева Т.С. Сөз варианттары жана норма. – Б., 2015.

Мыйзам долбоорлоруна лингвистикалык экспертиза. – Б., 2014.

Наш новый алфавит. Краткая история нового киргизского языка. – Ф., 1927.

Обзор предложений по усовершенствованию русской орфографии (XVIII-XX вв.). – М., 1965.

Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. Под ред. Б.А.Серебренникова. – М., Наука, 1970.

Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1965.

Орузбаева Б.Ө. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. – Фрунзе, 1968.

Орузбаева Б.Ө. Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо. – Ф., 1971.

Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке. – Ф., 1964.

Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы. – Ф. “Мектеп”. 167-б.

Орус алфавитине өтүү тууралуу. – “Кызыл Кыргызстан” 1939, 10.07.

Орфография тюркских литературных языков. – Наука, 1973.

Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1985.

Первые социалистические преобразования в Киргизии. 1918-1920 гг. Сборник документов. – Ф., 1990.

Петрищева Е.Ф. Вопросы о критериях нормативности. – ВКР, 1967. №8.

Пименова М.В. Языковая картина мира. – 2012.

Пирогова А. А. К вопросу о фонетическом кодировании речи. // Электросвязь, 1967. №5.

Письменность и революция. Сб. 1: (К пленуму VI ВЦК НА) / Всесоюз. центр. ком. нового алф. при Президиуме Совета национальностей ЦИК СССР. Под ред.: Д. Коркмасова, К. Алавердова, С. Диманштейна, А. Нухрат. – М.-Л., 1933.

Плоских В.М. Кадимки эле даанышман адам. – Кыргызстан коммунисти. 1990, №10.

Плоских В.М. Молдоке национальной интеллигенции. – Эшенаалы Арабаев. Туулган күнүнүн 100 жылдыгына арналган жыйнак. – Б., 1993.

Поливанов Е.Д. Казак, киргизская (Байтурсуновская) орфография. – САГУнун бюллетени. – Ташкент, 1924.

Пражский лингвистический кружок. – М. 1967.

Принципы киргизской терминологии. // Коллектив сектора языка и словарей ИЯЛИИ Кирфон СССР. Труды ИЯЛИИ, вып. III. – 1952.

Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб.: Тип. Императ. АН, 1885. – Ч. 5: Наречие диких каменных киргизов.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4 т. (8 кн.). – СПб.: Тип. Императ. АН, 1893. – Т. 1, ч.1/2.

Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.

Резолюция конференции по тюркской лексикографии. – СТ.1975, № 6.

Рубайло А.Т. Художественные средства языка. – М., 1961.

Саманчин Т. Кылыч – жазуучу акын. – Ф., 1948.

Семенюк И.И. Норма. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М., 1970.

Семенюк Н.Н. Из истории функционально-стилистических дифференциаций немецкого литературного языка. – М.: Наука, 1972.

Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – М., 1979.

Серебренников Б. А. К проблеме происхождения форм объектного спряжения в уральских языках. // Вопросы языкознания, №5. – 1968.

Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. – М., 1970.

Серебренников Б. А. Об урало-алтайском языковом родстве. // Вопросы языкознания, №1. – 1968.

- Серебренников Б. А.** Общее языкознание. – М., 1970.
- Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. // Учебное пособие для вузов. – Баку: Маариф, 1979.
- Скворцов Л.И.** Теоретические основы культуры речи. – М., 1980.
- Скворцов Л. И.** Экология слова, или поговорим о культуре русской речи. – М.: Просвещение, 1996.
- Скворцов Л.И.** Культура русской речи: Словарь-справочник. – М.: Знание, 1995.
- Слепцов П.А.** Якутский литературный язык: истоки становления норм. – Новосибирск, 1986.
- Слепцов П.А.** Якутский литературный язык: формирование и развитие общенациональных норм. – Новосибирск, 1990.
- Солнцев Е.М.** Проблемы синтаксического описания процесса передачи реалий. – М., 1999.
- Стеблин-Каменский М.И.** Возможно ли планирование языкового развития? - Вопросы языкознания. 1968. №3.
- Стенографический отчет I Тюркского съезда.** – Баку.: 1926.
- Стенографический отчет III Пленума ЦК Всесоюзного нового Тюркского алфавита.** – Казань: 1928.
- Стенографический отчет IV Пленума ЦК Всесоюзного нового Тюркского алфавита.** – Алматы, 1930.
- Степанов Г.В.** О двух аспектах понятия языковой нормы. – Методы сравнительно-сопоставительного изучения романских языков. – М., 1966.
- Степанов Ю. С.** Основы общего языкознания. – М., 1975.
- Тронский И.М.** Вопросы языкового развития в античном обществе. – Л., 1973.
- Трубецкой Н. С.** Основы фонологии. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960.
- Турсунов А.Т.** Кыргыз тилинин тыныш белгилери. – Ф., 2002.
- Түрк жаңы алфавитинин бүткүл союздук борбордук комитетинин 1-плениумунда стенографиялык отчету.** – Баку, 1927

Тыныстанов К. “Манас” боюнча биринчи конференция, 1935.

Тыныстанов К. Биздин тил. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. – Ташкент, 1927.

Тыныстанов К. Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии. КР ИАнын колжазмалар фондусу. Инвент. 7. – 1937.

Тыныстанов К. Ене тилибиз (кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп). – Фрунзе: Кыргызмамбас. 1928.

Тыныстанов К. Ене тилибиз. II китеп. – Москөө, 1931.

Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-жыл үчүн тил сабактары. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934.

Тыныстанов К. О влиянии иностранных терминов на кыргызский язык. // «Жаңы маданият жолунда» («Эл агартуу») – 1927-1931 гг.

Тыныстанов К. Окуу китеби. – Ташкент: 1924.

Тыныстанов К. Проект новой орфографии киргизского литературного языка. Киргосиздат. – Фрунзе 1934.

Тыныстанов К., Дементьев Д.П. “Зоологический словарь”. 3-бөлүк.

Тыныстанов К., Тойчинов Ы. Словарь по философии и общественно-политическим предметам. – 1933.

Тыныстанов К., Тойчинов Ы. Терминдер. – 1933.

Убрятова Е.И. “Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР”. – Ашхабад, 1968.

Усеев Н. “Манас” эпосу жана Орхон-Энесай жазма эстеликтери: тилдик окшоштуктар менен каармандар параллели. – Б., 2017.

Ушинский К.Д. Избр. педагогические сочинения. Т. II. – М., 1959.

Ф. де Соссюр. Курсы общей лингвистики. Избранные труды. – М.: Прогресс, 1977.

Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. – М., 1977.

Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка. – М., 1981.

Филин Ф.П. О норме литературного языка. – Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.

Филин Ф.П. Что такое литературный язык. – ВЯ. 1979, №3.

Фридрих И. История письма. – М., 1979.

ЦГА, ПД, ф. 10, оп.1, д. 55, 786.

ЦГА, ПД, ф.10.оп. 1, д.46

ЦГА, ПО, ф. 10, оп. 1, д. 563

ЦГА, ф. 1725, оп. 1, д. 11.

ЦГА, ф. 647, оп. 1, д. 40

ЦГА. ф. 647, оп. 1, д. 11, 14, 31, 37, 40, 98, 118, 163, 237

ЦГА. ф. 647, оп. 1, д. 31

ЦГА. ф. 688, оп. 1, д. 33, 51, 88, 218.

ЦГА. ф.647, оп. 1, д. 37

Чобан-Заде Бекир “Заметки о языке и словесности кумыков”. // Изв. факульт. Азерб.ГУ. Т. 1. – Баку, 1926.

Что такое литературный язык. – ВЯ, 1979, №3.

Шайбекова Д.Д. Поэтическая семантика сравнения. – Алматы, 1986.

Шварцкопф Б.С. Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании. Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970.

Шүкүров Ж. Ш. Язык Молдо Кылыча. // “Из истории киргизской письменности”. – 1946.

Шүкүров Ж.Ш. Вопросы киргизской терминологии. Труды ИЯЛиИ, вып.IV. – 1956.

Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.

Энгелс Ф. “Үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы”, 1961.

Энгелс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. По изданию: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Том 21. – М.: Политиздат, 1961.

Эркин-Тоо, 1925, 16-июнь.

Эркин-Тоо, 1925, 29-март, № 13.

Юдахин К.К. Из ляйлякских материалов. Труды ИЯЛИИ, вып. II. – 1948.

Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М., 1940.

Юнусалиев Б.М. Адабий тилдин кээ бир маселелери. Тандалган эмгектер. – Фрунзе, 1985.

Юнусалиев Б.М. Проблемы формирования общенародного кыргызского языка. // ВЯ. – 1955, №2.

Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. // Труды ИЯЛ АН КИРГ. ССР, вып. 6. – 1956.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф., 1971.

Юнусалиев Б.М. Адабий тилдин кээ бир маселелери. – Фрунзе, 1958.

Юнусалиев Б.М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө. – 1962.

Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Ф., 1985.

Юнусалиев Б.М. Жаңы алфавиттин проектиси тууралуу. // “Кызыл Кыргызстан” гезити. – 1939. 10-июль.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери. – Ф., 1954.

Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология. – Ф., 1959.

Юнусалиев Б.М. О стилевой дифференциации киргизского литературного языка. – Развитие стилист. систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф., 1971.

Юнусалиев Б.М. Проблемы формирования общенародного киргизского языка. – Вопросы языкознания. – 1955. №2.

Язык, Поэтика, Перевод. // Сб. научных трудов. – Л., 1996

Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.

Яковлев Н.Ф. Основы орфографии. // Революция и письменность. – 1938. №1.

Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита. – Культура и письменность Востока. – М., 1928.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
I БӨЛҮМ. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили.....	24
I ГЛАВА. Кыргыз тили, жалпы элдик кыргыз тили, кыргыз оозеки адабий тили, кыргыз улуттук адабий тили, булардын өзара катышы	24
§1. Кыргыз тили – кыргыз уруусунун тили	24
§2. Жалпы элдик кыргыз тили – уруулар биримдигинен түзүлгөн кыргыз элинин тили.....	37
§3. Кыргыз оозеки адабий тили – жалпы элдик кыргыз тилинин жана элдик оозеки чыгармачылыктын тилинин негизинде жаралып, табыйгый нормаланган тил	57
§4. Элдик оозеки чыгармачылыктын тили – кыргыз оозеки адабий тилинин жаралыш башаты жана өнүгүүсүнүн ички булагы.....	73
§5. Кыргыз адабий тили – оозеки, жазма формасы өнүккөн кыргыз улуттук адабий тили	99
§6. Кыргыз улуттук адабий тилинин диалектилик негизи.....	117
§7. Адабий тил жана анын белгилери.....	141
II ГЛАВА. Улуттук доорго чейинки кыргыз жазмасы...	153
§1. Кыргыздардын байыркы Енесай жазмасы (V – VI кылым).....	153
§2. Кыргыздардын Октябрь революциясына чейинки жазмасы (XIX кылым).....	177
II БӨЛҮМ. Улуттук доордогу кыргыз адабий тили	196
I ГЛАВА. Улуттук доордогу кыргыз жазмасы.....	196
§1. Улуттук доордогу алфавит түзүү маселеси	196
§2. Э. Арабаев жана араб графикасындагы кыргыз алфавитинин маселелери	207

§3. К.Тыныстанов жана латын графикасындагы кыргыз алфавитинин маселелери.....	225
§4. Б.М. Юнусалиев жана орус алфавитин алуудагы айрым пикирлер	242
§5. “Орусташкан кыргыз” алфавитинин бүгүнкү абалы.....	249
II ГЛАВА. Кыргыз улуттук адабий тилинин орфографиясы жана анын азыркы абалы.....	271
§1. Кыргыз орфографиясынын жалпы негизи	271
§2. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери	278
§3. Кыргыз улуттук адабий тилинин орфографиясынын бүгүнкү абалы	291
III ГЛАВА. Тилдик норма жана варианттуулук	324
§1. Тилдик норманын табыйаты	324
§2. Тилдик норманын объективдүүлүгү	339
§3. Тилдик норманын белгилери.....	351
§4. Варианттуулук жана анын жалпы негизи.....	368
§5. Тилдик норманын варианттуулугу.....	385
IV ГЛАВА. Кыргыз улуттук адабий тилинин терминологиясы.....	399
§1. Терминдердин табыйаты жана аларга коюлуучу талаптар.....	399
§2. К.Тыныстанов жана кыргыз терминологиясы	416
V ГЛАВА. Кыргыз улуттук адабий тилинин орфоэпиясы	447
§1. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын жалпы негизи.....	447
§2. Кыргыз орфоэпиясынын негизги принциптери.....	461
VI ГЛАВА. Нормализация жана кодификация маселеси.....	471
Адабияттар	489

Илимий басылма

МУСАЕВ С.Ж., МУСАЕВА Т.С.

**КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ:
УЛУТТУК ДООРГО ЧЕЙИН ЖАНА
УЛУТТУК ДООРДО**

Илимий редактору *Сагынбаева Б.*
Тех. редактору *Довлотаев Б., Токтошев К.*
Компьютердик калыпка салган *Салиев Э.*

Басууга 16.12.2022-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 70х100 ¹/₁₆.
Көлөмү 31,5 б.т. Нускасы 800.

«Кут-Бер» ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68.